

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. М.П. ДРАГОМАНОВА**

На правах рукопису

ДОЦЕНКО ВІКТОР ОЛЕГОВИЧ

УДК 94(477):329.4(=411.16)«185/193»(043.3)

**ЄВРЕЙСЬКИЙ ГРОМАДСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ
(60-ті рр. ХІХ ст. – 30-ті рр. ХХ ст.)**

07.00.01 – історія України

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант
доктор історичних наук, професор
Журба Михайло Анатолійович

Київ - 2015

ЗМІСТ

Список умовних скорочень та абревіатур.....	4
ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1.	
МЕТОДОЛОГІЯ, ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ .	15
1.1. Теоретико-методологічні засади дослідження	15
1.2. Історіографія проблеми.....	22
1.3. Джерельна база дослідження	58
РОЗДІЛ 2.	
РОСІЙСЬКА ІМПЕРСЬКА ПОЛІТИКА СТОСОВНО ЄВРЕЇВ	
у ХІХ – на початку ХХ ст.	75
2.1. Соціально-економічне, політичне та культурне становище єврейського населення українських земель у ХІХ – на початку ХХ ст.	75
2.2. Російське імперське законодавство щодо євреїв у ХІХ – на початку ХХ ст.	92
РОЗДІЛ 3.	
ФОРМУВАННЯ ЄВРЕЙСЬКОГО ГРОМАДСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНСЬКИХ	
ЗЕМЛЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ	
в другій половині ХІХ - на початку ХХ ст.	111
3.1. Єврейська філантропічна ініціатива.	111
3.2. Культурно-просвітницькі громадські організації.....	147
3.3. Громадські форми охорони здоров'я єврейського населення.	167
РОЗДІЛ 4.	
ЄВРЕЙСЬКА ГРОМАДСЬКА САМОПОМІЧ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ	
ВІЙНИ ТА УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1914-1920 рр.).....	178
4.1. Політика російського самодержавства щодо євреїв під час Першої світової війни.	178
4.2. Організація допомоги єврейським біженцям і виселенцям благодійними товариствами і установами: взаємодія та взаємодопомога.	189
4.3. Антипогромний єврейський рух в Україні 1917-1920-ті р.	208

РОЗДІЛ 5.**ЄВРЕЙСЬКА ГРОМАДСЬКА ІНІЦІАТИВА 20-х р. ХХ ст..... 235**

- 5.1. Сіоністські організації: створення та їх місце у
суспільно-політичних процесах. 235
- 5.2. Єврейські молодіжні громади..... 256
- 5.3. Єврейське громадське землеоблаштування першої третини ХХ ст. 274
- 5.4. Міжнародні зв'язки єврейських добровільних товариств. 297

РОЗДІЛ 6.**ЄВРЕЙСЬКІ ПРОВЛАДНІ ГРОМАДСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ****в 1920-ті – 30-ті роки. 327**

- 6.1. Єврейський кооперативний рух. 327
- 6.2. Прокомуністичні громадські об'єднання..... 352
- 6.3. Культурно-освітні та релігійні організації..... 369

ВИСНОВКИ 398**СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ 409**

Список умовних скорочень та абревіатур

АРА – Американська допомогова адміністрація

Агро-Джойнт – Американська єврейська об'єднана сільськогосподарська корпорація

Джойнт – Американський єврейський розподільчий комітет

ВЛКСМ – Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді

Всеукрєвгромадком – Всеукраїнський громадський комітет допомоги постраждалим від погромів

ВСО – Всесвітня сіоністська організація

ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет

ВУНК – Всеукраїнська надзвичайна комісія

ДАМЖ – Державний архів міста Києва

ДАКО – Державний архів Київської області

ДАРФ – Державний архів Російської Федерації

ДПУ – Державне політичне управління

Гезкульт – Товариство допомоги єврейській культурі

Главбюро євсекцій – Головне бюро єврейських секцій при ЦК КП(б)

ГПУ – Головне політичне управління

Євкомол (ЄКСМ) – Єврейська комуністична спілка молоді

Євкомнац – Комісаріату з єврейських справ Народного Комісаріату у справах національностей

ЄВОСМ – Єдина Всеросійська організація сіоністської молоді

ЄІЕТ – Єврейське історико-етнографічне товариство

ЄЗРА – Єврейська землеробська робітничка асоціація

ЄКТ – Єврейське колонізаційне товариство

ЄКОПО – Єврейський комітет допомоги жертвам війни

ЄКП Поалей Ціон – Єврейська комуністична партія Поалей Ціон

ЄСДРП Поалей Ціон – Єврейська соціал-демократична робітничка партія Поалей Ціон

ЄТО – Єврейська територіалістична організація

ЄЕТ – Єврейське еміграційне товариство

КДБ – Комітет державної безпеки

КЄРТ – Київське єврейське релігійне товариство

КНС – Комітети незаможних селян

КОМЗЕТ – Комітет з земельного облаштування трудящих євреїв при Президії Ради Національностей ЦВК СРСР

КОПЄ – Київський Комітет товариства з надання допомоги єврейському населенню, постраждалому від військових дій

КП(б)У – Комуністична партія більшовиків України

Наркомат – Народний комісаріат

Наркомздрав – Народний комісаріат охорони здоров'я

Наркомос – Народний комісаріат освіти

Наркомнац – Народний комісаріат у справах національностей

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

ОДПУ – Об'єднане державне політичне управління

ОЗЕ – Товариство з охорони здоров'я єврейського населення

ОПЕ – Товариство з поширення освіти серед євреїв в Росії

ТЗЕТ – Товариство по землеоблаштуванню єврейських трудящих

ТРП – Товариство ремісничої та землеробської праці серед євреїв

РДАСПІ – Російський державний архів соціально-політичної історії

РКП (б) – Російська комуністична партія більшовиків

РККА – Робітничо-селянська Червона армія

РКСМ – Російська комуністична спілка молоді

Раднарком – Рада народних комісарів

СЄРП – Соціалістична єврейська робітничка партія

Сетмас – Спілка єврейських трудящих мас

с/г – сільське господарство

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

ТРАМ – Театр робітничої молоді

УНР – Українська народна республіка

Укрєвтруд – Всеукраїнська спілка працюючих євреїв

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЦДІА України – Центральний державний історичний архів України, м. Київ

ЦК – Центральний Комітет

Фарейннікте – Об'єднана єврейська соціалістична робітничка партія

ВСТУП

Актуальність теми. Україна переживає складний етап розбудови державності й формування громадянського суспільства. З-поміж низки системних викликів часу, що має вирішити молода українська держава, особливої актуальності набуває забезпечення соціально-економічних і правових засад курсу етнонаціонального розвитку. Необхідно створити сильну поліетнічну націю – політичну націю, в якій відчували б себе громадянами України євреї, поляки, німці, білоруси, росіяни. Орієнтація України на європейські стандарти реалізації етнонаціональної політики закріплена в Декларації прав національностей України від 1 листопада 1991 року, Законі України «Про національні меншини в Україні» від 25 червня 1992 року і ратифікованій Верховною Радою у 1997 році Рамковій конвенції Ради Європи про захист національних меншин. Реалізація положень Конвенції передбачає врахування етнонаціональної специфіки держави, що можливе за умови ґрунтовного дослідження і критичного аналізу історії різних етнічних груп та народів, що проживають у сучасній Україні.

Невід’ємним елементом розвитку громадянського суспільства є система громадських організацій, добровільних товариств, кооперативних та професійних спілок. Система незалежних громадських об’єднань дає можливість суспільству контролювати державно-владні інституції, реалізовувати законодавчі ініціативи та захищати права українських громадян незалежно від їх соціального, професійного, національного та релігійного статусу. Особливе місце в системі громадських інституцій правової демократичної держави займають громадські ініціативи національних меншин. Їх наявність та можливість впливати на суспільну свідомість свідчить про рівень міжетнічної та міжконфесійної толерантності держави. Громадська ініціатива етноменшин першою б’є на сполох при проявах релігійної та етнічної нетерпимості в суспільстві і вимагає від державних органів адекватної реакції на згадані порушення основних прав громадян.

Українська історична та політична думка протягом тривалого часу приділяла велике значення історії етноменшин як частини загального процесу практичної реалізації ідеї української державності. Міжетнічні відносини і національна історія

корінних народів, що постійно проживають в Україні вивчалися вітчизняними істориками в контексті історії українства. Нерозривно пов'язана з історією українського народу і історія євреїв, які от уже більше двох тисяч років проживають поряд з українцями. Єврейський народ протягом століть через власні громадські інституції намагався захистити свої права та національну ідентичність. Євреї спільно з українцями в кінці XIX – на початку XX ст. боролися за збереження своєї ідентичності в Російській імперській державі, спільно прагнули здобути державність в період національної революції 1917-1920-го років, а потім спільно захищали свої політичні, економічні та етнокультурні права в роки становлення в Радянському Союзі тоталітарної більшовицької державності. Тому на сучасному етапі є актуальною історія єврейського громадського руху другої половини XIX – першої третини XX ст. Майже півстоліття історія єврейської громади України перебувала в летаргічному сні і тільки завдяки розвалу СРСР та появі української держави історики розпочали всебічні дослідження. Серед них необхідно виділити історію виникнення, розвитку та ліквідації єврейських громадських об'єднань другої половини XIX – першої третини XX ст. Переоцінка буремних подій зазначеного історичного відрізка, що відбувалися у зв'язку з формуванням нових політичних націй та швидке заповнення прогалів у політичній історії українського єврейства новітньої доби об'єктивно породжують потребу нових підходів до цього драматичного періоду. Отже, дослідження питань суспільно-політичного та національно-культурного життя українського єврейства має важливе теоретико-методологічне та практичне значення і є одним з найбільш пріоритетних завдань новітньої української історіографії.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах тематичного плану науково-дослідної роботи Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук» та згідно з науковою проблематикою кафедри історії та археології слов'ян. Тему дисертації затверджено на засідання Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол №8 від 27 лютого 2007 року).

Об'єктом дослідження є етнонаціональний розвиток України, національні громадські рухи.

Предметом дослідження є єврейський громадський рух, багатокомпонентне комплексне дослідження передумов, причин, особливостей, форм і методів організації, розбудови та функціонування на території України системи єврейських громадських об'єднань 60-х років XIX – 30-х років XX ст.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з початку 1860-х років до другої половини 1930-х років. *Нижня межа* відповідає початку впровадження реформ російським імперським урядом імператора Олександра II, які фактично дали поштовх до організації в середовищі українського єврейства перших громадських об'єднань, що стали виразниками інтересів єврейської громади українських губерній Російської імперії. *Верхня межа* обумовлена згортанням компартійними органами політики коренізації, ліквідацією єврейських громадських об'єднань та репресіями проти активних учасників єврейського громадського руху.

Географічні межі дослідження відповідають основним етапам адміністративно-територіального поділу України у другій половині XIX – першій третині XX ст. і визначаються кордонами Російської імперії та Української СРР, відтак назви населених пунктів, районів та областей відповідають історичним топонімам тогочасної України.

Мета дисертації полягає в тому, щоб на основі критичного осмислення джерел та наукових публікацій комплексно дослідити докорінні зміни у соціальній структурі, виробничій діяльності та національно-культурному житті українського єврейства, які відбулися в 60-ті роки XIX – 30-ті роки XX ст. внаслідок цілеспрямованої політики російської імперської, а згодом комуно-більшовицької влади, і призвели до появи системи єврейських громадських об'єднань, що стали виразниками та захисниками національних інтересів єврейської громадськості на українських теренах; визначити основні напрямки діяльності єврейських громадських об'єднань в умовах трансформації українського єврейства, пов'язані з історико-політичними подіями.

Відповідно до поставленої мети визначено такі дослідницькі **завдання**:

- визначити стан наукової розробки проблеми, концептуальні засади й особливості розвитку історіографії; з'ясувати ступінь достовірності, репрезентативності та інформативності джерельної бази; обґрунтувати оптимальні методи й методологію дослідження;
- проаналізувати соціально-економічне, політико-правове та культурно-релігійне становище єврейської громади українських земель Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. та визначити основні причини появи перших єврейських громадських організацій;
- дослідити процес виникнення єврейських громадських об'єднань в умовах капіталістичної модернізації Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. та здійснити класифікацію тогочасних єврейських громадських організацій, добровільних товариств та спілок;
- розкрити особливості функціонування єврейських громадських об'єднань, визначити їх функції, персональний склад, джерела фінансування та повноваження керівних органів;
- з'ясувати причини й обставини появи сіоністських організацій в Україні та визначити їх місце в єврейському громадському русі кінця XIX – першої третини XX ст.;
- розглянути основні напрямки політики компартійних органів щодо єврейської громади України в 1920-х – на початку 1930-х років;
- висвітлити форми участі єврейських закордонних громадських об'єднань в житті єврейської громади України в кінці XIX – першій третині XX ст.;
- розкрити становище одержавлених прокомуністичних єврейських громадських організацій та спілок в Україні в 1920-30-ті роки;
- окреслити місце єврейської кооперації у суспільно-політичному та соціально-економічному житті українського єврейства в кінці XIX – першій третині XX ст.;
- узагальнити результати еволюції єврейського громадського руху кінця XIX – першої третини XX ст. у досліджуваних аспектах і розробити практичні рекомендації щодо можливості використання його здобутків в управлінні розвитком

міжнаціональних стосунків та зміцненні засад громадянського суспільства незалежної України.

Методологічною основою дисертаційного дослідження є універсальні принципи наукового пізнання, основні методи науково-історичного дослідження, сучасні концептуальні підходи до вивчення соціально-економічної, політичної та культурно-релігійної історії розвитку єврейської громади України. Для ведення наукового пошуку було використано спеціальні історичні принципи багатовекторності, всебічності, світоглядного плюралізму. У роботі використано традиційні правила історичного пошуку, серед яких пріоритетними є принципи історизму, об'єктивності й системності. Ці імперативи лягли в основу наукового застосування універсальних методів дослідження: аналізу та синтезу наявної інформації, детермінізму, функціонального і логіко-аналітичного. Їхнє використання сприяло трактуванню порушених проблем із позиції реальної масштабності та об'єктивної значущості історичних подій, явищ і суспільних процесів.

Наукова новизна результатів роботи полягає у постановці та дослідженні актуальної теми, яка досі не набула всебічного висвітлення в історичній науці.

Вперше в новітній українській історіографії:

- на основі аналізу різнопланових архівних та опублікованих джерел, вітчизняної і зарубіжної літератури, різноманітних методологічних підходів здійснене комплексне дослідження історії єврейського громадського руху другої половини XIX – першої третини XX ст., який став основним виразником інтересів єврейської громади України;
- системно розглянуто особливості формування та діяльності єврейських громадських об'єднань в Україні другої половини XIX – першої третини XX ст. та розкрито методи, форми і наслідки діяльності єврейських громадських організацій, товариств та спілок;
- критично переглянуто стереотипи щодо діяльності єврейських громадських організацій і рухів в Україні та їх ролі в україно-єврейських стосунках, проаналізовано помилки, недоліки, негативні явища, які гальмували розвиток цих відносин;

- доведено, що організаційний розвиток єврейських громадських об'єднань в соціально-політичній та культурно-релігійній сферах в Україні був суперечливим та різновекторним;
- розкрито основні форми державно-владного впливу на єврейський громадський рух в різні історичні періоди, зокрема, російсько-імперський та комуно-більшовицький;
- визначено специфіку участі єврейської громадськості у подоланні негативних наслідків Першої світової, громадянської війни та погромів 1914-1921 років;
- проаналізовано особливості освітньо-культурного та національно-релігійного громадського руху українського єврейства другої половини XIX – першої третини XX ст. та його проявів в Україні;
- опрацьовано та залучено до наукового обігу низку інформаційно-насичених маловідомих архівних матеріалів, що дозволило розширити джерельну базу дослідження і тим самим посилити аргументованість, достовірність висновків дисертації.

Набули подальшого розвитку:

- теоретико-методологічні аспекти дослідження розвитку єврейської громади другої половини XIX – першої третини XX ст., що сприяло уточненню понять та подальшому розвитку української юдаїки;
- вивчення історичних обставин формування єврейського релігійного середовища України та особливостей устрою й еволюції культурно-релігійних організацій та релігійних громад українського єврейства у період становлення в Українській СРР комуно-більшовицького режиму.

Уточнено:

- вплив політики російського імперського уряду на єврейську громаду українських земель Російської імперії та її громадські інституції;
- трактовку основних нормативно-правових актів російського імперського та комуно-більшовицького керівництва, відповідно до яких реалізовувалась владна політика стосовно єврейських громадських об'єднань другої половини XIX – першої третини XX ст. в Україні;

- динаміку якісних і кількісних змін у складі єврейської громади України другої половини XIX – першої третини XX ст., що виявлялися у різкій зміні професійної та соціальної структури населення;
- роль закордонних єврейських добровільних товариств у реалізації основних положень більшовицьких аграрних та індустріальних кампаній 1920-х – першої половини 1930-х років щодо єврейської громади України, у подоланні голоду 1921-1923 років;
- передумови та прояви антисемітської репресивної політики російсько-імперських та комуно-більшовицьких урядів щодо активних учасників єврейського громадського руху другої половини XIX – першої третини XX ст.

Практичне значення результатів дослідження зумовлене новаційним характером роботи її співзвучністю потребам сучасного суспільно-політичного, інтелектуального розвитку українського суспільства. Проведений аналіз історичного досвіду діяльності єврейських громадських об'єднань України 60-х рр. XIX – 30-х рр. XX ст. може бути корисний у діяльності державних органів влади та управління, органів місцевого самоврядування при підготовці нормативно-правових актів стосовно етнічних груп сучасної української держави, пошуку оптимальних рішень з питань реформування політичної системи України та ефективних шляхів їх реалізації з метою подолання історичних залишків радянського тоталітарного минулого у сфері державної етнополітики. Матеріали роботи можуть бути використані при подальшій розробці науково-методичного забезпечення таких навчальних дисциплін, як «Історія України», «Історія держави і права України», «Історія української культури», «Політологія», введення нових спеціальних і факультативних курсів у вищих навчальних закладах, а також у можливості використання матеріалів для написання наукових праць із визначеної та суміжної тематик, підготовки монографій та узагальнюючих праць з історії національних меншин України, історії українського єврейства, соціальної історії, розвитку національної політики. Фактичні дані та матеріали дисертації можуть бути використані в експозиціях історико-красназавчих музеїв та діяльності інших культурно-освітніх установ.

Апробація результатів дисертаційної роботи. Основні наукові висновки і результати, одержані у ході дисертаційного дослідження, були апробовані та оприлюднені на сорока семи міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях, а саме: на Міжнародній науково-практичній конференції «Етнографія Криму ХІХ – ХХ ст. і сучасні етнокультурні процеси» (Сімферополь, 2007); ІІ Міжнародній науково-практичній конференції «Історико-культурна спадщина Причорномор'я: вивчення і використання в освіті та туризмі» (Ялта, 2008).; Міжнародній науково-практичній конференції «ХХ століття – етнологічний вимір та проблеми Голокосту» (Житомир, 2010); VI Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми етнополітичної і соціально-економічної історії і культури Криму» (Сімферополь, 2012); Х Міжнародній науково-практичній конференції «Державна етнологічна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України» (Запоріжжя, 2013); Міжнародній науково-практичній конференції «Українознавство в розбудові незалежної України та розвитку українства в сучасному світі: досвід та проблеми» (Київ, 2013); Міжнародній науково-практичній конференції «Державна і громадянське суспільство: стан та перспективи розвитку» (Ірпінь, 2013) та ін.

Публікації. За темою дисертації опубліковано 50 праць. Серед них одна індивідуальна монографія, 21 стаття у фахових виданнях України, 8 – у виданнях іноземних держав та наукових виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз, 3 – у збірниках наукових праць та 17 – у збірниках матеріалів наукових конференцій.

Структура дисертації обумовлена проблематикою, метою і завданнями дослідження. Робота складається з списку умовних скорочень та аббревіатур, вступу, шести розділів (вісімнадцяти підрозділів), висновків і списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг дисертації – 521 сторінка (401 сторінка – основного тексту). Список джерел та літератури включає 1172 позицій і поданий на 113 сторінках.

РОЗДІЛ 1.

МЕТОДОЛОГІЯ, ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ

1.1. Теоретико-методологічні засади дослідження.

Природа та діяльність громадських об'єднань єврейської меншини України поки що тільки стає предметом інтересу історичної науки. Спеціальних досліджень, що стосувались би історії громадських об'єднань етнічних меншин України взагалі, і єврейських громадських об'єднань зокрема, в українській науковій літературі обмаль. Разом з тим, ця тема знаходиться на перетині різноманітних напрямків історичних досліджень та споріднених наукових дисциплін – це теорія націй, національних відносин, етнополітологія, етносоціологія, етнопсихологія, теорія та практика громадської активності та самоорганізації тощо. Це змушує звернутися до теоретико-методологічного обґрунтування дослідження обраної теми.

У теорії політики прийнято розрізняти первинних і вторинних суб'єктів. До перших відносяться різноманітні соціальні групи, в тому числі і етнічні. До других належать інституціонально-організаційні структури, які є виразниками і захисниками інтересів певної соціально-етнічної групи. Участь первинних суб'єктів у політичному і соціально-економічному житті політичної системи суспільства можливе лише при наявності відповідних інституціональних одиниць – громадських організацій, добровільних товариств, кооперативних та професійних спілок.

Формування політично активної етнічної громади відбувається у процесі організації та структурування системи громадських інституцій, які є виразниками інтересів даної етнічної громади у інонаціональній державі. Дану систему громадських інституцій, які виражають інтереси певної соціально-етнічної групи у стосунках з державно-владними інституціями та є активними суб'єктами політико-суспільних відносин можна назвати громадським рухом.

Громадський рух як сформована та розвинена система громадських інституцій включає в себе ряд підсистем, які об'єднані спільними ознаками, що притаманні усім її елементам. Зокрема, у нашому випадку – це етнічна єдність та національна однорідність учасників громадського руху, тобто приналежність до певної етнічної

групи, народу. Підсистеми громадського руху визначають основні напрямки діяльності певної громадської організації чи добровільного товариства. Зокрема, захист політичних прав етнічної громади об'єднує політичні партії та громадські організації у єдиний політичний рух, захист соціально-економічних інтересів формує соціально-реабілітаційний рух, збереження національно-культурної ідентичності відбувається за допомогою культурно-освітніх громадських об'єднань.

Сформована система громадських об'єднань виводить етнічну громаду на інший рівень політичних відносин з державно-владними інституціями, коли етнічна меншина може існувати і без наявності власної держави, а її громадський рух дозволяє зберігати національно-культурну та політико-економічну ідентичність.

Єврейський громадський рух, який є об'єктом дослідження сформувався у період активного наступу російського самодержавства на єврейську громаду. Політика російських урядовців стосовно євреїв мала яскраво виражений асиміляційний характер, направлений на повну соціально-економічну, політичну та культурно-релігійну асиміляцію єврейського етносу. Протидія прагненням російського царизму перетворити єврейську меншину у об'єкта політики викликала жорстку протидію з боку єврейської еліти – промисловців, релігійних діячів, інтелігенції. Саме наявність у єврейської громади культурно-релігійної, політичної та економічної еліти призвело до формування власного громадського руху.

Як і будь-яка інституціональна система, громадський рух не є статичним утворенням. Під впливом зовнішніх та внутрішніх факторів у соціальному організмі, яким можна вважати громадський рух відбуваються зміни, проходить його поступова еволюція або завмирання і деградація. Такі ж процеси відбувалися і з єврейських громадських об'єднань. Єврейський громадський рух пройшов складний процес формування, розвитку у формі різноманітних громадських об'єднань, які були реакцією соціального організму на зовнішні і внутрішні подразники. Зокрема, поява антипогромного руху у період революційних та військово-соціальних потрясінь, які переживала єврейська громада України на початку ХХ ст.

Цілком зрозумілим є і зародження у середовищі єврейських громадських інституцій політичного сіоністського руху, який вивів на новий вищий щабель ідеї

етнічної спільності східноєвропейських, західноєвропейських і американських євреїв. Об'єднання політично свідомих єврейських громадських діячів стало поштовхом до формування концепції «нової історичної спільності», яка фактично привела до формування ідеї політичної нації та появи єврейської держави Ізраїль. Політична єврейська нація постала на певному етно-соціальному ґрунті, до складу якого входили як культурно-релігійна ідентичність, так і сформована система громадських інституцій.

Як це не парадоксально, але поява сіоністського руху призвела до протиставлення єврейського громадського руху з наявним у тогочасному російському суспільстві шовіністичним, імперським чорносотенним рухом, який підтримувала правляча верхівка. Не слід забувати й те, що державно-владні інституції як російсько-імперські, так і комуно-більшовицькі розглядали єврейський громадський рух, як власне конкурента у боротьбі за впливи на єврейську громаду українських земель.

Певною мірою розгалуженість, розвиненість і сформованість системи громадських інституцій єврейської меншини призвела до прагнення нової більшовицької влади, яка прийшла на зміну російському самодержавству, знищити власне єврейське громадське життя. Виходячи із теорії політичних систем, нова більшовицька влада почала розбудовувати власну політичну систему держави «диктатури пролетаріату» у які місця єврейському громадському руху не передбачалось. Ось чому досягнувши піку свого розвитку, система громадських інституцій єврейської меншини зазнала важкого удару з боку компартійних органів і припинила своє існування.

Отже, дослідження історії єврейського громадського руху потребує комплексного аналізу і вивчення його, як цілісної інституціональної системи. З цього випливає і потреба у наскрізному дослідженні, яке б охопило б різні історичні періоди та розглянуло єврейський громадський рух у його основних проявах та формах на різних часових етапах його історії.

Методологічною основою дослідження є принципи історизму й об'єктивності, основні методи науково-історичного пізнання, сучасні концептуальні підходи до

вивчення соціально-економічної, політичної та культурно-релігійної історії розвитку єврейської громади України.

Осмислення історії єврейської громадської ініціативи України не можливе без опори на теоретичні засади розвитку суспільно-політичних та міжнаціональних відносин і застосування необхідних методів наукового дослідження, які у своїй сукупності складають методологію роботи.

Для повноцінного дослідження історії єврейської громадської ініціативи необхідно застосувати перш за все загальнонаукові, етнополітологічні та історичні методи, а також методи суміжних наук. Історичне осмислення розвитку громадських рухів другої половини XIX – першої третини XX ст., зокрема місця в них єврейських громадських об'єднань, неможливе без використання теорії пізнання та дотримання основних наукових принципів і застосування новітніх методів дослідження. Такий спосіб пізнання ґрунтується на досягненнях сучасної історичної науки, досвіду розвитку громадських інституцій у різні історичні періоди, за різних політичних систем та політичних режимів.

Під час дослідження автор відмовився від марксистсько-ленінської методології, в основу якої були покладені класові підходи до оцінки подій і явищ минулого, вимога партійності наукових досліджень, що прямо або побічно, вело до перекручування фактів, їх деформації на догоду ідеологічним настановам правлячої партії, а нерідко – до прямої фальсифікації історії.

Принцип історизму, що відомий науці задовго до К.Маркса і В.Леніна, вимагає розглядати всі явища і події минулого в русі на основі закономірних причинно-наслідкових зв'язків – від їх виникнення через усі періоди росту і розвитку до їх зникнення. Історизм є загальнонауковий принцип, тому його застосування необхідне і можливе в різних наукових дисциплінах. Його застосування в даній праці дає змогу знайти першопричини, інакше кажучи, з'ясувати генезис тих або інших явищ в громадському житті єврейської громади України, простежити розвиток громадських об'єднань, їх еволюцію під впливом об'єктивних і суб'єктивних факторів і, нарешті, їх ліквідацію або подальшу трансформацію, дослідити низку

причинно-наслідкових відносин, закономірно обумовлених об'єктивними факторами.

Гуманізм дозволяє досліднику реалізовувати власне право на свободу власного вибору, власну самореалізацію. Принцип гуманізму вимагає пояснення й оцінки історичних подій за допомогою високих моральних критеріїв. Він визначає пріоритет загальнолюдських цінностей над усіма класовими, партійними, груповими та іншими інтересами. Разом з тим цей принцип визначає кінцеву мету будь-якого історичного пізнання – проникнення в таємниці минулого суспільного буття в ім'я кращого майбутнього, визволення людського духу. Тому, вивчаючи драматичну історію єврейського громадського руху другої половини XIX – першої третини XX ст., автор не міг байдуже пройти повз оцінні судження і характеристики, що обумовлені ціннісно-гуманістичною орієнтацією його наукової праці.

Світоглядний плюралізм утверджує існування безлічі незалежних одна від одної теорій, концепцій, методів пізнання. Вони рівноправні, усі мають право на існування і повинні довести свою істинність лише за допомогою вільної наукової дискусії. Плюралізм означає існування багатьох різних думок й у цьому істотно відрізняється від марксизму, де апріорно істинною декларується тільки одна точка зору, одна теорія. Монополія на істину з боку адептів марксизму-ленінізму призвела до колосальних збитків вітчизняної історичної науки. У роки тоталітаризму в історіографії безроздільно панувала концепція неухильного зростання і розвитку єврейської громади України, всі інші точки зору були піддані анафемі, а її носії – жорстоким репресіям. За часів незалежної України визнання теоретичного плюралізму забезпечує вченому повну свободу творчості, вивчення минулого без упереджень, догм і стереотипів.

У роботі використано загальнонаукові (статичний, динамічний, класифікації, типологізації, описовий, структурно-системний), спеціальні наукові (історичний, хронологічний, порівняльний, проблемно-тематичний, ретроспективний) методи. Кожен з них має певні межі застосування: статичний та описовий використано для констатації історичного факту системи єврейських громадських об'єднань в Україні в другій половині XIX – першій третині XX ст.; динамічний та генетичний – для

виявлення її структурно-функціональних елементів; класифікації і типологізації – для конструювання аналізу джерел, виокремлення багатовимірних об'єктів та однотипних груп, особливо під час формування структури роботи; структурно-системний – для з'ясування взаємодії цілого та частин, тобто визначення ролі, місця громадських організацій, добровільних товариств і спілок в системі єврейського громадського руху; історичний є універсальним, позаяк спирається одночасно на генетичний, хронологічний та інші методи пізнання, але у даному випадку слугує для виявлення феномену єврейської громадської ініціативи другої половини XIX – першої третини XX ст. в Україні; порівняльний – для співставлення специфіки діяльності єврейських громадських об'єднань в різні історичні відрізки – в російсько-імперський та радянський період історії єврейської громади України; проблемно-хронологічний – для узагальнення минулого та визначення передумов відтворення будь-яких форм єврейської громадської ініціативи на сучасному етапі історії українського суспільства.

Загальнонаукові методи використовуються в дослідженні для підбору та обробки фактологічного матеріалу, що пов'язаний з діяльністю єврейських громадських об'єднань, а також для аналізу їх використання при проведенні радянським компартійним режимом суспільних перетворень. Спеціально-історичні методи дозволили здійснити історичне узагальнення та синтезування матеріалу. Зокрема, використано метод системного підходу, в основі застосування якого є цільова установка вивчення об'єкту в якості системи, що дозволяє розкрити його сутнісну природу, головні принципи побудови, функціонування та розвитку за допомогою створення ряду спрощених соціо-історичних та історико-політичних моделей, що імітують базову систему. Метод системного аналізу за допомогою використання термінологічного та операційного апаратів загальної теорії систем дозволив дослідити різні аспекти функціонування добровільних товариств і спілок на генетичному, структурному та власне діяльнісному рівнях. Конкретна реалізація даного методу здійснена в рамках вибіркового структурного аналізу фактів та їх подальшого поліаспектного функціонального аналізу з використанням елементів характеристики кола об'єктів. На нашу думку, використання системного аналізу при

дослідженні однотипових об'єктів посилило ефективність комплексного та взаємоузгодженого висновування. Застосування структурного аналізу здійснено в наступному порядку: аналіз систем (виокремлення системи фактів, що стосуються об'єкта дослідження з комплексу історичних реальностей за допомогою вияву системоутворюючих ознак та структурної й функціональної специфіки системи); визначення та аналіз одиничних та загальних ознак поведінки окремих груп єврейського населення під час реалізації імперської та більшовицької політики.

Головним методичним апаратом обробки матеріалів у рамках досягнення мети історичного дослідження слугують спеціальні історичні методи:

– Метод синхронного аналізу (передбачає вивчення подій та явищ, що відбуваються в різних точках визначеної території одночасно; виділення загального, особливого та одиничного в процесах та системах за модулями змін у структурах об'єктів, модифікацій режимів їх існування та функціонування). Рівні застосування даного методу у роботі визначено відтинками 60-ті роки XIX – початок XX ст. та 1920-1930-ті рр.; за лініями компонування – по окремих районах України, зокрема, Правобережна Україна, Південь України, Крим.

– Метод періодизації (хронологічний метод) повинен спростити вияв та аналіз взаємодії різних єврейських громадських об'єднань по допомозі єврейству через виокремлення якісних змін у ході розвитку явища, що вивчається. Хронологічний метод відкрив перед нами можливість розглядати явища та події у часовій послідовності та русі форм свідомості й матеріальних систем. Він дозволив тематично та генетично пов'язати окремі моменти створення та розвитку єврейського громадського руху та його окремих складових.

– Порівняльно-історичний метод було застосовано у якості засобу співставлення історичних об'єктів, що входять до загального предмету дослідження із метою виявлення особливостей та загальних рис розвитку структурної системи громадської організації.

– Історико-оглядовий, проблемо-хронологічний, аналітико-психологічний методи залучені для опису поодиноких фактів, що стосуються історії конкретних громадських об'єднань.

Отже, достовірність результатів роботи забезпечується використаним комплексом документів, сучасною методологією та методикою історичного дослідження. Обсяг матеріалу та його дозування визначається не лише знанням окремих аспектів участі єврейських громадських об'єднань у соціально-політичних та культурно-освітніх процесах розвитку єврейської громади України, але ступенем їх висвітлення у вітчизняній та зарубіжній історіографії.

1.2. Історіографія проблеми

Процес історіографічного осмислення проблеми розвитку єврейської громадської ініціативи України другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. розпочався ще в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. із загальних праць, присвячених історії єврейської громади Російської імперії[929]. Однак дослідження, присвячені історії єврейської громади України, що опубліковані в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., тобто публікації імперської доби, на нашу думку, необхідно віднести до документальних робіт. Вони носять виключно оглядово-звітний характер і не є науковими дослідженнями. У певній мірі, лише деякі дослідження структурно та за змістом мають науковий характер, зокрема, дослідження відомого тогочасного історика І.В. Галанта [4.707], яке присвячене історії єврейської філантропії в південноукраїнських губерніях. Інші відомі нам видання – наприклад, брошури Гершон-Баданеса [4.715], І.П. Кельберіна [4.810], В.Я. Мендлина [4.899], С.Я. Яновського [4.1100] і ін. – носять прикладний характер і присвячені вирішенню певних локальних проблем із життя тогочасної єврейської громади. Виділяється серед них збірник «Допомога біженцям» [4.970], в якому розглядаються проблеми організації допомогових кампаній з порятунку єврейських біженців та виселенців прифронтових територій періоду Великої війни.

Серед праць, що з'явилися на території Російської імперії в дореволюційний період необхідно виділити дослідження Ю. Гессена [4.716; 4.717]. Автор, аналізуючи основні віхи історії єврейського народу, розмірковував про особливості єврейського просвітництва та культурно-освітнього руху в Росії. Ю.Гессен зазначав, що єврейський культурно-просвітницький рух поєднав у собі досягнення

російського та західноєвропейського єврейства, що дозволило йому швидко розвиватися на початку ХХ ст.

Питання економічного розвитку євреїв смуги осілости останньої чверті ХІХ ст. стали предметом досліджень російського вченого А. Суботіна [4.1021; 4.1022]. Провівши глибокий аналіз соціально-економічного становища євреїв Правобережної України, А. Субботін підготував дослідження «В смугі єврейської осілости. Вижимки із економічних досліджень західної і південно-західної Росії за літо 1887 р.» [4.1021]. У книзі міститься цінний погляд автора-сучасника на проблему, яку можна позначити як «взаємини євреїв і польських землевласників» (зокрема, у Волинській губернії, у містах, які були переповнені єврейством, а земля біля яких належала власникам-полякам), дано оцінку соціально-інституційного ресурсу єврейства [4.801, с.4]. Окремо А. Субботін порівнює становище єврейства Волинської та Подільської губерній із становищем литовських євреїв.

Іншим типом дореволюційних видань стосовно історії єврейського народу та його громадських інституцій є антисемітські і проімперські видання. До таких праць можна віднести публікацію А. Ельце «Єврейське питання і націоналізація кредиту» [4.1087]. Автор вкрай негативно ставиться до єврейських ощадно-позичкових кас, як конкурента російських кредитних спілок, вимагаючи від Державного банку їх ліквідації. Крім того, в брошурі наголошується на антиросійській діяльності єврейських кооперативних установ, що направлена на економічне закабалення російського народу.

Для робіт радянських істориків 1920-х рр. І. Сосика, А. Марголіса, Х. Александрова, А. Юдицького та ін. характерний однобічний аналіз, орієнтований на соціально-класову інтерпретацію історичного процесу, певна обмеженість у використанні джерельної бази. Незважаючи на це, такі роботи є цікавими як спроби знайти новий погляд на процеси трансформації єврейського населення Російської імперії у ХІХ ст. [10444.1073, с.14] У роботі М. Кіппера «Єврейське містечко України» [4.812] розглянуто основні питання соціально-економічного життя етнічної меншини, відображено ті нагальні проблеми, що ускладнювали її тогочасне буття. Дослідник обґрунтовано звернув увагу на значну конкуренцію серед

єврейських торгівців та ремісників, що стало наслідком перенаселеності містечок регіону.

Перші важливі роботи, які стосувалися єврейських погромів періоду громадянської війни та участі громадськості у подоланні їх наслідків з'явилися в 1920-30-х рр. [4.742; 4.743; 2.546; 2.585]. Їх автори приймали безпосередню участь у зборі матеріалів, у створенні погромних архівів, а також у роботі Всеросійського громадського комітету допомоги постраждалим від погромів і стихійних лих. Надруковані ними книги були збірниками документів, документальною публіцистикою, а також історичними дослідженнями з використанням різнопланового архівного матеріалу. Ряд книг побачили світ за межами СРСР після вимушеної еміграції їх авторів на початку 1920-х рр. [2.586; 2.587; 2.588]. Зокрема, книга Еліаса Хейфеця «Світова реакція і єврейські погроми» [2.585]. У ній були представлені численні факти щодо винищення єврейського населення на території України та основні характерні риси і періодизація погромів. Окремі розділи роботи були присвячені погромам денікінців, загонів отамана Григор'єва та більшовиків. У книзі зібрано матеріали, що розповідають про історію єврейської самооборони [4.827, с.26]. У 1930-ті рр. тема погромів відходить на другий план, а згодом її місце займають злочини фашистів на окупованих територіях, а на Заході – історія Голокосту.

Іншим напрямком радянських публікацій 1920-х рр. була соціально-економічна політика компартійного режиму, яка стосувалась національних меншин, зокрема, і єврейської. Так, монографія Ю. Гольде «Земельне облаштування трудящих євреїв» присвячена соціально-економічним перетворенням серед єврейської громади в Українській СРР [4.720]. Спираючись на статистичні матеріали з діяльності закордонних добровільних товариств (Джойнт, ТРП, ЄКТ) та інших громадських об'єднань тогочасної України, автор проаналізував основні моменти реалізації серед єврейського населення СРСР нової економічної політики [4.720, с.34].

Ряд тогочасних робіт, підготовлених компартійним керівництвом, були присвячені реалізації програм аграризації українського єврейства. Ряд таких робіт було підготовлено М. Кантором [4.806; 4.807]. Автор, аналізуючи соціально-

економічне становище переселенців Півдня України та Криму, визначає зміни в соціальній структурі єврейського містечка та нових сільськогосподарських колоній. Окремі сюжети присвячені діяльності закордонних єврейських добровільних товариств у справі допомоги переселенцям. Зокрема, М. Кантор наводить приклади організації фінансово-економічної допомоги євреям Одещини з боку ТРП та Агро-Джойнт. Підсумовуючи викладений у статті матеріал, за допомогою арифметичних підрахунків, посиланнями на історичні обставини, автор робить висновок, що навіть з урахуванням коштів закордонних єврейських громадських організацій, корисних для держави «єврейський переселенець навряд чи буде в кращому становищі, ніж український» [4.807, с.46].

Реалізації політики коренізації євреїв Радянського Союзу присвячені публікації одного із членів Євсекції Ю. Ларіна [4.873; 4.874]. Маючи вільний доступ до статистичної інформації, Ю. Ларін приводить цілий ряд цифр, які відображають становище єврейського населення України. Йдеться, зокрема, про кількість єврейських сільрад, рівень культурно-політичного обслуговування містечок та переселенських районів (кількість шкіл, хат-читалень, лікнепів, червоних куточків). Приділив автор увагу і роботі ТРП та Агро-Джойнт у СРСР [4.873].

Особливе місце в історичній літературі з юдаїки радянського часу посідає дослідження одеського історика С.Я. Борового, присвячене історії єврейської сільськогосподарської колонізації [4.686]. Хоча робота підготовлена на основі марксистсько-ленінської методології, її цінність полягає у залученні дослідником великої кількості архівних матеріалів. Крім того, С.Я. Боровий спробував критично підійти і до їх аналізу. Питання зародження і розвитку єврейського кооперативного руху в 1920-ті роки досліджувалось у працях В. Клеймана, Р. Марковича та З. Наумова [3.629; 4.814; 4.935].

Однією з перших опублікованих праць узагальнюючого характеру, присвячених вивченню єврейського кооперативного руху, була збірка статей під редакцією Л. Зака. На матеріалах опублікованих радянських статистичних збірників в ній автор здійснює аналіз розвитку економіки єврейських містечок України в

період непу, в яких до його запровадження масовим явищем було безробіття та соціально-економічні труднощі [2.535].

У першій половині 1920-х рр. виходить ряд публікацій відомого економіста А. Бруцкуса [5.596]. У них на фактичному матеріалі аналізується соціально-економічне становище єврейського населення України. Автор наголошує на фактах міграції євреїв південних українських регіонів у міста Правобережної та Центральної України – Вінницю, Полтаву, Житомир. Однією з причин міграції називається голод початку 1920-х рр. та поширення епідемій хвороб.

Протягом 1920-30-х рр. з'являлись і публікації присвячені антирелігійній діяльності компартійних органів та громадських організацій, діяльність яких була спрямована проти юдейських громад України. У дусі антирелігійної пропаганди написані дослідження М. Шейнмана, М. Шахновича, М. Фрумкіної [4.1041; 4.1066; 4.1070]. Зокрема, М. Фрумкіна критикує єврейське духовенство за його клерикалізм та антибільшовизм. Загалом, для публікацій 1920-30-х рр. характерною є їх соціально-економічна направленість, яка відповідала програмним засадам компартійного керівництва з реалізації соціалістичного будівництва в промисловості та сільському господарстві.

Підсумком зазначеного історіографічного відрізка є робота Л. Зінгера «Социально-экономические итоги разрешения еврейского вопроса в СССР. Очерки социальной истории советского еврейства» [5.1141]. Автор підсумував власні публікації 1920-30-х рр., присвячені соціально-економічним змінам в середовищі російського, а згодом і радянського єврейства, визначив еволюцію соціального складу населення та вплив на соціальну єврейство тогочасних компартійних перетворень. Для даної роботи, як і для більшості публікацій того часу, характерне звеличення національної політики Сталіна та тогочасного партійного керівництва, наявність цензури та вибіркоче використання статистичного матеріалу.

Не можна не відзначити публікації тогочасних зарубіжних дослідників. Серйозної уваги заслуговує монографія професора Українського університету в Празі О. Мицюка, в якій простежується державницька політика землеоблаштування єврейського населення, причини її провалу, ставлення до цих процесів еміграційних

кіл та закордонного єврейства. Варто зазначити, що досліджувана проблема в основному вивчалася на матеріалах зарубіжних видань і не відображала реальної картини переселенських процесів серед радянського єврейства [4.910]. У монографії міститься об'ємний фактичний матеріал про українську єврейську меншину.

Зважаючи на обмежений доступ до архівних джерел і нав'язування марксистсько-ленінської методології у вивченні історії непролетарських партій і суспільних рухів, в радянській історіографії ця тема практично не висвітлювалася. Такі ж проблеми виникали у дослідників при вивченні історії сіоністських партій і об'єднань.

У 1940-1970 рр. історія етноменшин Української СРР, зокрема і єврейської, залишилась поза увагою у офіційної радянської історичної науки. Тогочасні науковці розробляли в першу чергу ті питання, що були доказом дружби, співробітництва і зближення народів СРСР в єдиний радянський народ. Популярними темами тогочасних досліджень були роботи, присвячені інтернаціоналізму, братерству трудящих, багатонаціональному характеру робітничого класу, боротьбі радянського уряду з клерикальним та буржуазно-націоналістичними рухами та ін. [5.1133; 5.1164]. Зокрема, В.П. Вовк характеризує діяльність закордонних єврейських організацій в Радянському Союзі з допомоги голодуючому населенню 1921-1922 рр., наголошує на їх засиллі буржуазно-націоналістичними та непманівськими елементами. Крім того дослідник наголошує на тому, що Джойнт та АРА займались в Україні розвідувальною та підривною діяльністю направленою на ліквідацію радянського ладу [5.1164].

У радянський період залишалось малодослідженим питання виникнення та історії українського сіоністського руху. Якщо щось і згадувалось радянськими істориками про історію російського сіонізму, то зводилось це до того, що наголошувалось сіоністи – це капіталістичний пережиток, рух, що не має жодної соціальної бази для свого розвитку та є різновидом фашизму. Перші дослідження, присвячені сіонізму, з'являються лише на початку 1960-х років і переважно стосуються критики ідеології та діяльності сіоністів. Сіонізм розглядається як антинародна, реакційна ідеологія, яка служить імперіалізму [4.773; 4.789].

У 1970-ті рр. з'явилися дослідження присвячені стосункам сіоністських організацій з антирадянськими рухами на території українських земель Російської імперії [4.703; 4.706].

Окремим напрямком досліджень того часу було висвітлення питань боротьби більшовиків з непролетарськими партіями та національним громадським рухом. У 1960-80-ті роки виходять роботи В.Н. Єгошиної та А.Я. Лейкіна [4.774; 5.1148]. Дослідження В.В. Добрецова стосувалися історії сіоністського руху Західноукраїнських земель, що перебували у складі Польщі [4.758; 4.759].

Розробка теми продовжилася у 1980-ті рр. Оpubліковано ряд статей, що стосувалися історії сіоністського руху в Російській імперії та в перші роки існування радянської влади. У дисертації Ю.І. Шестака, що присвячена історії антибільшовицьких партій та рухів в період революції та громадянської війни, наявні окремі сюжети, які висвітлюють боротьбу компартійних органів з єврейськими сіоністськими партіями та громадськими організаціями [5.1171].

У першому розділі книги В.К. Гури «Сіонізм проти соціалізму і національно-визвольного руху» розглядається історія сіоністського руху в 1917-20-ті р. [4.739]. Автор, використовуючи радянські ідеологічні штампи, характеризує основні сіоністські партії, які функціонували на території радянських республік. В роботі окремі матеріали присвячені діяльності молодіжних сіоністських громадських об'єднань.

У 1960-1980-ті роки тема історії єврейської громади України розглядалася і в працях істориків української діаспори. Необхідно виділити роботи С. Николишена [4.945] та О. Дідока [4.756]. Автори, оцінюючи національну політику компартійних органів, називали її недолугою, направленою на верховенство російського етносу.

Загалом в історичній літературі радянського періоду відсутні об'єктивні дослідження про діяльність єврейських громадських об'єднань. Найбільш поширена в історичній радянській літературі класифікація громадських об'єднань була запропонована в дослідженнях А.Д. Степанського [4.1015; 4.1016]. Він розділив організації на дві групи. Перша група об'єднала добровільні товариства за принципом їх законності та стосунків з владою. Дослідник розділив товариства на

легальні і нелегальні. Другий принцип враховував основні напрямки діяльності об'єднань. А.Д. Степанський виділяв у дореволюційній Росії економічні товариства, товариства взаємодопомоги, просвітницькі організації, товариства з охорони здоров'я, благодійні (філантропічні), наукові та літературно-мистецькі. Автор охарактеризував кожен із зазначених груп і найбільш відомі організації. А.Д. Степанський зробив важливий висновок про те, що збільшення кількості громадських об'єднань в Російській імперії зумовлене необхідністю усунення прорахунків і недолугості імперського бюрократичного апарату у вирішенні актуальних політичних, економічних і культурних питань. Саме тому громадські об'єднання на початку ХХ ст. не тільки існували паралельно з державними органами, виконуючи практично одні і ті ж завдання, але і нерідко були їх доповненням.

Політика перебудови та демократизації суспільного життя в другій половині 1980-х – початку 1990-х рр. вплинули на появу досліджень, які частково розкривали деякі «білі плями» історії, до яких відносилась і проблема єврейської громади України. Ряд істориків звернули свою увагу на переосмислення національної політики радянської влади [4.754; 4.1058]. Так, у 1989 р. вийшла стаття О.М. Мовчан, де дається узагальнююча характеристика основних аспектів діяльності іноземних філантропічних організацій в Україні під час голоду 1921-1923 рр. [4.909].

На початку 1990-х рр. українська юдаїка переживала процес відродження – проходить процес фактологічних, методологічних напрацювань. Керівник Інституту Юдаїки Леонід Фінберг, так писав про становище тогочасної юдаїки: «Юдаїка в Україні сьогодні нагадує пейзаж після битви. Дуже важко шукати те, що не було знищено за роки Радянської влади. Однак вибору немає: потрібно зберегти, що залишилося, і випестити, розвинути все, що можна» [4.1039].

У 1990-ті рр. в Україні та колишніх республіках Радянського Союзу починають проводитися наукові, в тому числі і міжнародні конференції, присвячені проблемам історії та розвитку єврейської громади Східної та Центральної Європи. Поступово формуються центри дослідження єврейської історії. У Ризі в 1995 р. проведено

конференцію «Євреї в меняючомуся мирі», в Москві під егідою Центру Наукових працівників і викладачів Юдаїки «СЕФЕР» з кінця 1990-х років проводяться міжнародні та студентські конференції з юдаїки.

Пошуком нових методологічних підходів до вивчення історії українського єврейства є роботи О. Філановського, який намагається застосувати соціологічні методи дослідження розвитку єврейських громад в українських землях (XIX – поч.. XX ст.). [4.1037; 4.1038] Спірним є підхід автора до оцінки реального становища єврейського населення, яке дослідник виводить з правових актів Російської імперії, хоча в реальності ситуація не завжди залежала від офіційних правових норм, а й від інших чинників, приміром, від ставлення представників місцевої адміністрації до євреїв та ін. [4.1073, с.27]. Тобто, формально-юридичний підхід не завжди можна вважати достатньо об'єктивним при дослідженні даної проблеми.

У статті Т.М. Шершуна, яка присвячена історії меценатства українського купецтва у XIX ст. [4.1071], розглядаються особливості участі єврейських купців Херсонської губернії у створенні мережі благодійних товариств, що надавали матеріальну та духовну допомогу євреям Півдня України. Дослідник наголошує на тому, що купецька благодійність, в тому числі і купців єврейської національності, охоплювала всі напрямки соціальної допомоги: допомога соціально незахищеним верствам, релігійні пожертви та виділення коштів на патріотичні потреби громади. Т.М. Шершун зазначає, що мережа єврейських благодійних закладів, які користувалися широкою підтримкою національного купецтва, була особливо розгалуженою в Херсонській губернії [4.1071, с.89]

Розвиток системи благодійних добровільних товариств м. Києва у другій половині XIX – на початку XX ст. відстежується у роботах Ф.Я. Ступака [4.1019; 4.1020]. Дослідник визначив основні напрямки діяльності філантропічних організацій Російської імперії, класифікував їх, простежив вплив на товариства імперських органів влади. Серед благодійних товариств, що існували в Києві на рубежі століть, Ф.Я. Ступак виділяє національні товариства, і, зокрема, єврейські організації. Дослідник зазначає, що серед національних товариств Києва єврейські

філантропічні організації були найбільш поширені і отримували вагому фінансову підтримку з боку єврейських промисловців та банкірів.

Історія становлення та діяльності громадських благодійних об'єднань Півдня України другої половини XIX – початку XX ст. стала предметом дисертаційного дослідження Ю.І. Гузенка [5.1137]. Автор, використовуючи матеріали регіональних архівів, окреслив причини появи на Півдні України філантропічних товариств, розробив їх класифікацію та визначив основні напрямки діяльності. Окремий розділ роботи присвячено організації та діяльності благодійних товариств національних меншин регіону. Ю.І. Гузенко зазначає, що серед національних благодійних громадських об'єднань найбільш розгалуженою була мережа єврейських благодійних товариств. Особливо багато філантропічних товариств функціонувало в Одесі, Миколаєві та Херсоні, де існували великі єврейські громади. Єврейські товариства відігравали провідну роль у захисті та розвитку єврейських громад, допомагаючи місцевим біднякам, національній школі та медико-санітарним закладам [4.738].

У статтях А.В. Гедьо та Ю.Р. Остроушко історія єврейських філантропічних товариств південноукраїнських губерній Російської імперії у XIX – на початку XX ст. розглядається у контексті формування основних структурних елементів мережі благодійних установ з подолання дитячого сирітства та безпритульності в Російській імперії [4.711; 4.712].

У дисертаційному дослідженні О. Безарова вперше у сучасній українській історіографії аналізується російська імперська політика щодо єврейської громади кінця XIX ст. [5.1128].

Різні аспекти правового та соціально-економічного становища єврейського населення Південно-Східної України у другій половині XIX ст. детально висвітлено у дослідженнях В. Гончарова [4.724; 4.725; 4.726; 4.727; 5.1135]. Історик зазначає, що єврейська громада регіону поділялася на стійку сільську громаду та міську, яка постійно мігрувала. Більшість євреїв-городян були приписані до громад інших губерній, тобто відбувався постійний обмін з єврейським населенням межі осілості, що сприяло активній акультурації єврейського населення, яке постійно проживало

на Південному Сході України. Дослідник стверджує, що єврейські громади сільськогосподарських колоній регіону були більш традиціоналістськими, ніж міські та підтверджує це статистичними відомостями: на початку 60-х рр. XIX ст. євреї-хлібороби с/г колоній Катеринославської губернії становили понад 40% усього єврейського населення губернії. Це було ядро єврейської громади регіону, яка ще формувалася [4.736, с.36].

Монографія В.О. Яшина присвячена історії соціально-культурного та економічного розвитку єврейського населення Катеринославської та Херсонської губерній другої половини XIX ст. [4.1104]. Автор вдало характеризував основні фактори впливу російського імперського режиму на соціально-економічне, політичне та культурне становище єврейських громад регіону. В.О. Яшин наголошує на тому, що єврейська модернізація другої половини XIX ст. призвела до посилення у 1890-ті роки впливу сіоністських об'єднань на єврейські громади регіону. Дослідник справедливо зазначає, що внаслідок отримання від імперського уряду різноманітних економічних преференцій російські промисловці мали кращі умови для розвитку підприємництва в Катеринославській і Херсонській губерніях, а ніж євреї та українці краю. Автор наводить факти обмежень, спрямованих проти єврейства, зокрема обмеження у відкритті деревообробних заводів, заборона оренди земельних ділянок вздовж Дніпра, заборона євреям селитися у сільській місцевості, обмеження в праві землеволодіння та інші [4.1102; 4.1103].

У контексті еволюції громадсько-політичного руху Півдня України кінця XIX – початку XX ст. розглядає історію єврейських громадських об'єднань і політичних партій Херсонської губернії О.В. Кульчицька [5.1146]. Автор відносить єврейські організації і партії до соціал-демократичного спектру політичної системи суспільства. Серед них, на думку дослідниці, найбільш активно діяли південні комітети «Поалей-Ціону» в Одесі, місцеві осередки Бунду. Окремо аналізується діяльність єврейських благодійних та культурно-просвітницьких організацій.

Важливе місце в новітній вітчизняній історіографії посіла дисертаційна робота О.Б. Бернштейна [5.1129], в якій аналізуються основні напрямки політики царизму по відношенню до єврейського населення в першій половині XIX ст.

У статті І. Погребінської «Документи з історії єврейських політичних партій і молодіжних організацій в архівах Києва» [6.962] дається умовна класифікація єврейських національно-політичних об'єднань кінця ХІХ – першої чверті ХХ ст. Зокрема, І. Погребінська виділяє групу єврейських соціал-демократичних партій, сіоністських партій та організацій, клерикальних організацій, молодіжних об'єднань різного напрямку дії, культурно-просвітницьких об'єднань, групу організацій єврейської самооборони та виробничо-професійних об'єднань [4.962, с.30].

Окремим напрямом сучасної української юдаїки є історичні праці, які аналізують регіональну історію єврейських громад України. Зокрема, дослідження М. Андрійчука [4.666], О. Іващенко та Ю.М. Поліщука [4.797] присвячені соціально-економічній історії єврейських містечок Волині, суспільно-політична історія євреїв Черкащини висвітлюється у публікаціях Т. Клименко [4.820].

Особливостям формування російського імперського законодавства щодо євреїв та його практичного застосування в Південноукраїнських землях протягом ХІХ – початку ХХ ст. присвячена стаття В. Щукіна та Н. Сугацької [4.1086].

Історії єврейської громади Півдня України кінця ХІХ – початку ХХ ст. присвячена монографія М.М. Шитюка та В.В. Щукіна [4.1073]. У роботі розглянуто хід формування російського законодавства з єврейського питання (у тому числі створення «смуги єврейської осілості») та специфіка його застосування в південноукраїнському регіоні. Досліджено роль і місце єврейського населення в соціально-економічному розвитку найбільших міст регіону (Одеси, Херсона, Миколаєва). Розглянуто хід та наслідки єврейської с/г колонізації, як унікального явища в історії єврейського народу. Окремий розділ присвячений аналізу дискримінаційних проявів російського законодавства стосовно євреїв у сфері освіти, судової системи і місцевого самоврядування. Аналізуються і заходи, що здійснювалися євреями для подолання урядових обмежень. Дослідники розкрили правове та соціально-економічне становище сільського та міського єврейства Херсонської губернії в період формування капіталістичних відносин в Російській імперії. Окремі розділи автори присвятили реалізації російським урядом програми з формування мережі єврейської початкової та професійної освіти. Хоча єврейська

громадська ініціатива не була предметом монографічного дослідження, однак в роботі є окремі сюжети про участь Єврейського колонізаційного товариства та Товариства з поширення освіти серед євреїв у організації початкових шкіл, сільськогосподарських училищ.

Історії зародження сіоністського руху в Миколаєві присвячена інша стаття В.В. Щукіна [4.1082]. Використовуючи архівні матеріали та єврейську публіцистику початку ХХ ст., дослідник аналізує процес утворення на Півдні України перших сіоністських гуртків, їх соціальний склад, ступінь активності та реакцію на ці явища місцевої адміністрації та поліції. Автор доводить, що ідеї сіонізму мали суттєвий вплив на значну частину місцевої єврейської громади, особливо на молодь, але Миколаїв так і не став значним центром сіоністського руху в регіоні і значно поступався щодо цього сусідній Одесі. Ще у двох статтях дослідника вперше розглянуто різні напрямки та організаційні структури єврейської благодійності в Миколаєві в кінці ХІХ – на поч. ХХ ст. На основі чисельних фактів автор доводить, що єврейське населення виявляло виключно високу активність в організації благодійної допомоги різним верствам населення, що було виявом збереження традиції та здатності єврейської громади до консолідації у вирішенні нагальних соціально-економічних проблем єврейського населення міста [4.1083; 4.1085]. Серед сучасних наукових розробок В.В. Щукіна вирізняється монографія, присвячена темі, що довгий час штучно замовчувалася, а саме громадському духовно-релігійному життю євреїв Миколаєва [4.1081]. Добра обізнаність дослідника в питаннях міської архітектури дозволила зробити авторську реконструкцію культових споруд, перш за все хоральної синагоги та молитовних будинків. Окрасою книги стали ілюстрації, які завдяки візуалізації єврейських культових споруд допоможуть уявити не тільки сучасникам, а й нащадкам вже нажалі втрачену архітектуру старого Миколаєва. Найголовнішим здобутком книги стали докладні біографічні довідки – від генеалогії до визначення місця у громадському житті міста казенних рабинів [4.985, с.176].

Регіональні особливості історії єврейської громади Полтавщини були предметом дослідження М.І. Гольштейна. У його історичній розвідці окремі сюжети присвячені діяльності місцевих благодійних товариств [4.723].

Вагомий внесок у дослідження історії єврейських містечок Правобережної України зробив П. Слободянюк [4.1009; 4.1010]. Історик у своїй роботі «Єврейські общини Правобережної України» [4.1010] висвітлив особливості господарського розвитку єврейських громад регіону. Окремі сюжети дослідження присвячені впливу на єврейську господарську ініціативу компартійних органів в перші роки більшовицької окупації регіону.

Особливої уваги заслуговують результати дослідження В. Горбала, вміщені у статті «Єврейські містечка Вінницького та Кременчуцького округів на переломі 1928-1929 рр.» [4.728]. Автор на прикладі містечок різних регіонів України відслідковує економічне становище єврейських громад і робить висновок, що зростання в зазначений період державного і кооперативного секторів в тогочасній економіці містечок призвело до занепаду основних єврейських промислів та торгівлі. Це спричинило декласування єврейської громади містечок та активної міграції молоді й осіб працездатного віку до промислових новобудов республіки.

1996 р. була опублікована робота мариупольського історика Л.Д. Яруцького «Євреї Приазов'я» [4.1101]. У ній зібрані окремі нариси та розвідки з історії євреїв зазначеної території в XIX – XX століттях, а також біографії видатних євреїв регіону.

Історії євреїв Артемівська присвячена колективна праця С.Й. Татарінова, Ю.А. Семик, С.В. Федяєва [4.1026]. Дослідники проаналізували окремі аспекти економічної та соціально-культурної історії євреїв артемівщини у XVIII-XX ст. Окремі сюжети стосуються політичних репресій 1930-х років, діяльності єврейських шкіл та релігійних громад міста та району. Ряд матеріалів з історії євреїв Донбасу опублікував М.С. Альтер. Так, у статті «Півтора сторіччя в співдружності народів Донеччини. Сторінки історії євреїв в регіоні» [4.664] він розповідає про створення єврейських сільськогосподарських поселень на Донбасі.

У контексті історії етноменшин Півдня України розглядає у своїх публікаціях історію єврейської громади Ю.В. Котляр. У його працях простежено політику компартійних органів, направлену на советизацію єврейської громади Півдня України [4.844; 4.845; 4.846; 4.848; 4.849]. Дослідник визначив основні причини, які

спричинили єврейські погроми єврейських сільськогосподарських колоній Одещини, Херсонщини, Миколаївщини та призвели до появи єврейських повстанських загонів та загонів самооборони. Окремі сюжети його спільної з І.С. Міроною монографії присвячені участі єврейських закордонних філантропічних організацій у програмах допомоги постраждалим від голоду 1921-1923 рр. [4.847]. Ю.В. Котляр наголошує на тому, що єврейські товариства надавали допомогу не тільки представникам власного етносу, але і іншим національним групам, постраждалим від голоду. Автор наводить велику кількість архівних документально-статистичних даних. Є у його дослідженнях і матеріали, присвячені єврейській с/г кооперації та діяльності КОМЗЕТу і ТЗЕТу.

Питанням історії єврейської освіти кінця XIX – початку XX ст. присвячені дослідження Н.В. Рудницької [4.988; 4989; 5.1165]. Житомирська дослідниця загалом доступно і логічно виклала процес становлення і розвитку освіти євреїв Волині у XIX – на початку XX ст. В роботі проаналізовано стан початкової освіти, аргументовано доведено, що єврейська освіта в умовах Російського імперського законодавства існувала завдяки підтримці з боку громадськості та завдяки пожертвам єврейських меценатів. Вагому роль у організації єврейських училищ відігравали благодійні товариства, що часто виступали ініціаторами отримання дозволів на відкриття навчальних закладів. У процесі своєї діяльності товариства організовували благодійні кампанії зі збору пожертв серед заможного єврейського міщанства Правобережних губерній України.

З-поміж досліджень 1990-х рр. слід відзначити дисертацію М. Бармака «Міграційні процеси серед німецького, чеського, єврейського населення Волинської губернії (1796 – 1914 рр.)» [4.654]. Дослідник спробував проаналізувати особливості соціально-економічного та політико-правового становища євреїв Волинської губернії і визначити особливості їх внутрішньої і зовнішньої міграції. М. Бармака розкрив суть колонізаторської політики царського уряду щодо єврейського населення краю, шляхи та методи формування смуги осілості, особливості соціального складу та професійної зайнятості євреїв, характер українсько-єврейських зв'язків, особливості міграційних процесів та основні напрямки міграції

єврейського загалу Волинської губернії. У роботі визначено головну тенденцію в міграційній політиці царизму протягом всього XIX ст. щодо євреїв. А саме запобігти проникненню їх у великоросійські губернії, шляхом створення в західних регіонах імперії «смуги осілості». Було показано, що на початку 80-х років XIX ст. в Україні остаточно сформувалися основні регіони розселення євреїв. Автор звертає увагу на діяльність єврейських общин, значення і роль кагалів, їх функції, а також ставлення до них царських чиновників. Аналіз і узагальнення законодавчих актів російського уряду дозволили констатувати, що політика державотворців щодо євреїв мала дискримінаційний характер і найтяжчим її проявом були єврейські погроми. Узагальнюючи фактичний матеріал, автор аналізує стан єврейської торгівлі у невеликих волинських містечках, а також показує становище ремісників. Спроби російського уряду залучити євреїв до с/г виробництва та змінити напрямки їх традиційної економічної діяльності були невдалими. На думку М.В. Бармака дискримінаційна політика царського уряду призвела до виникнення серед єврейського загалу руху за еміграцію євреїв із Російської імперії до землі обітованої – палестинофільства. Одеський лікар Л.С. Пінскер виступив з книгою «Автоемансипація», в якій обґрунтував ідею відродження єврейської нації на власній території. Його послідовники-палестинофіли, згуртовуючи навколо себе велику кількість одноплемінників, організовували товариства сприяння еміграції на Близький Схід для освоєння земель і побудови в майбутньому своєї національної держави. Палестинофільство стало предтечею сіоністського руху в Україні [4.654, с. 159]. Автор зазначає, що основні потоки єврейських переселенців в пореформений період аж до початку XX ст. спрямовувалися переважно у Новоросію. Залучаючи архівні матеріали, дослідник наводить конкретні факти про переїзд єврейських родин на Південь України. Урядові документи, які згадуються в цій частині дослідження, свідчать про зацікавлення російського уряду в освоєнні пустуючих земель. Єврейське населення Волинської губернії лише наприкінці XIX ст. розпочало емігрувати за кордон. Найбільш потужні потоки переселенців з Волині у кінці XIX – на початку XX ст. спрямовувалися у Палестину, Аргентину, Канаду та США.

У контексті розвитку соціально-політичних процесів в селах Кримської АРСР у 1920-х рр., сімферопольська дослідниця Є.О. Горюнова розглянула історію єврейського громадського землеоблаштування Криму [5.1136]. Автор окреслила коло проблем, з якими стикалися єврейські переселенці Криму в зазначений період, визначила роль єврейських громадських організацій у процесах кооперування переселенців та надання їм матеріально-технічної та господарської допомоги з боку закордонних добровільних товариств. Є.О. Горюнова наголосила, що, незважаючи на опір представників кримськотатарської опозиції, протягом другої половини 1920-х років єврейським переселенцям вдалося створити мережу с/г кооперативів у вигляді комун, артілей, тсозів. Значну допомогу колоністам надавали добровільні товариства ТЗЕТ, Агро-Джойнт, ТРП. Однак організована єврейська кооперативна система господарювання в кінці 1920-х рр. внаслідок політики суцільної колективізації перестала існувати. Вона перетворилась до середини 1930-х рр. на інтернаціоналізовану систему колгоспів [5.1136, с.12-13].

Р. Мирський, Я. Хонігсман та О. Найман у роботі «Юдофобія проти України» наголошують на майже суцільній асиміляції євреїв із новою історичною російсько-радянською спільнотою, що сталася внаслідок репресій, тотальних переселень та перемішування і взаєморозчинення етносів й спричинила формування унікального соціального типу єврея з русифікованою ментальністю [4.901]. Інші дослідники вважають, що не слід перебільшувати асиміляційні процеси серед євреїв, які завжди відзначалися високим рівнем етнічної свідомості і високим ступенем ендогамності [4.798].

У роботах відомого вітчизняного історика В. Сергійчука висвітлюються питання єврейських погромів в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. [4.1004; 4.1005]. Автор вводить до наукового обігу велику кількість фактологічного матеріалу, що доводить факт залежності єврейських погромів від політики російських владних структур та соціально-економічної ситуації, яка склалась на території України в період першої та другої російських буржуазних революцій.

Питання організації єврейського військового руху в особі Союзу євреїв-воїнів Київського Військового округу в період Центральної Ради розглянули у своїй

історичній розвідці В. Гриневич та Л. Гриневич [4.732]. Дослідники визначили причини створення єврейського військового Союзу та окреслили основні віхи його історії. Вони називають Союз предтечею масового військового громадського руху українських євреїв зі створення загонів самооборони, які мали захистити містечкове єврейство від погромів 1917-20 рр.

Вагомий внесок у дослідження питань історії єврейського молодіжного руху в період формування в Україні тоталітарного суспільства вніс В.І. Прилуцький. Дослідник у своїх монографіях, присвячених молодіжним організаціям України 1920-1939 років, проаналізував історію молодіжних громадських об'єднань національних меншин, передусім єврейської [4.974; 4.975]. Автор доводить факт існування у середовищі єврейської молоді розгалуженої мережі громадських об'єднань та політичних партій, перш за все сіоністського спрямування. З-поміж них, В.І. Прилуцький виділяє групу організацій, які лояльно ставилися до існуючого режиму й діяли легально та групу опозиційних влад сіоністських організацій, що не були легалізовані. Останні були найбільш численними та найвпливовішими. До середини 1920-х рр. сіоністські молодіжні товариства охопили своєю мережею усі райони України, де проживали євреї. Окремі сюжети роботи висвітлюють основні напрямки і методи громадсько-політичної і культурно-виховної роботи, яку проводили молодіжні єврейські організації серед молоді та підлітків.

Окремим напрямком сучасних досліджень з історії єврейської громади в 1920-30-ті рр. стали питання аграризації містечкового єврейства. Справа землеоблаштування єврейських кустарів, торговців та інших соціальних груп містечок розглядається в контексті вирішення більшовиками соціально-економічних та політичних проблем, які постали перед ними на початку 1920-х рр. Серед передумов, які спричинили колонізацію Півдня України та Криму науковці називають небажання компартійного керівництва зрозуміти особливості економіки містечка, боротьбу з сіоністським рухом, покращення власного іміджу серед впливового закордонного єврейства. На думку Л. Якубової аграризація єврейства стала можливою внаслідок поглиблення кризи єврейського містечка на початку 1920-х рр. Проблема економічної неспроможності та безперспективності єврейських

містечок призводила до збільшення їх опозиційності радянській владі, зростання сіоністського підпілля, що, власне, спонукало КП(б)У звернутися до вивчення і вирішення єврейської проблеми в УСРР [4.1095; 4.1098; 4.1099]. Негативне ставлення до політики аграризації, на думку Л. Якубової, виявляють І. Клейнер, М. Панчук, Б. Чирко. Зокрема, І. Клейнер наголошує на її антисіоністській спрямованості, а М. Панчук, О. Ковальчук і Б. Чирко вважають, що кампанія завершилася поразкою більшовицького режиму [4.1098, с.186]. Загалом, більшість сучасних українських дослідників визнають, що без підтримки радянської та закордонної єврейської громадськості дана програма була б приречена на поразку. На думку В.М. Мазура єврейське землеоблаштування трималося лише на основі коштів іноземних філантропів [5.1150, с.12].

Політикою компартійних органів, яка була направлена на протидію сіоністським організаціям у їх прагненню колонізації Палестини зумовлена, на думку О. Рафальського, програма аграризації українського єврейства 1920 – початку 1930-х рр. [4.983, с.191]. Компартійні органи намагалися протиставити єврейській громадській ініціативі власну національну економічну політику пролетаризації єврейського населення. У такому протиставленні розрахунок робився не лише на політичні дивіденди на кшталт того, що економічне і політичне відродження єврейських мас можливе і здійсненне лише в СРСР, а й на значні фінансово-матеріальні вигоди. Кошти закордонного єврейства, на думку дослідниці Т.В. Царевської, складали близько 10 млн. крб. в іноземній валюті [4.1050, с.121]. Принагідно зазначимо, що у наявних публікаціях згадуються лише назви кількох закордонних організацій, які сприяли розвитку єврейства України, та поодинокі факти їх конкретної фінансово-технічної допомоги. Тим часом і за характером утворення, і за розміром допомоги, і за політичною забарвленістю товариства були різними, тож комплексне дослідження цієї проблеми видається нам перспективним.

Розвитку єврейського землеробства в Україні присвячена стаття Я.С. Хонігсмана [4.1049]. Автор розглядає питання виникнення єврейських землеробських колоній в Україні в кінці XIX ст., аналізує основні етапи їх еволюції. Окремі сюжети статті присвячені участі у кампанії аграризації українського

єврейства закордонних благодійних товариств та пробільшовицьких громадських об'єднань. Я.С. Хонігсман доводить, що в 1920-ті роки завдяки допомозі з боку міжнародних єврейських громадських об'єднань та ТЗЕТу на Півдні України та в Криму було створено єврейські с/г райони та сільради. Занепаду єврейської аграризації сприяли реалізована компартійним режимом суцільна колективізація, голодомор та репресії активних учасників с/г кооперативів 1930-х рр.

Проблемою переселення євреїв на землю в 1920-ті роки займався І. Артюр. Дослідник визначив причини переселення, показав особливості організації переселенських колективів у місцях виходу, проаналізував роль громадських організацій та компартійних органів у реалізації переселенської кампанії [4.649].

Особливостям реалізації більшовицького соціально-економічного експерименту в середовищі єврейських громад України в 1920-30-ті роки присвячена стаття львівського історика Л.В. Гуцала [4.745]. Автор, використовуючи архівні матеріали, розкриває процес залучення євреїв Правобережної України до переселенських кампаній, аналізує компартійну політику у галузі кооперування єврейських ремісників, дрібних торгівців та люмпенізованого містечкового елементу. Л.В. Гуцало наголошує на фактах суцільної колективізації всіх с/г кооперативів, створених єврейськими переселенцями в другій половині 1920-х років та негативну реакцію кооператорів на компартійні експерименти.

Регіональні аспекти реалізації більшовицької національної політики в 1920-30-ті роки стали предметом аналізу С.В. Маркової [4.890]. Аналізуючи досягнення і прорахунки місцевих компартійних органів на Поділлі, С.В. Маркова наголошує на посиленні в регіоні у 1923 році впливу нелегальних єврейських партій та громадських об'єднань. Єврейські сіоністські об'єднання поставили під свій контроль майже всі молодіжні єврейські організації. Найбільш сильними, на думку автора статті, були осередки ЦС у Вінниці, Кам'янець-Подільському, Тульчинському та Гайсинському округах [4.890, с.91].

Миколаївський дослідник Т.О. Михайловський у ряді публікацій розглядає регіональні особливості діяльності іноземних єврейських філантропічних товариств на Півдні України в 1920-ті рр. [4.902; 4.903]. На думку Т.О. Михайлівського, історія

діяльності в Україні міжнародних благодійних організацій стала розроблятися лише в 1990-ті роки, що пов'язано не лише з політичною кон'юнктурою радянських часів, а й закритістю архівних фондів, що містили документи зазначених організацій (такі збірки документів були розсекречені в першій половині 1990-х рр.). Саме тому більшість організацій, що діяли в 1920-ті рр., були забуті, а їх заслуги в допомозі голодуючим та у відбудові сільського господарства, особливо в південному регіоні, фактично сфальсифіковані, їх діяльність була оголошена антирадянською, контрреволюційною, значна частина їх провідних діячів і співробітників була репресована за звинуваченням у шпигунстві [4.903, с.133].

У 1990-х – на початку 2000-х рр. побачили світ публікації з історії голоду та голодоморів в Україні. У них дослідники розкривали механізми організації голоду, участь допомогових організацій у подоланні наслідків Голоду 1921-1923 років [2.517; 4.909; 4.910]. Праці, безпосередньо присвячені міжнародним організаціям у допомозі голодуючим Півдня України, підготували миколаївський дослідник А. Ліньов та херсонець В. Сахно [4.880; 4.881; 4.998; 4.999; 4.1000]. Їх роботи вирізняє новітній підхід до проблеми та наукова новизна. У той же час треба відзначити, що намагаючись охопити весь спектр міжнародних організацій, ними так і не було створено комплексного, фактологічно-наповненого дослідження, і історія усіх організацій в них подається фрагментарно і уривчасто [4.902, с.121].

У 1990-ті – на початку 2000-х рр. в Україні формуються науково-дослідні центри з вивчення історії та культури українського єврейства. Зокрема, у Дніпропетровську в 1990-ті – на початку 2000-х рр. виходив збірник праць «Еврейская мысль сквозь века», в якому знайшли своє відображення різноманітні проблеми політичної, соціально-економічної та культурної історії євреїв України. Досить інтенсивно досліджують історію євреїв Півдня України вчені-історики Запорізького національного університету. Матеріали їх пошуків містяться у матеріалах Міжнародних та Всеукраїнських конференціях. Регулярно проходять щорічні Запорізькі єврейські читання. У випусках матеріалів конференцій містяться окремі повідомлення та розвідки про діяльність єврейських громадських об'єднань в період існування Російської імперії та Радянського Союзу. Завдяки публікаціям В.

Орлянського, М. Журби, С. Сопенка, Н. Платунова, В. Гусєва та ін. сучасна юдаїка збагачена новими фактологічними відомостями [4.744; 4.781; 4.950; 4.961; 4.1012]. Це, насамперед, стосується організаційно-правового забезпечення процесів радянської українського єврейства, діяльності провладних громадських об'єднань та установ. До наукового обігу введено маловідомі матеріали з архівосховищ та тогочасної преси про розвиток кооперативного руху та насильницьку колективізацію, про задоволення національних культурно-освітніх запитів євреїв. У окремих публікаціях йдеться про участь закордонних єврейських організацій в кампаніях допомоги українському єврейству. Однак, регіональний аспект досліджень не повною мірою розкриває загальні тенденції еволюції єврейського громадського руху другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст., у публікаціях оминаються проблеми змісту, форм, в яких існував єврейський громадський рух, поверхнево розкриваються питання впливу на добровільні товариства, кооперацію та профспілки державно-політичних та карально-репресивних органів.

Значний внесок у дослідження проблем історії єврейської громадської ініціативи ХІХ – ХХ ст. роблять політологи, зокрема, співробітники Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України. В інституті працює Відділ єврейської історії та культури, Центр дослідження питань Голокосту. Важливий фактологічний матеріал з діяльності Єврейського громадського комітету допомоги постраждалим від погромів можна віднайти у роботах І. Крайзман, Ю.І. Шаповала. [4.852; 4.1064; 4.1065] Однак, до цього часу відчувається значний перекис у бік дослідження певних «болючих тем» історії українського єврейства – Голокост, єврейські погроми, репресії та ін. Проте поряд із серйозним дослідженням цих, безперечно важливих, проблем необхідно звернути увагу на вивчення спільної історії єврейського та українського громадського руху в період зародження, становлення і розвитку національного громадського руху у різних сферах життя суспільства. Позитивним моментом демократизації суспільства і науки в Україні є звільнення їх від старих стереотипів і упереджень, наслідком чого є зростання рік від року кількості істориків-неєвреїв, що займаються єврейською історією,

захоплюються нею, популяризують її в Україні і, таким чином, виступають у ролі руйнівників старих мурів відчуження між двома народами.

У другій половині 2000-х рр., коли було спрощено доступ науковців до архівів Служби безпеки України, з'являється ряд публікацій, присвячених історії реалізації репресивної політики карально-політичних органів стосовно активних учасників національних громадських об'єднань періоду національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. та першої половини 1920-х рр. Серед них можна виділити статтю В. Дніпровця «Оббріхана благодійність» [4.757]. У статті дослідник на основі раніше засекречених архівних документів радянських карально-репресивних органів розкриває особливості здійснення репресій стосовно активних учасників єврейських благодійних товариств та представництв іноземних філантропічних організацій в Українській СРР в 1920-1930-ті роки.

Розвиток єврейської громади в Україні у 1920-х роках став предметом дослідження О.В. Козерода. [4.821; 4.822; 4.823; 4.824; 4.825; 4.826; 4.827] 1996 р. побачила світ брошура О. Козерода та С. Брімана «Денікінський режим та єврейське населення України: 1919-1920 рр.», в якій на унікальному архівному матеріалі були проаналізовані основні соціальні наслідки погромів та тих злочинів проти єврейських жінок та дітей, які вчинили представники російського білогвардійського руху [4.829]. Дослідник у своїх публікаціях детально розглянув політику компартійних органів стосовно єврейського населення, визначив основні засоби і способи боротьби з єврейським громадським рухом, детально зупинився на ролі жіноцтва в ньому. Автор, розглядаючи історію єврейської общини України в 1920-ті роки, виділив три історичні відрізки – період громадянської війни, період першої половини 1920-х рр. (1921-1925 р.) та період з 1926 по 1929 р. У кожному з зазначених періодів відбувались кардинальні зміни основних інститутів єврейської общини України: руйнування релігійного укладу життя єврейського містечка, зміни соціальної структури єврейського населення республіки. О. Козерод вважає, що реалізація національної доктрини більшовиків стосовно євреїв у 1920-их роках супроводжувалась репресіями сіоністських громадських об'єднань, релігійних громад, що вело до руйнування громадських інституцій українського єврейства і

стало прелюдією масових репресій 1930-х рр. На думку дослідника, сіоністський рух в Україні був частиною всесвітнього процесу переселення євреїв до Палестини у 1920-ті рр. Розвиток єврейської громадської ініціативи тісно пов'язаний з появою в країні великої кількості сіоністської літератури та започаткування інтелектуальної дискусії про погроми, переселення та місце євреїв у економічній політиці більшовиків. Це зумовило до створення серед молоді значної кількості організацій та структур відповідної спрямованості, діяльність яких викликала жорстку протидію державного керівництва СРСР [4.824].

Інший вітчизняний дослідник О. Копил вбачає основними причинами активізації єврейських громадських об'єднань на початку 1920-х рр. комплекс соціально-економічних та культурних проблем, які компартійні органи не змогли вирішити. Причинами глибокої кризи у стосунках єврейської громади та більшовицьких керівників були: руйнування економічного фундаменту єврейського містечка, ігнорування більшовиками єврейської мови та релігії, невміння та небажання місцевого керівництва організувати кампанії соціально-політичного примирення та інтеграції громад містечок у політичну систему держави [4.837].

У статті В.В. Кузьменко та Т.П. Щербини висвітлюються основні напрямки реалізації єврейськими політичними партіями власної молодіжної політики в 1920-ті рр. [4.864].

Вивченню єврейського кооперативного руху в Україні присвячені дослідження А. Мучника [4.917; 4.918; 4.920]. У його публікаціях показано розвиток грошової кооперації та її роль в політичному, професійному та соціально-культурному житті єврейської громади. Обґрунтовано природність такої діяльності серед єврейського населення та визначено обсяги і види фінансової допомоги, яка надходила до Російської імперії від закордонного громадського руху. [4.919; 4.921] На думку А. Мучника, діяльність кредитних кооперативів була зумовлена прагненням єврейської інтелігенції, громадських та партійних активістів підняти рівень економічної самостійності єврейського населення, а також консолідувати різні соціальні групи євреїв для загальної революційної боротьби за перетворення суспільства на соціалістичних засадах.

1998 р. побачила світ книга Я. Рабіновича «На зламі віків» (До 1000-річчя проживання євреїв в Україні) [4.981]. У своїй книзі Я. Рабінович звернув увагу на історію добровільних організацій Агро-Джойнт, ТЗЕТу. Він розглядає історію вказаних організацій у контексті аграризації євреїв, причому постійно наводить приклади участі добровільних товариств в господарському та культурно-побутовому житті переселенців [4.980].

Участь єврейського благодійного товариства Джойнт та АРА у кампаніях допомоги радянському єврейству під час голоду 1921-1922 рр. стала предметом досліджень Є. Хенкіна. [4.1042; 4.1043] Дослідник у своїх публікаціях визначає обсяг та види допомоги, наданої закордонними єврейськими благодійними організаціями більшовицькому уряду для подолання наслідків гуманітарної катастрофи початку 1920-х рр., аналізує стосунки компартійних органів, пробільшовицьких громадських об'єднань та закордонної філантропії. На думку дослідника, конфлікт, який виник між закордонними товариствами та компартійними органами, полягав у небажанні більшовиків надати Джойнт та АРА самостійність у питаннях підбору кадрів для відділень товариств, розподілі гуманітарної допомоги. Джойнт та АРА розглядалися більшовиками як організації-розплідники антирадянської ідеології серед єврейства.

Про участь Агро-Джойнт у кампаніях з землеоблаштування єврейських переселенців Півдня України і Криму згадується у роботі, присвяченій 70-літтю з дня заснування товариства [4.662]. У зазначеній праці аналізуються і стосунки компартійних органів та Агро-Джойнт через призму діяльності провладного Товариства з землеоблаштування єврейських трудящих та державного органу КОМЗЕТ. ТЗЕТ у роботі названо противником сіонізму та іудаїзму. Наголошується, що в своїй діяльності ТЗЕТ відставав від КОМЗЕТу, збори коштів були незначними, записи в члени Товариства проводились добровільно-примусово, здійснювалися постійні чистки ТЗЕТу від нетрудових елементів, «лишенців», а до його складу автоматично записувались цілі колективи підприємств, де число євреїв часто-густо було незначним [4.783, с.31].

Окремі сюжети, присвячені культурно-освітній діяльності єврейських громадських об'єднань в 1920-ті рр. можна знайти в дисертації В.К. Молоткіної «Культурно-освітня діяльність громадських організацій України в умовах непу (1921-1929 рр.)» [5.1155]. Дослідниця наголошує на тому, що єврейські організації були найчисленнішими і найвпливовішими з небільшовицьких молодіжних об'єднань. Вони будувалися на тих же організаційних принципах як і комсомол, але працювали значно краще, ніж їх більшовицькі конкуренти [5.1155, с.41].

Історії єврейської доброчинності одеських купців та їх вкладу у розвиток соціального благодійництва Одеси присвячена стаття В. Шевченко [4.1068]. Автор розкриває особливості головних меценатів благодійних акцій, висвітлює історію створення лікарень, богаділень, будинків призріння, притулків, нічліжок, дитячих будинків (сиротинців та дитячих ясел). В. Шевченко наголошує, що утримання медичних установ, закладів соціальної реабілітації у другій половині XIX – на початку XX ст. лягло на плечі різноманітних благодійних товариств та заможного єврейства. Останні виступали засновниками благодійних закладів, утримували власним коштом нерухомість та надавали їм значну матеріальну підтримку.

Єврейська благодійність в Україні другої половини XIX ст. стала предметом дослідження А.В. Нарядько [4.931]. У її статті визначено основні напрямки єврейського благодійництва XIX ст., за якими класифіковано доброчинні товариства. Дослідник виділяє товариства допомоги освітнім закладам та науковцям; товариства допомоги церкві; товариства допомоги закладам культури та мистецтва; добровільні товариства піклування по сиріт, знедолених та бідних; товариства допомоги постраждалим від стихійних лих та війни; товариства без визначеного предмету допомоги [4.931, с.137].

Питання розселення, соціально-економічного та політичного розвитку єврейської громади Харківської губернії в XIX – на початку XX ст. були предметом аналізу дисертаційного дослідження І.Г. Мухіної [5.1156]. Автор розглянула дане питання у контексті суспільно-політичної та економічної еволюції національних громад Харківщини у XIX – на початку XX ст. І.В. Мухіна доводить, що представники єврейської громади краю спільно з іншими національними групами

брали активну участь у економічному житті Харківщині. Вони на початку ХХ ст. зосередили у своїх руках поліграфічну та аптекарську справу, виготовлення мінеральних вод, мила та свічок. Близько 22 відсотків торгівців регіону склали євреї. Євреї відігравали важливу роль і в розвитку громадської ініціативи та благодійництва Харківської губернії. Єврейські благодійні товариства спільно з організаціями створили мережу національних навчальних закладів, притулків для хворих та немічних, сиріт, фінансували місцеві дешеві їдальні. Товариство допомоги бідним євреям Харкова на початку ХХ ст. було найбільшим в регіоні філантропічним об'єднанням, у якому 1912 р. перебувало 922 особи.

Значну увагу соціально-демографічному становищу євреїв та їх місцю серед інших етнічних груп, що протягом багатьох століть мешкають в Україні, а також складним взаєминам між ними та українцями приділено в монографіях Л. Якубової та О. Рафальського [4.983; 4.1096; 4.1099]. Хоча в цих роботах єврейське населення не є спеціальним предметом дослідження авторів, все ж автори висвітлили важливі аспекти історії єврейської громади України. Зокрема, аналізуючи обставини переселення та аграризації єврейської громади Правобережної України в 1920-ті роки Л. Якубова наголошує на тому, що на середину 1920-х років «єврейське питання» як таке включало низку взаємообумовлених складових (господарський занепад містечка, економічне розорення торгівців і ремісників, декласування і люмпенізація містечкового єврейства, поширення антирадянських настроїв в єврейському середовищі, збільшення впливу заборонених сіоністських організацій, антисемітизм оточуючого населення та органів місцевої влади) і було одним з найгостріших в Україні. Особливо актуальним, за даними ЦКНМ, воно було на Правобережжі та Одещині [4.1098].

Спроби історіографічного аналізу праць, присвячених історії господарсько-економічного життя єврейського містечка Правобережної України кінця ХІХ – першої чверті ХХ ст. присвячена стаття О.Ю. Крічкера [4.850].

Помітним явищем в історіографії стали праці запорізького історика В.С. Орлянського [4.952; 4.953; 4.954] Автор, здійснюючи дослідження питань сучасної історії українського єврейства, поставив за мету простежити еволюцію політики

радянської держави щодо єврейської людності в роки формування в СРСР тоталітарного політичного режиму, розглянути шляхи та методи здійснення політики коренізації у соціально-економічній і культурній сферах життя українського єврейства. Дослідник наголошує на тому, що на початку 1920-х років в Україні проходив процес декласування єврейської бідноти. Він залежав від ступеня реалізації більшовиками темпів соціально-економічних перетворень у країні і став результатом масового розорення єврейського населення Правобережної України в роки громадянської війни [4.954]. У монографії В.С. Орлянського «Євреї України в 20 – 30 роки ХХ сторіччя: соціально-політичний аспект», визначено особливості реалізації політики коренізації стосовно українського єврейства. На думку дослідника, політика коренізації реалізовувалась у формі функціонування провладних громадських об'єднань, через розгортання мережі єврейських кооперативних товариств, участі єврейського робітництва у провладних профспілках, діяльності Товариства по землеоблаштуванню єврейського населення (ТЗЕТу) [4.953]. Крім розгалуженої мережі підконтрольних владі єврейських організацій, на думку дослідника, існувала ціла низка компартійних органів, які реалізовували основні положення національної політики більшовиків. Зокрема, Відділ національних меншин при НКВС, ЦКНМ при ВУЦВК, Рада нацменшин та національні секції при Народному комісаріаті освіти, ЦК КП(б)У, ЦК ЛКСМУ, їх окружні комітети, профспілкові і кооперативні організації підрадянської України. Провідну роль у визначенні та реалізації національної політики комуністичної влади дослідник відводить партійним секціям. Це було обумовлено специфікою монопартійної радянської політичної системи [4.953, с.63-64]. У розділі, присвяченому розвитку системи єврейської освіти, автор приділяє увагу історії становлення, особливостям організаційної структури та ролі Ради національних меншин та єврейської секції у розвитку системи освіти відповідної етнічної спільноти, відзначає негативний вплив на її функціонування здійснених у першій половині 1920-х років реорганізаційних процедур [4.953, с.102-120].

Історії діяльності в Криму міжнародного Товариства ремісничої і землеробської праці серед євреїв в Росії в період реалізації компартійними органами кампанії з

аграризації євреїв 1920-30-х років присвячена стаття сімферопольського історика Г. Кондратюка [4.831; 4.832]. Автор розглядає історію Кримського Бюро ТРП-Фербанд в контексті реалізації компартійними органами національної політики на Півдні України та в Кримській АССР, яка характеризувалась проведенням активних переселенських кампаній і істотно змінила національну карту півострова. Г. Кондратюк доводить, що ТРП спільно з іншими закордонними філантропічними товариствами створило і фінансувало на півострові мережу професійно-технічних училищ і шкіл, утримувало за власний кошт ремонтні майстерні, допомагало розвивати єврейські ремісничі кооперативи. Загалом, виділені протягом 1920-1930-х років ТРП фінансові ресурси дозволили створити в степовому Криму ряд самодостатніх єврейських сільськогосподарських переселенських районів, які проіснували до подій, пов'язаних із трагедією Голокосту Другої світової війни.

У 1990-ті роки у Росії стали виходити праці, присвячені історії єврейської еміграції з СРСР у 1920-30-ті роки [4.689; 4.690; 4.669]. Окремі дослідження стосувались життя єврейської громади під час революції та громадянської війни на території колишньої Російської імперії. Зокрема, реалізації політики царського режиму стосовно євреїв у 1880-1905 роках присвячена стаття С. Гаспарян [4.708].

У дисертаційному дослідженні І.А. Асеева, присвяченому історії Російського Червоного Хреста в «період військового комунізму», висвітлено питання організації на території України Комітету допомоги постраждалим від погромів, що діяло під патронатом уповноваженого РТЧХ в Україні [5.1125]. Дослідник наголошує на масовості погромної антиєврейської хвилі 1918-19 років. Погроми охопили міста і містечка Волинської, Подільської, Київської та Херсонської губерній України. У погромах, на думку дослідника, брали участь військові формування всіх ворогуючих сторін, учасників громадянської війни [5.1125, с.119-120].

Праці А. Блюма стосувалися історії формування інституту державної цензури та застосування його механізмів до діяльності єврейських культурно-літературних товариств. Окремо розглядалися питання державної цензури щодо сіоністських організацій. [651; 652] На думку А. Блюма, однією із причин посилення цензурного тиску на публікації з єврейської тематики в СРСР стало розгортання в 1936-37 роках

«людодійських процесів» проти активістів представництв закордонних добровільних товариств та членів пробільшовицьких товариств [4.680, с.66].

У своїй роботі, присвяченій історії стосунків більшовицької влади і російського єврейства, А.Г. Долгатов [4.760] робить висновок, що після приходу до влади більшовиків законодавчо було гарантовано рівноправність євреїв з іншими національними групами, які проживали на території колишньої Російської імперії. Єврейські робітники увійшли до всіх урядових профспілкових і політичних установ. Більшовики дуже стримано проводили перетворення в сфері приватної торгівлі в районах колишньої межі осілості, на початку лише націоналізувавши великі магазини. На думку дослідника, Єврейських кустарів і ремісників було включено у загальнодержавну схему розподілу сировини з метою поступової і безболісної самоорганізації у виробничі об'єднання [4.760, с.41-42]. Інші верстви суспільства отримали право перейти на землю. Дослідник зазначає, що єврейські кустарі, ремісники, дрібні торговці більш активно пішли б за більшовиками, якби встановлення диктатури пролетаріату співпало з підйомом економіки. Але радянська влада з різних причин не змогла одразу досягти покращення життя єврейських містечкових і міських жителів (більш того, Громадянська війна, політика військового комунізму підірвали господарські основи життя єврейства – торгівлю і приватне підприємництво), а ті, в свою чергу, були категорично проти націоналізації і реквізицій, виступаючи за збереження вільної торгівлі. Тому більшість євреїв України підтримали сіоністські партії та небільшовицькі громадські об'єднання.

У 1990-ті роки в Росії з'являються публікації і дослідження, що стосувалися вивчення національної політики держави стосовно єврейського населення. Серед них робота К.Т. Тихого «Вирішення єврейського питання в Радянському Союзі і позиція американської громадськості в 20-30 рр.» [4.1029]. Стаття В. Измозіка «Ф.Е. Дзержинський, ОГПУ і сіонізм в середині 20-х років» [4.791] знайомить читача з великою кількістю архівних документів, що стосувалися діяльності компартійних органів в 1920-ті рр., яка була направлена на ліквідацію сіоністського руху в СРСР.

Інший дослідник історії радянського єврейства Аркадій Ваксберг у своїй книзі «Сталін проти євреїв. Таємниці страшної епохи» [4.699] робить спробу

проаналізувати сталінську політику щодо радянського єврейства протягом 1920 – початку 1950-х років. Зокрема, автор наголошує на застосуванні до радянського єврейства ще дореволюційної імперської концепції, згідно з якою народ який не має власної компактно заселеної території, а, головне, власного селянства не може вважатися власне нацією. Виходячи із цього, компартійні органи в 1920-ті роки створили КОМЗЕТ і ТЗЕТ, які мали реалізовувати державну політику аграризації євреїв вихідців з міст і містечок Правобережної України та Білорусії. До програми влада залучила багатих фінансових спонсорів в особі закордонних єврейських філантропічних організацій. Однак даний проект, на думку А. Ваксберга, завершився колективізацією та ліквідацією національної відособленості єврейських колгоспів Півдня України та Криму [4.699, с.93].

Із публікацій, що побачили світ в кінці 1990-х років, необхідно виділити монографію «Національне питання в програмних документах політичних партій, організацій і рухів Росії початку ХХ століття», колективну працю С.В. Кулешова та О.В. Волобуєва «Національна політика Росії, історія і сучасність»: тема була продовжена в монографії «Національна політика: уроки досвіду» [4.936; 4.753].

1998 р. побачила світ збірка наукових праць «Єврейська благодійність на території колишнього СРСР» [4.770]. У збірнику зібрано статті та історичні розвідки, присвячені історії єврейської філантропії в ХІХ – на початку ХХ ст. в різних регіонах російської, а згодом і радянської імперії. Так, ізраїльський історик І. Котляр у своїй статті дає аналіз і типологію єврейських благодійних товариств в дореволюційній Одесі. З подіями і наслідками громадянської війни знайомить робота Ю.А. Лівшиця, в якій детально відображена історія діяльності Всеукраїнського єврейського громадського комітету допомоги євреям, що постраждали від погромів. На думку Д.А. Ельяшкевича, на початку ХХ століття єврейська філантропія в Російській імперії досягла якісного і кількісного зростання. В імперії, на думку дослідника, діяла строката система благодійних організацій: релігійних, професійних благодійних товариств, закладів соціального захисту населення (допомога дітям, старцям, нужденним учням і студентам) [4.1088]. Його думку підтримує і Є. Мелемед. Дослідник у своїй статті про єврейську благодійність

на Волині називає 17 єврейських благодійних організацій, що діяли у губернії на початку ХХ ст. [4.896, с.50].

У дисертації А.В. Симонової робиться спроба без ідеологічних кліше осмислити та проаналізувати особливості сіоністського руху в радянській Росії в 1920-ті рр. [5.1166]. Автор прагне показати різноманітність сіоністських організацій що діяли в Росії в 1920-ті рр., визначити їх роль у суспільно-політичному житті країни і ставлення до них компартійних органів та пересічних громадян. Крім того, дослідниця намагалася дати характеристику основним відмінностям сіонізму на території Російської імперії та країн Європи. Російський сіонізм, на думку А.В. Симонової, дав всесвітньому сіоністському руху чимало непересічних особистостей, які згодом стали ідеологами його різних напрямків і практичними виконавцями багатьох починань. А.В. Симонова, аналізуючи документи Євсекції при ЦК РКП(б), Надзвичайної комісії, ГПУ і листування Ф.Е. Дзержинського з В.Р. Менжинським і Г.Г. Ягодою, а також звіти місцевих рад про діяльність сіоністських організацій, робить припущення про поступову еволюцію ставлення компартійних органів до сіоністських організацій від позитивного сприйняття сіонізму до його повної заборони, і звинувачення сіоністських діячів у контрреволюції та антирадянській агітації. Тривалий час компартійні органи проявляли до сіоністів терпимість, дозволяючи їх легальну діяльність. Після встановлення радянської влади на всій території Росії, ставлення до них різко змінюється, розпочинається робота із ліквідації політичних конкурентів у особі сіоністських організацій [5.1166, с.10].

На даний час у Російській Федерації налічується обмежена кількість праць присвячених історії єврейського санітарно-реабілітаційного громадського руху. Є згадки про Товариство з охорони здоров'я євреїв у книгах М. Бейзера «Євреї в Петербурзі» і «Євреї Ленінграду», дослідженні Г.М. Позіна «Історія «Товариства з охорони здоров'я єврейського населення (радянський період)», у статті І.М. Троцького «Самодіяльність і самодопомога євреїв у Росії (ОПЕ, ОРТ, ЕКО, ОЗЕ, ЕКОПО)», що опублікована у збірнику «Книга про російське єврейство від 1960-х років до революції 1917 р.» [4.656; 4.657; 4.1032].

Активно працює у сфері дослідження єврейської, російської та американської історіографії та основних тенденцій розвитку історичної юдаїки О. Локшин. Його роботи відзначаються високою науковою ерудицією і неупередженістю та можуть вважатися зразком для багатьох дослідників з огляду на їх аналітичну та фактологічну насиченість [4.883].

Окремі аспекти становлення єврейського кооперативного руху та формування системи благодійних товариств на Півдні України в кінці XIX – на початку XX ст. висвітлені у монографії М. Поліщука [4.968]. Зокрема, дослідник аналізує історію Одеського товариства взаємодопомоги прикажчиків та на його прикладі показує особливості формування на території України корпоративних добровільних товариств, які стали передвісниками єврейського кооперативного руху.

У статті О. Іткіної «Єврейське переселення в Крим 1920-1930 рр. в графіці М.Х. Горшмана» здійснено аналіз радянських видань, які розкривають питання єврейського переселення. Дослідниця наголошує на тому, що в період з 1960 до 1990 років в публікаціях, присвячених єврейській громаді України, немає жодного слова про єврейську громадську аграрну ініціативу 1920-30-х років [4.793]. Твердження О. Іткіної про заборону історичних досліджень та прагнення офіційної радянської історіографії закрити дану тему обґрунтовується відсутністю журналів «Трибуна» та «Соціалістична борозна» у довіднику Всесоюзної книжкової палати «Періодична преса СРСР 1917-1949 років» [4.793, с.44].

Особливості діяльності Джойнт в міжвоєнній Бессарабії розглянув у своїй праці історик Я.М. Копанський [4.835; 4.836].

У другій половині XX століття активно розвивалась закордонна юдаїка. [1062; 1063; 1064] У 1970-х роках вийшла книга Ш. Еттінгера з історії єврейської громади Радянського Союзу [4.1090]. У ній окремі матеріали зачіпали історію єврейської громадської ініціативи в період революції та громадянської війни. Розвитку сіоністського руху в Росії присвячено дослідження І. Доманського. [733] Велику увагу розвитку сіоністських організацій приділив у своїх публікаціях С.М. Дубнов. Він був безпосереднім учасником розвитку палестинофільства та сіонізму в Росії,

брав активну участь у створенні політичних партій та громадських об'єднань сіоністського напрямку [4.765].

Англійський історик С. Рот у своїй «Історії євреїв», описуючи процеси соціально-економічного розорення євреїв на початку 1920-х рр., наголошує на тому, що більшість євреїв залишились цілковито без засобів до існування: євреї не могли пристосуватися до нової більшовицько-радянської форми управління економікою. Рівноправність не могла компенсувати їм те, що всі канали життя були перекриті [4.987].

У 1998 р. в Берлінському університеті німецька дослідниця Рантьє Кухенбекер захистила дисертацію, присвячену історії переселення до Біробіджану єврейського населення і створення там національної автономної області [4.1118].

Питанням єврейського землеоблаштування в Криму та діяльності Джойнт в Радянському Союзі присвячені дослідження ізраїльського вченого І. Декель-Хена та німецького історика Г. Хілліга [4.749]. У своїх роботах І. Декель-Хен висвітлює питання реалізації компартійними органами проекту з землеоблаштування трудящих євреїв СРСР, тобто переселення євреїв містечок Правобережної України в Кримську АСРР для організації там єврейських сільськогосподарських колоній. 2001 р. у Брандейському університеті (США) дослідник захистив дисертацію, з даної проблеми, а згодом випустив ряд статей [4.1109-4.1112]. І. Декель-Хен значну увагу приділив історії благодійного товариства «Агро-Джойнт» і його діяльності на території України та Радянського Союзу. На думку вченого, компартійні органи та керівники більшовицької держави розглядали діяльність в СРСР Агро-Джойнт як можливість виходу більшовицької держави із міжнародної ізоляції. Крім того Джойнт був одним із найбільших імпортерів с/г машин, а його керівники мали підтримку фінансових груп США. Залучення Джойнт до кампанії переселення євреїв розглядалось партійними функціонерами як засіб отримання фінансової та технічної допомоги від північноамериканських фінансово-промислових груп [4.749, с.9-10]. Інший дослідник Г. Хілліг зосередив увагу на дослідженні історії єврейських сільськогосподарських переселенських колоній Криму, зокрема, колонії «Войо-Нова». Він наголошував на тому, що ізраїльські історики негативно ставились до

фактів рееміграції комунарів з Ерец-Ізраелю, вважаючи їх зрадниками сіоністського руху. Тому історія переселенських колоній Криму не могла бути предметом історичних досліджень ізраїльських вчених [4.749, с.44].

Здійснення повноцінного дослідження з історії єврейської громадської ініціативи не можливе без використання відомостей з довідкових та енциклопедичних видань. До числа найбільш відомих і фундаментальних належить «Єврейська енциклопедія» яку впорядковано та видано відомим видавництвом Брогауза та Ефрона на початку ХХ ст. [4.769]. Зважаючи на давність видання, наведені в ньому відомості набувають характер джерела. Найбільш відомим і інформативним із сучасних видань цієї групи є одинадцятитомна «Краткая еврейская энциклопедия», яка виходила друком протягом 1976-2003 рр. [4.855]. В енциклопедії, що була підготовлена ізраїльськими дослідниками, окремі статті стосувалися розвитку сіоністського руху, єврейської філантропії в Російській імперії, історії деяких єврейських громадських об'єднань та добровільних товариств. Наприклад, стаття «Сіонізм» є показовим прикладом сучасного бачення ізраїльської історіографії розвитку сіоністського руху в Російській імперії, а згодом і в Радянському Союзі.

Окремий блок закордонних публікацій з радянської юдаїки складають дослідження, присвячені сіоністському руху в Радянському Союзі. Сіонізм як єврейська громадська ініціатива розглядається істориками через призму їх прагнення до створення в Палестині єврейської держави та організації в Російській імперії, а згодом і в СРСР еміграційного руху на історичну батьківщину [4.1067; 4.1107; 4.1115; 4.1121; 4.1122]. Розвиток різних аспектів діяльності єврейських партій та громадських об'єднань і їх еволюція проаналізовані у монографії професора Єврейського університету в Єрусалимі Д. Френкеля [4.1113; 4.1114]. Висвітленню основних ідеологічних засад та політичної практики сіоністських та інших єврейських партій присвячені дослідження У. Лакера, С. Левенберга, Г. Гольдмана та ін. [2.537; 4.1008; 4.1108; 4.1117; 4.1119; 4.1120 4.1123; 4.1124]. Українсько-єврейські відносини на початку ХХ ст. аналізуються також у книзі Х. Астера, П. Потічного, Х. Абрамсона та ін., у науковому збірнику «Українсько-

єврейські відносини в історичній перспективі» [4.1105; 4.1106]. Критичному аналізу політичної практики компартійного керівництва і, зокрема, євсекції щодо єврейських організацій присвячені роботи Ц. Гітельмана та М. Альтшулера [4.665; 4.1115; 4.1116].

Вагомою історичною працею, що охоплювала різні відрізки історії російського сіонізму, стала робота І. Маора «Сіоністський рух в Росії», яка була надрукована до 30-ліття держави Ізраїль [4.888] Її автор не прагнув створити фундаментальну історичну працю, а лише в загальних рисах визначив основні етапи сіоністського руху в Росії. Автор, як і більшість західних дослідників, розглядає єврейську політику російського імперського та більшовицького урядів через призму яскраво вираженого антисемітизму. Особливо негативне ставлення до сіоністських партій та громадських об'єднань проявляли більшовики, які з моменту захоплення влади прагнули ліквідувати будь-які його прояви, як в Російській Федерації, так і на Україні.

Отже, загалом у роботах останніх років євреї розглядалися переважно як об'єкт історії: аналізувалось або ставлення влади до євреїв, або ставлення до євреїв місцевого населення. Однак виходила література про радянських євреїв, в якій вони вивчалися не тільки як об'єкт, але і як суб'єкт історії. За останніх півстоліття видано цілу низку книг, в яких єврейська політика в СРСР і єврейське життя в міжвоєнний період представлені в широкому тематичному діапазоні. Крім того, багато досліджень, формально присвячених окремим сторонам життя євреїв, в дійсності мають набагато більше значення для розуміння загальних процесів, що проходили з українськими євреями в той період. Це публікації про історію євсекції, про євреїв як національну меншість, єврейське землеоблаштування, з питань демографії радянських євреїв. Цілий ряд книг і статей розглядає питання релігійного життя євреїв, єврейської освіти, політичних і громадських організацій і т.д.

Підводячи підсумки історіографічного огляду можна констатувати, що лише в другій половині 1990-х років в Україні та колишніх радянських республіках почали з'являтися публікації, що об'єктивно розглядають ті чи інші сюжети історії єврейської громадської ініціативи українських земель Російської імперії, періоду

національно-визвольних змагань 1917-1921-го років та радянської України. Загалом, зображення багатоманітності єврейських громадських об'єднань в Україні кінця XIX – першої третини XX ст., їх структури і завдань, розкриття соціально-економічних і політичних передумов появи даного руху, визначення їх ролі та місця в суспільно-політичному житті країни і ставлення до них з боку владних органів вимагали використання більшої кількості документів, як вітчизняних, так і закордонних архівів. Процеси демократизації, що проходять в українському суспільстві, а також поява можливостей наукового обміну інформацією між вітчизняними і закордонними дослідниками, збільшення доступу до архівних документів дозволили по-новому поглянути на історію українського єврейства загалом та визначити місце в ній національної єврейської громадської ініціативи. Сьогодні в розпорядженні дослідників є доступ до колекції документів з історії Східноєвропейського єврейства, які ще чекають свого опрацювання. Особливо це стосується матеріалів, що проливають світло на історію сіоністського руху, стосунків національних громадських об'єднань з владними структурами у різні історичні періоди.

1.3. Джерельна база дослідження.

Джерельну базу дослідження необхідно розділити на дві частини, які хронологічно відповідають різним етапам історії єврейської громади України. Першу групу складають різні за характером інформації, походженням та функціональним призначенням джерела періоду Російської імперії та періоду національно-визвольних змагань 1917-1920-го років. Другу групу складають документи радянського періоду.

Джерела першої групи можна розділити на декілька підгруп. До першої підгрупи відносяться законодавчі акти, що регулювали основні сторони життя єврейської громади українських губерній Російської імперії. Вони зібрані у «Полном собрании законов Российской империи» та в збірниках нормативно-правових актів. Законодавчі акти ілюструють еволюцію політики російського самодержавства щодо єврейської громади імперії. Крім того в роботі використані опубліковані збірки

законодавчих актів, які визначають статус єврейських біженців і виселенців в роки Першої світової війни [2.511; 2.530; 2.539; 2.565-2.568].

Другу підгрупу складає ділова документація: звіти до циркулярів місцевих органів влади та самоврядування, обігові документи єврейських громадських об'єднань, документи релігійних установ [2.543-2.551; 2.559-2.563; 2.578-2.584].

Третя підгрупа об'єднує статистичні матеріали, що стосувалися єврейської демографії. Насамперед, це матеріали Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 року, статистичні зібрання міністерств, урядових комітетів та губернських і повітових земств [2.512; 2.564; 2.572; 2.575; 2.571]. Важливі статистичні дані, що стосуються єврейської демографії, розселення та соціального складу українського єврейства, опубліковані 1884 року у статистичному збірнику «Єврейське населення і землеробство в Південно-Західних губерніях Європейської Росії» [2.512; 4.856]. У збірнику зібрано та систематизовано інформацію з 16 губерній і 3 градоначальств Південно-Західної Росії.

Окремо необхідно виділити статистичні матеріали, підготовлені і опубліковані єврейськими громадськими об'єднаннями загальноімперського та місцевого рівня. Так, статистичні дані, зібрані Єврейським колонізаційним товариством проливають світло на формування єврейської дореволюційної кооперації, аналізують її соціальний склад. [491; 502; 552] У 1891 р. побачила світ робота єврейського російського публіциста Л. Бінштока (вийшла під псевдонімом «Улейніков») «Єврейські землеробські колонії Катеринославської губернії в 1890 р.» [2.577]. У книзі подано подвірний опис кожного єврейського господарства переселенських сіл, з детальною характеристикою посівів, господарських та житлових будівель, кількості та якості робочої і продуктивної худоби, застосування найманої праці, оренди додаткових земель у місцевих поміщиків і т.д. Книга Л. Бінштока стала однією із перших детальних статистичних публікацій, що проливали світло на особливості землеоблаштування євреїв другої половини XIX ст. у Російській імперії.

Малодослідженим джерелом з історії єврейського громадського руху другої половини XIX – початку XX ст. є періодична преса. У нашому дослідженні проаналізовано офіційні видання різних міністерств, місцеві губернські і повітові

газети, тогочасні єврейські російськомовні часописи. Цінність періодичних матеріалів полягає в тому, що вони висвітлюють реальні факти, події, які відбувалися у єврейських громадах українських губерній Російської імперії. Одночасне використання у роботі матеріалів єврейських газет, журналів і офіційних періодичних видань дозволяє уникнути тенденційності та однобокості у висвітленні основних аспектів тогочасного суспільного життя. У період революції виходила різноманітна періодична преса, що видавалась єврейськими громадськими організаціями. У період з 18 серпня до 18 листопада 1917 р. у Єлисаветграді було видано тринадцять випусків щотижневої газети «Восход». Того ж року Я.М. Грабовським засновано щомісячний ілюстрований журнал «Маккабі», що був друкованим органом Всеросійської спілки єврейських спортивних клубів «Маккабі». В Одесі протягом 1917 року вийшло шість випусків двотижневого журналу, присвяченого інтересам єврейської молоді «Молодая Іудея». У 1919 р. у Харкові вийшло дванадцять номерів видання «Заря», під редакцією З.Б. Юзефовича. Крім того, виходили бюлетені місцевих комітетів сіоністських організацій та партій. Зокрема, в Сімферополі в серпні-вересні 1919 р. вийшло два номери «Бюлетеня Палестинського еміграційного бюро» при тимчасовій Мерказі сіоністських організацій Таврійської губернії, у 1917-1918 році вийшло сім номерів «Известий Екатеринославского районного комитета сионистской организации». Видання були короткочасними і одразу ж закривались більшовицькими цензурними органами чи політичною поліцією. У Москві видавалися «Известия» об'єднаного комітету організацій сіоністської молоді «Цейрей-Ціон» і Геховер та «Известия» Центрального комітету сіоністських організацій Росії.

В Україні місцеві відділення сіоністських організацій видавали власні періодичні видання. Наприклад, Єлисаветградський єврейський загально учнівський клуб в 1917 році випустив чотири номери журналу «Юний Ізраїль». 1917-18 роках в Александровську та в 1919-1920 роках у Херсоні виходила газета «Єврейське слово». Сіоністські комітети на місцях, окрім регулярних видань, випускали і одноденні газети. Прикладом може слугувати газета Одеського міського комітету сіонської організації «Палестина-євреям».

Надзвичайно важливим джерелом вивчення історії єврейського кооперативного руху в 1920-ті роки є статистичні збірники, підготовлені Центральним статистичним управлінням УСРР: «Статистика України», «Народне господарство України», «Україна. Статистичний щорічник» та спеціалізовані статистичні збірки, що стосувалися національної кооперації в Україні [2.532]. У збірках, опублікованих Держпланом УСРР зібрані матеріали, що стосувалися національного складу кооперативних товариств різних українських адміністративно-територіальних одиниць, соціального складу товариств. Окремо зібрано матеріали, які визначають основні напрямки діяльності різних спеціалізованих кооперативів. Окремі демографічні та статистичні дані друкувались в журналі «Революция и национальности». Так, 1933 р. було надруковано статистичні дані обстеження ЦКНМ ВУЦВКа єврейських містечок Правобережної України [3.630]. Автор публікації відстежив соціально-демографічні зміни єврейського населення протягом 1920 – початку 1930-х років. Дані матеріали дозволили нам визначити наслідки компартійного впливу на єврейське населення регіону.

Іншу групу джерел складають документи вищих державних органів. Їх умовно можна розділити на дві підгрупи: законодавчі акти періоду Російської імперії та законодавчі напрацювання державних та місцевих органів влади і управління радянського періоду історії українського єврейства. Нормативно-правові акти кожного з періодів дозволяють чітко зрозуміти еволюцію державної політики стосовно єврейського населення України та її громадських інституцій. Зокрема, постанови і накази Всеукраїнської кооперативної ради проливають світло на еволюцію компартійної політики в галузі кооперування українського єврейства. Особливої уваги заслуговують матеріали, які характеризують загальні спрямування внутрішньої і зовнішньої політики держави упродовж досліджуваного періоду [2.521; 2.575]. За підрахунками О. Бернштейна, впродовж 1923-1929 років в Українській СРР було прийнято 50 законодавчих і нормативних актів щодо соціально-економічних перетворень серед єврейського населення. Документом програмного значення О. Бернштейн вважає постанову ВУЦВКа і РНК УСРР від 19 травня 1926 року «Про заходи щодо покращення стану єврейських трудящих

мас», що започаткувала офіційну зміну курсу компартійних органів, що полягала у заміні соціально-економічного переслідування та ігнорування проблем українського єврейства на оздоровлення економічного і культурного стану єврейського населення [644]. Ці законодавчі акти стали надбанням історіографічного обігу у безпосередньому викладі або ж у інтерпретації окремих авторів. Оприлюднені для широкої громадськості документи російського імперського уряду, партійно-радянських органів про основні напрямки реалізації єврейської національної політики, зокрема, у сфері землеоблаштування єврейства, залучення євреїв до промисловості, дозволи на громадську культурно-просвітницьку та власну релігійну ініціативу розкривали її політичну складову, розмах та механізми її реалізації.

Значну кількість документального матеріалу з історії культурно-просвітницької організації «Культурна Ліга» зібрано М.О. Рибакком в збірнику архівних документів «Правда історії», який вийшов у Києві 2001 року [2.569]. У збірнику дослідник використав документи Державного архіву міста Києва та інших центральних архівосховищ. Документи розкривають причини створення товариства, його організаційну структуру, членський склад та ілюструють основні досягнення з розвитку єврейської освіти, культури та мистецтва. Цінним документом є статут товариства зареєстрований Київським Окружним судом 15 січня 1918 року. Окремо у збірнику представлені витяги з публікацій вітчизняних та закордонних періодичних видань, в яких міститься інформація з історії Культур Ліги.

У публікації Вісника єврейського університету в Москві під назвою «Зі страшною швидкістю ростуть активні сили сіоністів ...» представлено доповідну записку Л. Кагановичу про стан єврейського підпілля, датовану липнем 1925 р. [4.659]. Записка зберігається в одній із справ ЦДАГО України. У записці аналізується структура, чисельність, соціальний склад єврейських сіоністських партій та громадських об'єднань в Україні. У записці представлені основні програмні положення сіоністських організацій, їх основні напрямки роботи з єврейським населенням республіки. Окремі матеріали записки присвячені молодіжним товариствам, зокрема, Єдиній Всеросійській організації сіоністської молоді, Гехолуцу, Сіоністсько-Соціалістичній спілці молоді

У документальному збірнику «Голод 1932-1933 років на Україні очима істориків, мовою документів» ряд матеріалів присвячено документуванню фактів голоду серед єврейських колоністів Сталіндорфського району та єврейських містечок Правобережної України [2.517].

Миколаївські архівісти у 1996 та 2004 роках підготували збірники документів і матеріалів з історії єврейської громади Миколаївщини [2.529; 2.525]. У збірниках документів і матеріалів вміщено інформацію та наукові статті з історії євреїв регіону в XIX – XX століттях. Так, перший том збірки 2004 року містить статтю А.В. Серединського з оглядом джерел з історії євреїв в Державному архіві Миколаївської області, В.П. Шкварця, В.В. Щукіна і А.М. Павлюка з історії миколаївських євреїв XIX ст. У другому томі зібрана інформація та історичні розвідки з XX ст. Зокрема, про діяльність на Миколаївщині товариства Гехолуц розповідає стаття Ф.М. Когана.

Серед сучасних опублікованих збірників документів можна виділити збірку російського видавництва РоссПЕН, яка стосується єврейських погромів на території України, Білорусії та європейської частини Росії в період громадянської війни 1918-1922 р. [2.533]. Опубліковані у збірнику документи показують, що погроми проходили у всіх українських губерніях колишньої Російської імперії. Відмінною ознакою погромів цього періоду було те, що вони вийшли за ті географічні межі, в яких відбувалися погроми 1880-х та 1905-1907 років; збільшилась територія, повністю охоплена погромами: їх нові масштаби відповідали грандіозності Громадянської війни.

У 2004 р. в Єрусалимі вийшов альбом документів, матеріалів і фотографій, присвячений 90-річчю створення Джойнт [4.658]. Документи збірника розповідають про основні етапи історії товариства на території Радянського Союзу. Зібрані документи є самостійною історичною колекцією, яка систематизована і має власний довідковий апарат. Книга складається із п'яти розділів, які охоплюють основні періоди історії філантропічної діяльності Джойнт: розділ перший «Война, 1914-1920 гг.», другий розділ «В Советской России, 1920-1924 гг.», третій розділ «Агро-Джойнт, 1924-1938 гг.». Інші розділи охоплюють післявоєнний період діяльності товариства. Автори для досягнення поставленої мети зуміли поєднати історичну

розвідку з яскравими фотокартками, що ілюструють зазначений період. Матеріали збірника розповідають про участь товариства в організації філантропічних кампаній в період Першої світової та громадянської війн. Окремі документи проливають світло на боротьбу із голодом 1921-1923 років, організацію дитячих притулків, піклування про хворих і немічних людей. Автори збірника особливе місце відвели розповіді про діяльність Агро-Джойнт. Матеріали ілюструють роботу товариства з допомоги єврейським сільськогосподарським переселенцям з районів Правобережної України та Білорусії. Не оминули укладачі і участі Агро-Джойнту у програмах допомоги єврейським кооперативам, молоді містечок та містечковим «позбавленцям». Одним із найбільш цікавих статей у книзі є розповідь про підтримку товариством єврейської традиційної культури, релігійних громад та сіоністських громадських об'єднань. У роботі представлені документи і про репресії стосовно керівників та членів місцевих відділень товариства в Радянському Союзі. Автори публікують копію вироку Військової Колегії Верховного Суду СРСР, що приговорив одного із керівників Джойнт тов. Любарського 1 вересня 1938 р. до розстрілу.

В останні десятиліття з'явилося ряд публікацій, присвячених аналізу документальних колекцій як українських, так і закордонних архівів. Серед них можна виділити роботи Т.О. Михайловського, М. Міцеля. У статті Т.О. Михайлівського «Міжнародні організації на Півдні України у 1920-х роках: джерела із колекцій США» дається розгорнута характеристика аутентичним документам з колекцій бібліотек та архівів США з історії виникнення та діяльності міжнародних благодійних організацій (АРА та Джойнту) на Півдні України у 1920-х роках [4.903; 4.904; 4.905].

Основою джерельної бази монографії стали архівні документи. Під час проведення дослідження були використані матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та органів державного управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центрального історичного архіву України, Державного архіву Житомирської області, Державного архіву Київської області, Державного архіву

міста Києва, Державного архіву Одеської області, Російського державного архіву соціально-політичної історії, Державного архіву Російської Федерації.

У Центральному історичному архіві України документи єврейських громадських об'єднань охоплюють період з другої половини XIX ст. до 1917 року. Це службове листування жандармського управління з державними органами, циркулярні листи, аналітичні довідки, які стосувались діяльності єврейських партій та громадських організацій, анкетні відомості [1.167; 1.168; 1.169; 1.170; 1.171; 1.172; 1.173; 1.177; 1.178; 1.179; 1.180; 1.209; 1.214; 1.215]. Вивчення та аналіз документів архіву дозволило нам ознайомитися з структурою, фінансуванням єврейських громадських об'єднань, визначити основні напрямки їх діяльності на території українських губерній Російської імперії. Серед документів архіву слід виділити тексти статутів єврейських молодіжних, філантропічних та політичних організацій [1.182; 1.183; 1.184; 1.185; 1.186; 1.187; 1.188; 1.189; 1.190; 1.191; 1.192; 1.205; 1.206; 1.207; 1.208].

У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України зберігається велика кількість архівних справ, присвячених історії єврейської громадської ініціативи радянського періоду вітчизняної історії. Документи розкидані по різних фондах архіву і стосуються різноманітних сторінок історії єврейських громадських об'єднань. У фонді 5 «Народний Комісаріат внутрішніх справ» зберігаються документи, які стосуються реєстрації єврейських товариств НКВС [1.6; 1.7; 1.9; 1.16; 1.18; 1.19; 1.22; 1.23; 1.28]. Зокрема, у справі 136 першого опису знаходяться статuti Єврейського товариства «Хівре-Тілім», товариства шанувальників єврейського мистецтва «Омонус», Товариства розвитку єврейської народної музики, Євгромадкому, Товариства охорони здоров'я єврейського населення та інших організацій [1.1]. Справа 1194 другого опису присвячена реєстрації прокомуністичного Товариства по землеоблаштуванню єврейських трудящих в СРСР (ТЗЕТ). [24] У справі 2287 зібрано матеріали про реєстрацію МЕКОСО статуту Товариства ремісничої і землеробської праці (ТРП) та його участь у кампаніях із створення єврейської ремісничої, кустарної та сільськогосподарської кооперації [1.15]. Справа 2280 проливає світло на реєстрацію та діяльність

Всеукраїнського громадського комітету допомоги постраждалим від війни, погромів і стихійних лих (Євгромадкому) [1.14]. У справі 1825 містяться матеріали, що стосуються діяльності єврейських закордонних благодійних товариств на Україні на початку 1920-х років. Зокрема, у справі знаходиться копія статті єврейської американської газети «Горвертц» від 3 жовтня 1922 р.. Стаття присвячена договору Джойнт та радянського уряду у справі допомоги радянському єврейству. У статті вказуються товариства та їх видатки на допомогу постраждалим від голоду і погромів євреям, окремо представлено кошторис майбутніх програм допомоги [1.9]. Отже, документи фонду дають можливість зрозуміти політику компартійних органів стосовно сіоністських організацій, єврейських добровільних товариств та провладних громадських об'єднань.

Досить важливими при вивченні соціально-економічного та культурно-освітнього становища єврейської громади в 1920-30-ті рр. є документи фонду Центральної Комісії національних меншин при ВУЦВКа (Ф. 413). Матеріали фонду містять декретні постанови уряду Української СРР із питань національної політики [1.31; 1.32; 1.33; 1.38; 1.44; 1.47; 1.52; 1.54; 1.57; 1.58; 1.62; 1.63; 1.65], листування з місцевими органами влади щодо діяльності єврейських громадських організацій та кооперативних товариств [1.39; 1.40; 1.41; 1.48; 1.55; 1.56; 1.60; 1.62], культурно-освітню роботу серед євреїв, закриття синагог та інших культових споруд [1.38; 1.46; 1.64], запити і подання в центральні органи влади, які торкалися питань політико-правового статусу єврейських громадських об'єднань [1.35; 1.59; 1.61]. У фонді ЦКНМ України можна знайти матеріали, присвячені організації роботи комісій по переселенню єврейського населення, результати обстежень населення при формуванні перших сільськогосподарських переселенських колективів, які працювали під патронатом єврейських філантропічних закордонних товариств та ТЗЕТу [1.30; 1.34; 1.36; 1.45; 1.49; 1.50; 1.51; 1.53].

У ЦДАВО України зберігається фонд 571 Товариства з землеоблаштування єврейських трудящих (ВсеукрТЗЕТ) [1.70; 1.71; 1.72; 1.79; 1.86; 1.97; 1.103; 1.104; 1.106; 108; 113; 114] та фонд 505 Державного Комітету з землеоблаштування єврейських трудящих КОМЗЕТ [1.92; 1.99; 1.102; 1.105; 1.107]. У фондах

знаходяться протоколи засідань, плани роботи, розпорядження, інструкції, листування з різними державними органами та добровільними товариствами про організацію кампанії з землеоблаштування українського єврейства [1.75; 1.76; 1.78; 1.80; 1.87; 1.88; 1.100; 1.110]. Окремі документи фондів присвячені участі закордонних єврейських громадських об'єднань у організації допомогових програм для єврейських с/г переселенців [1.67; 1.77; 1.85; 1.90; 1.91; 1.95; 1.96; 1.112]. Документи фондів дозволили автору простежити стосунки компартійних органів та єврейської громадської ініціативи при організації єврейських сільськогосподарських кооперативів [1.74; 1.82; 1.89; 1.94; 1.109], участі ТЗЕТу у колективізації переселенських районів та примістечкових господарств [1.68; 1.73; 1.93; 1.98; 1.111].

Величезний документальний масив з історії єврейської громадської ініціативи першої третини ХХ ст. зберігається в Центральному державному архіві громадських об'єднань України. Зокрема, матеріали, присвячені діяльності єврейських громадських об'єднань, знаходяться в фонді ЦК КП(б)У (фонд 1), фонді єврейських політичних партій та організацій (фонд 41), серед матеріалів Головбюро єврейської комуністичної секції. Це протоколи і повідомлення Центрального і районних комітетів КП(б)У, районних виконавчих Рад депутатів трудящих, місцевих осередків єврейських добровільних товариств і спілок про боротьбу з сіоністськими організаціями, реалізацію більшовицьких соціально-економічних та політичних кампаній, про колективізацію єврейських сільських господарств, про виконання єврейськими колгоспами планів хлібозаготівлі, про голодомор [1.117]. Більша частина документів припадає на період національно-визвольних змагань 1917 – початку 1920-х років. Саме в цей період серед українського єврейства активно поширюють свій вплив сіоністські організації та товариства. У фонді зберігаються документи з історії єврейських партій – Бунду, Комфабанду, єврейських соціалістичних та сіоністських партій [1.115; 1.116; 1.161]. Окрему групу документів складають матеріали з історії Центрального бюро сіоністських організацій в Росії, Київського обласного бюро сіоністських організацій, Центрального комітету сіоністської народної фракції «Цеірей-Ціон» і Центрального Комітету сіоністсько-соціалістичної партії в СРСР [1.132]. Серед матеріалів фонду є документи з історії

єврейських молодіжних організацій України за період з 1917 до 1925 року. Це матеріали з історії «Гехаверу», «Гістадруту», «Маккабі» та місцевих молодіжних організацій «Об'єднаної учнівської Спілки міста Умані», Степанецької сіоністської організації [1.149]. Про роботу серед молоді різноманітних сіоністських організацій та про боротьбу з єврейською громадською ініціативою компартійних органів йдеться в документах Фонду 1 та 41. Серед документів необхідно виділити доповіді компартійних органів про діяльність організацій маккабістів, Гехаверу та ін. [1.152; 1.154; 1.162].

Окреме місце серед неопублікованих документів складають матеріали архівів Російської Федерації. Серед них необхідно виділити фонди Державного архіву Російської Федерації та Російського державного архіву соціально-політичної історії.

Перш за все під час проведення дослідження були використані документи єврейських політичних партій та громадських об'єднань, які зосереджено в Російському державному архіві соціально-політичної історії. Було досліджено документи, які містять директиви компартійних органів, що стосувалися діяльності єврейських організацій та партій на території України: матеріали Відділу агітації і пропаганди ЦК за 1920-1927 роки; документи Організаційного бюро та секретаріату ЦК за 1919-1925 роки; Секретного відділу ЦК ВКП(б); Центрального бюро єврейських секцій РКП(б); постанови, циркуляри; листи, доповідні записки, тези, резолюції ЦК КП(б)У; довідки, зведення і інші матеріали інформаційного відділу ЦК КП(б)У, губернських та окружних комітетів партії. Дані збірки документів знаходяться у фондах 445 «Центральне бюро єврейських секцій при ЦК ВКП(б)» та фонду 17 «Центральний комітет РКП(б)».

Документи ф.17 допомогли нам з'ясувати особливості політичного та адміністративного впливу центральних партійних органів на єврейські громадські об'єднання в Україні. Зокрема, опрацьовано зведення місцевих компартійних органів про стан сіоністського руху на території округів та губерній, матеріали про стан національної єврейської кооперації, звіти про роботу місцевого партійно-комсомольського активу з єврейським населенням Правобережної України. [276; 277] В окремих справах зберігаються повідомлення про населенні пункти України,

де компактно проживали єврейські громади. Документи стосуються радянзації цих містечок, розповідають про діяльність місцевих компартійних органів [1.488].

У 445 фондї «Центральне бюро єврейських секцій при ЦК ВКП(б) (1918 – 1930 рр.)» зберігаються документальні матеріали щодо діяльності партійних та громадських організацій, що працювали з єврейською меншиною. Це, зокрема, протоколи Всеросійських конференцій єврейських секцій при РКП(б), стенограми засідань Центрального бюро єврейських секцій при ЦК ВКП(б), циркулярні листи, плани роботи, звіти, доповіді Центрального бюро, листування Центрального бюро з відділеннями ЦК ВКП(б) з питань соціально-економічного становища євреїв, агітаційно-пропагандистської культурно-просвітницької роботи серед єврейського населення. Окремі матеріали стосуються створення єврейських сільськогосподарських колективів, боротьби радянських органів влади проти єврейських націоналістичних партій і груп на території України; крім того, слід виділити ряд матеріалів з питань антирелігійної пропаганди [1.494; 1.496; 1.498; 1.500; 1.508]. У фондї представлені матеріали про роботу владних більшовицьких структур серед єврейського населення на території радянської України. Серед документів велику цінність становлять протоколи засідань та рішення головного єврейського бюро при ЦК КП(б)У, Всеукраїнських нарад єврейських секцій, єврейських відділів при Наркомнаці та Наркомпросі. Зберігаються документи з листуванням Центрального бюро єврейських секцій і Ради Народних Комісарів та НКВС з питань радянзації українського єврейства, щодо заходів покращення економічного становища євреїв в УРСР; матеріали відділу НКВС, що розкривають особливості ліквідації сіоністських громадських організацій та проведення антирелігійної роботи. У справах фонду вміщено матеріали з питань створення провладних організацій СЕТМАСу та ТЗЕТу. Структурно справи фонду відображають основні напрямки діяльності єврейських громадських об'єднань: стосунки компартійних органів з єврейськими закордонними товариствами, звіти (фінансові та поточні), фінансові документи, контакти з іншими громадськими об'єднаннями, документи про стосунки товариств з радянською пресою. У фондах архіву зберігаються документи про закордонні добровільні товариства, які

допомагали єврейській громаді України в 1920-30-ті роки: ЄКТ, Агро-Джойнт, ТРП. Окремі документи стосуються кампаній, які спільно організовували закордонні благодійники та радянські товариства. Це матеріали про допомогу єврейським трудовим школам, єврейським театрам та релігійним установам. Документи фонду розповідають про роботу закордонних філантропів і сіоністських організацій з єврейською молоддю та дітьми.

Значний масив документів, які висвітлюють діяльність єврейських громадських об'єднань у 1920-30-ті рр. знаходиться у фондах Державного архіву Російської Федерації. Автором роботи були детально опрацьовані матеріали Фонду 9538 Єврейського товариства надання допомоги жертвам війни і погромів [1.477; 1.483]. У фонді зібрано документи, присвячені діяльності єврейських добровільних товариств, які організовували кампанії самопомочі для євреїв – жертв війни. Зокрема, це доповіді уповноважених єврейських комітетів допомоги жертвам війни, запротокольовані свідчення очевидців і постраждалих від виселення, листи і телеграми єврейських біженців на ім'я єврейських громадських діячів, листування громадських активістів, зведення, звіти, донесення і повідомлення про становище єврейського населення в зоні бойових дій [1.476; 1.478; 1.480; 1.485]. В архівному фонді зберігаються також звіти єврейських комітетів допомоги жертвам війни, доповіді, листи, телеграми уповноважених комітетів з нових місць розселення. Зібрані матеріали дозволяють простежити процес допомоги єврейським біженцям і виселенцям благодійними товариствами та громадськими діячами [1.479; 1.482; 1.484]. У ДАРФ знаходиться окремий фонд Всесоюзного ТЗЕТу (Фонд Р-9498). Основну групу документальних матеріалів фонду складають матеріали Центральної Ради і Центрального Правління ТЗЕТу, статuti товариства (1924-1928 рр.), матеріали про організацію роботи Українського товариства (протоколи, плани, звіти, довідки, інформаційні звіти, огляди, угоди і листування з питань їх укладання з установами та організаціями, з питань надання технічної, сільськогосподарської допомоги, медичного обслуговування переселенців), матеріали з питань переселення і господарського облаштування єврейських переселенців (звіти, плани) [1.456; 1.457; 1.458; 1.461; 1.466]. Окрему групу складають документи, які

розповідають про міжнародну діяльність товариства, співпрацю з представництвами закордонних єврейських благодійних товариств. Зокрема, це листування Центральної ради ТЗЕТу з єврейськими громадськими організаціями Західної Європи, Америки, Австралії і інших країни світу з питань переселення єврейських трудящих цих країн в Єврейську автономну область, УРСР та Крим, листування з американською агрономічною корпорацією «Агро-Джойнт» [1.465; 1.467; 1.469; 1.473]; матеріали, що висвітлюють роботу виробничих підприємств товариства і діяльність організацій з питань залучення єврейської молоді до промислового виробництва [1.467; 1.470; 1.473]. У Фонді 7746 (Фонд «Агро-Джойнт») знаходяться угоди агрономічної корпорації з радянськими установами і товариствами за 1924, 1927, 1933 роки, протоколи засідань центральних органів Джойнт та місцевих відділень товариства [1.449; 1.451]. Зібрані у фонді документи стосуються кампаній, які організовувало товариство у районах компактного проживання радянського єврейства [1.450; 1.453; 1.454]. У фонді 7541 (фонд КОМЗЕТу при президії Ради Національностей ЦВК СРСР) знаходяться протоколи засідань комісій законодавчої ініціативи при РНК СРСР, Центрального комітету національних меншин при ЦВК УСРР, Колегії Наркомзему УСРР з питань переселення і земельного облаштування трудящих євреїв за 1924 – 1928 рр., протоколи засідань КОМЗЕТ і його комісій (планової, фінансової, юридичної) по створенню проекту статуту ТЗЕТу [1.431; 1.432; 1.433; 1.434; 1.435], листування між КОМЗЕТОМ, ТЗЕТОМ та державними органами відносно арешту членів Центрального комітету єврейської трудової організації «Гехолуц» за звинуваченням в контрреволюційній діяльності (1924-1926 рр.) [1.440; 1.441].

Об'ємний і різноплановий масив документальних даних зберігається і в місцевих архівосховищах, зокрема, Житомирської, Київської, Одеської та інших областей України, де існували у зазначений історичний період єврейські громади.

У Державному архіві Київської області опрацьовано документи, що стосуються єврейських громадських об'єднань кінця XIX – першої третини XX ст. Документи умовно можна розділити на групи за напрямками діяльності єврейських громадських організацій і товариств. Окрему групу документів складають справи

пов'язані з реєстрацією та звітністю дореволюційних єврейських товариств місцевими російськими імперськими адміністративно-владними органами. Зокрема, це матеріали фонду Ф. 10. Київського губернського у справах товариств присутствія. Документи фонду розповідають про реєстрацію російськими імперськими органами єврейських благодійних, медичних та соціально-реабілітаційних товариств [1.223; 1.224; 1.228; 1.230; 1.232; 1.231]. Матеріали фондів Ф. 348 Комітет Київського відділення Товариства з поширення освіти серед євреїв Росії [392-436], Ф. р-5004 Єврейського культурно-просвітницького товариства «Тарбут» [1.314; 1.315], Ф. р-5005 Київського губернського єврейського союзу «Гаморе» проливають світло на історію єврейських культурно-освітніх товариств [1.316; 1.317]. Матеріали 348 фонду розповідають про історію єврейської освіти на території Київського генерал губернаторства на початку ХХ ст. У фонді було опрацьовано протоколи засідань комітету Київського відділення ОПЕ і його комісій, матеріали і протоколи загальних зборів членів товариства за 1913-1914 роки. Особливу цінність становлять справи у яких містяться документи про участь товариства у кампаніях з допомоги дітям єврейських біженців і виселенців періоду Першої світової війни [1.248; 1.250; 1.251; 1.252; 1.253; 1.254; 1.255; 1.256; 1.276; 1.277]. За допомогою матеріалів фонду вдалося проаналізувати зміни у статутних документах товариства у 1914 та 1917 роках [1.257; 1.258; 1.261; 1.275]. Фонд 445 Київського товариства для надання допомоги єврейському населенню постраждалому від військових дій розповідає про історію єврейського громадського руху періоду Першої світової війни.

Інший напрям єврейського громадського руху початку ХХ ст. ілюструють документи 444 фонду (Київське еміграційне товариство). У фонді зібрано документи, що розповідають про реєстрацію товариства, про його участь у організації еміграційних груп для виїзду до США, про організацію медичного обстеження переселенців [1.278; 1.279; 1.280; 1.281; 1.282]. Серед матеріалів фонду важливими є справи присвячені листуванню товариства з російськими державними органами з питань отримання субсидій на оформлення виїзних документів,

закордонних паспортів та отримання пілґ при пересування імперськими залізницями [1.283; 1.284; 1.285; 1.286; 1.287; 1.288].

Про організацію на території України єврейського антипогромного руху розповідають документа фонду р. 3050. Київська районна комісія Євгромадкому. У фонді зібрано статутні справи, циркуляри Євгромадкому, листування комісії з єврейськими філантропічними товариствами та представництвами закордонних добровільних товариств, звіти комісії про організацію різноманітних допомогових кампаній [1.318-1.341].

Документи Державного архіву Житомирської області становлять важливу частину архівних джерел, використаних у дослідженні. Це фонди державної влади та управління періоду Російської імперії – Канцелярія Волинського губернатора (Ф.70), Волинського губернського у справах про товариства і спілки присутствія (Ф.329), Волинського губернського комісаріату Генерального секретаріату (Ф. 2399); державної влади і управління радянської доби – Волинський окружний виконавчий комітет Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (окрвиконком) (Ф. Р.326), Житомирського міського виконавчого комітету (Ф. Р-405), Відділу управління Волинського губернського комітету Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів м. Житомира Волинської губернії (Ф.Р-1657), Довбишанського районного комітету КП(б) (Мархлевськ) (Ф. П-42), Житомирського (Волинського) окружного комітету КП(б) У (Ф.П-85), Комісії допомоги голодуючим (Ф. Р-263), Волинської губернської комісії з ліквідації наслідків голоду м. Житомира (Ф. Р-264); політичних партій та громадських організацій – Єврейської комуністичної партії (Поалей-Ціон) (Ф.804), Волинського окружного комітету Всеукраїнського товариства ремісничої і земельної праці серед євреїв на Україні (Ф. Р-1693), Житомирської районної філії Товариства по землеоблаштуванню працюючих євреїв «ОЗЕТ» міста Житомир (Ф. Р-1874), Коростенського окружного відділу Всеукраїнського товариства ОЗЕТ (Ф. Р-1950); освітніх установ – Житомирське двокласне єврейське початкове училище (Ф.397).

Більшість архівних матеріалів, що стосуються історії єврейської громадської ініціативи містять протоколи, звіти і циркуляри російських імперських, партійних і

радянських органів, які, хоча і містять дані про політику владних органів стосовно єврейських громадських об'єднань, але відносно мало зачіпають стосунки добровільних товариств та спілок і єврейського населення. Значна частина документів обласних архівосховищ, навіть складені єврейськими партійно-радянськими організаціями, написані російською і українською мовами, що пов'язано з контролем над національним життям єврейської громади з боку центральних і місцевих органів влади. На ідиш збереглись переважно документи, що містять листування працівників єврейських секцій між собою і матеріали єврейських партій – Бунду, Поалей-Ціон і ін.

Слід зазначити, що при роботі з архівними документами постала проблема їх достовірності і можливості на їх основі провести реконструкцію подій, пов'язаних з історією окремих товариств та їх регіональних відділень. Особливо актуальною є така проблема стосовно підготовлених місцевими відділеннями ГПУ та Євсекцій періодичних і тематичних звітів. У цих джерелах інформації, як правило, представлені особисті звіти і ставлення до матеріалів відповідного працівника, а також зібрані ним дані, які підтверджують його точку зору. Ілюстративні матеріали, особливо, ті які стосувались ставлення місцевого населення до більшовицьких органів влади та політики центрального партійно-радянського керівництва, часто не співпадали з матеріалами, які готували місцеві громадські активісти та члени сіоністських партій і організацій. При використанні подібних матеріалів нами робилась поправка на їх ідеологічну заангажованість, на ідеологічну залежність інформаторів і службовців, які готували звіти. Так само доводилось враховувати можливість викривлення опублікованих матеріалів у тогочасній пресі. Аналіз зазначеної історико-документальної літератури, фондів вітчизняних та російських архівів дають можливість стверджувати, що темою історії єврейської громадської ініціативи другої половини XIX – першої третини XX ст. до останнього часу ґрунтовно ніхто з дослідників не займався. Джерельна база є достатньо репрезентативною та достовірною. Її застосування дозволяє у повному обсязі вирішити поставлені дослідницькі завдання.

РОЗДІЛ 2.

РОСІЙСЬКА ІМПЕРСЬКА ПОЛІТИКА СТОСОВНО ЄВРЕЇВ у XIX – на початку XX ст.

2.1. Соціально-економічне, політичне та культурне становище єврейського населення українських земель у XIX – на початку XX ст.

Єврейське населення потрапило до складу Російської держави в результаті поділів Польщі в кінці XVIII ст. Воно представляло собою розсіяну етнорелігійну групу зі специфічною соціально-економічною організацією, в якій були відсутніми дворянство та селяни.

У Росії, починаючи з кінця XVIII ст. відбувалося постійне зростання єврейського етносу. У 1797 р. на Волині проживало 14 265 євреїв. Через сто років їх було вже 294 774 [4.769, с.535]. З них – 191,928 тис. чоловіків та 203,854 тис. жінок, що складало близько 10% всього населення [2.564, с.84-85]. Євреї досить рівномірно розташовувалися по повітах: у Житомирському – 14,3%, Володимир-Волинському – 10,4%, Дубненському – 11,5%, Заславському – 13,3%, Ковельському – 11,9%, Кременецькому – 12,2%, Луцькому – 14,1%, Новоград-Волинському – 15,6%, Овруцькому – 10,6%, Острозькому – 10,8%, Рівненському – 16%, Староконстянтинівському – 14,3%. Більшість євреїв проживала у повітових містах і містечках. Останніх на Волині налічувалося 133 [4.989, с.320].

Наприкінці XIX ст. більшість євреїв проживало у містах й невеликих містечках Волинської, Подільської та Київської губерній, понад 140 тис. євреїв мешкало в Херсонській губернії. Тут, у селах, євреї становили 15% мешканців, у містах – 39% у містечках – 53%. Найбільш рівномірно єврейське населення розподілялось у містечках Волинської губернії. В 5% містечок губернії євреї складали від 60 до 90% населення, в 50% містечок – 40% і ще в чверті 30% [2.512, с.11].

На початку 80-х рр. XIX ст. в Україні остаточно сформувалися основні регіони розселення євреїв. В українських губерніях «смуги єврейської осілості» (8 із 15 губерній Російської імперії), а також у Харківській губернії, згідно з даними 1880 р., мешкало 1 млн. 507 тис. євреїв – більше половини загальної кількості євреїв у «смугі

осілости». Найбільше євреїв – 1048 тис. – проживало у Київському генерал-губернаторстві, це складало 14,9% загальної кількості населення [4.932, с.64].

За переписом 1897 р. у Російській імперії проживало 5 215 805 євреїв (4,16% всього населення імперії) [4.714, с.5]. У межі осілости проживало 4 874 636, що складало 93,9% від усього єврейського населення імперії, з них в 15 губерніях України і Білорусії проживали 3 558 060 осіб і 10 губерніях Царства Польського – 1 316 576 осіб. А в неєвропейській частині євреї склали 4% населення. Наприкінці XIX ст. загальна чисельність євреїв 9 українських губерній перевищила 2,6 млн. осіб, тобто євреї склали 9% населення губерній [4.748, с.66].

Створення «смуги осілости» у першій половині XIX ст. значно вплинуло на єврейську демографію України. В Україні євреї жили компактною масою, тоді як у Західній Європі вони були вкраплені тонким прошарком серед чужого населення. У 30-ті рр. XIX ст. в українських губерніях мешкало понад 600 тис. євреїв, а в австрійській Галичині – 270 тис. На той час це становило майже 40 % загальної кількості євреїв, що мешкали в Західній Європі. У Румунії, наприклад, один єврей припадав на 19 місцевих жителів, в Угорщині – на 22 жителів, у європейській Туреччині – на 150, Швейцарії – на 386, Іспанії – на 2806. В українських губерніях «смуги осілости» один єврей припадав, залежно від місцевості, на 5 – 7 українців. Згідно з «Тимчасовими правилами» 1882 р. євреям було заборонено селитися поза межами міст і містечок смуги осілости, тому 4/5 населення проживали в містах і містечках і тільки 1/5 – в сільській місцевості. Серед населення міст смуги осілости вони склали 37,6% від загальної чисельності населення, в містечках – 39,8%, а в сільській місцевості – 2,8% [4.855, с.535-538].

У результаті політичних і адміністративно-територіальних змін на 1917 рік в Російській імперії проживало 50% світової єврейської громади, євреї були четвертим за чисельністю етносом Росії, при цьому більше 90% євреїв проживало в межах «смуги осілости» [4.933, с.84].

Після приєднання Правобережної України до Росії царський уряд почав впроваджувати великодержавну політику щодо нових підданих, зокрема євреїв. Імперська політика базувалася на трьох основних принципах, які вона застосовувала

щодо всіх національних меншостей: православ'я, самодержавство, народність. До них додавалося і економічне гноблення іновірців. На території «смуги осілості» єврейство за російським законодавством не могло володіти землею та вести с/г виробництво. Переважна більшість євреїв Правобережної України займалась ремеслом та дрібною торгівлею. На початку ХХ ст. на Правобережній Україні сформувався своєрідний соціально-економічний феномен – єврейське містечко. У маленьких містах і містечках Правобережжя проживала більшість єврейського населення. По суті, за складом мешканців, єврейськими містами на Волині були Бердичів, Коростишів, Проскурів, Волинськ, Малин та інші. Загалом, єврейське містечко було типовим елементом соціально-економічного життя України. Візьмемо хоча б національний склад повітових і заштатних міст Волинської губернії. Серед мешканців Дубна євреїв було 72%, Луцька – близько 80%, Рівного – 68%, Острога – майже 75%. А подекуди, як скажімо, в Бердичеві, населення складалося майже винятково з євреїв – понад 86% [4.996, с.21] Внаслідок обмежень щодо розселення в сільській місцевості та основних напрямків економічної діяльності сформувалась її структура та промисли єврейського населення Російської імперії.

До початку революційних подій 1917 р. соціально-економічна структура російського єврейства не зазнала істотних змін. Вона мала специфічні особливості, що докорінно відрізняли її від соціальних структур інших етнічних груп. Справа полягала в тому, що традиційні заняття євреїв, які виокремилися ще в докапіталістичний період, виявилися законсервованими жорсткими умовами «смуги осілості». Через свою національність та віросповідання єврейство, за рішенням царського уряду, мало можливість займатися лише певними видами господарської діяльності. Євреям містечок дозволялось вести посередницьку торгівлю між містечком та навколишніми селами, займатися певними видами ремесла. За матеріалами перепису 1897 р. євреї імперії переважно займалися торгівлею – 54,4% та ремеслом – 29,4%, лише 4% працювало на великих підприємствах, 10% перебували на державній службі і 2,2% займалися сільським господарством [5.1141, с.10]. Серед євреїв «смуги осілості» торгівлею займалося 43,14 %, із них 40 % займалися виключно зерновою та хлібною торгівлею [4.766, с.54].

На офіційному рівні єврейське населення прийнято було поділяти на «корисне» (купці, ремісники, землероби) та «людей постійного заняття». Другі, на думку багатьох тодішніх громадсько-політичних діячів, були наділеними вродженими «негативними племінними якостями, що унеможлиблювало... будь-яку можливість конкурувати з ними християнам». Причому чисельно домінуючою була саме частина «прагматичних людей постійного заняття» [4.976, с.466].

Формування єврейського купецтва розпочалося ще до приєднання Правобережної України до складу Російської імперії. Ще у XVIII ст. євреї Волині, що входила до складу Польщі, зосередили свою діяльність в сфері обміну та посередництва. Єврейство виконувало роль посередника у торгівлі між виробником та споживачем с/г продукції. У середині XVIII ст. в Житомирі євреїв-торгівців було в 13 разів більше, ніж купців-християн. На початку XIX століття на Правобережжі торгівлею займалося понад 80% євреїв [4.996, с.23]. На кінець XVIII ст. єврейські купці складають конкуренцію російським купцям Москви та великих міст імперії. Про це згадується в жалобних листах російського купецтва до Катерини II. Купці наголошували на торгівлі єврейськими купцями контрабандним товаром, що дозволяло їм демпінгувати. На початку XIX ст. єврейські купці здійснювали переважну частину торгівельних операцій у смузі осілості. Значна частина єврейського купецтва займалась комерційною діяльністю, торгуючи на ярмарках та здійснюючи надомну торгівлю. Поширеною практикою серед єврейства Лівобережної України була монополізація місцевої (у селі чи найближчій окрузі) торгівлі, утримання «оренд казенних оброчних статей», проведення лихварських операцій з грішми, горілкою, збіжжям. Такий спосіб «заробляння на хліб» давав змогу не лише «отримувати значні за сільськими мірками бариші й відсотки», визискувати селян, а й забезпечував неофіційне верховенство над ними, хоча «на людях» (офіційні відносини) євреї вели себе здебільшого пасивно. У громадському житті, зокрема, у діяльності органів самоврядування видимо активної участі, як правило не брали [4.976, с.457]. Протягом XIX ст. царський уряд постійно обмежував на законодавчому рівні торгівельну діяльність євреїв. Вводились обмеження на торгівлю спиртними напоями, посередницьку торгівлю з

українськими селянами, заборонялась внутрішня торгівля між певними губерніями імперії. Не дивлячись на заборони, за даними перепису 1897 р., у містах імперії торгівлею займалося близько 30% єврейського населення. У імперії нараховувалось 618 926 осіб зайнятих у торгівлі, з них 450 427 осіб були євреї, тобто торгівців всіх національностей було в три рази менше, ніж євреїв [4.855, с.649]. Проте було б помилкою вважати, що заняття торгівлею позитивно позначилося на матеріальному становищі всього єврейського загалу. Скупченість у смузі осілости призвела до перевантаження містечок євреями-торгівцями, які мали мізерний оборот. Характерною була картина, підмічена одним із подорожуючих у Бердичеві: тут у єврейських крамницях жінки вторговували щодня від 40-50 до 70 копійок. Затиснуте кордонами смуги осілости й бюрократичними заборонами єврейство протягом ХІХ ст. майже не змінило сферу економічної діяльності. Це стосувалося навіть Півдня України, де російський уряд заохочував єврейство до землеробства: у Таврійській губернії у 90-х рр.. ХІХ ст. торгівлею займалися майже 40% євреїв [4.932, с.70].

Наприкінці ХІХ ст. єврейська торгівля з більш-менш значним оборотом проходила еволюцію: із сфери торгівлі речами у сферу посередництва. В цей час значно зростає кількість єврейських комісійних контор, комівоєжерів. Але з іншого боку, посередницька діяльність спричинила й дроблення прибутків, що призводило до банкрутств. Отже, міста і містечка Правобережної України були переповнені дрібними торгівцями, які жорстоко конкурували один з одним. «Крамниць – що зірок на небі – писав Л.Леванда. – Ви не повірите, що крамниця, весь товар, який можна купити за якісь двадцять чи тридцять рублів, повинна нерідко служити єдиним засобом існування для цілого сімейства, часто численного. Для дрібної торгівлі потрібен був хоч якийсь оборотний капітал, проте його ні в кого не було» [4.919, с.44]. Коли приходив час закуповувати товар, єврей біг до сусідніх крамарів і брав у них безвідсоткову позику – три-п'ять карбованців у кожного. Ці гроші він поступово повертав, виторговуючи у своїй крамниці, і, у свою чергу, давав позику іншим крамарям для закупівлі товару. Виходило так, що всі євреї міста торгували на один і той самий оборотний капітал у декілька сотень карбованців.

У другій половині XIX ст. – на початку XX ст. в Російській імперії бурхливо розвиваються капіталістичні відносини. Розпочинається масове будівництво залізниць, фабрик, заводів. Банківські будинки, купці, поміщики брали участь у реалізації державних позик, відігравали провідну роль в цукровій, видобувній і легкій промисловості. Єврейські підприємці не залишились осторонь капіталізації промисловості. Вони займали передові позиції в харчовій, текстильній і видобувній промисловості, в будівництві залізниць і розвитку інших видів транспорту. В Київській губернії великі тютюнові фабрики належали Когенам (м. Київ), А.А. Зарицьким (Черкаси), Х.Н. Марянівському (Умань), Н.Й. Гробівкеру (Бердичів). Акціонерне товариство тютюнових фабрик засноване Соломоном Когеном і його братами у 1861 р. мало установчий капітал в 850 тис. крб. У складі правління в різні часи перебували А.М. Кожен, М.С. Бродський, А.А. Винцевич і О.М. Кожен. Річне виробництво тютюну і цигарок складало 2 млн. 305 тис. крб. [4.986, с.183]. Значний вплив євреїв був у торгівлі, перш за все в експорті цукру і зерна. Великими залізничними підрядчиками були І. Бліх, брати Полякові, А. Варшавський, Л. Кроненберг, А. Зак. У цукровій промисловості провідна роль належала Бродським [4.755, с.169-172].

Економічну активність єврейських промисловців в другій половині XIX – на початку XX ст. можна прослідкувати на прикладі різних міст і містечок Правобережної України. В Умані за переписом 1897 р. проживало 17709 євреїв. У місті працювала гільзова фабрика Лейзора Лейціна, цегляні заводи Хама Канівського, Цука Самковського та ін. У Василькові діяли шкіряні заводи Вайсбергів, Пейсаха Матусова, Лейби Колонського, цегляний завод Аврама Шевченко. У м. Дунаївці на початку XX ст. єврейським промисловцям належало 5 суконних фабрик, де працювали близько 300 осіб. З 46 лісопильних заводів Волинської губернії 28 належало євреям [4.986, с.184].

В Україні єврейське виробництво традиційно було пов'язане з переробкою сільськогосподарської продукції. Розвивалась цукрова промисловість й гуральництво. Якщо в цукровій промисловості єврейський капітал виборював собі лише окремі ніші (Бродські, Гальперіни), то гуральництво протягом століть для

євреїв було одним із найприбутковіших промислів. На кінець XIX ст. з 15 цукро заводів Поділля 12 належало євреям, із 88 винокурених заводів 37 були власністю євреїв [4.1007, с.150]. Загалом у найбільшому цукровому районі Російської імперії Правобережжі на початку XX ст. з 148 цукрових підприємств – 33 належали євреям [4.868, с.167].

Ще за часів Речі Посполитої в практику єврейського господарювання вкоренилися відкупи у держави права виробляти горілку – «право пропінацій». В Росії права гуральництва надавались поміщикам, містам, юридичним особам, які могли здавати гуральні в оренду, але не купцям і міщанам, до яких належали і євреї. 1845 р. євреям було заборонено займатись гуральництвом. Щоправда, цих заборон, як і багатьох інших, не завжди дотримувались, а орендні договори укладались через підставних осіб. 1863 р. обмеження були скасовані. Євреям дозволялося орендувати гуральні в «смузі осілости». Однак в цей час швидко зросла питома вага великих комерційних гуралень, з якими дрібні сільські гуральні при поміщицькому господарстві, тобто ті, що орендувались євреями, не завжди могли конкурувати. Тому відбувається спад виробництва дрібних гуралень, який тривав протягом 20 років аж до прийняття змін в акцизному законодавстві, що надавали пільги дрібному гуральництву в сільській місцевості. Врешті-решт введення державної монополії спричинило занепад цього напряму економічної діяльності євреїв в Волинській губернії [4.996, с.27].

За даними 1870 р., на території Чернігівської губернії євреям належало 22% діючих гуралень. Крім того, вони володіли одним пивоварним заводом, однією прядильною фабрикою, однією паперовою фабрикою, двома шкіряними та одним свічковим заводами, а також одним млином [4.915, с.86].

Як свідчать архівні документи 1886 р., «всі промисли і ремесла у Волинській губернії знаходяться у руках єврейського населення: млини, рибна ловля, перевізні засоби, кустарна промисловість, хлібна і м'ясна торгівля, ремесла, підряди, поставки, а християнське населення так зжилось з цим, що не видно в ньому ні найменшого початку стати на ґрунт промисловості і ремесел. Якщо християни і

беруть участь в деяких промислах, то виключно як робоча сила, яку експлуатують євреї» [4.986, с.184].

З 60-х рр. XIX ст. активно розвивається єврейський фінансовий капітал. В цей час починають виникати земельні банки, в організації яких єврейські гроші відігравали важливу роль. На початку XX ст. євреї мали значний вплив на економічну та фінансову ситуацію в імперії. У кінці XIX ст. 84,5% купців п'яти Західних губерній Російської імперії (Віленська, Гродненська, Мінська й Могилівська) були євреями. У Київській, Волинській, Подільській, Полтавській і Чернігівській губерніях єврейські підприємці володіли 33,9% підприємств (1143 з 3374), у Південноукраїнських губерніях (Бессарабія, Катеринославська, та Таврійська) – 29,3% (338 із 1627) [4.1002, с.190-191].

Окрему сферу комерційної діяльності українського єврейства у другій половині XIX – на початку XX ст. складала оренда та суборенда сільськогосподарських земель. Хоча законодавчі акти 1863 та 1865 р. забороняли євреям тримати землю в оренді, вони різними шляхами і методами намагалися обійти закон, що обмежував їх права. Євреї укладали угоди з поляками на оренду землі терміном на 30, 60, 80 років. Після реформи 1861 р. на селі поміщики та заможні селяни практикували укладання з євреями таємних орендних договорів. За офіційними даними, на Полтавщині та Чернігівщині місцеві євреї здійснювали від 27 до 42% операцій суборенди землі [4.976, с.457]. 1872 р. на Київщині, Поділлі, Волині 914 євреїв, орендуючи у 914 маєтках 516 958 десятин землі, сплачували поміщикам 1 509 тис. крб. і водночас отримували прибуток 3 600 тис. крб. На кінець XIX ст. на Чернігівщині у 600 маєтках у руках євреїв-орендарів зосереджувалося 40% усієї орендної землі [4.932, с.71].

Зайнятих в промисловості Правобережної України євреїв нараховувалось 555 тис. (із 5 млн. чоловік), тобто близько 11 %. Майже половина з них – 276 тис., працювала на швейному та взуттєво-шкіряному виробництві [4.766, с.54]. У промисловості, що діяла в смузі осілості, за даними того ж перепису 1897 р., було зайнято біля третини єврейського населення, а сільським господарством займалося 3-4 % євреїв, службовці приватних компаній становили 5 %, знаходились на

державній службі і займались так званими «вільними професіями» – 5 % [2.536]. Така особливість соціальної структури і господарської діяльності євреїв і була, власне, головною причиною специфічного ставлення до них із боку інших етносів, а також виникнення на цій основі цілого ряду проблем, сполучення котрих і одержало назву «єврейське питання» [4.953, с.50].

На другому місці серед основних занять євреїв було ремесло. Кількість ремісників-євреїв у смузі осілості протягом ХІХ ст. постійно зростала. Якщо на початку ХІХ ст. ремісництвом займалося близько 12% євреїв, які проживали в українських землях Російської імперії, то на кінець століття цей показник майже потроївся. Тільки офіційно за даними перепису 1897 р. кустарі та ремісники склали 18,4% від усієї чисельності євреїв імперії. При цьому на кожного єврейського фабрично-кустарного робітника припадало 7 ремісників і чорноробів [5.1141, с.10]. Ще більший відсоток склали євреї-ремісники у Волинській губернії. Якщо у 1812 р. євреїв-ремісників налічувалося 3143 чол., що становило 18,8% єврейського населення губернії, то в 1818 р. – їх було 16 902, у 1832 р. – 17 026, в 1852 р. – 20 114. За сорок років їх кількість збільшилася у 6,4 рази [4.989, с.124]. У 1897 році в Російській імперії нараховувалось 500 тис. євреїв-ремісників, які займалися майже 60-ма видами ремесел: кравецьким, шевським, столярним, ковальським, переробкою харчових продуктів, теслярством, будівництвом. Ремісничі вироби євреїв мали попит за межами їхніх міст та містечок: Житомир та Бердичів славилися меблями, містечка київського Полісся – кожухами й іншим селянським одягом [4.932, с.73].

Перепис 1897 р. зафіксував серед жителів містечок 276 тис. євреїв-ремісників. З них 127 тис. кравців, 18 тис. білошвейок, 11 тис. чоботарів, 70 тис. заготівельників і 27 тис. шорників [4.766, с.54]. На Волині вже працювало 47 782 ремісники, серед яких було близько 37 тис. євреїв, тобто 77,4%. Але варто зазначити, що інколи статистичні данні не відповідали дійсності, бо євреї-ремісники свідомо приховували своє заняття, щоб не реєструватися, не брати встановлених промислових свідоцтв, не платити податків. У смузі осілості серед ремісників переважали кравці та шевці. Поширеними серед євреїв були будівельні ремесла – столярне, теслярське,

виготовлення груб. Натомість найбільш розповсюдженими були ковальські ремесла, які потребували комбінації фізичної праці з умінням та вправністю. Євреї у «смузі осілості» не тільки займалися цим ремеслом, але були головними його представниками, поступаючись лише німцям. 1904 р. у м. Лохвиці Полтавської губернії було обстежено 14 кузень, з них 11 належало євреям [4.915, с.107].

Єврейські ремісники дуже сильно залежали від лихварів, які сильно впливали на економічне становище містечкових євреїв. Кореспонденти «Сборника материалов об экономическом положении евреев в России» констатували випадки, коли річні відсотки від позики перевищували 100%. Так, «у Кременці (Волинської губернії), – пише місцевий кореспондент, – знаходиться цілий клас осіб, які живуть тільки з того, що дають гроші у борг місцевим токарям. На Волині куди не кинь – ремісник, який узяв, наприклад, 5 рублів, повинен сплачувати щомісяця 50 копійок відсотків, тобто 10% на місяць або 120% на рік» [4.919, с.159]. Відомий статист О. Суботін писав: «Євреї-ремісники, скупчені в місцях постійного проживання, потребують замовлень і випрошують за свою роботу мізерну платню... Критичний стан місцевих ремісників посилюється ще й тим, що більшість з них не має постійної роботи. Замовлення, що вони одержують – випадкові, і вони вихвачують їх один в одного. Внаслідок цього вони дуже часто не мають жодної роботи, а, одержавши замовлення, поспішають його виконати і працюють вночі...» [2.529, с.18].

Щоб зберегти незалежність, євреї-ремісники часто шукали постійних споживачів. Найчастіше це були селяни та міські бідняки, які віддавали перевагу дешевизні, а не якості товару. Тому вироби багатьох ремісників відрізнялися грубою роботою та низькою якістю матеріалів. У пошуках ринків збуту та замовлень ремісники-євреї переїздили у великі міста. Деякі з них з часом мали змогу розширювати виробництво. Так, у кінці XIX століття найбільшими кравецькими майстернями в Києві володіли євреї Людмер, Сольцер, Кравець; палітурними майстернями – Зігенфельд, шкіряним виробництвом – Кобець, ювелірною справою – Маршак [4.964, с.128].

Єврейські ремісники загалом мали невеликий капітал, необхідний реманент, сировину та обмежений доступ до кредиту. Вони часто працювали на посередника

або діяли як комівояжери, постачальники фабрик та оптовиків. Замовлень на роботу не вистачало й мандрівні столяри, шевці, кравці відправлялися на заробітки у найвіддаленіші райони. Часом вони об'єднувалися, купували коня з возом та їздили від села до села, пропонуючи свої послуги. Багато з них працювали вдома усією родиною, включаючи дітей. У багатьох громадах 40% населення входило до найбільш бідної категорії. Так, Житомирський поліцмейстер описує становище єврейських перевізників у наказі №264 від 31 жовтня 1908 р.: «У жодному впорядкованому місті немає ніяких легкових перевізників, як в Житомирі. Більшість перевізників-євреї. Вони виїжджають для промислу і вдень і вночі в обірваному одязі, з обірваними брудними доріжками, на яких, змучені і малосильні коні з старою збруєю, вночі не запалюють ліхтарі і часто їдуть наосліп» [1.300, арк. 46]. Київський генерал-губернатор І. Фундуклей змалював жахливі умови життя євреїв-ремесників: «Євреї-ремесники жили досить тісно, часто по кілька сімей у старій халупі, так що вночі, коли всі мешканці вдома на підлозі майже не залишалося вільного місця між сплячими. Багато таких будинків розділені коридорами, в яких наймачі влаштовують невеликі заводи чи майстерні: воскобійні, свічкові, шкіряні тощо, працюють сім'єю» [4.915, с.108].

Реформи 60-70-х рр. XIX ст. боляче вдарили по основній масі єврейських ремесників, скупчених в межах смуги осілості. Швидкий розвиток капіталістичного виробництва, масовий випуск більш дешевої продукції призводив до розорення значної частини єврейських ремесників та посиленню еміграційних тенденцій. До кінця XIX ст. середньорічний дохід єврейського ремесника був у півтора-два рази нижчим від доходів українського селянина (150-300 крб. на 400-500). Багато ремесників розорювались і ставали безробітними. В деяких общинах їх чисельність досягала 40 відсотків. За деякими підрахунками, на межі століть від 30 до 50% євреїв не могли звести кінці з кінцями без допомоги благодійних організацій. Так, у другій половині XIX ст. за рахунок благодійності існувало 20% єврейського населення Бердичева. Більшу частину померлих доводилося ховати за рахунок громад, тому що родичі не мали на це коштів [4.932, с.74]. Швидкий розвиток промисловості в кінці 90-х рр. XIX ст. поступово витісняє єврейського ремесника із

сфери приватного підприємництва. Він потрапляє у залежність від фабриканта і за своїм становищем стає схожим на робітника. Таким було виробництво взуття в Південно-Західних губерніях, ткацьке виробництво в Лодзинському районі. Експлуатація цих ремісників була більш жорсткішою, ніж фабричних робітників, вони працювали в гірших умовах і за меншу плату. Середній заробіток, наприклад, кравця на початку ХХ ст. складав 150-250 крб. в рік, а прожитковий мінімум того часу складав 360 крб. [4.760, с.13].

Окрему групу єврейства складали державні службовці і представники вільних професій. Представники даної групи складали 10% від загальної чисельності єврейського населення. Формування єврейського чиновництва розпочалось в першій половині ХІХ ст. Указом від 30 червня 1839 р. уряд надав можливість євреям обиратися до державних органів (дум, магістратів, ратуш), але чітко визначив перелік посад, на які їх було заборонено призначати. До переліку потрапили засідателі палат, повітових та совісних судів, міські голови, ратмани міських поліцій, члени словесних судів та інші посади, доступ до яких надавався лише православним. [546, с.594-595] Отже, за правління Миколи І євреїв допустили лише до органів міського самоврядування, інша державна служба була для іновірців забороненою.

За імператора Олександра ІІ указ Миколи І втратив свою силу і особи з вищою освітою отримали право на державну службу. За законом від 27 листопада 1861 року на службу дозволялось брати тільки тих євреїв, які отримали ступінь кандидата університету чи доктора медицини. Закон від 1 квітня 1862 р. розповсюджував право на службу і на тих євреїв, що мали ступінь не нижче дійсного студента. У 1865-1867 рр. це право поширюється і на лікарів, які навіть не отримали ступінь доктора медицини, за виключенням Петербурга і Москви. Отже, за реформованим російським законодавством відмінності у віросповіданні не повинні бути перепорою при призначенні на адміністративну посаду. Однак в кінці 70-х р. ХІХ ст. євреїв перестали призначати на адміністративні посади.

Олександр ІІ своїми заборонами під час контрреформ повністю заборонив брати євреїв на державну службу в судове відомство, хоча офіційно в «Зводі законів

Російської імперії» ніяких змін з даного питання не було внесено. Для євреїв, незалежно від кваліфікації, виявилися закритими будь-які посади в судових органах, прокуратурі та органах юстиції, а згодом і викладацька робота у вищих навчальних закладах. Майже єдиною можливістю для реалізації своїх здібностей в сфері юриспруденції та взагалі для отримання пристойного заробітку для євреїв-юристів стала адвокатура, на які обмеження спочатку не поширювались [4.1073, с.154].

У 1889 р. вводяться заборони і на заняття адвокатурою. Міністр юстиції Манасеїн у доповідній записці імператору висловив думку про обмежений доступ до адвокатури осіб нехристиянського віросповідання. Адвокатською діяльністю могли займатися лише ті особи, які отримали дозвіл особисто у міністра. Заборона діяла аж до революції 1905 року [4.867, с.406]. Обмежується доступ осіб юдейського віросповідання до викладання в середніх та вищих навчальних закладах. Необхідно наголосити, що для осіб неюдейського віросповідання подібних заборон не існувало.

Однак, не дивлячись на заборони, у повітових містах та містечках Правобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст. виключно євреї займали всі посади у міщанських управах та роздаточних комісіях з розподілу податку з нерухомого майна, а також були депутатами, що брали участь у розгляді скарг на неправильний розподіл. Про це свідчать результати виборів в Київській, Волинській та Подільській губерніях за 1904-1907 рр. [4.1007, с.149].

Отримавши освіту і будучи позбавленими можливості займати посади на державній службі, євреї стали переходити у вільні професії. Адвокатура, журналістика, критика, лікарська практика, мистецтво – все це було широким полем, де вони не тільки могли розвивати свою діяльність, але і здійснювати вплив на всі сторони життя держави, залишаючись в той період чужорідним населенням. Згідно досліджень Л.Г. Зінгера на початку XX ст. розподіл єврейського населення за вільними професіями був такий: працювало близько 500 адвокатів, 1500 літераторів і артистів, 4500 лікарів і фельдшерів, 10000 рабинів та близько 16 тис. педагогів [5.1141, с.21]. Особливістю єврейської інтелігенції та представників вільних професій в другій половині XIX ст. стала їх поступова асиміляція. Державні

службовці поступово забували іврит. В побуті та на службі його заміняла російська. Молоді освічені євреї відмовлялися і від дотримання іудаїзму, звичаїв та єврейської культури. Поступово сформувалася російська єврейська інтелігенція, яка втратила свою національну ідентичність і повністю підтримувала царський режим.

Окрему групу єврейського населення українських земель склали землероби, хоча заняття сільським господарством в цілому було не характерним для євреїв, бо ті вимушені були проживати в містах і містечках. У Російській імперії, згідно із законом 1784 р., іновірці не мали права мати кріпосних, а вести велике сільськогосподарське виробництво без застосування кріпосної праці у першій половині XIX ст. було неможливо. В українських губерніях євреї під виглядом оренди земель користувались і працею кріпаків.

У 1804 р. Олександр I Положенням про євреїв дозволив невеликій групі єврейських сімей перейти до занять сільським господарством і переїхати у південноукраїнські губернії. Протягом 1806-1809 р. на Півдні України було створено 10 землеробських колоній, в яких на 1810 р. проживало близько 9 тис. осіб [5.1141, с.24]. Створення колоній заохочувалося урядом, проте тільки у Херсонській губернії. 1806 р., слідом за єврейськими сім'ями з Могилівської, та Чернігівської губерній, деякі єврейські родини Волині звернулися з проханням дозволити переселитися у Новоросійський край. У 1807 р. були засновані перші колонії єврейських землеробів у Херсонській губернії: Бобровий Кут, Сейдеменуха, Добroe та Ізраїлівка. Частина бажаючих переїхати продавали все своє майно і, не чекаючи дозволу, без паспортів вирушали за власний кошт у дорогу невеликими групами, сподіваючись на місці отримати компенсацію за витрати. До початку 1810 р. у 7 колоніях Херсонщини проживало 600 єврейських родин (3640 осіб) [4.654, с.155]. 1817 р. за сприяння царського уряду з метою навертання євреїв у православ'я та залучення їх до землеробства було організовано Товариство ізраїльських християн. Товариство сприяло переселенню євреїв у Приазов'я і створенню там сільськогосподарських колоній. Перші результати переселення були невтішними. Нові хлібороби, не маючи ніякого досвіду, за короткий строк повинні були навчитися господарювати на землі. Проте незвичні умови праці, відсутність знань,

вмінь та елементарних навиків землеробства, а також невиконання урядом своїх обіцянок про допомогу спричинили масове розорення євреїв-колоністів і змусили їх шукати будь-яких способів вижити. Зокрема, в 1815 р. більше половини євреїв, які переселилися на південь України, уже не займалися сільським господарством, а жили з ремесел та дрібної торгівлі. У рапорті Херсонського губернського прокурора міністру юстиції говориться про тяжке становище єврейських поселенців, які переселилися в Новоросійський край, в тому числі і з Волині [4.654, с.155].

Нові спроби залучити євреїв до сільського господарства влада здійснила у 30-40-ті роки XIX ст. Протягом даного періоду кількість єврейських колоній у Катеринославській губернії зросло до 39, а кількість переселенців до 26 тис. осіб [5.1149, с.65]. На Миколаївщині, Херсонщині, Єлизаветградщині та Маріупольщині виникло 38 єврейських землеробських колоній, до яких було приписано 42 тис. осіб. На одну колонію в середньому припадало щонайбільше 44 двори, тоді як в українських селах – 77 дворів [4.976, с.475].

Наприкінці 40-х – протягом 50-х рр. XIX ст. кількість євреїв, які прибули для постійного проживання до Новоросійського краю, значно зросла. За 10 років – з 1838 по 1848 р. – їхня чисельність подвоїлася – з 10 до 20 тисяч. Дві третини з них (13500) прилучились до землеробства [4.654, с.157].

Євреї-землероби 12 губерній смуги осілості на 1884 р. володіли 50778062 десятинами землі. [501, с.14] Найбільшу кількість землі мали євреї Бессарабської губернії – 9,1%, Херсонської – 8,4%, у Київській, Чернігівській та Полтавській губернії євреї володіли від 5,3 до 7% земельного фонду [2.512, с.15].

Частина євреїв-землеробів займалася городництвом, садівництвом, тютюноробством, виноробством, бджільництвом та іншими спеціальними галузями на орендованих ділянках землі. Проте такий вид діяльності був скоріше допоміжним до основного заняття євреїв. Промислове городництво розвивалося шляхом заготівельно-торговельної діяльності євреїв, які складали неабияку конкуренцію сільським торговцям. Крім того, вони славилися своїм сирним та масло виробництвом, налагодженим у поміщицьких маєтностях.

Однак єврейська традиційна етнокультура «не відступала» і тоді, коли євреї переходили до занять сільським господарством. Здійснити мрії про власне заможне господарство колоністам було важко, позаяк нерідко переселенці знаходили на Південній Україні «дикий степ», у якому, щоб збудувати сяке-таке житло, потрібно було напружити всі свої фізичні та розумові здібності. Тому євреї цуралися традиційної землеробської праці і здебільшого лише формально були хліборобами. Ось типове свідчення: священник с. Яполі Рівненського повіту Василь Абрамович, описуючи «племінний склад» населення, зазначав, що селяни «орють сохою і парою волів», тоді як у євреїв «землеробство в нікудишньому стані» [4.976, с.475]

1848 р. у Балтському повіті Подільської губернії було створено низку єврейських поселень – Покутіно, Куачівку, Бугачівку та ін. В одній із таких колоній – Машуровій – 68 родин отримали для постійного користування вакантні землі. Однак жодна із єврейських сімей так і не змогла впродовж наступних 20-25 років «оселянитися». 49 родин систематично віддавали свої землі в оренду місцевим українським селянам, 10 – залишили ділянки протягом наступних десятиліть, а 9 не обробляли їх з самого початку. Схожі явища спостерігалися по всій Наддніпрянщині. На початку ХХ ст. у Олександрівському повіті формально існували 6 єврейських колоній. Щоб продемонструвати начальству «квітучий вигляд своїх господарств» (яких насправді не було), їхні мешканці змушені були повсякчас хитрувати. Напередодні приїзду губернатора В. Якуніна вони, приміром, взяли в оренду в сусідніх селах коней, волів і корів (по 5 копійок за голову), пояснюючи принагідно високоповажному гостеві, що «спеціалізуються не на хліборобстві, а на худобі». Повторна перевірка, здійснена влітку 1913 р. спеціальним чиновником Н. Насакіним, змусила колоністів знову вдатися до «показухи». Деякі євреї навіть спробували махати ціпами, «виставляючи на показ неабияку хліборобську вправність». Урешті-решт, змушені були визнати, що на тяжкі роботи вони наймають великоросів і малоросів із сусідніх сіл» [4.976, с.476]. На початок ХХ ст. за даними А.П. Пономарьова близько 11 тис. єврейських сімей (3,2%) займалися землеробством [4.971, с.49]. За підрахунками іншого історика Я. Ліщинського, землеробами у 1860 р. було 80 тис. євреїв, наприкінці ХІХ ст. – 179, 4 тис., що

становило 3,55% сукупної чисельності єврейської громади Наддніпрянщини [4.877, с.188-189]. Загалом спробу російського уряду щодо організації єврейського землеробства не можна вважати вдалою. Це пояснюється цілою низкою несприятливих обставин та умов, зокрема відсутністю досвіду та обігових коштів, ментальністю єврейства. Зрозумівши власні прорахунки Міністерство внутрішніх справ у 1898 році дозволило євреям купувати та орендувати дрібні (до 50 десятин) ділянки землі, створювати єврейські ферми, сільськогосподарські школи з метою подальшого розселення в сільській місцевості [4.820, с.77].

Зовсім невелику групу серед євреїв складали робітники. Вони зосереджувались переважно на єврейських фабриках (їх нараховувалось по країні 7,5 тис і 3 тис. з них – в межах смуги осілості). Єврейські фабрики відрізнялися від інших, неєврейських, меншими розмірами, застосуванням переважно ручної праці і мізерною зарплатою. Так, на ткацьких фабриках максимальна оплата праці складала лише 35 копійок на день. [4.760, с.13] Не випадково частина єврейського робітництва стала шукати порятунк у еміграції: з 1881р. до початку 1890-х рр. із Російської імперії виїхало близько 200 тис. євреїв; з 1903 до 1907 р. – більше 400 тис. Всього між 1881 і 1914 р. виїхало від 1,7 до 2 млн. осіб [4.760, с.13].

Таким чином, на межі століть сформувалася специфічна соціальна структура єврейського населення українських земель Російської імперії. Навіть поверховий аналіз, а саме співставлення соціальної структури єврейського населення в губерніях з відповідною структурою інших етносів – українців, росіян, поляків – свідчить, що вони суттєво відрізнялись. Переважно ці відмінності стосувалися співвідношення участі у виробничій та невиробничій сферах економіки. Непропорційна перевага участі євреїв у невиробничій сфері тягнула за собою цілу низку проблем соціально-політичного змісту, насамперед живила підґрунтя міжетнічних конфліктів. Дуже часто єврей – лихвар, торговець уособлював для українського селянина, російського робітника причини злиденного буття, соціальної несправедливості. Заохочувала ці настрої й офіційна влада, спрямовуючи соціальне незадоволення у вигідне їй річище. Тому не випадково, що саме в Україні на початку ХХ ст. сформувалися умови діяльності чорносотенних рухів, для яких однією із ідеологічних засад було

юдофобство. Перша світова війна внесла деякі корективи в розвиток єврейської громади імперії. Найбільш свідомі робітники були мобілізовані на фронт. Частина єврейського пролетаріату опинилась на окупованій території в статусі безробітних, частина – потрапила під обов'язкове виселення у внутрішні райони імперії. В той же час зросла кількість єврейських ремісників і кустарів. Деякі з них збагатились за рахунок виконання військових замовлень та підрядів для російської армії. Зросли прибутки дрібних підприємців, у зв'язку з переорієнтацією фабричного виробництва на військові потреби, фактично підприємці монополізували всю сферу обслуговування мирного населення Правобережної України. Так, ціни у 1916 р. на галантерейні товари зросли більше ніж на 500% у порівнянні з 1913 р. Тому подальшої пролетаризації єврейських мас смуги осіlosti в роки Першої світової війни не відбулося. Однак загальне соціально-економічне і політико-правове становище основної маси єврейського населення продовжувало залишатися вкрай тяжким. Це спричиняло поширення серед євреїв ненависті до російського царизму. Вони активно поповнювали лави опозиційних партій та організацій, в першу чергу лівої орієнтації. Паралельно з активізацією політичної активності євреїв на межі століть швидкими темпами зростає кількість різноманітних національних громадських організацій, добровільних товариств та кооперативів. Вони знаходили підтримку і з боку сіоністських партій та їх функціонерів, і з боку представників широких мас населення, починаючи від банкірів і підприємців і закінчуючи єврейською біднотою.

2.2. Російське імперське законодавство щодо євреїв у XIX – на початку XX ст.

Території з єврейським населенням увійшли до складу Російської імперії в результаті трьох поділів Речі Посполитої. Трохи раніше до складу Росії увійшли території Кримського півострова, де компактно проживала невелика єврейська громада. На початку XIX ст. в українських губерніях Російської імперії приживало більше 2 млн. євреїв, що складало близько 7,5% від загальної чисельності населення.

У деяких губерніях, зокрема в Херсонській, ця цифра перевищувала 12% [4.846, с.314].

Включення великої кількості єврейського населення до складу Російської імперії вимагало від царського уряду вирішити ряд питань, пов'язаних з місцем новоприбулих в структурі російського суспільства. Збереження традиційних общинних інститутів і форм управління єврейським населенням призвели до його виокремлення з-під загальноімперської системи управління. Функції управління єврейськими громадами, здійснювані кагальними органами, зводили нанівець вплив місцевої адміністрації. Відсутність серед українського єврейства відокремленої еліти, з якою російський урядовець міг співпрацювати, тягло за собою збереження у XIX ст. соціально-політичного, адміністративного, податкового та культурно-релігійного впливу на громаду кагальних інституцій. Євреї правобережних українських губерній майже повністю увійшли до стану міщан, за винятком невеликої групи заможного єврейського купецтва. Отримавши права міських обивателів, євреї отримали однакові з іншими міськими жителями права та обов'язки. Поступово вплив кагальних організацій зменшується і зводиться до збереження серед євреїв релігійності та традиційної обрядовості. Тим не менше, виконання кагальними організаціями фіскальних функцій залишалось, і в другій половині XIX ст. було вимушеною необхідністю для російського чиновництва.

На відміну від інших національних громад українських земель євреї вважались некорінним населенням з іншим віросповіданням. Тому єврейське населення в соціально-правовому просторі імперії визначалось правовим поняттям «інородець». Дане поняття у правовому полі з'явилося у 1835 р., коли існуючі законодавчі акти щодо євреїв були об'єднані в першому томі Зводу Законів Російської імперії під заголовком «Заклади з управління інородцями». Основним фактором включення євреїв до стану «інородців» російський законодавець визначив неправославне віросповідання. Але принциповою відмінністю єврейського населення Російської імперії від інших не титульних громад була його компактна концентрація в прикордонних західних губерніях імперії, і спільне проживання разом з корінним населенням – українцями, білорусами, поляками та ін. Юридичне визначення

поняття «іноходець» визначало низький рівень соціально-політичного і економічного розвитку етнічної групи, що дозволяло імперським чиновникам розробляти та реалізовувати різні русифікаторські проекти з інтеграції національної групи до категорії «природних обивателів». У випадку з євреями, перехід до православного віросповідання, хоча і змінював їх соціально-економічне становище, але залишав за євреями-вихрестами статус неповноцінного російського «природного обивателя».

Специфічні традиції проживання, самоуправління та інші особливості єврейства Правобережної України знайшли своє відображення в законодавчих актах Російської імперії. Різноманітні правообмеження та податковий тиск заважали соціально-економічній діяльності євреїв, змушували їх ще більше протидіяти інкорпорації. Якщо інших «іноходців» (переважно мусульман східних імперських територій) російські урядовці розглядали як потенційних сільськогосподарських виробників, які не потребували особливого законодавчого виділення, то євреїв розглядали як потенційних конкурентів для православного населення регіону [4.1011, с.504].

Законодавство Російської імперії щодо єврейської громади було надзвичайно заплутаним і нелогічним, складалося з великої кількості законодавчих і підзаконних актів, що приймалися у різний час і за різних обставин. Часто нові акти заперечували попередні, а іноді заміняли їх собою. При цьому більшість актів об'єднувала одна спільна риса – вони мали відкритий і прихований антисемітизм по відношенню до російського єврейства. Переважна більшість законів і розпоряджень Російської імперії, що стосувалися життя євреїв, регламентували їх громадянські права та економічні можливості. За змістом і способами реалізації законодавство щодо євреїв хронологічно можна поділити на кілька періодів:

1 період. Кінець XVIII – початок XIX ст. – законодавчі акти, що визначали території проживання євреїв (Волинь, Поділля, Київщина, Новоросійські губернії) та основні сфери їх зайнятості.

2 період. 1801-1825 рр. – уведення положень про майнові, економічні аспекти облаштування євреїв, єврейських громад – кагалів, надання прав вступу до народних

училищ, гімназій з метою їх подальшої асиміляції. Визначення особливих прав для євреїв, які приймали православ'я.

3 період. 1825-1855 роки – введення військової повинності, скорочення «смуги осілості», прийняття законодавчих актів щодо асиміляції євреїв через систему освіти, ліквідація кагалів.

4 період. 1855-1888 роки – прийняття законодавчих актів, що суттєво поліпшували становище євреїв. Зокрема, ліквідація рекрутчини, дозвіл на державну службу, дозвіл на проживання поза межами «смуги осілості» для певних категорій єврейського населення, дозвіл обирати і бути обраними до земств та міських дум, отримання єврейськими дітьми світської освіти. Водночас указом 1864 р. євреям заборонялось купувати і орендувати землю у «смугі осілості».

5 період. 1881-1917 рр. – наступ російського царизму на права єврейської громади імперії. Прийняття законодавчих актів антисемітського характеру – заборона займатися певними видами діяльності, заборона проживати в сільській місцевості, обмеження прав на торгівлю, промисли, оренду, обмеження виборчих прав. [905, с.65]

Основоположні законодавчі документи відносно євреїв були видані в кінці XVIII ст. урядом Катерини II. Їх поява була обумовлена переходом до складу Російської імперії нових територій Півдня України та Правобережжя. Ще 1769 р. Катерина II власним указом дозволила євреям Київського генерал-губернаторства переселятися в південні райони України, що мали відійти до Російської імперії внаслідок успішних російсько-турецьких війн. Протягом 90-х років XVIII ст. Катериною II було видано ряд указів, які започаткували створення на територіях західних та південних губерній законодавчого оформлення «смуги осілості» [2.565]. У 1782 р. Сенат надав єврейським купцям територій, які відійшли до складу Російської імперії, право торгівлі у різних регіонах імперії. Скориставшись таким правом, єврейське купецтво стало приписуватись до московських купецьких списків. Використовуючи низькі ціни на власні товари, купці створили конкуренцію місцевим торговцям. Останні подали до московського головнокомандуючого Прозоровського скаргу, у якій звинувачували євреїв у недоброросовісній конкуренції

та використанні для продажу контрабандних товарів. Реагуючи на скаргу, Катерина II у 1791 р. визначила указом право постійного проживання євреїв виключно в білоруських губерніях, Катеринославському намісництві та Таврійській області. Цей указ започаткував існування «межі постійної єврейської осілості» [4.675; 4.819].

1786 р. імператриця затверджує указ «Про обмеження прав євреїв в Росії щодо їх підсудності, торгівлі і промисловості». Указ передбачав отримання євреями можливості брати участь у формуванні місцевих органів самоврядування, надавав однакові права з православними щодо здійснення торгівлі та занять промислами. Крім того, євреї звільнялись від військових рекрутських наборів сплативши за кожного рекрута 500 крб.

Отже, єврейське населення Правобережної України, після її включення до складу Російської імперії, отримало формально більші права та можливості у порівнянні з законодавством Речі Посполитої. Його урівняли в правах з міськими мешканцями, але одночасно Катерина II започаткувала створення «межі осілості», обмежила проживання євреїв у сільській місцевості та у праві займатися сільським господарством.

У XIX – на початку XX ст. політика царського уряду щодо єврейського питання полягала у встановленні різноманітних правових обмежень та заборон. Якщо у XVIII ст. головним мотивом встановлення правових обмежень був юдаїзм, то у XIX ст. головними підставами для унормування законодавства стали економічні мотиви. Протягом XVIII ст. було видано чотири укази про виселення євреїв з Росії. В їх основі лежав факт розп'яття євреями Ісуса Христа та переманювання православних у свою віру. У XIX ст. євреїв звинувачують у «експлуатації сільського населення» і в «розхитуванні селянського благоустрою».

У період царювання Олександра I єврейські общини українських земель підпорядковувались Головному управлінню Духовних Справ іноземних віросповідань, згодом міністру Духовних Справ і Народної освіти. У 1802 р. урядом Олександра I було створено перший «Комитет для составления положения о евреях», який ще мав назву «Комитет о благоустройстве евреев». Офіційно завданням комітету було вироблення загальної єврейської реформи, але фактично

головною його метою було вирішення проблеми накопичення євреїв у селах, а також можливості подальшого проживання євреїв у повітах в ролі орендарів і корчмарів. Результатом діяльності комітету стало затверджене 9 грудня 1804 р. «Положення про євреїв», яке складалося з 54-х параграфів, об'єднаних у 6 розділів. Воно стало першим систематизовано розробленим законодавством царського уряду щодо євреїв і загалом мало ліберальний характер. «Положення» передбачало комплекс норм, які стосувалися усіх сфер життя євреїв. Зокрема, євреям надавались можливості навчатися в російських народних училищах, гімназіях, університетах, як і дітям інших національностей (перший розділ «Положення»). Вони могли при цьому носити національний одяг (у школах парафіяльних і повітових), німецький або польський (у гімназіях), виконувати свої релігійні обряди. Якщо ж євреї не хотіли віддавати дітей до державних шкіл, то мали право за власні кошти засновувати спеціальні єврейські школи з викладанням однією з мов – російською, польською чи німецькою. Положення визначало одну з умов перебування євреїв на посадах міського самоврядування – це знання російської, польської чи німецької мов і носіння європейського одягу. «Положення» 1804 р. ділило євреїв на чотири стани: землероби, фабриканти і ремісники, купецтво, міщанство. Всі євреї були зобов'язані записатися до одного із станів. Якщо вони цього не робили, то з ними мали чинити як з бродягами, по всій суворості закону. Кожен єврей був зобов'язаний прийняти спадкове прізвище, «яке і повинно уже бути збережене у всіх актах і записах без усяких змін, з залученням до нього ім'я, отриманого по вірі або при народженні. Захід цей необхідний для кращого влаштування їх громадського становища, для зручності охорони їх власності і для розгляду суперечок між ними». (собр 1, т. XXVIII) Новий закон порушив існуючу для євреїв заборону виходити за «смугу осілості», дозволивши фабрикантам, купцям і ремісникам з дозволу губернатора тимчасово селитися з сім'ями у внутрішніх губерніях і столицях (§ 28) [4.1078, с.19]. Отже, «Положення» підтвердило існування смуги осілості, яка на той час охоплювала 12 губерній, дещо розширило її, надавши євреям право постійно проживати в Астраханській і Кавказькій губерніях (однак у 1835 р. ці дві губернії було виведено зі «смуги»). Виключенням стали міста Миколаїв, Севастополь та

Ялта, які територіально розташовувалися в межах «смуги осілості». «Положення» 1804 р. торкалося й релігійної сфери. Воно зберігало за євреями свободу релігії, але скасовувало право кагалів і рабинів застосовувати публічні покарання. Це обмеження було викликане здебільшого релігійною боротьбою між хасидами і миснахідами, яка точилася в той час. Внаслідок цього релігійного розколу їм було дозволено мати власні синагоги і рабинів. Рабинів повинні були затверджувати губернські органи влади. Вони обиралися на три роки і були на утриманні єврейської общини [4.1078, с.20].

Отже, «Положення» встановлювало повне підпорядкування євреїв кагалам, як релігійно-адміністративним органам, які підпорядковувались і контролювались городничими або справниками. «Положення» передбачало залучення євреїв до промислової діяльності з одночасним обмеженням їх конкуренції з місцевим населенням. Це передбачали пункти про заборону проживати євреям поза межами міст, заборону оренди і утримання шинків. «Положення» не змінювало правове становище євреїв і не наближувало їх до правового статусу православних. Вперше в Положенні російські законодавці виділяли євреїв в окрему групу населення, з власним віросповіданням та видами діяльності. Наполеонівські війни, перегляд Олександром I ставлення до організації владних інституцій та суспільного устрою Російської імперії призвели до змін і в ставленні до іногородців. Царські урядовці змінюють політику економічної інтеграції євреїв на їх асиміляцію за допомогою ненасильницького навернення російського єврейства у православ'я. Єврейські громади імперії передаються у підпорядкування Міністерству духовних справ іноземних віросповідань. (Собрание I. Т. XXXIV, №26624) 25 березня 1817 р. вийшов указ «Про створення Комітету для всіх приймаючих християнство євреїв і дарування ним прав і привілеїв до переходу на землю в південних і північних губерніях, і найменування його «Товариством ізраїльських християн». (Собрание I. Т. XXXIV, №26752)

У період царювання імператора Миколи I посилюється антиєврейська політика царського уряду. 1827 р. Микола I підписує закон про дозвіл євреям приймати лютеранське та римо-католицьке віросповідання, при цьому обряд хрещення мав

відбуватися публічно і виключно в неділю. Згідно закону, євреї, що перейшли до християнства, називались вихрестами або «хрещеними євреями». (Собрание П. Т.П, №1360) Того ж року, указом від 26 серпня «Про залучення євреїв до відбування рекрутської повинності в натурі, з відміною грошового з них збору, замість відбування даної повинності» (Собрание П. Т.П, №1330) та «Уставом рекрутської повинності і військової служби євреїв» на євреїв було накладено рекрутську повинність у більш жорсткій формі, а ніж по відношенню до християнського населення. Повинність передбачала щорічний набір 10 рекрутів з 1000 євреїв (у православних 7 з 1000 через рік). Окремі пільги надавались рабинам, землеробам-колоністам, робітникам, майстеровим людям та учням загальних світських шкіл. Рекрутським наборам підлягали чоловіки віком від 12 до 25 років. Неповнолітні призовники записувались до батальйонів кантоністів. За втечу призовника, за податкові недоїмки євреїв обкладали додатковою рекрутською повинністю, з розрахунку за одного втікача – два призовника та один рекрут за 2 тис. крб. недоїмки [4.965, с.65]. Запровадження рекрутської повинності було негативно сприйнято євреями Російської імперії. Багато єврейських общин наклали на себе обмеження і в молитвах просили Всевишнього заступитися за них і відмінити накладене на них покарання [933, с.41]

Дореволюційний єврейський історик Ю. Гессен так висловився про запровадження рекрутчини стосовно євреїв: «Військова служба розглядалась стосовно євреїв не як звичайна державна повинність, а як економічний і свого роду виправний захід, як засіб стримування приросту єврейського населення, при цьому достатньо прозоро висловлювалась надія, що частина рекрутів в силу певних обставин перейде у християнство» [4.716, с.32-33].

У 1832 р. було надано право надавати євреям чини унтер-офіцерів, а ще через чотири роки євреїв стали нагороджувати орденами за подвиги під час воєнних дій. А з 1841 р. набір євреїв у рекрути збільшився у п'ять разів. Це призвело до того, що в кантоністи записували навіть восьмирічних дітей [4.917, с.49].

Загалом, запровадження царським режимом щодо євреїв рекрутської повинності стало засобом русифікації та асиміляції євреїв Правобережної України, одним із багатьох проявів колоніальної політики імперії.

Першим законодавчим актом у ХІХ ст. стосовно євреїв, який був послідовно втілений у життя, стало Положення про євреїв від 31 травня 1835 року. Положення було частиною урядової програми поступової асиміляції євреїв шляхом реформування освіти, ліквідації єврейського релігійного самоврядування, підпорядкування євреїв міст і містечок міському управлінню, встановлення заборон на носіння традиційного одягу, запровадження російськомовного офіційного діловодства та поділу єврейського населення на економічно «корисних» та «некорисних». Відповідно до «Положення про євреїв» 1835 року, євреї отримали право постійно проживати у 15 губерніях Російської імперії, які входили до смуги осілості, зокрема, в Гродненській, Віленській, Волинській, Подільській, Мінській, Катеринославській губерніях, Бессарабській, Білостоцькій областях, Київській губернії (крім Києва), Херсонській (крім Миколаєва), Чернігівській та Полтавській губерніях (крім територій казенних і козацьких поселень) [2.568]. Перебування євреїв поза межею осілості дозволялось лише у випадках отримання і вступу у володіння спадщиною, для вирішення торгівельних справ. (Собрание II. Т.Х, №8054) Положення було доповнено пунктами «Закону про стани» 1857 року щодо перебування євреїв як у смузі осілості, так і за її межами [4.915, с.47].

У Положенні 1835 р. окремими пунктами фіксувався обов'язок збереження отриманих спадкових прізвищ та заборона їх змінювати. Шляхом підвищення шлюбного віку для єврейських чоловіків до 18 років та жінок до 16 років та притягнення осіб, які допустили ранній шлюб до кримінальної відповідальності, встановлювалась заборона на ранні шлюби між євреями. Крім того, Положення забороняло євреям наймати домашню прислугу та робітників з місцевого православного населення. (Собрание II. Т.Х, №8054) Положення передбачало переведення всіх офіційних паперів, які подавалися євреями до урядових, поліцейних та судових органів, на російську мову. Дана норма започатковувала поступову русифікацію єврейського населення імперії.

Окремо регламентувалась економічна діяльність єврейського купецтва, власників шинків, гуралень та осіб, які прагнули займатися землеробством. Згідно Положення 1835 р. євреї, які переходили до занять землеробством, звільнялись від багатьох податків. Казенні землі для них відводились як у межах смуги осілости, так і в Південноукраїнських губерніях. Євреям дозволялось брати в оренду та купувати млини, постоялі двори і т. ін. В 1844 р. було затверджено окреме положення «Про євреїв-землеробів». (Собрание II. Т. XIX, №18562)

26 грудня 1844 р. уряд видав «Положення щодо євреїв-землеробів», яке, до речі, діяло аж до 1917 р. Відповідно до нього євреям дозволялося переходити у хліборобський стан, їм надавався наділ із фонду державних земель (5-8 гектарів), який не можна було продавати і здавати в оренду. Також вони отримували право купувати додатково ділянки землі. Крім того, євреї-землероби користувалися відтепер різними пільгами, зокрема звільнялися від рекрутської повинності. (Собрание II. Т. XIX, №18562) Положення скасовувало необхідну умову для створення єврейської колонії – наявність не менше 25 єврейських родин. Було дозволено оселятись компактно і засновувати поселення будь-якій за величиною групі сімей. У перші три роки новоселам дозволялось залучати до роботи місцевих селян із метою навчання від них землеробства. Норма подушного наділу зросла з 5 до 10 десятин, допомога на переселення збільшувалася до 175 крб. на родину, але вона виплачувалась із суми коробкового збору. Євреї, які виявили бажання займатись хліборобством, звільнялись від податків на 10 років та рекрутської повинності на 25 років [4.654, с.156].

У березні 1847 р. було видано нові правила щодо с/г поселення євреїв. Норми подушного наділу було збільшено до 12 - 20 десятин. Пункт про обов'язкову віддаленість єврейських колоній від селянських осель був відмінений. З 1848 р. було скасовано обов'язкове надання євреями, які переселялись до Новоросійського краю, опису майна, а також відмінено обов'язкову купівлю худоби за свої кошти. Це сприяло збільшенню кількості євреїв, бажаючих стати хліборобами на півдні України. В 1849 р. були прийняті нові закони про зайнятість євреїв сільськогосподарським виробництвом. Цими документами були визначені пільги

для них: звільнення від податків та рекрутської повинності від 25 до 50 років, створення спеціальних ощадних і допомогових кас для євреїв-поселенців [4.654, с.157].

Закріпивши Положенням 1835 р. смугу осілості та ввівши інші обмеження щодо економічної діяльності євреїв, царський уряд «Положенням про підпорядкування Євреїв в містах і повітах загальному управлінню, із знищенням Єврейських кагалів» 1844 р. розпочав боротьбу з єврейським релігійним самоуправлінням. Положенням 1844 р. знищувались кагали, а їх справи передавались у відання міських дум. У додаток до цього 1850 р. євреям збуло заборонено носити традиційний одяг.

Отже, в першій половині XIX ст. російські імператори розпочали поступову асиміляційну політику щодо єврейського населення імперії, що знайшло відображення в законодавчих актах. Починаючи з часів Катерини II, уряд обмежує економічну діяльність євреїв, їх права на проживання та торгівлю у сільській місцевості. Олександр I та Микола I посилюють культурний та релігійний тиск на євреїв Російської імперії. Загалом, на середину XIX ст. в імперському законодавстві існувало дев'ять груп обмежень, що стосувалися життя євреїв. Зокрема, норми, які обмежували особисті права євреїв, норми, які регламентували релігійне життя та віросповідання, норми, які обмежували майнові права, норми, які встановлювали рекрутчину та заборони щодо військової служби, норми щодо окремих покарань євреїв та встановлення окремих податкових зборів, обмеження щодо зайнятості, веденні промислової та торгівельної діяльності, обмеження щодо державної служби, обмеження щодо отримання єврейськими дітьми релігійної освіти. Загалом, оформлення смуги осілості перетворює євреїв на ізольовану групу, яка проживає за власними релігійними законами і прагне зберегти свою власну ідентичність.

У 1856 р. Олександр II в межах започаткованих ним буржуазних реформ наказав переглянути законодавство щодо євреїв з метою пришвидшення інкорпорації євреїв в загальноімперське життя та зрівняння їх в правах з корінними народами імперії. Перші реформи зачіпали здійснення євреями рекрутської військової повинності. У травні 1856 р. було видано указ «Про дарування євреям

полегшення при виконанні рекрутської повинності», відповідно до якого було ліквідовано інститут єврейських кантоністів, а також зрівняно євреїв з іншим населенням щодо проходження військової служби. (Собрание II. Т.XL. №42264)

Наступного року було видано Статут Департаменту духовних справ іноземних віросповідань, який дещо послаблював обмеження щодо проживання привілейованих соціальних груп євреїв за межами смуги осілости. (Собрание II. Т.XXXI. №30888) У 1859 р. єврейське купецтво було зрівняно в правах з російськими. Згідно указу, євреї, які протягом останніх п'яти років перебували в першій купецькій гільдії, отримували право проживати поза межами смуги осілости до тих пір, поки вони будуть залишатися купцями першої гільдії, а десятирічне перебування в першій гільдії надавало євреям право проживати поза смугою навіть після виходу із гільдії. (Собрание II. Т.XXXIV. №34248) 2 грудня 1861 р. Державною Радою було дозволено селитись у Києві євреям-купцям першої і другої гільдій, але згодом це право було обмежено. Воно стосувалось лише купців першої гільдії. Купці другої гільдії могли селитись лише у Либідській та Подільській частині Києва. В інших районах міста євреям дозволялось тимчасове перебування лише з дозволу Головного місцевого керівництва [2.529, с.14]. У 1860-70-ті рр. право проживати за межами смуги отримали юдеї з вищою освітою та вченими ступенями кандидата, магістра і доктора, ремісники та відставні миколаївські солдати. 1879 р. таке право отримали аптекарські помічники, дантисти, фельдшери та повивальні бабки.

У ході реформ 60-70-х рр. XIX ст. євреї отримали певні політичні права. Згідно судової та земської реформ 1864 р. євреям дозволялось обирати та бути обраними на виборні посади до земств та на посади судових присяжних засідателів. «Міське уложення» 1870 р. закріплювало за євреями право обирати гласних депутатів до міських Дум. Однак кількість гласних-євреїв в міських Думах не повинно було перевищувати третини від їх загального складу. «Пам'ятні книги Полтавської губернії» зафіксували 13 гласних євреїв Кременчуцької Міської Думи [4.1027, с.35]. Разом з тим Судовим статутом 1877 р. обмежувалось право євреїв виконувати обов'язки присяжних засідателів. Відповідно до Статуту, кількість євреїв, які

включалися у списки присяжних засідателів, повинна була відповідати відсотку євреїв-мешканців повіту. Не допускалося призначення євреїв на посаду старших присяжних засідателів. У справах про злочини проти віри участь євреїв у складі присяжних засідателів заборонялася. Згідно рішення Державної Ради 1884 р. такі правила поширювались на Катеринославську, Полтавську, Таврійську та Херсонську губернії. Починаючи з 1889 р., заміщення посад присяжних повірених особами нехристиянського віросповідання вимагало особистого дозволу міністра юстиції. Жорстко були обмежені можливості євреїв займатися адвокатурою [4.932, с.68].

В останній третині XIX ст. царські урядовці Олександра III та Миколи II проводили особливо жорстку антиєврейську політику. У 1881 р. було створено Центральний комітет для розгляду єврейського питання під головуванням товариша міністра внутрішніх справ Д.В. Готовцева. Його діяльність започаткувала згортання реформаторських дій та повернення до єврейської політики Миколи I. В одному із чисельних урядових законопроектів вирішити єврейське питання пропонувалось шляхом поділу всіх євреїв за родом діяльності на корисних і некорисних. Корисними визнавались тільки євреї-ремісники і робітники, а купці, торгові посередники зараховувались до категорії некорисних. Такої думки дотримувалась більшість вищої російської адміністрації [4.803, с.61].

Жорстокі обмеження існували стосовно прав євреїв на державну службу чи громадську діяльність. До 1835 р. за євреями взагалі не визнавались права на державну службу. Згодом деякі послаблення були зроблені для євреїв-медиків. А 1882 р. було визнано можливим заміщення євреями посад військових лікарів та фельдшерів у межах п'ятивідсоткової норми [4.915, с.48].

3 травня 1882 р. міністр внутрішніх справ Н.П. Ігнат'єв видав Тимчасові правила про євреїв. Цей документ обмежував права їх мешкання поза містами і містечками, забороняв оренду нерухомого майна і торгівлю євреїв у дні свят [4.764, с.15]. Дане положення розв'язувало руки корумпованим російським чиновникам у стосунках з євреями. Почалася «ера стягнень». Стягнення з євреїв були такі великі, що навіть голова російського уряду зазначав: «Ні з кого адміністрація не бере

стільки хабарів, як з євреїв. У деяких місцевостях навіть створена система хабарницького податку на жидів». Дореволюційні дослідники зробили висновок: «Ось чому міста, що недавно виникли і ще офіційно не визнані, як, наприклад, Юзівка у Катеринославській губернії Бахмутського повіту, нараховують на теперішній час 10 тис. мешканців, у тому числі чимало євреїв, допущених, незважаючи на травневі закони» [4.727, с.241].

У західних прикордонних губерніях євреям, за винятком тих, що були приписані до місцевих общин до 27 жовтня 1858 р., не дозволялося селитися у 50-верстовій смузі, що безпосередньо прилягала до кордону. Цей закон фактично скоротив смугу осілості на 90% і максимально збільшив кількість євреїв у містах і містечках смуги. (Собрание III. Т.II. №834) У 1893 р. із смуги осілості євреїв було виключене місто Ялта. У Севастополі, звідки євреї були виселені згідно з Височайшим Указом від 20 листопада 1829 р., з 1866 р. було дозволено проживати лише євреям-почесним громадянам та купцям першої та другої гільдії [2.529, с.14]. Мета цих законодавчих актів – перегрупувати єврейське населення, перетворити містечка на села, щоб розірвати контакти із сільськими поміщиками. Указ 1882 р. встановлював нову смугу осілості в середині існуючої єврейської резервації Російської імперії. Штучно посилювалась присутність євреїв у містах і фактично примусове залучення до торгівлі і посередницької діяльності. З середини 90-х рр. XIX ст. починається період «роз'яснень» тимчасових правил, внаслідок чого деякі норми законодавства щодо євреїв були пом'якшені або відмінені. 8 травня 1897 р. було введено поняття «тимчасове перебування» євреїв у сільській місцевості, що практично ліквідувало норми і обмеження щодо проживання євреїв [4.915, с.48].

У середині XIX ст. у багатьох колах російського суспільства отримали поширення антисемітські настрої, які розглядали євреїв головними експлуататорами корінного населення. Поширення даних настроїв серед вищої російської бюрократії спричинило повну зміну курсу в здійсненні єврейської політики. Показовим прикладом антиєврейського курсу є висновок Вищої комісії з перегляду законів про юдеїв графа К.І. Палена, яка діяла з 1883 по 1888 р. Висновок передбачав посилення щодо євреїв репресивних дій при вирішенні єврейського питання та посилення

русифікації євреїв [4.1031, с.204-205]. Більшість законів, що стосувалися життя євреїв Російської імперії було спрямовано на обмеження їх загальнолюдських прав та економічних можливостей. Серед мотивацій особливих законів щодо євреїв головним було питання віросповідання: єврей, що приймав християнство, звільнявся від будь-яких обмежень, що існували для нього як єврея. Правлячим Сенатом (рішення № 25. 1889 р.) визнавалося, що єдиною основою обмеження прав євреїв є їх віросповідання. Безумовно, існували і інші мотиви антиєврейських законів, наприклад, економічний. Але на першому місці було, насамперед, прагнення імперських політиків до асиміляції єврейського загалу, який дістався Російській імперії під час розподілу земель Польщі. Існування незалежної як в мовному, релігійному чи економічному плані компактно розселеної та досить добре організованої єврейської спільноти, становило загрозу для корінних народів та засад функціонування державної влади в Російській імперії. На кінець XIX ст. політика царату щодо євреїв формулювалась досить відверто: або асиміляція і підкорення загальнодержавній меті Росії, або еміграція. Вся система законодавчого регулювання життя і діяльності загнаних в «смугу осілості» євреїв була спрямована на те, щоб примусити їх відмовитись від національних та релігійних традицій і, врешті, зробити важкий особистий вибір в рамках сформульованої імперськими політиками жорстокої альтернативи. Права євреїв було обмежено десятками законодавчих актів та положень. Вони переважно були позбавлені права вибору місця проживання в Російській імперії. Незначні винятки стосувались купців першої гільдії, осіб з вищою освітою, деяких категорій ремісників та осіб, що пройшли рекрутську службу.

Реакційні перетворення імператора Олександра III звели нанівець громадські права єврейського населення. Згідно з положенням 1890 р. «Про земства» євреї були звільнені від участі в земських виборчих зібраннях і з'їздах через «шкідливий» вплив єврейського елемента на організацію місцевого самоврядування. Нове міське Положення від 11 червня 1892 р. взагалі усунуло євреїв від участі у міських виборах та від заміщення посад, що стосувалися міського громадського управління. Виняток складали євреї-купці першої гільдії. Положення передбачало позбавлення осіб

єврейського походження прав обирати гласних членів управи, міського голову та бути обраними на ці посади. У міських управах запроваджувались списки осіб, які за походженням не могли бути обраними до міської Думи. Відповідно до цього списку дозволялась присутність в управах 10% осіб єврейського походження від загального складу Думи. У великих містах і містечках, де євреї фактично складали половину і більше місцевого населення, представництво їх у місцевому самоврядуванні було ще меншим. В Одесі, Києві, Кременчуку, Катеринославі, Кривому Розі представництво євреїв у місцевих Думах та управах складало лише третину від установленої норми [4.803, с.63]. Паралельно з обмеженням права на проживання запроваджувались заборони на професійну діяльність євреїв та встановлювалась процентна норма в навчальних закладах. Процентними нормами обмежувалась можливість єврейської молоді здобути вищу та середню освіту. У період правління Олександра II уряд постійно піднімав процентну норму для євреїв бажаних здобути вищу освіту. 1865 р. у всіх російських університетах навчалось 129 євреїв (3,2% від усіх студентів), у 1881 р. – 783 (8,8%). 1868 р. євреї-слухачі вищих і середніх навчальних закладів складали 6,8% і 11,5% відповідно, в той же час уся чисельність євреїв імперії була меншою за 4% населення [5.1144, с.30]. У 1880-х роках ситуація змінюється в негативну сторону. За ініціативою міністра народної освіти І.Д. Делянова в 1887 р. запроваджуються процентні норми вступу єврейської молоді в середні, а згодом і у вищі навчальні заклади – 10% в межах смуги осілості, 5% – за її межами і 3% – в Москві та Санкт-Петербурзі.

Всі ці заходи обмежували і без того вузьку сферу діяльності єврейського населення. Єврейська інтелігенція була позбавлена права здійснювати адміністративно-управлінську кар'єру і тому особливо прагнула до занять вільними професіями. Антисемітська державна політика ставила собі за мету вирішити єврейське питання шляхом витравлювання етнічної приналежності та злиття іудеїв з корінним населенням. Не зважаючи на переслідування, євреї зберегли свої позиції у господарському житті, здебільшого завдячуючи розвитку власної громадської ініціативи, яка мала захищати соціально-економічні і культурно-релігійні інтереси єврейських громад.

У період правління Миколи II вирішення «єврейського питання» було одним із пріоритетних завдань уряду, більша частина міністрів розуміла необхідність реформування єврейського законодавства. Протистояли ідеї реформування російські шовіністичні та праворадикальні організації, наприклад «Союз руського народу». Його керівник та один із ідеологів В.О. Меньшиков славився серед російських політичних діячів своїми антисемітськими поглядами. 10 травня 1903 р. Микола II затверджує Положення про тимчасову заборону особам єврейської національності набувати прав власності, володіння і користування нерухомим майном за межами суги осілости, а також запропонований комітетом список 101-го поселення у смузі осілости для вільного проживання євреїв. Наприклад, у Волинській губернії до таких поселень належали Сарни, Малі Сарни Рівненського повіту, Стара Гута Заславського, Фридрихівка Староконстантинівського, Ярунь, Ємільчино, Соколів Новоград-Волинського повітів, поселення при станції Маціїв Ковельського повіту. Тобто влада намагалася керувати економічною діяльністю і розселенням євреїв, визначаючи місця їх постійного проживання [4.687, с.121]. Революційні події змусили Миколу II видати низку нормативних актів, які покращували становище євреїв. Так, Маніфест 17 жовтня 1905 р. розширював громадянські права та свободи євреїв. Указом від 5 жовтня 1906 р. скасовувались деякі обмеження у правах «сільських обивателів і осіб податних станів», євреям надавалась свобода у виборі постійного місця проживання [4.654, с.125]. Відповідно до основних положень Маніфесту 22 травня 1907 р. П. Столипіним видано циркуляр, який призупиняв виселення євреїв із заборонених для проживання місць імперії, якщо вони оселились там до 1 серпня 1906 р., а також мали власність та сім'ї.

Законодавство Російської імперії щодо євреїв носило неприхований дискримінаційно-обмежувальний характер, зберігаючи його навіть у періоди найбільш ліберальних політичних режимів імператорів Олександра I та Олександра II, і знаходилося у прямій залежності від особистого ставлення до євреїв представників місцевої адміністрації.

Отже, ставлення до єврейського етносу з боку самодержавної влади було неоднозначним. Періоди ліберальної політики щодо євреїв чергувалися з періодами

обмеження їх прав. Російське законодавство XIX – початку XX ст. в повній мірі відобразило ці процеси. Разом з тим необхідно наголосити, що політика російського самодержавства щодо євреїв здійснювалась у загальному руслі шовіністичної політики царизму щодо всіх нетитульних націй і народностей імперії. Дії царату через систему законодавчих актів обмежували правове та соціально-економічне становище майже всіх верств єврейського населення, що зумовило активну участь євреїв у основних суспільно-політичних рухах Російської імперії, розгортанні власної системи громадських об'єднань та політичних партій. Російська етноконфесійна політика призвела до формування в єврейському середовищі національного та революційного рухів. Соціально-економічна, політична та духовна модернізація російського єврейства в другій половині XIX – на початку XX ст. призвела до зменшення ролі єврейських общинних інститутів. У цей період відбувається швидке соціальне розшарування єврейства. Формується єврейська промислова та фінансова буржуазія, з'являється індустріальний пролетаріат. Поширення серед євреїв світської освіти та поява власної інтелігенції і осіб «вільних професій», призвело до формування двох напрямків національного руху. Представники першого виступали за асиміляцію російських євреїв. Другі почали готувати ґрунт для проголошення єврейської держави шляхом створення громадських об'єднань та політичних партій.

Таким чином, на протязі всього XIX ст. російський царат проводив політику направлену на асиміляцію євреїв Російської імперії. Всі нормативно-правові акти прийняті протягом першої половини XIX ст. носили явно дискримінаційний характер. Російські урядовці, говорячи про інтеграцію євреїв до політичної системи імперії, мали на увазі асиміляцію євреїв, обмеження їх у політичних, соціально-культурних та релігійних правах. Повноцінні права в імперії отримували лише ті євреї, які відмовлялися від власної релігії, мови і ставали частиною «російського православного люду». Після проведення Олександром II політичних та соціально-економічних реформ 1860-70-х років ситуація для євреїв імперії з одного боку покращилася. Вони отримали деякі політичні та соціально-культурні права. Однак розпочався прихований економічний наступ на традиційну єврейську общину.

Починається її поступова руйнація. У другій половині XIX – на початку XX ст. швидкими темпами проходив процес розпаду традиційного єврейського суспільства: еміграція, прагнення отримати світську освіту, пролетаризація значної частини населення підірвали існуючу в єврейських общинах систему цінностей. Все більше і більше євреїв, переважно молоді, яка отримала світську освіту, втягувалось у політичну боротьбу. Єврейська інтелігенція виступала за відновлення політичних і соціально-економічних прав євреїв, ліквідацію єврейського гетто в межах смуги осілості та культурний розвиток громади. Помірковані єврейські громадські діячі прагнули реалізувати дані положення через громадський рух. Громадські організації, на їх думку, мали поступово тиснути на царський уряд та російське суспільство, формуючи суспільну думку в напрямку ідей реформування законодавства. Інша частина, переважно емансипована молодь виступала за поширення в Російській імперії сїонізму.

Отже, в основі російської імперської політики стосовно єврейської громади українських земель лежав неприхований антисемітизм. Царський уряд проводив стосовно євреїв вкрай реакційну політику. Урядовці ставили єврейські громади в тяжке соціально-економічне, політичне становище. Разом з тим політика російського самодержавства ґрунтувалась на загостренні міжнаціональних суперечностей, які історично сформувались на території, де проживали як євреї, так і представники титульних націй – росіяни, українці, білоруси, поляки. Всі утиски євреїв, всі репресивні заходи проти них, що здійснював царський уряд необхідно розглядати в контексті російсько-імперської політики, яка була направлена на асиміляцію українців, поляків, литовців, грузинів та інших недержавних націй Російської імперії. Концентрація євреїв в смузі осілості мала спричинити конфлікт між представниками корінних етносів (українців та поляків), які проживали на території Правобережної України. Економічні обмеження застосовані царським урядом до євреїв смуги осілості, мали знищити єврейських підприємців та завадити формуванню дрібної національно-свідомої буржуазії. Тобто урядова політика була одночасно і антисемітською, і антиукраїнською.

РОЗДІЛ 3.

ФОРМУВАННЯ ЄВРЕЙСЬКОГО ГРОМАДСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ в другій половині XIX - на початку XX ст.

3.1. Єврейська філантропічна ініціатива.

У другій половині XIX ст. реформи розпочали процес становлення і розвитку капіталістичних відносин. Це викликало зростання зубожіння населення, якому уряд вже був не в змозі надати допомогу. Імперська влада змінювала свою політику щодо філантропічних об'єднань, прагнучи залучити до утримання жебраків громадські благодійні товариства.

У другій половині XIX – на початку XX століття єврейська громада Російської імперії мала одну з найбільш розвинутих мереж благодійних добровільних організацій серед усіх некорінних народів. Створення мережі добровільних філантропічних товариств диктувалось усвідомленням українським єврейством потреби загальнонаціональної солідарності, прагненням усунути небезпеку, що загрожувала збіднілій єврейській громаді містечок. Організована опіка класифікувала нужду, виробляла певний план боротьби з бідністю та безробіттям, використовувала різноманітні профілактичні прийоми, що мали на меті відслідковування пауперизму та його попередження. Єврейська філантропія проявлялась у формах гостинності (гахнасаг орхім) й годування бідних; забезпечення знедолених одягом та взуттям (малбіш арумім); відвідання хворих та нагляд за ними (бікур холім); поховання померлих й присутність на похоронах (галваят гамет), викуп полонених (ніхум обелім); видання заміж дівочь із незаможних родин, що не могли надати посаг (гахнасаг кала) [4.992, с.248].

Єврейські благодійні товариства були об'єднаннями людей, створеними з метою надання різноманітної допомоги найбільш бідному єврейству. Мережа добродійних об'єднань частково взяла на себе турботу про розвиток та утримання єврейських освітніх закладів, які створювались у повітових та губернських центрах Правобережної та Південної України. Принципи організації та діяльності

філантропічних товариств визначалися статутом. Жодних політичних цілей у своїй діяльності вони не переслідували.

Враховуючи форми опіки та соціальні групи єврейського населення, що її потребували, благодійні товариства можна об'єднати в такі групи: благодійні товариства загального типу; добродійні об'єднання допомоги учням та студентам; благодійні товариства допомоги дівчатам та жінкам; товариства взаємодопомоги; добродійні громади при культових установах; благодійні товариства медичного напрямку. До благодійних організацій можна віднести і єврейські просвітницькі товариства, які через поширення знань побічно впливали на єврейське населення з метою збереження національної ідентичності.

На думку київського дослідника Ф.Я. Ступака, благодійні єврейські установи поділялися на спеціальні та загальні. Спеціальні склалися з двох груп: установи постійного функціонування та установи тимчасового функціонування. До установ постійного функціонування належали медичні, позичкові товариства, опікувальні про безпритульних (богадільні, будинки опіки, странниці, нічліжні будинки, сирітські притулки, ясла), товариства для забезпечення харчування (дешеві їдальні, чайні), для забезпечення одягом, для допомоги єврейським дівчатам-нареченим. Установи тимчасового функціонування займалися наданням допомоги на Пасху, забезпеченням паливом, організацію допомоги після стихійних лих [4.1020, с.52].

До середини XIX ст. єврейський філантропічний рух в Російській імперії розвивався у формі безкоштовних лікарень, які утримувала місцева єврейська громада, притулків-богаділень та похоронних братств. Вперше єврейські філантропічні об'єднання згадуються в Положенні про євреїв Миколи I від 1835 р. У Положенні, зокрема, наголошується, що обов'язком кагалів є допомога престарілим, калікам і хворим єдиновірцям, а також створення для допомоги їм лікарень, богаділень та установ, де бідні євреї могли би працювати. Крім того, єврейські общини мусили піклуватись «об отвращении бродяжества, учреждая заведения, в коих бедные могли находить работу и содержание». Дане твердження увійшло пізніше до російського законодавства. Правління молитовних будинків зобов'язувалось відати не тільки місцями богомоління, але й внутрішнім устроєм і

господарством благодійних закладів. З огляду на це, навіть ті добровільні установи, які виникали з ініціативи приватних осіб і не мали нічого спільного з правлінням синагоги, інколи прагнули перейти під його егіду, щоб офіційно вважатися існуючими при правлінні синагоги. Як правило, правління синагоги передавало добродійну функцію спеціальному комітету (ваад), який займався питанням пожертв і роздачі. Крім такого загального комітету, у містах і містечках діяли різноманітні благодійні установи [4.1020, с.52].

Декількома роками пізніше, з ліквідацією кагалів у 1844 р., які відали справами общини, запроваджується Положення про коробочний збір. Після запровадження урядом особливого коробочного збору з єврейського населення, була визначена і впорядкована фінансова сторона єврейського благодійництва. Це стало фундаментом для формування системи общинних і міжобщинних єврейських соціальних установ [4.770, с.11].

Особливо розгалуженою була мережа єврейських благодійних закладів на Півдні України. Різноманітні благодійні товариства та установи існували в Херсоні. Єлизаветграді, Миколаєві та Одесі. Вони користувалися широкою підтримкою з боку заможного єврейства. Єврейські благодійні товариства надавали різні види допомоги, зокрема, Товариство допомоги бідним євреям міста Миколаєва допомагало малозабезпеченим євреям міста продуктами харчування, притулком, роботою, медичною допомогою [4.1071, с.89]. У першій половині XIX ст. в українських губерніях благодійністю займались богадільні, Талмуд-Тори, похоронні братства, а також товариства допомоги хворим та немічним. В Одесі при єврейському молитовному будинку Малбіш-арім з 1836 р. організовувались щорічні роздачі одягу бідним євреям. Єврейські купці щороку на Пасху роздавали бідним хлібці на суму 7 тис. крб. [4.1052, с.16].

У подібному до богаділень матеріальному становищі перебували і Талмуд-Тори, які мали на меті надавати освіту та матеріально утримувати дітей-сиріт і дітей бідняків єврейської громади міст та містечок смути осілості. Як згадує у своїх творах видатний російсько-єврейський публіцист XIX ст. Л.М. Біншток, «Талмуд-Тори на Волині завжди слугували розсадником бідності». Щотижня по четвергам, а

також у святкові дні керівники Талмуд-Тор направляли дітей і їх наставників для збору пожертв, щоб дещо компенсувати відсутність грошей, їжі та одягу. З середини ХІХ ст. завдяки діяльності прогресистів матеріальне становище Талмуд-Тор стало покращуватись. У житомирській Талмуд-Торі в 1889 р. було введено вивчення російської мови та арифметики, пізніше учні отримали можливість здобути ремісничу спеціальність відвідуючи ремісницькі класи. За сприяння місцевого товариства та житомирських купців при Талмуд-Торі функціонувала безкоштовна їдальня. У 1906 р. за сприяння Товариства з поширення освіти серед євреїв у Росії для Талмуд-Тори побудовано новий, спеціально обладнаний будинок [4.896, с.40].

Широко відома діяльність Товариства допомоги нужденним учням Білоцерківського єврейського училища. Товариство було засноване 21 серпня 1902 р. У 1903 р. товариство надало грошову допомогу одному учневі – 25 крб. та оплатило навчання в училищі 34 учнів. Наступного року товариство оплатило навчання 59 учнів. Протягом 1913 р. товариство за власний кошт навчало вже 85 учнів, виділивши 600 крб. [208, арк..273] Організовувались кампанії із закупівлі підручників та художньої літератури. 1913 року на відзначення трьохсотліття дому Романових серед учнів училища було розповсюджено подарункові книги на суму 21 крб. [4.931, с.139].

Аналогічну благодійну діяльність здійснювали Черкаське та Полтавське товариство допомоги бідним учням. Товариство допомоги нужденним учням Черкаського міського двокласного та однокласного парафіяльного училищ у 1902 р. закупило і роздало учням шкільного приладдя на суму в 130 крб., одягу на 120 крб. та сплатило за навчання єврейських дітей 150 крб. Організовувало товариство і допомогу з боку міської інтелігенції. За кошти міста протягом року навчалось 12 дітей, за кошти єврейської громади – 9 учнів. Товариством безкоштовно було видано підручники дев'ятьом учням загальною вартістю 27,33 крб. Прилуцьке товариство допомоги нужденним ученицям жіночого єврейського училища М.Я. Фріда протягом 1920-03 років видало на утримання училища 1661 крб., 34 крб. – на закупівлю одягу та взуття і сплатило 135 крб. за підручники [4.931, с.139].

Після проведення в Російській імперії Олександром II буржуазних реформ в кінці XIX століття єврейське населення Правобережної України отримало можливість розвивати систему різного роду благодійних організацій, які метою своєї діяльності визначали допомогу єврейській бідноті та розвиток системи національної освіти та культури.

На початок 1880 рр. до єврейського філантропічного руху приєднуються представники нової економічної та інтелектуальної еліти, які мали своє власне бачення вирішення проблем бідності та жебрацтва. Так, у 1883 р. в Одесі місцевий рабин С. Швабахер, купці С. Пурці, Л. Трахтенберг, І. Кітовер, Б. Вальчук, Г. Бернштейн, Ф. Трахтенберг, Б.Гартенштейн, лікарі С. Акін, А. Фінкельштейн, С. Маргулієс і адвокат К. Розен розробили статут нового товариства з допомоги нужденним євреям міста. Для подолання бідності та жебрацтва серед євреїв міста пропонували відмовитись від надання допомоги приїжджим євреям, залишивши тільки одноразові виплати та організацію мізерного харчування. Місцеві одеські жебраки поділялись на придатних до праці і тих, хто не міг працювати. В роботі товариства мав бути застосований принцип примушення до праці. Однак дана пропозиція не була підтримана міністром внутрішніх справ Д. Толстим, який обґрунтовував відмову застосуванням місцевою владою адміністративних заходів для подолання жебрацтва і бідності [4.968, с.192]. Дану позицію одеського заможного єврейства слід розглядати, як один з проявів тогочасних гуманістичних поглядів на побудову нового соціально-орієнтованого суспільства. Документи свідчать, що добродійність та піклувальний нагляд були в Україні того періоду важливим компонентом суспільного життя, а особливо серед національних меншостей, оскільки створення мережі добровільних товариств дозволяло під їх вивіскою розвивати національне життя. Крім того, діяльність соціально-реабілітаційних громадських об'єднань викликала найменше занепокоєння з боку влади і не піддавалась жорстокому жандармському нагляду в порівнянні з культурно-просвітницькими чи господарськими товариствами, які, на думку царської адміністрації, становили загрозу існуючому режиму [4.914, с.138].

У м. Смілі було створено єврейські безкоштовні їдальні й столярно-токарський клас при відповідному училищі для хлопчиків віком від 11 до 16 років із бідних єврейських родин. В Умані існували дешева їдальня для бідних євреїв міста, яка утримувалася коштом місцевого благодійного товариства. У ній продавалися харчі за зниженими цінами, а також відпускалися безкоштовно [1.203, арк. 163]. У місті функціонували товариство допомоги учням при приватному семирічному чоловічому комерційному училищі С.Н. Браїловського та О.В. Лисовського, товариство нічних лікарняних чергувань для надання безкоштовної медичної допомоги в нічний час шляхом виїзду до хворого додому або ж у черговий пункт; товариство допомоги хворим євреям «Бікур Хейлім» тощо [2.579, с.1-2]. У містечках Кам'янці, Каневі, Богуславі та інших існували благодійні товариства, котрі надавали матеріальну, медичну і побутову допомогу євреям. При товариствах створювалися єврейські соціальні установи для нужденних євреїв [4.820, с.80].

Виникнення єврейських філантропічних товариств пов'язано на початкових етапах з кооперативним рухом, який у другій половині XIX – на початку XX ст. виконував роль організації єврейської взаємодопомоги.

Усі благодійні заклади на території Російської імперії в кінці XIX – на початку XX ст., незважаючи на їх громадський характер, перебували у віданні та під наглядом міністерств і відомств, таких, як Міністерство внутрішніх справ, Відомство православного віросповідання, Міністерство фінансів, Міністерство юстиції. У 1895 р. Міністерство внутрішніх справ розробило і видало «Положення про товариства дрібного кредиту». Положення регулювало діяльність єврейських товариств взаємного безпроцентного кредитування [2.576, с.5]. Спеціальним законодавчим актом, спільним для всіх благодійних організацій, став «Статут про громадське піклування в Росії». Він регулював діяльність благодійних закладів, створених приватними особами. Право затвердження статутів благодійних товариств надавалося Міністерству внутрішніх справ (ст. 443 Статуту). Приватні благодійні організації, на відміну від державних, «не дозволялося відкривати, поки вони не будуть мати своїх засобів, необхідних для їх утримання» (ст. 442 Статуту) [4.738, с.52]. Порядок утворення благодійних товариств та закладів було

вдосконалено 16 червня 1897 р. Були розроблені статuti, такі, як «Зразковий статут товариства допомоги бідним», «Статут піклування про будинок працелюбності товариства». Відповідно до статутів губернатори отримували право, без попередньої згоди з Міністерством внутрішніх справ, реєструвати товариства допомоги бідним, якщо вони приймають при створенні типовий статут. Отже, після прийняття даних нормативних актів порядок створення благодійних організацій став явочно-нормативним. Благодійним закладам і приватним філантропічним товариствам за російським законодавством надавалися деякі пільги відносно платежів, мита, зборів та ін.

Часто існування благодійних товариств прямо залежало від складу його керівних органів та місцевої влади, яка могла протидіяти його створенню та діяльності, тому держава контролювала стосунки добровільних товариств та місцевих владних інституцій. У секретній постановою міністра внутрішніх справ І.Л. Горемікіна від 3 листопада 1898 р. йшлося: «Надання допомоги різними місцевими благодійними установами, як приватними, так і благодійними, іноді більш або менш миттєво припиняється місцевими управліннями без достатньої обґрунтованості причин. При цьому в певних випадках спостерігається, що подібні заборони фінансування проходять із-за протиріч окремих осіб, партійних інтересів і т. ін. Такі причини не тільки не мають нічого спільного з користю і потребами місцевого населення, але і прямо суперечать ним. Такі постанови міських управ позбавляють благодійні товариства допомоги від міста, незалежно від діяльності вказаних закладів, часто ставлять їх в тяжкі фінансові умови. В результаті такі установи вимушені зменшувати видатки, що відбивається вкрай негативно на інтересах того чи іншого місцевого населення». Міністр звертав увагу на припинення таких постанов [4.710, с.139].

Основна маса єврейських філантропічних організацій виникла після 1906 р., в період дії Тимчасових правил про товариства та спілки від 4 березня 1906 р., коли дозвіл на реєстрацію різноманітним товариствам і спілкам надавало Губернське у справах товариств і спілок присутствіє, яке проіснувало до Лютневої буржуазної революції. Хоча даний законодавчий акт дозволяв створення та реєстрацію

громадських організацій, в тому числі і благодійних, з певними застереженнями (його дія не поширювалась на ті з них, що переслідували релігійні цілі і створювались з дозволу освітнього начальства), але він значно спростив процедуру реєстрації товариств. За перші п'ять років після прийняття Тимчасових правил з липня 1906 р. по серпень 1911 р. на Волині з'явилося 78 новостворених товариств і спілок і 17 єврейських благодійних організацій – значно більше, ніж було зареєстровано за весь попередній період. Ще як мінімум 7 таких організацій з'явилося в наступні три роки з 1912 по 1914 рік [4.896, с.44].

Новостворені товариства визначали основною сферою своєї діяльності допомогу нужденному єврейству, що поживало у містах і містечках губерній смуги осілості. До їх складу входили почесні та дійсні члени, члени-змагателі. Членство в товариствах накладало певні обов'язки та надавало певні права. Почесним членом товариства могла стати особа, яка надала товариству матеріальну чи моральну допомогу. Розмір пожертв для почесного члена в благодійному товаристві чітко визначався статутом і складав 100 крб., почесні члени звільнялися від сплати членських внесків. Дійсні члени повинні були сплачувати річні членські внески, встановлені статутом товариства, допомагати йому власною працею. Дійсні та почесні члени товариств могли брати участь у роботі товариства, входити до керівних органів, а також формувати програму діяльності та кошторис об'єднання. Члени-змагателі формувалися з осіб, які прагнули отримати дійсне членство, допомагали товариству фінансово та не могли брати участь в управлінні товариством. [4.710, с.139]. Бюджет товариств формувався за рахунок пожертв, членських внесків та коштів, зібраних під час проведення різноманітних благодійних акцій та кампаній.

Розглянемо діяльність благодійних товариств на прикладі Товариства допомоги бідним євреям міста Ковеля, яке було створене місцевими заможними міщанами у квітні 1898 р. [1.191, арк. 1-2]. 26 серпня 1906 р. Волинським губернським у справах товариств присутствієм був зареєстрований статут товариства допомоги бідним євреям в місті Ковелі під назвою «Мошав-Зекелем» згідно статті 23 закону Російської імперії від 4 березня 1906 р. «Про товариства і спілки» [1.306, арк. 6].

Засновниками товариства стали М.С. Ізраелій та Г.І. Еріх. [306, арк. 8] У статуті засновники зазначили, що основною метою діяльності товариства є допомога бідним, старим і убогим, калікам і хворим євреям, які не можуть самотійно знайти собі засоби до існування. Основними засобами допомоги нужденним євреям статут визначав створення і утримування громадських їдалень, дешевих квартир, нічліжок, притулків, амбулаторій і богаділень [1.306, арк. 9]. Як уже згадувалося, товариство складалося з осіб обох статей усіх звань, станів. При цьому зазначалося, що членами товариства не можуть бути неповнолітні та учні навчальних закладів, нижні військові чини і ті, що мають обмеження прав за судом. Члени товариства ділилися на почесних та членів-змагателів. Почесні члени мали право обирати і бути обраними до Правління. Почесними членами були особи, які надали товариству певні послуги або жертвували на його потреби значні кошти. Більшість товариства складали дійсні учасники, які щорічно сплачували до каси внесок у розмірі не менше трьох карбованців чи одночасно 60 карбованців, або безкорисливою своєю працею допомагали цьому об'єднанню (наприклад, медики, які безкоштовно лікували бідних). Члени-змагателі повинні були вносити щорічно до трьох карбованців (але не менше одного) [1.306, арк. 9]. Скарбниця товариства формувалась шляхом сплати членських внесків – при вступі та щорічних, а також пожертвувань заможних міщан. Великій відсоток надходжень складали збори від організованих товариством театральних вистав, концертів; проведення різного роду благодійних лотерей; збори до кварт, виставлених в приватних будинках, молитовних домах, синагогах і на кладовищах; кошти, виділені місцевою громадою із коробочного збору. Гроші, зібрані товариством, перераховувались кожного першого числа місяця у присутності членів правління та виборних осіб з дійсних членів. Актив товариства розподілявся на обіговий та недоторканий капітал. Останній, як правило перетворювали на цінні папери [1.306, арк. 11].

Керівними органами товариства були правління та загальні збори. Правління формувалося шляхом виборів з почесних членів у складі 5 осіб. Вибори проходили в два етапи. На першому етапі, 20 дійсних членів товариства обирали з-поміж запропонованих активом товариства осіб правління. Склад нового правління

затверджувався загальними зборами товариства. На зборах мали бути присутніми 2/3 учасників товариства. На першому засіданні правління обирало зі свого складу Голову та секретаря, які працювали безоплатно. Правління збиралося на засідання з періодичністю один раз в місяць, або на вимогу десяти дійсних членів товариства [1.306, арк. 9]. До обов'язків правління належав контроль за коштами та надходженнями; розподіл обов'язків між його учасниками, прийом і звільнення з роботи платних працівників; контроль за сплатою членських внесків; визначення осіб з-поміж жителів міста та околиць, які потребують допомоги; організація та проведення загальних зборів, а також співпраця з представниками міської влади [1.306, арк. 10]. Голова правління, згідно статуту мав вести разом із секретарем загальні справи товариства, скликати та проводити наради правління та загальні збори, перевіряти ведення діловодства та підготовку звітності. Крім того, голова правління призначав скарбника, який приймав грошові пожертви, внески, слідкував за видатками товариства [1.306, арк. 10]. Загальні збори товариства були звичайні та позачергові. Загальні збори скликалися один раз на рік, а позачергові на вимогу правління або 25-ти дійсних членів. За сім тижнів до проведення зборів правління готувало порядок денний, до якого вносилися питання формування та перевиборів правління, внесення змін до статуту, припинення фінансованих програм, купівлі певного рухомого чи нерухомого майна, а також питання ліквідації товариства [1.306, арк. 11].

Аналогічні товариства відкривалися по всій території Правобережної України та Південних українських губерній. За даними Волинського губернського жандармського управління на 1910 рік тільки в губернському місті Житомирі функціонувало 4 благодійні єврейські товариства: Житомирська єврейська дешева їдальня для бідних, Нічліжний будинок для бідних євреїв, Товариство допомоги бідним дітям, що навчаються в Житомирському громадському єврейському училищі Талмуд-Тора, Єврейське товариство допомоги хворим євреям під назвою «Лінас-Га-цедек» [1.303, арк. 91]. Загалом по губернії діяло 8 товариств. Зокрема, окрім Житомира, товариства діяли у містах Ковель, Острог, Рівне, Шепетівка та трьох

містечках Новоград-Волинського повіту – Рогачові, Корулі та Баранівці [1.303, арк. 276-278].

У Полтавській губернії на початку ХХ ст. існували 50 єврейських філантропічних товариств. З них 21 – товариства допомоги бідним, 7 – кредитних кас, 2 – богадільні та 14 товариств допомоги бідним. Тільки в Кременчуці при єврейській общині діяли єврейське філантропічне товариство «Глікус-Несед», товариство допомоги нужденним учням школи «Талмуд-Тора», товариство допомоги бідним дітям євреїв, Кременчуцьке відділення Київського товариства допомоги єврейським вчителям і меламедам, що живуть в Києві [4.1027, с.34].

Миколаївське Товариство допомоги бідним євреям працювало у восьми напрямках допомоги нужденним євреям міста. Товариство очолював виборний голова. Для організації поточних справ функціонувало правління, яке складало близько 10 осіб. Кожен з членів правління відповідав за окремий напрям роботи профільної комісії і піклувальної ради. Зокрема, на початку ХХ ст. при товаристві діяли «Комісія для надання допомоги і пожертв», «Комісія для надання допомоги постраждалим від погромів», «Комісія для надання допомоги особам, постраждалим від кризи». У 1901 р. Комісії надали фінансову підтримку 600 особам на суму 820, 29 крб., ще 1869 осіб отримали одяг, їжу та речі першої необхідності на суму в 1000 крб. [4.750]. Товариство надавало допомогу єврейським дітям-сиротам. За рахунок коштів товариства був створений тимчасовий притулок для бездомних дівчаток-сиріт, в якому на повному утриманні перебували 36 сиріт. Для забезпечення потреб сиротинця товариство створило спеціальний фонд [4.712, с.84].

Всі єврейські благодійні товариства перебували під жорстким контролем міських управ. Непоодинокими були випадки різноманітних заборон та відмов. Так, 1910 р. в Миколаєві на виконання розпорядження Міністра внутрішніх справ, міська управа заборонила місцевим єврейським товариствам проведення музичних і вокально-драматичних вечорів єврейською мовою [4.750].

Перше в Таврійській губернії єврейське благодійне товариство засновано наприкінці ХІХ ст. МВС Російської імперії 10 червня 1897 р. затвердило статут Товариства допомоги бідним євреям м. Сімферополь. На початку ХХ ст. товариство

об'єднувало близько двохсот осіб. Основним завданням спілки статут визначав допомогу бідним єврейським породіллям. Вагітні жінки отримували від товариства необхідне обслуговування, а їх новонароджені діти – одяг та медичну допомогу. Крім того організація допомагала безробітним євреям та жебракам. Волонтери товариства розповсюджували серед євреїв спеціальні купони, які можна було обміняти на гроші у касі товариства. Надавались безвідсоткові кредити бідним ремісникам та торгівцям. На кошт товариства утримувались єврейські сироти міста [2.562, с.10]. Сімферопольське єврейське благодійне товариство було одним з найбільш послідовних громадських об'єднань у справі боротьби з професійним жебрацтвом. Організація розподілила губернський центр на окремі ділянки, котрі мали дільничних піклувальників, які збирали інформацію стосовно знедолених і жебраків. Товариству на початку ХХ ст. належали бібліотека-читальня, притулок для бідних єврейських паломників. У 1903 р. видатки товариства сягнули 7845 крб. [4.993, с.274].

Товариство піклування про бідних і безпритульних єврейських дітей міста Одеси, яке виникло в 1899 р., утримувало дитячу безкоштовну їдальню, денний притулок, інтернат та майстерню рукоділля для матерів. Товариство надавало допомогу не лише єврейським дітям-сиротам, а й сім'ям – у вигляді надання дорослим роботи та позик. Найбідніші родини отримували вугілля, дрова, мацу. В їдальні товариства щодня годували від 130 до 280 дітей [4.712, с.84].

Не зважаючи на багаточисельність єврейської громади Правобережних губерній смуги осілості багатьом товариствам жандармські управління відмовляли в реєстрації. Приводом до відмови могли слугувати відсутність необхідного капіталу, невідповідність встановленим зразкам установчих документів, а найголовніше – наявність серед засновників активних чи пасивних учасників сіоністських організацій. У січні 1890 р. Київським губернатором було відмовлено у реєстрації створеному єврейськими прикажчиками м. Києва Товариства взаємодопомоги. У вмотивованому висновку наголошувалось на тому, що згідно закону євреї-прикажчики, які не належать до купецького стану, не мають права проживати в м. Києві, а отже товариство не може бути створене [1.184, арк. 3-4]. 16 березня 1897 р.

Волинський генерал-губернатор відмовив у реєстрації Заславському товариству допомоги бідним євреям. Причиною відмови став виключно єврейський склад засновників товариства [1.193, арк. 1-3]. 1897 р. Подільським віце-губернатором відмовлено у реєстрації товариству взаємодопомоги Вінницьким прикажчикам і комерційним службовцям. Причиною слугувала «шкідлива діяльність товариства для оточуючого російського православного населення» [1.188, арк. 1].

4 березня 1911 р. до Волинського губернського жандармського управління було представлено на реєстрацію установчі документи Єврейського благодійного товариства допомоги бідним і хворим євреям міста Славутича [1.307, арк. 10]. Жандармське управління під час перевірки списків засновників виявило, що із десяти засновників товариства п'ятеро були активними учасниками сіоністських організацій. А це суперечило Тимчасовим правилам від 4 березня 1906 р. [1.307, арк. 27], а також указу імперського Сенату від 1 червня 1907 р., за яким «будь-які організації сіоністів визнаються забороненими», а самі сіоністи, які «... мають стосунки з організаціями і особами, що перебувають за кордоном, і переслідують політичні цілі», мають бути заарештовані [1.308, арк. 22]. Тому 28 липня 1911 р. Єврейському благодійному товариству допомоги бідним і хворим євреям міста Славутича було відмовлено в реєстрації [1.307, арк. 31]. Волинське губернське присутствіє утримувалось від реєстрації також і єврейських благодійних товариств, у статутах яких згадувався просвітницький характер діяльності. З даної причини було відмовлено у реєстрації Товариству допомоги бідним євреям містечка Гриців, Благодійному товариству євреїв Рівного [1.306, арк. 27].

Періодично проводились кампанії з перереєстрації статутів. Так, в січні 1901 р. у Волинській губернії було оголошено перереєстрацію статутів місцевих єврейських благодійних товариств. Реєстрацію протягом року мали пройти всі існуючі релігійно-благодійні товариства, зокрема, похоронні єврейські братства [3.608]. Перереєстрація і перехід на «типові статути» передбачала ліквідацію більшості національних єврейських філантропічних товариств. На думку дореволюційного історика єврейської благодійності С.Я. Яновського (його підтримує сучасний дослідник Є. Меламед), із 89 єврейських товариств, що виникли в перші декілька

років після прийняття «типового статуту», на територію Правобережної України їх припадає лише 4. Це пояснюється «особливим» ставленням київського, волинського і подільського генерал-губернатора М.І. Драгомирова до філантропічного руху місцевого єврейства. М.І. Драгомиров відхиляв практично всі клопотання про реєстрацію єврейських благодійних товариств, послідовно висуваючи одну і ту ж причину: «Створення подібних спеціально єврейських товариств визнаю небажаним як сприяння шкідливому відособленню євреїв і експлуатації ними корінного християнського населення» [4.896, с. 43]. На початку ХХ ст. ситуація дещо покращилась, але її відголоски залишались. Зокрема, 1908 р. було відмовлено у реєстрації Олександрівському міському єврейському літературному товариству. Причиною відмови стала наявність серед засновників єврейських студентів М. Тартаковського, М. Дошкицького та Шпільберга, які на думку місцевих чиновників були політично неблагонадійними [1.224, арк. 16].

Загалом протягом 1908-1911 р. по Волинській губернії було відмовлено в реєстрації (по причині зв'язків з сіоністським рухом) восьми організаціям, зокрема, Житомирському єврейському благодійному товариству, Володимир-Волинському єврейському благодійному товариству, Шепетівському єврейському благодійному товариству, Товариству допомоги бідним євреям міста Житомира, Єврейським благодійним товариствам допомоги бідним і хворим євреям міст Дубно, Славутича, Бердичева та Луцька [1.354, арк. 279].

Не оминуло таке ставлення влади і філантропічних єврейських товариств південноукраїнських губерній. Місцева влада часто шукала різні причини, щоб відмовити у проханнях саме єврейським філантропічним об'єднанням. Так, наприклад, у червні 1907 р. представники одеських благодійних товариств звернулися із заявою до міського градоначальника, прохаючи дати дозвіл на відкриття в Одесі спілки благодійних єврейських товариств – «Центрального єврейського реєстраційного бюро». До функцій бюро планувалося віднести контроль за наданням допомоги різними благодійними товариствами та її раціональним розподілом. До прохання було додано проект статуту спілки. Проте Одеське міське у справах про товариства присутствіє у реєстрації бюро відмовило:

мовляв, мета бюро, способи його діяльності, порядок вступу членів не відповідають його назві. Або ще один приклад. У жовтні 1910 р. Миколаївський міський градоначальник контр-адмірал О.І. М'язговський у листі до Міністра внутрішніх справ повідомляв, що до нього часто надходять прохання від єврейських благодійних товариств дозволити їм проведення музичних вечорів. Але програми, що додавалися до таких прохань, були написані єврейською мовою. У зв'язку з тим, що О.І. М'язговський не мав чиновника, який міг би перекладати, він просив Міністра внутрішніх справ надати йому можливість просто не дозволяти на таких концертах використовувати єврейську мову [4.738, с.164].

Єврейські громадські організації на початку ХХ ст. перебували під суворим контролем поліції та жандармського управління. 13 липня 1904 р. поліція провела перевірку діяльності Товариства богадільні для бідних євреїв м. Миколаєва і зробила певні зауваження. Але, судячи з того, що вже 26 липня піклувальна рада доповідала про виправлення виявлених недоліків, можна зробити висновок, що вони були несуттєві. В цілому ж робота спілки проводилася без порушень чинного законодавства [4.738, с.163].

11 червня 1911 р. канцелярія Полтавського губернатора вимагала Полтавського поліцмейстера дані про суми щорічних субсидій, які Єврейське Колонізаційне товариство (ЄКТ) м. Петербург, виділяло місцевій Жіночій професійній єврейській школі. У відповіді поліцмейстера йшлося, про те, що школа отримувала кошти від товариства у 1907-1910 рр. Однак, відповідь не задовольнила чиновників. Канцелярію цікавила інформація про умови на яких кошти отримувала опікунка Полтавського Благодійного товариства бідних єврейських дівчаток Цецілія Давидівна Молдавська. Вона була допитана. Під час допиту поліція виявила, що за 10 років школа отримала від ЄКТ 1 тис. крб. для навчання дівчаток вишивці, малюванню та оснащення майстерень. Звіти про отриману допомогу і кошториси витрат затверджувались на спільних зборах благодійного товариства [4.723, с.30].

В основі соціального підґрунтя діяльності єврейських громадських об'єднань була релігійна взаємодопомога, адже благодійність («удава») – це одне з основних понять єврейських традицій. У євреїв існує поняття «міцна», тобто добра справа, що

є одним із положень істинного іудейства. У Торі зазначалось, що благодійні справи юдей здійснює різноманітними способами: від подання милостині до будівництва цілих благодійних комплексів, що включали в себе лікарні, притулки, школи тощо. На початку ХХ століття на кошти товариств велось будівництво всіх єврейських лікарень, утримування шкіл та богаділень. Філантропічних єврейських товариств була велика кількість. Лише на території Полтавщини їх діяло понад 50. Серед них 21 товариство допомоги бідним, 7 кредитних кас, 2 притулки та 14 товариств допомоги хворим [4.723, с.20]. У 1898 р. матеріальну допомогу у Полтаві отримало 3476 єврейських сімей [4.723, с.22].

Фінансування філантропічних товариств здійснювалось за рахунок коштів єврейської громади певного міста чи групи містечок; за рахунок коробочного збору та різноманітних кампаній по зборі коштів, які організовували товариства; за рахунок пожертв багатих євреїв-міщан, купців. Зокрема, засновником Товариства для збору коштів для Єврейського безкоштовного професійного училища м. Житомира був заможний купець С.К. Шпільберг [2.582].

У 1909 р. було зареєстровано Житомирське єврейське благодійне товариство. Серед його засновників необхідно виділити заможних купців міста М.А. Вайсбурга, Е.І. Графмана, Я.А. Шпільберга, а також О.І. Розенберга та Л.М. Ширвунда [2.580].

Єврейські товариства були дуже популярними серед населення, про що свідчать дані про їх бюджети. Наприклад, бюджет Товариства допомоги бідним євреям м. Сімферополь у 1903 р. складав 7845 крб., а на початку 1907 р. кошторис товариства зріс до 10 тис. крб. Товариство власним коштом утримувало 3 центри піклування, бібліотеку, нічліжку для євреїв-жебраків, а також фінансувало лікування незаможних євреїв на дому [4.992, с.250].

Подібні товариства діяли і в Катеринославі, де на початку ХХ ст. проживало 69 тис. євреїв. Головним серед місцевих єврейських організацій соціального спрямування тут було Товариство опіки над бідними євреями. Протягом 1898-1904 рр. у Катеринославській губернії єврейська громада створила цілу мережу різноманітних філантропічних організацій: 33 благодійні єврейські товариства, 6 товариств допомоги бідним євреям, 5 позичкових кас, 2 заклади готельного типу, 2

дешеві їдальні, 2 богадільні, 6 товариств допомоги хворим. [668, с.44] Про активну громадську діяльність цих товариств свідчить той факт, що лише в 1898 р. на Песах допомогу отримало 2565 сімей [4.696, с.45].

Велику роль в житті єврейських філантропічних товариств відіграло єврейське купецтво.

Протягом ХІХ ст. формується єврейське купецтво Лівобережжя, Донбасу та Придніпров'я. Головна маса єврейських торгівців проживала у великих промислових та губернських центрах, здійснюючи посередницьку торгівлю хлібом та сільськогосподарською продукцією. Переважна більшість підприємців належала до дрібної буржуазії, частина з них володіли великими капіталами і були власниками чи співвласниками торгових будинків, фірм та магазинів з обігом в сотні тисяч карбованців. Будучи глибоко віруючими іудеями та виходячи з релігійно-моральних норм, єврейські торгівці успішно допомагали і ставали засновниками різноманітних добродійних комітетів та благодійних товариств, які створювались на допомогу бідним верствам населення.

У Бахмуті на кошти єврейських торгівців була відкрита лікарня. Будинок і місце для неї надала купчиха Є.К. Авербах. За сприяння купців-євреїв Юзівки Бахмутського повіту Катеринославської губернії на початку ХХ ст. було засноване Товариство допомоги бідним євреям. Аналогічне товариство було створене і в Маріуполі. Крім того, у місті на кошти купецтва функціонувало Товариство допомоги ремісникам іудейського віросповідання. Одним із напрямків роботи цих товариств була організація театральних вистав, запрошення на них відомих підприємців міста і регіону. Благодійні вистави організовувались декілька разів на рік. Серед купецтва вважалось поганим тоном проігнорувати запрошення, які надсилалися правліннями товариств. Зібрані від вистав кошти направлялися на допомогу бідним євреям. Зокрема, Юзівське товариство допомоги бідним виділяло кошти нужденним сім'ям на ліки, медичну допомогу, навчання дітей. У 1908 р. на ці потреби було витрачено біля 4 тис. крб. Серед тих, хто надавав кошти на потреби бідних євреїв слід виділити представників великого капіталу – керівника Азово-Донського комерційного банку Ерама, знатного торговця кондитерськими виробами

І. Гуревича, підприємця Є. Шапіро [4.763, с.117]. Запис в журналі засідання Катеринославської міської думи за лютий 1903 р. свідчить, що «Катеринославські купці Мейер, Абрам, Вульф і Герп Добрускіни внесли в касу міської управи два білети з виграшами Державного Дворянського земельного банку і просили прийняти ці листи на зберігання, відсотки ж віддавати щорічно Катеринославському рабину для передачі їх на користь бідних учнів місцевої Талмуд-Тори, а також бідним єврейським хлопчикам для навчання поза Талмуд-Торою» [4.696, с.45].

У Чернігівській губернії за кошти, пожертвовані місцевими купцями – членами Товариства допомоги бідним євреям – у неврожайні роки проводилась закупівля зерна Так, у 1892 р. гласний міської думи Маркельсон виділив 5000 крб., купець Фрумкін – 4762 крб. [4.863, с.8].

Єврейське купецьке товариство міста Чернігова систематично виділяло кошти на освіту дітям єврейських бідняків. В 1905 р. товариство перерахувало на ці цілі 747,50 крб., в 1908 р. Купецьке товариство виділило Торговій школі 800 крб., розподіливши на кожного учня по 5-15 крб. (навчання коштувало 30 крб. на рік). 1909 р. товариство, маючи у власному бюджеті 2749,25 крб., виділило на утримання школи 600 крб. і на допомогу учням – 157,5 крб., що складало майже 27 відсотків річного кошторису товариства. З 1910 р. кожен єврейський купець Чернігова – учасник товариства – виділяв на утримання освітніх установ міста по 660 крб. Школа також була побудована завдяки пожертвуванням єврейських купців і підприємців міста. Серед 96 чернігівчан кошти виділили В. Гутман, М. Маркельс, Ш. Халфін, Б. Захарович, Палей, Г. Малісов, К. Данюшевська, І. Мачерети, Л. Мерпет, І. Шафран, І. Гінзбург, З. Фраткін, брати Кисловські, Файгельсон, М. Фейгін, М. Уринсон [4.863, с.8].

Можливо саме завдяки такій турботі про оточуючих та широкому спектру благодійних справ і пояснюється той факт, що, згідно перепису 1897 р., відсоток соціального забезпечення єврейського населення був набагато вищим, ніж серед інших національностей на теренах України [4.1048, с.37].

Важливу роль серед єврейських філантропічних товариств на початку ХХ ст. відігравало створене в 1878 р. у місті Миколаєві Товариство допомоги бідним

євреям. Його основне завдання полягало не у фінансовій допомозі бідним, а у створенні нових робочих місць. Головою правління було обрано М.Т. Паризо. В 1901 р. допомогу від товариства отримували 946 чоловік, які зобов'язувались направляти отримані кошти на розвиток торгівлі, купівлю розхідних матеріалів. Окремо кошти видавались для навчання дітей та утримання міської лікарні для бідняків. Із фонду товариства безкоштовно навчали і лікували єврейських дівчаток в училищі Вулих. Формування каси товариства здійснювалось за рахунок пожертв жителів міста. Фіксованого розміру збору не було встановлено. У залежності від матеріального становища сума збору коливалась від 25 копійок до 75 крб. В 1901 р. таким чином було зібрано 6817 крб. 61 копійка. Витрачені вони були наступним чином: допомога постраждалим від економічної кризи – 6071 крб., на утримання училища Вулих – 1930 крб., особам, що випадково потрапили у скруту – 160 крб. За розподілом коштів слідувала наглядова рада у складі міщан Мішуреса, Ратнера, Каменського та інших почесних громадян міста. Рада обиралась раз на чотири роки і щорічно звітувала перед учасниками товариства. Товариство проіснувало до 1917 року [4.733, с.25-26].

Подібне за своєю діяльністю об'єднання було засновано в 1903 р. в селі Гола Пристань Херсонської губернії – Товариство допомоги бідним євреям. У 1905 р. надходження товариства складали 1487 крб. 10 коп. До цієї суми входили членські внески (94 крб. 75 коп.), приватні пожертвування (752 крб. 46 коп.) та ін. 1907 р. виявився більш сприятливим у матеріальному плані для товариства, незважаючи на тимчасові труднощі наприкінці року, пов'язані зі збільшенням кількості нужденних. Але видача допомоги відбувалася безперервно без зменшення її розміру. Об'єднанню вдалося їх іноді навіть підвищувати. Так, сума внесків у 1907 р. була на 20 % більша, ніж у 1905 р., і більша на 30 % проти 1906 р. У 1907 р. надійшло до каси товариства близько 400 крб. членських внесків та 1100 крб. пожертвувань. Товариство надавало суттєву допомогу бідним. Цікаво, навіть ревізійна комісія відзначала, що у 1907 р. надавалася деяким особам велика за обсягом грошова допомога, що не відповідала надходженням спілки. Того ж року товариство для своїх потреб придбало будинок. З часом товариство збільшувало свої капітали і,

відповідно, розміри грошової допомоги. Так, у 1911 р. членських внесків надійшло 317 крб. 70 коп., пожертвувань – 944 крб. 20 коп., разом – 2286 крб. 93 коп. [4.738, с.157].

Особливістю єврейських філантропічних товариств кінця ХІХ – початку ХХ ст. було те, що переважна їх більшість надавала матеріальну допомогу вже не окремим сім'ям, а навчальним закладам та соціальним установам. У Києві в липні 1905 р. було створено Товариство для допомоги учням двокласного єврейського училища [1.201, арк. 6]. У Катеринославі допомогу єврейським початковим школам надавало Центральне товариство піклування про учнів початкових шкіл [1.173, арк. 247зв.].

Катеринославське благодійне товариство, на чолі якого стояв М.Ю. Карнас, повністю на свої кошти утримувало 2 двокласні училища для дітей бідних євреїв. Також у місті діяла Богадільня ім. М.Ю. Карнаса для бідних жінок-єврейок, Гуртожиток безпритульних дітей (його утримував «Гурток єврейських дам» при Товаристві допомоги бідним євреям), Благодійна маце-пекарня, Дитяча їдальня Товариства допомоги бідним євреям. У богадільні постійно перебувало 40-50 старих німецьких людей, що не мали родичів. Саме тут доживав свій вік Й.А. Хазанович – єврейський громадський діяч, один із засновників Єврейської національної бібліотеки та університетської бібліотеки в Єрусалимі. Усіма цими організаціями займалась опікунська рада на чолі з М.Ю.Карнасом, якого місцеві жителі називали «добрим ангелом єврейства» [4.696, с. 37].

За даними Волинського губернатора лише за другу половину 1888 – першу половину 1889 р. єврейські товариства губернії зібрали 33 310 крб. З них на потреби Житомирського єврейського двокласного початкового училища було передано 1566 крб.; директору Житомирської гімназії на фінансування щорічних пенсій колишнім вчителям Житомирського рабинського училища – 187 крб.; на утримання однокласних початкових училищ з підготовчими класами і жіночими змінами: Рівненським – 1469 крб. 88 коп., Острозьким – 1360 крб. 55 коп., Кременецьким – 1319 крб. 55 коп., Володимиро-Волинським – 1207 крб. 5 коп. і Радзивілівським – 1302 крб. 85 коп. [1.364, арк.5]

У Києві в другій половині XIX – на початку XX ст. діяла розгалужена мережа єврейських благодійних інституцій. До таких добродійних товариств слід віднести Київське відділення товариства охорони здоров'я єврейського населення, Товариство опіки дітей бідного єврейського населення, Товариство допомоги єврейським вчителям, Товариство опіки бідних ремісників і робітників євреїв, Товариство «Київський сирітський будинок імені М.Б. і С.І. Гальперіних» (богадільні і сирітський будинок) [4.1019, с.96]. На початку XX ст. у місті за кошти Л. Бродського діяло Товариство «Київський єврейський сирітський будинок», метою якого було піклування про дітей шляхом відкриття в Києві ряду сирітських будинків, ясел, літніх колоній тощо. Існувала благодійна спілка «Єврейська дешева їдальня в місті Києві», яка за невелику плату надавала бідним повноцінний обід. У статуті зазначалось, що видатки по влаштуванню й утриманню їдальні, а також витрати на приготування їжі покриваються добровільними пожертвуваннями осіб, які «співчують справі» [1.204, арк. 40]. У місті функціонували Єврейський відділ Російського товариства захисту жінок і Київський відділ Товариства Опіки єврейських дівчат та жінок. Товариство захисту жінок було створено в 1899 р. в Петербурзі. Ця організація мала відділення і представництва майже у всіх губернських центрах європейської частини імперії та за кордоном. Основними завданнями товариства було надання благодійної допомоги, просвітництво та допомога у працевлаштуванні російським жінкам незалежно від національності та релігійної приналежності [4.1044, с.211]. У товаристві існував окремий відділ, що надавав допомогу єврейським жінкам.

Київське відділення товариства по догляду за єврейськими дівчатами і жінками було відкрито в 1914 р. Місцева влада два роки протидіяла створенню в Києві єврейської благодійної жіночої організації. Тільки після клопотання принцеси Олени Георгіївни Альтенбургської перед Київським генерал-губернатором Ф.Ф. Треповим в грудні 1913 р. було надано дозвіл зареєструвати автономне відділення Товариства захисту жінок. Відділ розпочав роботу в лютому 1914 р. До керівних органів товариства увійшли відомі єврейські жінки Києва А.Ф. Бродська, Р.І. Марголіна, Є.Д. Гольденберг. У перші місяці роботи Відділення сторило бюро

праці, швейну майстерню, лікарський кабінет, юридичну консультацію та гуртожиток для єврейських дівчат і жінок міста [4.1044, с.214]. Відділення займалось вирішенням повсякденних проблем єврейських жінок міста, організовувало курси професійної підготовки жінок, займалось питаннями їх працевлаштування, надавало безкоштовне житло та юридичну консультацію. Товариство мало власних адвокатів, які надавали єврейським жінкам правовий захист і роз'яснювали їх права. Основним і найбільш болісним питанням для єврейських жінок і дівчат Києва було забезпечення їх права на проживання у місті. Адвокати надавали правову допомогу також у випадках проявів побутового та сімейного насильства, захисту прав жінок при розлученнях і отриманні спадщини [4.1044, с.216]

Після початку Першої світової війни в імперії сильно зросло безробіття, яке зачепило в першу чергу жінок інтелігентної праці: курсисток, вчителів, учениць консерваторії. У звіті Київського єврейського відділу товариства за 1914 рік зазначається «відсутність попиту на працю єврейських жінок» взагалі, а особливо на «будь-яку інтелектуальну працю» [2.549]. Тому в другій половині 1914 р. бюро активно стало створювати швейні та ремонтні майстерні з пошиття військової форми і постільних речей для шпиталів і армії. Але, не дивлячись на всі зусилля співробітників товариства, результати їх роботи в цій сфері були мізерними.

Деякі єврейські громади за статутом обмежували свою діяльність лише одним напрямком, найчастіше наданням медичної допомоги дорослим і дітям. Наприклад, в Києві найвідомішими серед них були Товариство охорони здоров'я єврейського населення; Товариство надання допомоги бідним євреям, хворим на сухоти; Товариство безоплатних літніх колоній для хворобливих дітей неіміщого єврейського населення, що за часів радянської влади було перетворено на санаторій в Пущі-Водиці [1.204, арк. 22].

Що ж стосується великого «єврейського міста» Одеси, то протягом другої половини XIX – початку XX ст. формується мережа різного роду філантропічних товариств. Це було пов'язано з тим, що євреї складали значну частку мешканців міста і намагалися захистити свої права. На початку 1873 р. єврейське населення

Одеси складало 51378 (26%), у 1912 р. воно досягло 200 тис. осіб (32,25%) [4.713, с.242]. У 1875 р. створюється Товариство справжньої благодійності, яке допомагало хворим та немічним, а також організувало поховання бідняків за кошти єврейської общини міста [4.843, с.116]. 1881 р. Єврейське товариство міста Одеси відкрило «Дешеву їдальню для бідних». Спочатку для неї наймали окремих будинок, а у 1890 р. вона перебіхала у будинок, побудований на пожертвування Л. Бродського. Щоденно їдальня обслуговувала 400 осіб, одна порція коштувала 6 коп. [4.738, с.159]. 1895 р. лікар М.І. Кранцфельд створив літню санаторну колонію для учнів початкових єврейських училищ Одеси, але Статут товариства було затверджено лише в 1901 р.. Відповідно до Статуту основним завданням організації було поліпшення стану здоров'я дітей із малозабезпечених сімей. Товариство організувало літню дитячу колонію в селі Ольгіно (Люстдорф), де лікували дітей, хворих на туберкульоз. По кожній дитині велась спеціальна таблиця про стан здоров'я, де зазначались прояви хвороби, покращення стану здоров'я, лікувальні заходи [1.179, арк. 331-382]. Існувала ціла низка добродійних об'єднань, що поширювали свою діяльність виключно на певні групи єврейського населення, як от Товариство допомоги єврейським вчителям, Товариство опіки бідних ремісників і робітників-євреїв, Товариство допомоги нужденним євреям-комерційним службовцям та дрібним торгівцям тощо [1.342; 1.343; 1.347; 1350].

З метою допомоги дітям бідняків 1899 р. у Одесі створюється Товариство з піклування про бідних і безпритульних єврейських дітей під головуванням доктора А. Гершензона. У статуті товариства наголошувалось, що воно має створювати бідним батькам умови для праці і пошуку коштів для більш-менш нормального існування, доглядаючи протягом дня їх малолітніх дітей; вести пошук коштів з метою організації гарячого харчування, купівлі одягу і взуття, а також навчання дітей бідняків елементарної грамоті, рукоділля і певному ремеслу. Уже через декілька років Товариство утримувало притулок, інтернат, в яких діти готувались до школи, рукодільний клас, їдальню для дітей, позашкільну комісію і комісію по допомозі дітям у сім'ях [4.843, с.119].

Чернігівське товариство допомоги бідним євреям в зимовий час відкривало відділ по забезпеченню нужденних паливом. У період з 1 листопада 1908 р. по 1 січня 1910 р. на бідних було витрачено 6598, 60 крб. – всі кошти, отримані за цей період [4.863, с.6].

Провідною формою діяльності єврейських філантропічних товариств були грошові роздачі, що особливо активно здійснювали Товариство допомоги бідним євреям «Гмілус Хесед» та Товариство опіки престарілих бідних євреїв [2.584, с. 2]. Але разом з тим добродійні спілки здійснювали і традиційні форми допомоги: видача допомоги на Песах, забезпечення паливом, утримання дешевих чи й зовсім безкоштовних їдалень (Київське Товариство «Єврейська дешева їдальня», Товариство єврейської Києво-Либідської дешевої їдальні).

Усі без винятку єврейські благодійні товариства організовували безкоштовні обіди та вечері під час юдейських свят, таких як Ханка, Пасха тощо.

У 1901 р. було затверджено статут Товариства богадільні для бідних євреїв м. Миколаєва. Воно намагалося підтримувати існуючу в місті богадільню, яка була спочатку невеликою, лише на 10 місць. Кошти на її утримання склалися з членських внесків (10 крб. на рік), відсотків з непорушного капіталу, пожертвувань та зборів з вистав, концертів, вечорів. До речі, останні часто проводилися разом з іншими благодійними об'єднаннями. Так, 11 грудня 1903 р. було влаштовано виставу спільно з Комітетом єврейської дешевої їдальні. Вистава дала 1851 крб. 24 коп. надходжень, розподілених між цими закладами порівну. Але грошей для утримання богадільні не вистачало, піклувальна рада шукала можливості поповнення свого бюджету. Так, 7 лютого 1903 р. Миколаївському градоначальнику О.А. Енквісту було надіслано листа з проханням дозволити виставити у торговельно-промислових конторах м. Миколаєва 25 карнавок для збору пожертвувань на користь товариства [4.738, с.163].

У 1900 р. населення південноукраїнських губерній потерпало від голоду, викликаного низьким врожаєм. На цю біду швидко відреагувала єврейська одеська інтелігенція, яка організувала масштабну програму соціальної допомоги голодуючим. У січні було створено тимчасовий комітет по наданню допомоги

голодуючому єврейському населенню Бессарабської губернії. З поширенням масштабів голоду нова організація отримала назву «Тимчасовий одеський комітет по наданню допомоги на півдні Росії євреям». Вжиті ним заходи характеризувалися різноплановістю та ефективністю. За його ініціативи в містах створюються комітети та гуртки для збору пожертв та координації діяльності. Комітет розіслав звернення про допомогу усім заможним представникам єврейських общин Києва, Харкова, Миколаєва, Сімферополя, Житомира, Ростова-на-Дону, Тифлісу. Зібрані пожертви зосереджувались на рахунках контори С. Барбаша. Комітет організував закупівлю продовольства і його розподіл серед голодуючого єврейства. У липні було прийнято рішення про згортання кампанії з допомоги голодуючим. Ресурси було направлено на кредитування ремісників та закупівлю необхідного інструменту та сировини для виробництва [4.1068, арк. 175].

Єврейські філантропічні добровільні товариства відігравали помітну роль і у подоланні наслідків єврейських погромів 1881 та 1905 років. Перша хвиля єврейських погромів пройшла по українських губерніях навесні 1881 р. Усі вони почалися на Великодньому тижні і тривали в різних місцях до початку липня 1881 р. Єврейські погроми охопили міста Єлисаветград, Ольвіопіль, Кишинів, Київ, Одесу та Чернігівську, Київську, Херсонську, Катеринославську, Полтавську, Волинську, Подільську, Таврійську і Бессарабську губернії. Найбільші з них відбулися в Єлисаветграді (15-17 квітня), Києві (26-28 квітня), в Одесі (6-7 травня). Приводом стали чутки про царський дозвіл «Бити жидів». Загалом у рухові брали участь міська чернь та селяни, низкою погромів керували «коноводи». Громили єврейські будинки (ламали й викидали з вікон меблі, розпорювали подушки й пуховики, роздирали килими) та особливо потерпали шинки й корчми. У результаті погрому в Єлисаветграді було зруйновано до 500 будинків і понад 500 крамниць, а загальні збитки сягнули 1,5 млн. крб. [4.1030, с.69]. Вбивства євреїв під час погромів 1881 р. були поодинокими. Деякі з євреїв, які купили револьвери, давали відсіч погромникам. Влада намагалася запобігати погромам, викликаючи війська, поліцію, козаків, залучаючи православних священників, видаючи відповідні розпорядження. Зокрема, в Єлисаветграді місцева адміністрація розпорядилась зруйнувати всі

дерев'яні мости навколо міста, заборонила в'їзд до міста без нагальної потреби селян з навколишніх сіл, ввела заборону на продаж спиртних напоїв і зобов'язала міщан після 10 години вечора носити з собою паспорти [2.523, с.13]. Однак антипогромні заходи місцевої царської адміністрації були половинчастими і не викликали довіри місцевого єврейства. Пасивність місцевих губернських і повітових управ призвела до того, що учасники погромів були переконані в тому, що погроми були ініційовані царським урядом. Погроми відображалися в численних публікаціях праворадикальної преси («Новое время», «Русь»), а також у певних виданнях лівого спрямування. Революційні організації обґрунтовували погроми реакцією місцевого населення на експлуаторську політику єврейських підприємців та орендаторів. Якщо спочатку царський уряд приписував погроми анархістам, то згодом їх стали розглядати як наслідок економічної експлуатації місцевого населення євреями. Фактично єврейська монополія на дрібну торгівлю і ремесло у світлі розвитку конкуренції, призвела до сплеску соціального невдоволення. Із багатьох міст з переважаючим відсотком православних погроми поширились у сільську місцевість. За висновками Вищої комісії з перегляду законів про євреїв, основною причиною погромів в сільській місцевості та містечках Правобережної України була «хижацька» економічна діяльність євреїв, яка призводила до прогресуючого зубожіння корінного населення та неефективна діяльність місцевих адміністрацій з попередження погромів. Крім того, поширенню погромів сприяла і віра українського селянства у причетність євреїв до царевбивства та існування царського указу про дозвіл на погроми євреїв. Окремо слід виділити і історичний антисемітизм українського селянства. Так склалося, що серед українського селянства переважали погляди на єврея як неробу та скнару, про що свідчать місцеві вислови Катеринославських селян («Покинь жиде, жидувати, ходімо хліба заробляти», «Робити гаразд, ти робітник, добрий чоловік; не хочеш робити – лодирь, нікчемний»). Почасти така ж опозиційність проступала до «панського добра» («Заснував він смачно так, як сплять усі добрі Люди, що щиро стережуть добра своїх панів») [4.976, с.203].

Серед євреїв переважали переконання про причетність до погромів влади, яка за допомогою антисемітського законодавства спричинила конфлікт євреїв із місцевим населенням. Євреї були виділені в окрему «групу нерівноправних з останнім населенням підданих». Як наслідок корінні жителі краю ставились до них як до безправних людей, а власні дії, направлені проти євреїв вважали безкарними: «погляди на особистість і становище євреїв загалом, як щось особливе, щось, що користується захистом закону в меншій мірі, чим особистість і становище членів іншого населення» [4.991, с.57]. Одразу після перших погромів 1881 р. почали організовуватись Комітети допомоги погромленому єврейству. Перший в Україні комітет виник в Єлизаветграді 20-22 квітня 1881 р. Комітет по збиранню добровільних пожертвувань на допомогу постраждалим від безладів євреїв Єлизаветграду створили місцеві єврейські купці, представники єврейської інтелігенції та релігійні діячі міста. 22 квітня 1881 р. було обрано правління комітету, до якого увійшли присяжний повірений Бернштейн, лікар Розенштейн, Троїцький, Полянський, єлизаветградський рабин Г. Шапіро. Головою комітету було обрано присяжного повіреного Л.З. Покрасова, його заступником – лікаря Загорського, скарбником – купця Г.Л. Когона і секретарями – лікарів Й. Цеткіна та Розенштейна [4.1102, с.2] Основним завданням товариства керівники визначили повне відновлення нормального повсякденного життя всіх постраждалих внаслідок погромів жителів міста та околиць.

На прохання комітету кошти на допомогу постраждалим виділили єврейські благодійники Петербурга, Москви. Зокрема, «чайний король» Російської імперії В. Висоцький передав комітету на закупівлю одягу та взуття для погромлених 500 крб. Благодійні внески надходили з більшості губерній Російської імперії, де компактно проживали євреї. Так, з Одеси, Миколаєва, Києва, Бердичева, Херсона, Варшави комітет отримав 2 тис. крб. Найбільші пожертви на рахунки комітету перерахував барон Горацій Гінзбург. Всього барон пожертвував 33 тис. крб. [4.1102, с.3-5].

Протягом кількох місяців діяльності комітету вдалося запобігти виникненню серед погромленого єврейства Єлизаветграду голоду та епідемії інфекційних хвороб. На початку травня комітет організував кампанію виплат постраждалим

ремісникам, торговцям, прикажчикам та меламедам. Ремісники і купці, що втратили своє майно, отримали від комітету допомогу у розмірі від 10 до 50 крб. сріблом. Загалом з 24 травня 1881 р. до 14 квітня 1882 р. Єлізаветградський комітет здійснив 4231 виплату постраждалим від погромів євреям на загальну суму 34389 крб. 65 копійок [4.1102, с.7]. В українських губерніях Російської імперії у 1880-ті роки, окрім Єлізаветградського комітету, функціонували Київський Комітет для допомоги євреям, постраждалим в результаті погромів, Одеський Комітет для роздачі допомоги постраждалим євреям Новоросійського краю та представники закордонного єврейства.

Погроми викликали масову еміграцію євреїв Російської імперії. Частина російських євреїв емігрує до Америки. У Одесі євреї, що прагнули емігрувати, створили товариство «Ам-Олам» (Вічний народ). Товариство сприяло організації сільськогосподарських поселень в США. Філії товариства з'явилися в багатьох містах, де існували єврейські громади. Перші 70 євреїв переїхали в середині 1880-х років до США з Єлізаветграду. Згодом товариство допомогло виїхати до Америки сотням євреям з Києва, Одеси, Кременчука. Одна з колоній, створених у США емігрантами отримала назву «Нова Одеса» [4.925, с.87].

У першій половині 1880-х рр. в українських губерніях починає формуватись палестинофільський рух за виїзд євреїв в Палестину та відродження там єврейської держави. У 1882 р. євреї-палестинофіли організують перші групи майбутніх переселенців, де всі бажаючі емігрувати могли пройти підготовку для подальшої еміграції до Ерец-Ізраелю. Рух палестинофілів отримав назву «Ховевей Ціон» – «Ті, хто любить Сіон». Активні палестинофіли в 1881-1882 роках, подорожуючи Україною, агітували євреїв за вступ до груп переселенців. Протягом двох років палестинофільські осередки виникли в Харкові, Катеринославі, Одесі, Сімферополі. У 1884 р. за ініціативою Л. Пінсклера у м. Катові відбувся об'єднавчий з'їзд палестинофільських громад товариства «Ховевей Ціон» Російської імперії. На з'їзді було прийнято рішення про організацію товариства імені Монтефіоре, яке мало сприяти сільськогосподарській колонізації Палестини. Окремо делегати з'їзду проголосували за створення двох координаційних центрів палестинофільського руху

в Одесі та Варшаві. Одеський центр очолив Л. Пінсклер, а варшавський – Ш. Рабинович [4.925, с.90].

У Харкові 1881 р. палестинофіли організували перший емігрантський гурток «Білу», названий за першими літерами біблійного вірша «Бейт Яков Лехове Нельма», що в перекладі означає «Дім Якова (сина Ізраїлю), прийдіть та підемо» [4.705, с.210]. Одним із організаторів гуртка став лідер палестинофільського руху М. Усишкін. «Білу» складався переважно із студентів, які прагнули до еміграції та своїми діями намагались подати приклад освоєння землі на батьківщині єврейського народу [4.930, с.249]. До кінця року гурток об'єднував 55 осіб, бажаючих емігрувати до Палестини. В червні 1882 р. для полегшення організації переселенських груп бюро товариства переноситься з Харкова до портової Одеси. 24 червня 1882 р. з Одеси до Палестини вирушила перша група переселенців, яка організовує в Палестині єврейське поселення «Рішон ле Ціон» (Перше в Сіоні). У грудні 1888 р. рух палестинофілів організував в Одесі центр з координації переселенців, який було зареєстровано поліцією під назвою «Одеське товариство взаємодопомоги землеробам і ремісникам в Сирії і Палестині». Маючи обмежені джерела фінансування, товариство звернулося з клопотанням до царських урядовців про дозвіл на організацію кампаній зі збору коштів на потреби переселенців. Київський генерал-губернатор граф А.П. Ігнат'єв надав такий дозвіл, мотивуючи його прагненням вирішити проблеми з юдеями, які бажають виїхати з Росії в Сирію чи Палестину, щоб зменшити їх «шкідливий економічний та моральний вплив на християн» [4.1031, с.287].

1890 р. Міністерство внутрішніх справ затвердило статут «Товариства взаємодопомоги євреям землеробам і ремісникам в Сирії і Палестині». Тим самим було легалізовано і організаційно оформлено палестинофільський рух в Російській імперії, створено базу для матеріальної підтримки розвитку єврейської колонізації в Палестині. На перших загальних зборах товариства в Одесі секретарем його комітету був обраний М. Моргуліс [4.887, с.73]. Першим головою товариства був відомий культурний та громадський діяч Л. Пінскер. Він разом з М. Лілієнблюмом на початку 1883 р. залучив до палестинофільського руху київського лікаря М.

Мандельштама та професора Гейдельберзького університету Г. Шапіро. Зазначені єврейські громадські діячі стали авторами декларації за єднання усіх спілок – учасників палестинофільського руху навколо «Ховевей Ціон» для організації масової еміграції російського єврейства до Палестини [4.930, с.248].

Протягом 1880-х рр. єврейський еміграційний рух розростається. Палестинофільські організації діють в Єлизаветграді (565 чол.), Києві (1400 чол.), Сімферополі (500 чол.), Бердичеві (500 чол.), Полтаві (3380 чол.), Харкові (3978 чол.), Кременчуці (1060 чол.), Миколаєві (400 чол.), Катеринославі (404 чол.). Найбільша організація «Ховевей Ціон» чисельністю 4000 чол. діяла в Одесі. Для організації єврейських поселень активісти купували у турецького уряду земельні ділянки на території Палестини. Фінансову допомогу Товариству надавав Єврейський національний фонд. Кошти, окрім організації переселенських груп, направлялись на допомогу єврейським культурним та освітнім установам, народним будинкам та видавництвам у Палестині [4.925, с.91]. Російські євреї в 1880-90-ті рр. емігрують до США, Аргентини та європейських країн. У 1891 р. до США переселились 111 тис. євреїв, у 1892 році – 137 тис. Всього за даними американської статистики з 1881 по 1907 рік із Російської імперії до США емігрувало близько 1 млн. євреїв [4.991, с.77].

Кореспондент газети «Волинь» повідомляв з м. Заславля: «Еміграція євреїв у Америку із міста продовжується безупинно». За єврейськими джерелами щомісячно до Америки виїздить до 40 сімей. За тими ж відомостями з початку еміграційного руху в Америку переселилося з Ізяслава та повіту більше 5 тис. єврейських сімей. Щоденно доводиться чути про все нових людей, які або емігрували, або збираються емігрувати за океан» [4.962, с.160]. За 10 років з 1888 по 1897 р. тільки із Волинської губернії емігрувало в Америку 4937 осіб. Загалом протягом 1881 – 1914 рр. з Російської імперії емігрувало 2,5 млн. євреїв [4.964, с.131].

Отже, після перших великих єврейських погромів 80-х років XIX ст. в єврейській громаді Російської імперії розпочалося формування двох громадських ініціатив, діяльність яких була спрямована на організацію допомоги погромленим євреям. Перша ініціатива об'єднала євреїв-палестинофільців, які прагнули створити на

території Палестини єврейські еміграційні с/г колонії, навколо яких сформується в подальшому нова єврейська держава. Представники другої течії намагалися шляхом поступового соціально-економічного та культурного реформування традиційного укладу життя єврейських громад Російської імперії інтегрувати євреїв до нового капіталістичного суспільства, що формувалось у пореформеній Росії кінця XIX – початку XX ст. Однак подальші події показали перевагу палестинофільського руху над реформаторами. З руху палестинофілів почав свою історію сіоністський рух та перші єврейські політичні партії правого ухилу.

Нова хвиля єврейських погромів прокотилася Російською імперією на початку XX ст. Масові погроми відбулися в жовтні 1905 р. після оприлюднення царського Маніфесту про дарування політичних свобод. Погроми стали наслідком політичної кризи в Російській імперії. Їх організував царський уряд та місцеві губернські адміністрації з метою придушення революційного руху в імперії. Погроми були направлені проти єврейської інтелігенції та заможного єврейства, які були активними учасниками революційних подій 1905 р. [1.176, арк. 79]. З 18 до 29 жовтня 1905 р. в Російській імперії відбулося 690 погромів в 660 населених пунктах, причому в деяких містечках погроми відбувалися двічі, а то і тричі. Під час жовтневих погромів 1905 р. загинуло 3,5 тис. євреїв і ще близько 10 тис. чоловік було поранено [4.1046, с.1]. Найбільші погроми сталися на території України та Західної Білорусії. За даними дореволюційної Єврейської енциклопедії в жовтні 1905 р. в Україні відбулося 588 погромів [4.769, с.618-621]. Погроми перш за все були направлені на грабунок і вбивство міського населення. Траплялись випадки гвалтування єврейських жінок і дівчат. Погроми в містах проходили за чітко визначеним сценарієм. Після оголошення інформації про зміст Маніфесту від 17 жовтня 1905 р. в Києві, Одесі, Сімферополі, Білій Церкві та інших містах проходили революційні мітинги та маніфестації. Спеціально підготовлені провокатори, активісти чорносотенних організацій провокували сутички з поліцією. Розгін мітингувальників спричиняв і погроми єврейських міщан. Найбільші погроми були у найбільш революційно налаштованих містах. У Києві під час погромів 18-20 жовтня 1905 р. були пограбовані будинки і квартири київських промисловців

Гінцбургів, Гальперіних, Бродських, розграбований міщанський Поділ [1.174, арк. 4]. Дісталось від «громил» торговцям Бессарабського, Галицького і Троїцького базарів [3.627]. Постраждали єврейські освітні установи, зокрема Казенне єврейське ремісниче училище ім. С. Бродського [1.174, арк. 5]. За всі дні погрому постраждало 1,5 тис. єврейських квартирі торгових приміщень, господарі яких понесли збитки у декілька мільйонів карбованців [1.174, арк. 3].

Єврейське населення в багатьох містах організовувало загони самооборони, які намагалися протидіяти погромникам і поліції. Членами загонів самооборони були не тільки євреї, але й студенти-християни, робітники, місцева інтелігенція. У Полтаві за сприяння письменника В.Г. Короленка озброєні дружини залізничників зуміли розігнати погромників і не дати їм спричинити у місті масовий єврейський погром. [600] Єврейську самооборону безжально знищували поліція та війська. Найбільш кривавий погром відбувся в жовтні 1905 р. в Одесі. Під час погрому загинуло більше 500 чоловік. Більшість загиблих від одеського погрому були членами одеської самооборони. Їх розстріляли царські війська і поліція під час розгону революційних мітингів. У Феодосії трьох членів самооборони притягли до кримінальної відповідальності тільки за те, що вони посміли захищати себе і свої сім'ї від чорносотенців. [1018, с.2]

Після завершення жовтневих погромів 1905 р. єврейська громада розпочала надавати активну допомогу постраждалому єврейському населенню. У Києві директором Київського Політехнічного інституту Чирвинським було створено Комісію зі збору коштів постраждалим від погромів. Збирали допомогу постраждалим євреям і артисти Троїцького народного дому. Киянки організували гурток дам, які готували безкоштовні обіди для погромлених євреїв міста [4.1046, с.11-12]. За аналогією з 1881 р. в Києві було створено Центральний Комітет по наданню допомоги постраждалим від погромів. Комітет одразу провів обстеження постраждалих від погромів міст і містечок краю. У Києві, за даними обстеження, постраждало 7 тис. єврейських сімей. Їм було завдано збитків на 7 млн. крб. [1.212, арк. 14-15]. У перші місяці своєї діяльності Центральний Комітет надав першу

фінансову допомогу постраждалим від погромів євреям Київської, Волинської, Подільської, Чернігівської та Полтавської губернії на 67 тис. крб. [1.212, арк. 20].

У лютому 1907 р. група єврейського купецтва та інтелігенції звернулася із проханням про створення в Житомирі Товариства для примирення та покращення правового становища. Мета новоствореної організації полягала в усуненні конфліктів між різними класами і частинами населення на економічному і національному ґрунті, покращення правового становища єврейства, а також «прагнення законними засобами урівняти в правах євреїв з іншими жителями Імперії». Але прохачам було відмовлено. Влада розцінила цей крок передової частини єврейства як натяк на спробу створення власного самоврядування. Можливо, саме завдяки такій турботі про оточуючих та широкому спектру благодійних справ і пояснюється той факт, що, згідно перепису 1897 р., відсоток соціального забезпечення єврейського населення був набагато вищим, ніж серед інших національностей на теренах України [4.759, с.37].

Посилюються і еміграційні рухи. У 1906 р. київські євреї С.С. Вейснберг, М.Л. Яковлевич, М.М. Крейнін та С.І. Рапопорт реєструють Київське єврейське еміграційне товариство. Метою новоствореної організації статут визначав надання допомоги євреям-переселенцям та бажаючим виїхати з Російської імперії [1.278, арк. 1]. Товариство протягом року створює мережу власних відділень та уповноважених, які збирали інформацію про соціально-економічне становище місцевих євреїв, виявляли бажаючих виїхати з Росії, проводили медичне обстеження майбутніх емігрантів, допомагали оформити їм виїзні документи та супроводжували переселенські групи [1.278, арк. 3-4]. На початку 1908 р. відділення товариства були відкриті в Варшаві, Одесі, Рівному, Кривому Розі, містечку Домбровиці Волинської губернії [1.280, арк. 15]. У невеликих містечках працювали уповноважені товариства. Уповноважені складали списки переселенців, консультували їх та супроводжували партії емігрантів. На 1 січня 1911 р. уповноважені КЄЕТ працювали в 147 містечках імперії [1.280, арк. 16]. Київське товариство одразу після реєстрації статуту отримало підтримку єврейської громадськості імперії. На його рахунки надходили пожертви від єврейських

промисловців та банкірів. Тільки у 1911 р. із 40 тис. бюджету товариства 20 тис. складали пожертви заможних євреїв імперії [1.280, арк. 32]. Спільно з петербургською громадою товариству вдалося 4 березня 1910 р. отримати від керівництва російських залізниць пільговий 75% тариф на проїзд єврейських емігрантів [1.282, арк. 3].

Допомогу товариству надавали ЄКТ та ТРП. Уповноважені товариства спільно з бюро Єврейського колонізаційного товариства в Вінниці, Житомирі, Києві, Ковелі, Рівному, Ставищах, Чернігові, Шепетівці та ін. міст організували переселенські групи [1.280, арк. 30]. Протягом 1909 р. товариство організувало виїзд 9 партій переселенців (432 особи), у 1910 р. з Росії виїхало 1403 євреї [1.280, арк. 4зв.], 1911 р. емігрувало ще 1196 осіб [1.288, арк. 1]. Окремим напрямком спільної роботи КЄЕТ та ЄКТ було письмове консультування бажаючих виїхати з Росії та оформлення виїзних документів і закордонних паспортів. Протягом 1910 р. Правління товариства та ЄКТ надало письмову консультацію 1730 єврейським емігрантам [1.281, арк. 2]. Криворізьке відділення товариства проконсультувало 300 переселенців та роздало їм 283 примірники еміграційного журналу «Вогин» [1.285, арк. 1]. Того ж року Київське бюро витратило 4819 крб. на оформлення у канцелярії київського генерал-губернатора еміграційних паспортів [1.280, арк. 15]. КЄЕТ співпрацювало з Гальвестонським «Інформаційним бюро для єврейських емігрантів» (США) та єврейськими комітетами різних міст США. Гальвестонське бюро зустрічало переселенців, допомагало оформити супровідні документи, розселяло їх по території США, сприяло у пошуку роботи та житла [1.280, арк. 3зв.].

27 березня 1907 р. у Варшаві Н.В. Ясіновським організовується Єврейське територіальне товариство, яке так само як і КЄЕТ задекларувало сприяння єврейській еміграції до Америки та Європи [1.279, арк. 1]. 21 серпня 1907 р. рішенням Виконавчого комітету товариства керівні органи переносяться до Києва. Протягом 1907 р. ЄТТ організовує у майже всіх регіонах проживання євреїв районні бюро товариства. Бюро відкриваються в Бессарабській, Херсонській, Катеринославській, Волинській, Таврійській і Подільській губерніях [1.279, арк. 3]. У жовтні 1907 р. ЄТТ розпочинає видавати власну газету «Известия еврейского

территориалистського общества». Протягом осені-зими 1907-1908 р. товариству вдалося організувати 14 груп емігрантів до США. Однак товариство пропрацювало лише рік. У березні-квітні 1908 р. МВС звинуватить керівництво у сіонізмі та підтримці заборонених організацій і ліквідує товариство [1.280, арк. 22].

Отже, в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. єврейський громадський рух у Російській імперії досяг в організаційному та якісному плані найвищого розвитку. В українських губерніях існували такі основні форми благодійницької діяльності євреїв: общинні благодійницькі товариства при релігійних установах (в основному, при синагогах, а також при молитовних будинках і школах); общинні (в великих населених пунктах) і міжобщинні професійні філантропічні товариства (взаємної допомоги прикажчиків, взаємодопомоги і видачі безпроцентних позик ремісникам окремих спеціальностей і т.д.); благодійні товариства при різних учбових закладах (Талмуд-Тори, училища, гімназії); товариства піклування про учнів, допомоги вчителям-євреям і т.д.; виключно общинні жіночі благодійницькі товариства (допомоги бідним породіллям, допомоги бідним вдовам, допомоги дівчатам і т.д.); товариства соціальної допомоги дітям (піклування про бідних дітей євреїв, про дітей-сиріт, утримання дитячих притулків і т.п.); общинні соціальні організації (товариства допомоги бідним євреям, товариства взаємодопомоги, безпроцентні благочинні позичкові товариства, товариства трудової допомоги, товариства піклування про хворих і невиліковних євреїв і т.п.); общинні богадільні, притулки і нічліжки; общинні лікарні (у великих населених пунктах), амбулаторії та невеликі лікарні; общинні заклади громадського харчування (дешеві та безкоштовні їдальні); похоронні братства (до філантропічних товариств їх можна віднести умовно, дуже часто їх використовувала влада чи керівництво для власного збагачення). В якості окремого виду благодійних товариств можна розглядати також товариства допомоги євреям Палестини, які організовувались як приїжджими емісарами, так і за допомогою особливих кварт для збору пожертв, що встановлювались в синагогах та житлових будинках.¹

¹ Класифікація здійснена на основі збірки *Еврейская благотворительность на территории бывшего СССР*. Страницы истории: Сб. науч. трудов. (под редакцией Д.Эльяшевича и Б. Ханера). – Спб., 1998.

Єврейські товариства соціального спрямування, на відміну від німецьких та польських, не лише не припиняли своєї діяльності як під час війни, так і по її закінченні, а й навпаки, активізували свої дії для допомоги діючій армії та населенню окупованих та тилкових територій.

Аналіз статистичних даних і документів свідчить, що в другій половині XIX – на початку XX ст. в Україні сформувалась стійка та впливова система єврейських благодійних товариств, які підтримували представники різних верств населення. Товариства утримували найбільш нужденні групи єврейського населення. При цьому необхідно зазначити глибоку раціоналістичність єврейської філантропії, зумовлену необхідністю надавати допомогу значній кількості юдеїв. Єврейський філантропічний рух, зародившись в середині XIX ст., найбільшого свого розвитку набув на початку XX ст., коли в кожному повіті, де існували єврейські громади, функціонували благодійні товариства. Російський уряд втручався в розвиток єврейського філантропічного руху, законодавчо обмежуючи сферу діяльності товариств, контролюючи їх склад та фінансові надходження. Однак, це не завадило формуванню в краї мережі національно орієнтованих об'єднань та представництв загальноімперських товариств, відомих не тільки своєю доброчинністю, але і розбудовою національно-культурного життя єврейських громад. Члени філантропічних товариств брали активну участь у розвитку системи освіти, діяльності комітетів і комісій з налагодження культурного життя регіону. Друга половина XIX – початок XX ст. ознаменувались розмахом єврейської громадської та приватної доброчинності, в яку активно включались заможні євреї. Вони брали участь у різних формах благодійної громадської ініціативи, надаючи підтримку найменш соціально захищеним верствам населення – безпритульним дітям, хворим, немічним літнім людям, особам, позбавленим житла та засобів до існування. Їх допомога мала різноманітні прояви: від заснування добровільних філантропічних товариств і участі в них до проведення разових доброчинних акцій. Отже, проаналізувавши діяльність єврейських благодійних громадських організацій, можна прийти до висновку, що пік їх активності припадає на початок XX століття, коли царські власті внаслідок першої Російської буржуазної революції

послаблювали тиск на всі етноменшини імперії. За словами М.П. Драгоманова, єврейські товариства були одночасно «и сословие, и нация, и вероисповедное общество» [4.762, с.139], тобто єврейські громадські об'єднання соціально-реабілітаційного типу являли собою конгломерат різноманітних організацій, діяльність яких так чи інакше стосувалась благодійництва.

3.2. Культурно-просвітницькі громадські організації.

З початку XIX ст. єврейська політика царизму в освітній сфері була направлена на русифікацію та хрещення євреїв імперії. Царський уряд визначив декілька етапів досягнення поставленої мети. По-перше, це боротьба проти єврейської релігійної освіти; по-друге, відкриття в першій половині XIX століття антиталмудичних світських казенних єврейських училищ двох розрядів; по-третє, заохочення поширення між євреями російської мови і допуск їх до навчання в російські навчальні заклади.

Аналіз архівних матеріалів, наукових праць засвідчує, що в XIX ст. у підходах до єврейської освіти можна виділити три напрямки: традиційний (консервативний), просвітницький (прихильники руху Хаскала) та офіційний (імперський).

У першій половині XIX ст. євреї Російської імперії отримували виключно релігійну освіту в хедерах, Талмуд-Торах, молитовних школах та ієшиботах. На Волині в середині XIX ст. працювало 543 єврейських освітніх заклади різних типів, у яких навчалося 17275 учнів [4.912, с.203]. Початкову освіту складали релігійні школи-хедери. Хедери – це приватні навчальні заклади релігійного спрямування, де навчались єврейські діти з трирічного віку. Навчання організовував вчитель-меламед. У хедерах вивчали тексти священних єврейських книг староеврейською мовою. Окремо меламед міг займатися приватною практикою, навчаючи єврейських хлопчиків, що не відвідували хедери. У Волинській губернії у другій половині XIX ст. 51 меламед приватно навчали 468 хлопчиків [4.912, с.203]. Батьки самостійно сплачували меламедам за навчання дітей, хоча частину їх утримання брала на себе єврейська громада. Зокрема, в 1892 р. при єврейській громаді Миколаєва почала функціонувати «Комиссия по раздаче пособий бедным евреям», яка створила

спеціальний фонд «для навчання дітей у хедерах» щорічна сума якого складала 2300 крб.; більша частина цих коштів надходила від коробочного збору [4.1073, с.131].

До середини 40-х рр. XIX ст. навчання в хедерах було обов'язковим для всіх єврейських хлопчиків віком від 3 до 13 років. Навчання тривало від 7 до 10 років. Про масовість даної освіти говорять дані обстеження Єврейського колонізаційного товариства, проведеного на початку XX ст. Так, в межах смуги осілости існувало 17 тис. хедерів [4.855, с.593].

Для бідних учнів общини утримували Талмуд-Тори. Вони відкривались завдяки клопотанням міщанських громад, товариств допомоги бідним, духовного правління або господарського комітету при єврейських молитовних справах. Рішення даних єврейських громадських організацій фіксувалися в міській або міщанській управі і подавалися разом із проханням на ім'я директора народних училищ. Внутрішня організація Талмуд-Тори визначалася статутом, який затверджувався піклувальником навчального округу [4.725]. Талмуд-Тори утримувалися за кошти батьків, за рахунок коробкового збору, кошти приватних благодійників, гроші, отримані від благодійних концертів і вистав та кошти отримані від орендної плати і відсотки, отримані з благодійних капіталів, що перебували у державних банках. Надходили кошти і від благодійних товариств. Так, Житомирська Талмуд-Тора отримала 600 крб. на одяг учням від Комітету з надання допомоги євреям, постраждалим від погрому в Житомирі та околицях у квітні 1905 р. [4.850, с.219].

Підготовку рабинів здійснювали особливі школи ієшиви, де вивчався Вавілонський Талмуд з коментарями. Молитовні школи допомагали підліткам засвоїти основи юдаїзму та морально-етичні норми єврейських громад. На Волині у 1906 р. працювало 513 хедерів і 17 талмуд-тор, в яких навчалось майже 11 тис. дітей, тобто в 16 разів більше, ніж у державних єврейських училищах і втричі більше, ніж учнів у них [4.912, с.204]. Релігійна освіта фінансувалася єврейськими громадами й заможними євреями. У кінці XIX – на початку XX ст. релігійна освіта залишалася найбільш популярною початковою освітою серед українських євреїв Російської імперії.

Як ми вже зазначали вище, саме проти системи релігійної єврейської освіти направив свою асиміляційну політику царський уряд з початку XIX ст.

Згідно «Положення» 1804 р. євреям гарантувалась недоторканість їх релігійних переконань при навчанні в російських народних гімназіях, училищах і університетах. Навчання у світській державній школі давало євреям право проживати за межами смуги осілості. (Собр.1., Т.8., № 21547) Але ініціатива не знайшла підтримки з боку релігійно налаштованих євреїв. Кагали і рабини виступали проти світської освіти, розглядаючи її як фактор асиміляції містечкового єврейства.

У середині XIX ст. урядова політика змінюється в напрямку реорганізації та русифікації єврейської релігійної освіти. У хедерах і Талмуд-торах запровадили вивчення російської мови і арифметики. Меламеди мали здавати іспити зі знання ними граматики івриту та інших єврейських предметів, а з 1849 р. – і з російської та німецької мови. З 1877 р. в ієшивах стали викладати російську мову.

У 1844 р. відкривається перше казенне єврейське двокласне училище з загальноосвітньою програмою навчання. У другій половині XIX ст. формується мережа державних початкових училищ. Так, у Житомирі в різний час діяли Житомирське ремісниче єврейське училище, Житомирське рабинське училище, Житомирський єврейський учительський інститут [4.850, с.218]. Основною метою училищ було навчання бідних єврейських дітей і формування так званої російсько-єврейської інтелігенції. Але і дану просвітницьку акцію єврейські общини розглядали як прояв асиміляційної політики влади.

У 20-ті роки XIX ст. виникають і перші приватні єврейські школи. Перші єврейські училища було організовано в Одесі. Училища ділились на дві групи. У першій групі вивчались виключно єврейські предмети. У другій групі до них додавались російська мова і арифметика. Єврейським освітнім установам активну допомогу надавали міські товариства піклування про бідних дітей, які в другій половині XIX ст. діяли у більшості повітових міст Правобережної України. Так, в Умані Товариство піклування про бідних дітей міста допомагало міському єврейському училищу, дитячому притулку та літній дитячій колонії. Окремо

допомога надавалась міським вчителям. Їм допомагали у купівлі чи оренді квартири, надавали талони для харчування у безкоштовній їдальні [1.225, арк. 15].

У 50-60-ті рр. XIX ст. змінюється ставлення євреїв до світської освіти. Причинами змін стало проведення в імперії буржуазно-демократичних реформ імператора Олександра II та послаблення російського законодавства щодо євреїв. У 1860-ті рр. уряд підтвердив право єврейських дітей отримувати релігійну освіту в хедерах. Однак діти заможного єврейства мали відвідувати і загальнодержавні школи. 1881 р. 12,3% єврейських дітей відвідували державні школи [4.760, с.71]. На думку М.М. Шитюка та В.В.Щукіна, російські урядовці прагнули встановити обмеження для євреїв в отриманні середньої та вищої освіти. Початкова школа вважалася достатнім освітнім рівнем для єврейської молоді [4.1073, с.157].

Розвиток єврейської освіти в 1860-ті роки призвів до появи єврейських вчителів та викладачів, які працювали в єврейських училищах і школах. Маючи обмежене фінансування, єврейські освітні установи не мали можливостей адекватно оплачувати освітню діяльність єврейських педагогів. Єврейські освітяни перебували у край нужденному фінансовому становищі і повністю залежали від волі адміністрації власників навчальних закладів. Серед єврейських викладачів в середині 1860-х років стала поширюватись ідея про створення товариств взаємодопомоги за професійною ознакою. У 1865 р. ідея єврейської вчительської профспілки знайшла своє втілення в Одесі. За ініціативою радника новоросійського та бессарабського генерал-губернатора єврея Маркуса Гуревича, вчителя казенного училища Лазаря Генікеса та одеського поета і викладача казенного училища для дівчаток Ісаака Варшавського створюється учительська асоціація «Товариство взаємної допомоги вчителів-євреїв Новоросійського краю та Бессарабської губернії». Статут новоствореного товариства було зареєстровано в вересні 1866 року. Згідно статуту, товариство створювалось з метою організації взаємодопомоги єврейським педагогам краю, організації для вчителів та їх сімей медичної допомоги на пільгових умовах та допомога дітям-сиротам [4.968, с.182].

Маючи обмежені фінансові можливості активних членів, Одеське товариство залучало до свого складу почесних членів, які надавали товариству великі суми

пожертв, що були основним джерелом його функціонування. У 1879 р. до товариства вступили 41 почесний і 9 дійсних членів, в результаті чого склад Товариства збільшився до 52 дійсних та 80 почесних членів [4.968, с.182].

У 1880-ті роки, в період контрреформ та реакції Олександра III, російська влада почала наступ на єврейські громадські культурно-освітні установи та єврейську релігійну освіту. З'являються заборони на реєстрацію нових товариств єврейської інтелігенції. 1880 р. з ініціативи молодих єврейських інтелігентів м. Катеринослава було здійснено спробу створити у місті товариство «Початкова освіта і ремесло». Ініціативна група звернулася з клопотанням до уряду про отримання дозволу на заснування єврейського училища з ремісничим відділенням і приєднання його до талмуд-тори. Цей проект було відхилено міністром внутрішніх справ [4.725]. Протягом 1880-х р. будь-які спроби вчителів Катеринослава організувати товариство взаємодопомоги завершувались відмовою місцевої влади. Професійну спілку єврейських вчителів Катеринослава вдалося створити та зареєструвати лише в 1895 році. Ініціатором створення товариства взаємодопомоги єврейським учням і вчителям міста Катеринослава став громадський рабин міста Володимир Шахов. До кінця 1895 р. товариство об'єднувало 135 вчителів, меламедів, лікарів, адвокатів та інженерів [4.968, с.185].

Отже, царська реакція та наступ на єврейську традиційну освіту 1880-х р. не могли зупинити розвиток єврейських культурно-освітніх установ на території Російської імперії. Завдяки реформам серед російського єврейства формується прошарок нової освіченої купецько-промислової буржуазії та інтелігенції, яка прагнула очолити рух за відродження єврейського національно-культурного життя. Саме серед представників єврейських фінансово-промислових кіл у середині XIX ст. набуває поширення ідея створення громадської організації філантропічного зразка для поширення серед єврейської громади світської освіти.

Ініціаторами створення загальноімперського товариства, яке б захищало єврейську традиційну та світську освіту, були активні учасники кампаній з поширення Гаскали (єврейського просвітництва). Гаскала зародилась у XVIII ст. в Берліні. Засновником руху став єврейський філософ Мозес Мендельсон. Прибічники

руху виступали за стирання культурно-релігійної відособленості євреїв Європи. Під цим розумілось отримання єврейською молоддю світської освіти, вивчення державної мови і культури країни проживання, а також відмова від ортодоксальних релігійно-культурних заборон та звичаїв. У Російській імперії прибічники Гаскали прагнули розвивати єврейську національну освіту на основі традиційної єврейської школи у поєднанні з сучасною світською освітою. Вивчення російської мови розглядалось російськими маскілами (освіченими світськими євреями) в першу чергу як спосіб отримання вищої освіти та статусу в суспільстві.

Групу активних єврейських просвітників Петербурга очолювали Євзель (Осіп) Гінцбург та А.Е. Левін (у минулому викладач Мінської Талмуд-Тори, казенних училищ Проскурова та Житомирського рабинського училища), який висунув план створення нової просвітницької організації. Було створено ініціативну групу до якої увійшли, крім Є.Г. Гінцбурга та А.Е. Левіна, також А.М. Бродський, А.М. Варшавський, петербурзький рабин А. Непман, Г.О. Гінцбург та Л.М. Розенталь [4.1032, с.475]. Протягом 1862 р. ініціативна група підготувала необхідні для реєстрації у Міністерстві внутрішніх справ статут та інші реєстраційні документи. Незважаючи на те, що процедура відкриття подібного роду просвітницьких та філантропічних товариств указом Олександра II спрощувалася, вимоги до їх фінансового самозабезпечення залишалися високими. Не дозволялося відкриття будь-якої благодійної спілки, якщо вона не мала коштів для існування. Можливість отримання грошей від улаштування лотерей та інших добродійних заходів до уваги не бралось. Крім того, МВС перевіряло засновників товариства на предмет їх вірності ідеям російського самодержавства. Процедура перевірки установчих документів тривала майже рік і завершилася 16 березня 1863 р. реєстрацією нової єврейської просвітницької організації. 16 жовтня 1863 р. Є. Гінцбург отримав повідомлення про реєстрацію статутних документів. Відповідно до них новостворене товариство потрапляло під нагляд Міністерства народної освіти, а його членами могли бути російські піддані обох статей, що співчували ідеям єврейської освіти, всіх станів і віросповідань. У зареєстрованому статуті головним завданням товариства визначалась допомога у поширенні серед євреїв російської

мови, видання і допомога єврейським видавництвам у розповсюдженні корисних для єврейства творів, перекладів і періодичних видань російською та єврейською мовами, з метою поширення серед єврейської молоді освіти, науки та мистецтва.

Перші збори новоствореного товариства відбулися 18 грудня 1863 р. в Петербурзі. Членами-засновниками визнавались Є.Г. Гінцбург, І.М. Бродський, М.Д. Вайнштейн, М.Б. Райт, Г.О. Гінцбург, Анна Гінцбург, Г.М. Розенберг, Л.М. Розенталь, Ю.М. Розенталь, А.І. Горвіц, А.М. Варшавський, І. Герман, А. Куперник, В.В. Розен, А.І. Зак, Г.В. Бертенсон, Н.І. Горвіц, Н. Левінсон і І.В. Бертенсон. Головою товариства було обрано Є.Г. Гінцбурга, секретарем – Е.Д. Левіна, а скарбником – Л. Розенталь. Почесними членами товариства було обрано О. Рабиновича, Х.З. Слонимського, С.І. Фінна, доктора С. Швабахера, А. Цедербаума, мінського та одеського рабинів О. Мінора та Г. Каценеленбогена; в члени-співробітники були обрані д-р Л.О. Пінскер, д-р Є. Соловейчик, І. Тарновський і Р. Кулішер. Згодом активними учасниками товариства стали також професори Д. Хвольсон, Б. Утін, В. Федоров (до хрещення Грінбаум); єврейські письменники – Л.О. Леванда, Л.О. Гордон, С.М. Абрамович, А.Я. Гаркаві, і Аврам Мапу. Ідеями ОПЕ зацікавились і представники російської ліберальної інтелігенції, які стали почесними членами товариства. Зокрема, редактор «Голоса» і «Отечественных записок» А. Краєвський, редактор «Северной пчелы» П. Усов, редактор «Биржевых ведомостей» А. Скачков, редактор «Экономиста» І.В. Вернадський, редактор «Народного Богатства» І. Балабін, а також професори А.І. Георгієвський, А.Ф. Постельє, А.М. Богдановський [4.1032, с.476].

Створення нового єврейського товариства викликало жвавий інтерес у єврейської інтелігенції, яка покладала на нього велику кількість завдань щодо покращення соціально-правового та культурного життя євреїв імперії. Зокрема, на товариство покладалось завдання відміни найбільш дискримінаційних законів щодо євреїв та навіть сприяння переходу євреїв до занять сільським господарством.

Ортодоксальне єврейство край негативно виступило проти діяльності нового просвітницького товариства і розглядало його як продукт царизму, який направлений на асиміляцію єврейства, що загрожує втратою єврейською громадою

національної ідентичності. Тому в перші роки своєї діяльності Товариство прагнуло максимально публічно освітлювати свою діяльність та ліквідувати серед основної маси євреїв, що проживали в смузі осілости, стереотипи щодо світського просвітництва. З цією метою керівництво товариства практикувало безкоштовну розсилку щорічних звітів не тільки членам товариства, а й учням і вчителям єврейських училищ а також місцевим рабинам.

У 1867 р. товариство отримало право відкривати регіональні відділення. Осередки відкривались у великих містах європейської частини імперії. В Україні перший осередок ОПЕ було відкрито в Одесі 1867 р. У його відкритті була зацікавлена єврейська громада міста. Одеські купці розглядали товариство як засіб отримання єврейською молоддю освіти російською мовою. Це дозволило б більш успішно розвивати як внутрішню, так і зовнішню торгівлю. Одеське відділення отримало підтримку та сприяння у реалізації статутних положень відомого хірурга М. Пирогова, який був керівником Одеського навчального округу. Основним напрямком діяльності відділення стало розповсюдження серед місцевих євреїв російської мови. 1869 р. Одеське відділення розпочало видавати нове російсько-єврейське видання – щотижневик «День». Його редактором став С.С. Ортштейн. Видання мало за мету поширення російської мови серед євреїв, але швидко перетворилось у окремий публіцистичний орган. На його сторінках друкувались статті з журналів «Сіона» та «Рассвета» – перших російсько-єврейських видань. У 1871 р. «День» було закрито владою після Одеського погрому [5.1145, с.31].

У 1880-ті рр. ОПЕ переживає кризу. Її причинами стала зміна політики влади у сфері єврейського просвітництва та поступове згортання демократичних реформ. Підтримка з боку владних чиновників змінюється запровадженням щодо товариства заборон та переслідувань активних функціонерів. Крім того, в цей час приймаються деякі законодавчі заборони щодо проживання та зайнятості євреїв імперії. Товариство відмовляється від відкритості в роботі. Припиняється безкоштовна розсилка щорічних звітів, а їх наповненість скорочується до друку протокольних положень. Ентузіазм, з яким єврейська громадськість зустріла нове товариство у 1870-ті рр. змінився розчаруванням. Стало зрозуміло, що товариство не буде у своїй

діяльності іти на конфлікт з владою і захищати інтереси євреїв імперії. Поступово від управління товариством усуваються рядові члени і товариство перетворюється на клуб заможних меценатів, який втратив підтримку громадськості.

Між тим в 1870-ті роки Товариство продовжувало працювати, а його членська маса постійно зростає. Поступово змінюється і кадровий склад товариства. В кінці 1870-х р. головою товариства стає син Гінзбурга – Горацій Осипович. Він в подальшому майже тридцять років керуватиме товариством. Секретарем товариства стає У.С. Розенцвейг [5.1145, с.35].

У 1879 р. відновлює свою діяльність Одеське відділення товариства. Його керівництво одразу заговорило про відкриття вищої богословської школи, реформи хедера і видання «Історії єврейського народу» російською мовою. Ці напрямки стали визначальними в роботі товариства аж до початку ХХ ст. Головним напрямком роботи Одеського відділення стала підтримка початкових єврейських шкіл. Відділення постійно боролось проти русифікації початкової єврейської освіти. В Одесі відділення ОПЕ допомагало єврейській недільній школі та вечірнім курсам. [1.350, арк. 329] Разом з «Товариством взаємної допомоги вчителів-євреїв Новоросійського краю та Бессарабської губернії» ОПЕ організувало кампанії допомоги нужденним єврейським вчителям міста Одеси. Тільки в 1894 р. на фінансування безвідсоткових позик було виділено 10521 крб. [4.968, с.183].

Одночасно, спільно з Єврейським колонізаційним товариством, ОПЕ проводить перевірку стану єврейської освіти в Херсонській губернії. У ході обстеження 21-ї колонії Херсонської губернії агенти товариств зафіксували плачевний стан єврейської народної освіти. З 3,5 тис. дітей шкільного віку школи відвідували лише 1000 осіб, ще стільки ж навчалися в хедерах. При цьому зазначалося, що система навчання в хедерах та рівень кваліфікації меламедів незадовільні. Грамотність населення в колоніях складала лише 40,2%, повністю неписьменними були 23,5%. Спеціалісти ЄКТ зробили висновок, що рівень шкільної справи в Херсонській губернії є незадовільним, а утримання шкіл є дуже дорогим [4.1073, с.142]. За результатами перевірки товариства виділили значну матеріальну допомогу на утримання шкіл і училищ єврейських сільськогосподарських колоній. ЄКТ

фінансувало створення Новополтавської єврейської сільськогосподарської школи. Спільно з місцевими єврейськими філантропами Г. Гінзбургом, І. Бродським, Г. Вавельсбергом ЄКТ у 1901 р. побудувало шкільні корпуси [4.1073, с.144]. На утримання школи кошти виділялись 22 єврейськими сільськогосподарськими колоніями регіону. Школа отримала від царського уряду 300 десятин землі на організацію зразкової ферми [4.700, с.197].

У 1890-ті р. Одеське відділення ОПЕ особливу увагу приділяло забезпеченню потреб єврейських шкіл, які функціонували в південноукраїнських губерніях. Видавались позики та субсидії як єврейським школам, так і окремим учням і вчителям. Розмір їх коливався від 73-93 крб. на початку 1890-х років і 742 крб. в 1902 р. [1005, с.479] Загалом на початок ХХ ст. ОПЕ профінансувало 150 єврейських навчальних заклади на суму в 200 тис. крб. [4.1047, с.117]. Надається фінансова допомога приватним єврейським училищам Миколаєва та Одеси. У 1901 р. Одеське відділення ОПЕ надавало субсидії місцевим приватним єврейським училищам Сігала, Блоухера, Зелігера, Гольдштейна і Шлігера, Гольфа, Глазера, Зільберга, Галая [4.1073, с.139].

Паралельно з Одеським відділенням ОПЕ активну культурно-просвітницьку роботу серед євреїв міста вело Товариство взаємодопомоги прикажчиків-євреїв м. Одеси. За кошти товариства в Одесі було побудовано велику бібліотеку, яка фінансувалась за рахунок пожертв почесних членів товариства та надання платних послуг для жителів міста. 1882 р. бібліотека отримала підписку на 16 передових російських та російсько-єврейських періодичних видань. 1885 р. завдяки допомозі бібліофіла Беняміна Сегала бібліотека отримала 500 томів видань мовою ідиш та іврит, серед яких були і раритетні видання. Організовується відділ «Хебраїки». 1888 р. на честь 25-ліття товариства було засновано відділ «Юдаїки» з виданнями російською і іноземними мовами. На початку ХХ ст. бібліотека перетворилась на одну з найбільших книгозбірень міста з 22 тис. книг, 1500 абонементів. Бібліотека в 1901 р. виписувала 57 загальнолітературних та науково-популярних журнали, в тому числі і 18 єврейських, які виходили різними мовами [4.968, с.177]. Освітньо-реабілітаційну допомогу дітям бідних єврейських родин міста надавав створений у

1904 р. Товариством допомоги бідним євреям м. Одеса Комітет для допомоги сім'ям нижчих чинів-євреїв залучених на службу. Комітет спільно з товариством відкрив у січні 1904 р. притулок для бідних глухонімих єврейських дітей [2.556, с.3]. Це була перша і єдина на той час у Росії школа для глухонімих єврейських дітей. Тут навчали усній мові, грамоті, молитвам давньоєврейською мовою, ремеслам. Навчання проводилося за програмою урядових шкіл для глухонімих. У притулку навчалось 23 дитини у віці від 9 до 13 років. Утримувався заклад за рахунок коштів коробочного збору (500 крб.), пожертв єврейського поховального братства (240 крб.), разових пожертв, постійних членських внесків товариства допомоги бідним євреям та прибутків від театральних вистав (4,5 тис. крб.) [4.712, с.85].

1897 р. у Сімферополі А.М. Коганом створено Товариство для доставки коштів безкоштовному жіночому професійному Єврейському училищу. В навчальному закладі навчались діти бідних єврейських родин міста та округи. Товариство існувало не лише завдяки підтримці з боку єврейської громади міста, а й отримувало регулярне фінансування з боку Сімферопольської міської управи та запровадженого у місті спеціального благодійного збору. У 1898 р. Товариство фінансувало виплату заробітної плати вчителів училища, оплачувало рахунки за опалення і освітлення приміщень училища та його бібліотеки. На кошти благодійної організації керівники училища купували одяг, ліки та продукти харчування. Окрему статтю видатків товариства складали кошти на утримання бібліотеки училища [4.992, с.251].

У Кременчузі діяло єдине в своєму роді Товариство допомоги єврейським вчителям інших міст.

Катеринославське благодійне товариство, очолюване М.Ю. Карпасом, надавало допомогу двом двокласним училищам, у першому завідуючою була Р.Б. Метелицька, у другому – Х.А. Плоткіна. Організація опіки учнів катеринославської Талмуд-Тори, очолювана Е.М. Співаковською, допомагала бідним учням трьох міських Талмуд-Тор. Центральна спілка опіки над учнями-євреями молодших класів допомагала двом безкоштовним школам. Спілка фінансувала вечірні курси, розраховані на 150 дівчат. Суттєву допомогу катеринославській єврейській освіті надавало створене у 1908 р. Товариство опіки над дітьми євреїв. Спілка об'єднувала

200 осіб. Товариство сприяло організації харчування учнів, утримувало медичних працівників, які працювали при школах. Багато уваги приділялось літньому відпочинку дітей [4.711, с.223].

Отже, на кінець XIX ст. формується розгалужена мережа єврейських благодійних товариств, які своїми завданнями вважали допомогу національним культурно-освітнім установам і боротьбу з проявами антисемітизму в освіті. На початку XX ст. в Києві діє Товариство рівноправ'я єврейського народу [1.170, арк24], в Одесі – Єврейське літературно-наукове товариство, Товариство сприяння дошкільному вихованню, Одеське єврейське товариство дитячої працелюбності, Одеське відділення Петроградського єврейського літературного товариства та інші об'єднання [1.180, арк. 4]. Відбуваються зміни і в середовищі єврейської інтелігенції, яка підтримувала поширення освіти серед євреїв. 1908 р. провідні єврейські літератори, артисти та художники створюють у Києві Єврейське літературне товариство. До 1910 р. відділення товариства запрацювали Бердичеві, Луцьку, Одесі, Катеринославі та інших містах [1.206, арк. 94]. Метою діяльності товариства статут визначав сприяння вивченню і розвитку єврейської літератури, а також допомога єврейським артистам, літераторам та митцям. Так, Луцький Комітет товариства в 1910 р. організував у місті ряд благодійних спектаклів і літературних вечорів єврейською мовою [1.206, арк. 266].

У період реакції 1880-х років в діяльності ОПЕ намічається поступовий відхід від русофільських позицій. До керівних органів товариства приходять прибічники захисту національних інтересів єврейства імперії. У 1890-ті роки до Одеси повертаються видні представники єврейської інтелігенції Російської імперії. Один із них, історик С.М. Дубнов, очолив Одеське відділення товариства. Одночасно з громадською роботою він готує до друку шкільний підручник з єврейської історії.

На початку XX ст. представники нової єврейської інтелігенції зайняли ключові пости у відділеннях товариства. Редактором «Вісника Товариства з поширення освіти серед євреїв в Росії» в 1911-1914 році працює відомий єврейський історик, один із видавців та упорядників 16-томної «Єврейської енциклопедії» І. Чериковер. У 1914 р. він видає першу фундаментальну історичну роботу «Історія Товариства з

поширення освіти серед євреїв в Росії. 1863-1913». У ній дослідник розглядає всю п'ятдесятилітню історію ОПЕ. Дослідник при підготовці роботи використав архіви товариства та особистий архів барона Гінзбурга [2.533, с.20].

Прихід нових сил змінює ідеологічну складову в діяльності Товариства. Серед актуальних питань шкільної діяльності ОПЕ особливе місце займає думка про включення ідиш в програми шкільної єврейської освіти. Формально дане питання вперше було розглянуто на зборах членів ОПЕ в 1903 р. На зборах впливова група петербурзької інтелігенції – С.М. Гінзбург, Л.М. Брамсон, Я.Г. Фрумкін, Л.Болотін, Г. Хоронжицький і інші вимагали захисту і поширення серед євреїв мови ідиш. Ідиш мав стати поряд із російською мовою провідником поширення серед євреїв світської освіти [4.1032, с.478]. Відділення товариства у своїй діяльності переходять на платформу захисту національних інтересів єврейської громади. Так, Волинське відділення товариства в вересні 1909 р. стало на захист вчителя-меламеда єврейського училища містечка Староконстянтинів Лабунського. Його звільнили з роботи за звинуваченням у створенні місцевого хедера. Після подання товариством скарги до суду Лабунського поновили на роботі в єврейському училищі [3.617].

1910 р. відбулася нарада нового керівництва. На ній було визначено ставлення керівництва до Талмуд-Тор і подальшого розвитку єврейської освіти. Зазначалось, що Талмуд-Тора наближається до нормального типу елементарної школи, в якій надається ґрунтовна початкова освіта з основних загальноімперських предметів та зберігається викладання єврейських предметів [3.639, с. 8].

1912 р. в Україні, у Білорусії і на території західних російських губерній працювало 3909 шкіл. З них єврейських навчальних шкіл (колишніх казенних) – 211, приватних шкіл (середніх, з правом викладання російською мовою і шкіл товариства «Тарбут», де навчання велось паралельно російською ідиш і іврит) – 218, Талмуд-Тор – 115, ієшив – 5, хедерів – 3360 [4.760, с.72]. Отже, за даними товариства, єврейська освіта на початку 1900-х років була переважно релігійна, лише 10% складали світські початкові заклади загальноімперського зразка.

Паралельно з розвитком системи єврейської шкільної освіти товариство починає підготовку вчительських кадрів для єврейської школи. У 1901 році

Катеринославське товариство взаємодопомоги та ОПЕ організувало проведення в місті з'їзду вчителів-євреїв південних губерній. На з'їзді, за пропозицією делегатів Одеського товариства взаємодопомоги, приймається рішення про відкриття в місті педагогічних курсів. Перші Катеринославські єврейські педагогічні курси запрацювали влітку 1901 року, а з наступного року курси стали щорічними [4.968, с.186]. Формально курси в Катеринославі були відкриті місцевим Товариством взаємодопомоги єврейських вчителів. Комітет ОПЕ прийняв активну участь в їх організації. Викладачі на курси запрошувались за вибором та згодою комітету. Це дозволило Комітету запросити на курси 20 вчителів не із Катеринославської губернії. Всього на курсах навчалось 62 педагоги і тривали вони 24 дні. 1912 р. на допомогу Катеринославським педагогічним курсам в Одесі проводяться літні загальноросійські єврейські вчительські курси. Одеські курси відбувалися з 20 червня до 20 липня 1912 р. до них було зараховано рекордну кількість слухачів – 246 осіб. Майже половину слухачів складали жінки. Програма курсів складалась з 188 годин занять, а у вільний час організовувались екскурсії (всього 15), бесіди, зустрічі з відомими діячами єврейської культури, що проживали в Одесі. Навчальний план курсів передбачав вивчення російської мови та літератури, практичні заняття з ліплення та малювання. Однак до програми курсів не увійшли єврейські предмети [5.1145, с.86].

На початку ХХ ст. Одеське відділення товариства утримувало найбільшу в місті бібліотеку, шкільно-педагогічний музей ім. д-ра Л.Г. Гольфа і літню жіночу колонію. При відділенні працювала Одеська екскурсійна комісія. У 1914 р. вона запланувала організувати грандіозну екскурсію до Палестини. Але здійснити задум завадила епідемія чуми в м. Яффо, а згодом і Перша світова війна [5.1145, с.92].

У кінці 1903 р. за ініціативою єврейського промисловця Л. Бродського та історика Г. Бараца відкривається відділення товариства в Києві. Його очолив відомий офтальмолог і сіоніст М. Є. Мандельштам [2.545, с.4]. З самого початку своєї діяльності відділення взяло на себе утримання всіх єврейських шкіл Київської губернії, а згодом поширило її на Подільську, Волинську та Чернігівську губернії. У повітових містах Товариство організовувало гуртки для підтримку єврейської освіти

та товариства [1.205, арк. 12]. Київське відділення готувало програми викладання, шукало вчителів на вільні посади, надавало довідки про правове становище шкіл. Крім того, відділення спільно з владою визначало розміри коробочного збору і суми, що мали надходити на утримання єврейських шкіл. На початку 1907 р. Київське відділення товариства опікувалось 25 Талмуд-Торами губернії [2.575, с.6-7]. Відділення допомагало і бібліотекам краю: проводило обстеження, допомагало книгами, надавало методичну та правову підтримку.

Значні кошти виділялись на розвиток єврейської освіти в Києві. Так, на початку 1912 р. Київське відділення утримувало в місті два дитячі садочки, громадський хедер, суботню школу при училищі С. Бродського і добилося відкриття чотирьох єврейських училищ. У літній період відділення організовувало на підтримку малозабезпечених учнів відкриті лекції, а також відпочинок із вчителями та іншими слухачами єврейських училищ [5.1145, с.94].

Київське відділення товариства, не дивлячись на власну здавалось би аполітичність, у своїй діяльності стикалося з протидіями місцевої влади – Київського генерал-губернатора та адміністрації Київського навчального округу. Конфліктні ситуації виникали з питань отримання товариством надходжень від коробкового збору (спеціального податку, запровадженого від реалізації кашерного м'яса), створення приватних єврейських училищ та педагогічних курсів при єврейському казенному училищі в Києві, питань посилення державних вимог до Талмуд-тор. Непоступливість місцевої російської бюрократії примушувала керівництво Київського відділення товариства неодноразово звертатися до міністра народної освіти для вирішення зазначених питань [4.709, с.264] У 1908 р. царські власті дозволили зареєструвати новий статут товариства, згідно з яким товариство отримало право відкривати та реєструвати нові відділення на всій території імперії. Наступного 1909 р. було відкрито та зареєстровано 10 відділень товариства. 1914 р. у Російській імперії функціонувало 33 регіональні відділення товариства, зокрема, в Одесі, Києві, Балті, Єлизаветграді, Маріуполі та Харкові [2.589, с.29]. У грудні 1913 р. товариство відсвяткувало свій півстолітній ювілей. На урочистостях

наголошувалось на тому, що товариство об'єднує у своєму складі 7 тис. членів, має уставний капітал більше 1 млн. крб. і річний бюджет в 400 тис. крб. [2.589, с.29].

У роки Першої світової війни товариство активно допомагало єврейським біженцям та виселенцям, здійснювало підготовку вчительських кадрів для заміщення мобілізованих вчителів. До середини 1915 р. ОПЕ взяло на себе утримання єврейських шкіл Західних губерній Російської імперії, які перебували поблизу зони бойових дій.

Державна політика щодо забезпечення потреб єврейських біженців в освіті носила яскраво виражений дискримінаційний характер за національним і релігійним принципом. У Полтавській та Чернігівській губернії, куди прибули переселенці із західних губерній, попечителем Київського навчального округу був виданий циркуляр, згідно з яким до гімназій приймалися учні понад комплект у межах існуючих норм навчальних приміщень. Це стосувалося і учнів-євреїв, але їх прийом «не мав шкодити інтересам християнських дітей» [4.915, с.179].

3 квітня 1915 року міністром народної освіти П.М. Ігнат'євим були запроваджені додаткові правила зарахування євреїв до чоловічих середніх навчальних закладів. Відповідно до цього розпорядження, перевага віддавалася дітям тих євреїв, які були в діючій армії й отримали відзнаку або були поранені чи загинули. У другу чергу зараховувалися діти інших євреїв-військовослужбовців і вже потім – решта. Але ці правила діяли в межах норми і, як завжди, кількість бажаючих перевищувала кількість вакансій у навчальних закладах. Тому між цими вступниками проводились жеребкування й діти-євреї приймалися до закладів відповідно до порядкових номерів. Так, наприклад, до Борзенької чоловічої гімназії в 1915 р. з 33 бажаючих іудейського віросповідання було прийнято лише 15 осіб, у той же час як з 151 особи православного віросповідання було прийнято 143 [4.915, с.180]. До деяких навчальних закладів євреїв не приймали взагалі. Так, до 2-ї Полтавської чоловічої гімназії, яка утримувалася дворянством, не приймалися не лише діти іудейського віросповідання, а навіть діти-євреї, які приймали православ'я.

Розуміючи складність ситуації з забезпеченням шкільною освітою дітей переселенців товариство відмовляється від фінансування єврейської вищої освіти, а

концентрує свою увагу на організації початкової школи в районах розселення єврейських біженців. Організація нових шкіл поставила перед товариством ряд нових завдань, які потрібно було швидко виконувати. Зокрема, нові школи потрібно було створювати у місцях з незначною кількістю єврейського населення, де практично були відсутні освітні установи, гостро не вистачало вчительських кадрів та підручників єврейською мовою. Проблемою була також відмінність освітнього рівня дітей біженців. Великий відсоток дітей виселених з губерній смуги осілості не знав російської мови та традицій інших регіонів імперії [2.543, с.6-9].

На засіданнях ЦК товариства та його місцевих відділеннях 1915 р. активно піднімалось питання про тип школи придатний для задоволення освітніх потреб дітей біженців. У комітетах зійшлись на думці про необхідність створення нових шкіл більш наближених до традиційних єврейських шкіл – хедерів. До програми нової школи Комітет пропонував залучити викладання предметів єврейською мовою, вивчення основ єврейської релігії та культури – єврейської мови (староєврейської та розмовної), Біблії і єврейської історії. Разом з тим, місцеві єврейські громади могли доповнювати програму, додаючи до неї власні дисципліни, які викладались у місцевих школах. Зокрема, в Маріуполі, Катеринославі було додано до програми викладання Талмуду. Окремо в програму вносилося обов'язкове вивчення російської мови [4.1033, с.131].

Організовуючи допомогу єврейським біженцям і виселенцям, ОПЕ поступово втрачає свій фінансовий та матеріально-технічний потенціал. У відділеннях товариства, які функціонували в прифронтівій смузі та містах прийому біженців і виселенців вже на початку 1915 р. розпочались фінансові проблеми. У звітах Одеського [2.561, с. 10-11], Харківського [2.555, с.3], Катеринославського відділень товариства за 1914-1915 роки вказувалось на обмеженості джерел фінансових надходжень та зменшенні бажаних допомагати товариству. Погіршення матеріального становища товариства було викликане мобілізацією значної кількості єврейських чоловіків, а також зростанням кількості єврейських біженців і виселенців. Вихід із ситуації керівники місцевих відділень шукали у співпраці з іншими єврейськими добровільними товариствами, які мали відділення у районах,

де розташовувались переселенці. Так, ОПЕ співпрацювало з Єврейським літературно-художнім товариством (створене в 1914 році) і Єврейським товариством допомоги мистецтву (створене в 1915 році). Товариства мали свої відділення в Харкові, Києві, Катеринославі та Одесі. Спільно з товариствами протягом 1915-1916 років ОПЕ відкрило вечірні вчительські курси в Харкові, уповноважені товариства сприяли організації шкіл для єврейських біженців в Подільській та Полтавській губерніях [4.1032, с.483]. У 1916 р. ОПЕ разом з єврейською громадою Кременчука Полтавської губернії відкрило єврейську чоловічу гімназію А. Фрейденберга [4.1027, с.51]. Загалом товариство у 1916 р. утримувало школи та хедери для дітей єврейських біженців у 126 населених пунктах. У них освіту отримували 18 тис. дітей [2.543, с.19]. Окремим напрямком роботи товариства в роки Першої світової війни була організація культурно-освітніх установ для дорослого населення. Товариство фінансувало освітні курси для дорослих, проводило публічні лекції та творчі вечори єврейських письменників, купувало книги для єврейських бібліотек та читалень. У 1916 р. на курсах для дорослих організованих товариством навчалось 2,5 тис. осіб [2.543, с.19]. Товариство допомагало і єврейським вчителям, що працювали у прифронтових губерніях та сім'ям вчителів мобілізованих до російської армії. Допомога надавалась у формі грошових виплат, організації гуртожитків і довідкових бюро. ОПЕ сплачувало за навчання єврейських дітей біженців у гімназіях та реальних училищах. За даними ЦК товариства станом на 1 березня 1916 р. на потреби єврейських освітніх установ для біженців відділення товариства щомісячно видавали 65 тис. крб. субсидій [4.1033, с.132].

Допомагали дітям єврейських біженців і єврейські студенти вищих навчальних закладів. У більшості вузів де існували єврейські студентські громади організуються спеціальні студентські комітети, які збирали кошти для допомоги єврейській початковій школі та формували зі студентів вчительські групи, які безкоштовно працювали у новостворених єврейських школах. Розуміючи складність ситуації з єврейською освітою в роки Першої світової війни до студентських гуртків приєдналось «демократичне сіоністське студентство» та «гебраїсти». Хоча вони і

виступали проти поширення серед євреїв мови ідиш, але у важкі роки війни підтримали ОПЕ та інші єврейські добровільні товариства, що легально працювали в Росії. Сіоністи і представники легальних товариств зійшлися на тому, що єврейські студенти мають проводити культурно-просвітницьку роботу серед біженців дошкільного і після шкільного віку. Курси для підлітків, бібліотеки, дитячі гуртки мають стати центром студентської допомоги дітям [4.788, с.157]. Адекватним прикладом такої студентської допомоги єврейській освіті стала робота Товариства взаємодопомоги студентів-євреїв Московського університету. Товариству вдалося у 1914 р. зібрати для допомоги єврейським вчителям 550 крб., утримувати за власний кошт 52% студентів євреїв, які були родом з прифронтових губерній [4.788, с.155].

Після лютневої буржуазної революції в Росії відділення товариства запрацювали у всіх губернських та більшості повітових міст України, де існували єврейські громади. 16 квітня 1917 р. відділення Товариства відкрилось в Полтаві. На засіданні було обрано комітет із 12 чоловік і визначено кошторис відділення на 1917 рік у розмірі 31560 крб. Уповноважений ЦК ОПЕ І.І. Фіалков сформував основні завдання товариства у час революційних перетворень: «Єврейська община ще аморфна, тільки вимальовуються контури нової єврейської громади. Поки вона не сформувалась, товариство повинно працювати в тому ж напрямку, в якому працювало більше ніж півстоліття» [4.723, с. 41]. Передбачалось перевести всі єврейські школи в фінансовому і програмному забезпеченні у відання товариства, організувати позашкільні освітні заклади, лекційний відділ, курси з єврейської історії, літератури, історії єврейського громадського руху в Росії. Одночасно створюються і спілки єврейських вчителів. Спілки чимось нагадували профспілку єврейських освітян. Зокрема, при спілках відкривались каси взаємодопомоги, лікарні, санаторії. Декларувався розвиток будинків вчителів, вчительських курсів та клубів. У спілках об'єднувалися вчителі приватних і урядових шкіл, євреї-вчителі, які займалися приватною практикою, а також вчителі-меламеди. Метою спілок була допомога ОПЕ та єврейським інтелігентам у розвитку національної школи, покращення матеріального становища вчителів-євреїв, задоволення культурних

потреб єврейських освітян. Перші спілки вчителів було організовано та зареєстровано у Волинській губернії. До осені 1917 р. Волинська губернська спілка вчителів-євреїв мала зареєстровані відділення у всіх повітових містах [1.383, арк. 23]. Паралельно організовувались і спілки вчителів-меламедів [1.384, арк. 360]. Представники єврейських освітніх спілок, зокрема Волинської губернської спілки вчителів-євреїв, Житомирського відділення товариства для надання допомоги єврейському населенню, постраждалому від військових дій, Товариства допомоги бідним дітям, які навчаються в Житомирській Талмуд-Торі та Спілки меламедів і вчителів єврейської мови, історії і літератури, входили до Ради громадських організацій міста Житомира, а І.М. Росовський представник Волинської губернської спілки вчителів-євреїв був членом президії Ради [1.381, арк. 553].

Отже, у XIX ст. єврейський культурно-освітній рух розвивався у трьох напрямках: традиційно-консервативному, просвітницькому (прихильники руху Хаскала) та офіційно-імперському. У першій половині XIX ст. євреї Російської імперії отримували виключно релігійну освіту в хедерах, Талмуд-Торах, молитовних школах та ієшиботах. Для бідних учнів єврейські общини утримували Талмуд-Тори. Вони відкривались завдяки клопотанням міщанських громад, товариств допомоги бідним, духовного правління або господарського комітету при єврейських молитовних справах. У середині XIX ст. урядова політика змінюється в напрямку реорганізації та русифікації єврейської релігійної освіти. У хедерах і Талмуд-торах запровадили вивчення російської мови. Меламеди мали здавати іспити зі знання ними російської та німецької мови. Проводиться політика на максимальне відображення у навчальному плані актуальних імперських гасел про російську мову, православ'я та самодержавство. Це призвело до консолідації національно-свідомих, освічених євреїв. ОПЕ у другій половині XI – на початку XX ст. стало на чолі культурно-просвітницького руху, що мав забезпечити євреїв можливістю отримати традиційну і світську освіту. Товариство розгорнуло в Україні мережу осередків та відділень, які мали забезпечити отримання бажаними світську освіту, яка надавала їм можливість вступу до вищих навчальних закладів імперії. Однак, в товаристві постійно проходила боротьба двох напрямків – світського та традиційно-

консервативного. Це, в свою чергу, зменшувало спротив товариства асиміляторським тенденціям і, врешті призвело до його розколу на початку ХХ ст.

3.3. Громадські форми охорони здоров'я єврейського населення.

До середини ХІХ ст. надання медичної допомоги в єврейських громадах Російської імперії розвивалося у формі притулків, богаділень, безкоштовних єврейських лікарень, які утримувала місцева єврейська громада. Впродовж 1840-1887 рр. тільки на Черкащині були створені єврейські богадільні в містах і містечках: Звенигородці, Калигірці, Лисинці, Шполі, Умані, Черкасах, Смілі. Богадільні лікарні в Умані, Черкасах, Городищі та Смілі, окрім євреїв, приймали на лікування і місцеве малозабезпечене населення різного віросповідання, яке користувалося безкоштовним лікуванням та видачею ліків на рівні з євреями.

Богадільні діяли майже в кожному місті або містечку регіону. У Миколаєві після офіційної ліквідації місцевого кагалу в 1844 р., першою єврейською організацією стала відкрита в 1869 р. Миколаївська єврейська лікарня. Метою лікарні було надання кваліфікованої безкоштовної медичної допомоги бідним євреям міста. Лікарня існувала на пожертви заможних міщан. При ній для допомоги нужденним та хворим було організовано «Єврейську дешеву їдальню», «Єврейську пекарню», «Миколаївську єврейську громадську лазню». На початку ХХ ст. в лікарні стаціонарно лікувались 74 хворих. Діяла також і амбулаторія. Протягом 1904 р. їх відвідали 4600 хворих [4.750]. Медичну допомогу бідним надавали Товариства допомоги нужденним євреям містечок Амур-Нижнедніпровський Новомосковського повіту [2.514, с.14], Гола Пристань Херсонської губернії [2.560], села Каменське Катеринославської губернії [1.173, арк. 202].

Станом на 1898 р. у південноукраїнських губерніях функціонувало 16 благодійних лікарень, які утримувались коштом філантропічних товариств та коробочного збору [4.1068, с.169]. Влаштували їх переважно в громадських будинках; утримувались вони за рахунок пожертв заможних євреїв міста. До богаділень ставлення місцевого єврейства було різним. Одна категорія визнавала їх марнотратними організаціями, де процвітає хабарництво та казнокрадство, відсутні

належна кількість медичного персоналу і ліків. Інші вважали богадільні місцем, де могли знайти допомогу бідні, каліки та всі нужденні. Так, в Одеській благодійній лікарні на кінець XIX ст. на стаціонарному лікуванні протягом року перебували 2243 особи, щоденно за медичною допомогою зверталися 155 осіб. [4.843, с.116] За обсягом наданої допомоги лікарня поступалася лише Варшавській та Київській єврейським лікарням. Заснована у 1854 р. Житомирська єврейська лікарня і богадільня відносилась до числа найбільших закладів даного типу в межі осілости і вважалась найкращою за рівнем надання в ній медичної допомоги [4.896, с.39]. У Сімферополі єврейська лікарня була відкрита 1 лютого 1854 р. На її утримання єврейське населення міста зібрало 5188 крб., котрі було витрачено на купівлю двох будинків та необхідного медичного обладнання. Для роботи в лікарні було запрошено наглядача, фельдшера, сторожа та прачку. 15 січня 1866 р. на кошти С. Розенштейна при лікарні відкрито богадільню на десять місць. На початку 1890-х рр. лікарня утримувалась за рахунок Сімферопольської міської управи та Таврійського губернського земства [4.992, с.249].

На початку XX ст. єврейський соціально-реабілітаційний громадський рух поширюється на всі українські землі Російської імперії. Єврейські громади Правобережної України організовують і реєструють товариства допомоги хворим і немічним євреям. Єврейські товариства реєструються у містечку Ржищев, Бердичев, Грицев, Дунаївці та ін. [1.200, арк. 3-4]. Єврейські медичні установи активно підтримували заможні купці та почесні громадяни міст. Одеська родина власника торгового дому Ашкеназі підтримувала місцеву Єврейську лікарню. Члени родини були серед засновників і учасників благодійних товариств медичного спрямування. Л.Г. Ашкеназі певний час очолювала Товариство допомоги породіллям м. Одеси, яке розпочало свою діяльність у 1879 р. На початку XX ст. товариство надавало допомогу значній кількості знедолених жінок, у тому числі і неєвреям. У 1893 р. керуючим справами товариства було обрано банкіра, спадкового почесного громадянина, комерції радника – О.С. Хаїса, який згодом став його головою. Саме під контролем О. Хаїса, капітал товариства до 1885 р. перевищив 15 тис. крб. Л. Ашкеназі та О. Хаїс були також серед засновників Товариства санаторних колоній

та інших гігієною-дієтичних закладів для лікування й виховання слабких здоров'ям учнів бідного єврейського населення м. Одеси [4.1068, с.170]. Допомогу Єврейській Одеській богадільні ім. імператора Олександра II надавали місцеві єврейські банкіри А. Бродський, Б. Вальтух, О. Хаїс. Вони фінансували будівництво притулку та власним коштом здійснювали лікування хворих. У 1898 р. в богадільні на балансі єврейських банкірів перебувало 18 ліжок. З них Луїза Ашкеназі утримувала – 2, Абрам та Самуїл Бродські – 2, О. Хаїс – 1 ліжко [4.1068, с.171].

Єврейські медичні громадські установи користувались популярністю серед населення, про що свідчать дані про їх бюджети. Наприклад, Полтавська єврейська лікарня мала річний кошторис у 15 тис. крб. При лікарні діяло Товариство допомоги бідним єврейським учням та безкоштовна їдальня з бюджетом у 5 тис. крб., похоронне товариство з бюджетом 8 тис. крб. На кошти Кременчуцької єврейської лікарні утримувались єврейське благодійне товариство «Гликус Несед», товариство допомоги нужденним школярам, товариство допомоги бідним дітям євреїв, Кременчуцьке відділення товариства допомоги єврейським вчителям і меламедам, що проживали в Києві [4.1027, с.34]. Єврейське товариство допомоги хворим євреям в м. Рівному Волинської губернії допомагало міській єврейській лікарні. На вимогу товариства щорічно виділялись кошти на потреби лікарні з Рівненського коробочного збору. 1896 р. лікарні отримала 3161 крб. З них від товариства – 128 крб. [5.563, с.4]. На початку 1901 р. допомогу лікарні надавало товариство «Лінас Це дек» на чолі з купцем С. Зільбергом. На кошти товариства утримувались також міські рівненські лікарі [3.606]. Єврейське товариство допомоги хворим євреям в місті Житомирі на чолі з І.І. Кулішером під назвою «Лінас-Гоцедек» утримувало власним коштом Житомирське двокласне єврейське початкове училище. Товариство щорічно виділяло на його потреби близько 3 тис. крб. [1.365, арк. 13; 1.366, арк. 14] Крім того, товариство в 1900 р. профінансувало будівництво будинку Талмуд-Тори, виділивши 11 тис. крб. [3.607].

У Миколаєві функціонувала «Комісія з роздачі допомоги хворим євреям при Товаристві допомоги бідним євреям міста Миколаєва». Комісія допомагала хворим євреям безвідсотковим кредитуванням, оплачувала лікарняні витрати, надавала

безкоштовні ліки. Тільки в 1901 р. Комісія надала допомогу 300 євреям на суму в 1 тис. крб. Крім того, «Аптека Ландау» відпускала безкоштовно ліки та медичний інвентар хворим за рецептами Миколаївської єврейської лікарні [4.750].

На благодійні внески у Києві виникла одна з найбільших в Україні єврейських лікарень. Кошти на розвиток лікарні виділяли відомі київські промисловці та купці М. Закс, М. Гальперін, Б. Куперник, сім'я Бродських [4.1019, с.97]. Зокрема, родина Бродських брала активну участь у будівництві лікарні. У 1896 р. на гроші Бродських відкрито відділення акушерства-гінекології київської єврейської лікарні (75 тис. крб.). Відділення неврології носило ім'я мецената С.А. Френзеля, який профінансував його будівництво. Відомий цукрозаводчик М.Р. Закс фінансував офтальмологічну клініку та здійснював щорічну закупівлю ліків та обладнання для неї. Туберкульозне відділення будував і утримував промисловець М.Б. Гальперін [4.931, с.138]. Київський лікар Нейштубе протягом 1901-1902 рр. здійснював збір пожертв на допомогу бідним євреям, які власним коштом не могли оплатити перебування у лікарні [1.198, арк. 4-5]. За кошти фабриканта Іони Зайцева в 1896-1897 р. було побудовано Безкоштовну Київську єврейську хірургічну лікарню. Лікарня надавала безкоштовну допомогу бідним міщанам незалежно від їх віросповідання. При лікарні в 1911 р. син Іони – Маркус Зайцев – створив богадільню та дитячий притулок [4.800].

На початку ХХ ст. в Києві діяло Товариство допомоги хворим дітям, яке було створене на кошти євреїв, надавало допомогу представникам всіх національностей. Один з членів цього товариства, Л. Бродський, на власні кошти заснував при ньому безкоштовну амбулаторію [1.204, арк. 40]. Той же Л. Бродський допомагав Товариству з надання допомоги бідним сухотним хворим євреям м. Києва [1.202, арк. 257], Товариству літніх санаторних колоній для хворобливих дітей бідного єврейського населення міста Києва. За його сприяння товариство отримало від Київської міської управи земельну ділянку у Пущі-Водиці для побудови дитячого санаторію на 200 ліжок [2.558, с.4] При санаторію функціонував Інститут дитячої допомоги, який надавав щоденну медичну допомогу єврейським дітям. Дитячий санаторій користувався популярністю серед київського єврейства. Так, у 1912 р. до

Товариства допомоги хворим дітям міста Києва надійшло 1400 заяв з бажанням київських євреїв оздоровити у санаторії власних дітей [4.683, с.10].

Отже, в другій половині XIX – на початку XX ст. в Україні євреї створили власну систему медико-соціальних товариств, які забезпечували основні потреби нужденних євреїв. Товариствам активно допомагали єврейські фінансисти, промисловці та пересічні міщани. Для координації і контролю за використанням пожертв у великих містах створювались спеціальні Комісії, які часто діяли при міських управах. Кожна Комісія в кінці року надавала єврейській громаді міста фінансовий звіт про використання благодійних внесків. Так, звіт Київської Комісії за 1909 рік складав список пожертв на 70 сторінок. Цей список включав в себе і тих, хто вніс декілька тисяч крб. (таких як Лев Бродський), і тих, хто зумів передати на благодійність лише 50 коп. (як молодий художник Абрам Малевич). Список супроводжувався коментарями: «Во избежание неправильных заключений, считаем нужным указать, что цифры и итоги настоящего списка далеко не исчерпывают тех сумм, которые жертвуются киевскими евреями на дела благотворительности, в виде членских взносов в разные, не состоящие при Представительстве, общественные учреждения или пожертвованной на балы, вечера и т.п.» [4.800].

У створеній в дореволюційній Росії системі благодійних організацій у галузі охорони здоров'я, поряд з єврейськими лікарнями, богадільнями, товариствами «Езрас Хойлім», «Бікур Хойлім», важливу роль відіграло Товариство з охорони здоров'я єврейського населення. Товариство виникло за ініціативою Петербурзьких лікарів та групи єврейських громадських діячів 28 жовтня 1912 р. Його засновниками були видатні єврейськими лікарі того часу С. Кауфман, Н. Ботвінник, М. Грант, С. Фрумкін, А. Залкінд, І.Л. Кацнельсон, А. Брамсон, Я. Ейгер. Керівником новоствореної організації було обрано контр-адмірала у відставці С. Кауфмана, секретарем – М. Шварцмана [4.835, с.140]. Головною метою товариства було вивчення санітарно-гігієнічного стану єврейства, поширення серед нього наукової інформації в галузі гігієни, сприяння побудові суспільно-лікарської справи на науковій базі та організації охорони здоров'я єврейського населення. У програмі організації мова також йшла і про систему широкої профілактики різного роду

хвороб. Товариство прагнуло створити єдину загальноімперську єврейську громадську службу охорони здоров'я, яка об'єднає в собі наявні общинні філантропічні організації на зразок «Езрас Хойлім», «Бікур Хойлім», «Лінотха-цедек», «Рофе Хойлім» та інші, а також діючу мережу єврейських благодійних лікарень (наприклад, Єврейська лікарня в Києві) [4.835. с.139-140]. Товариство, окрім медичної діяльності, приділяло багато уваги просвітницькій і профілактичній роботі. Робота товариства повинна була модернізувати наявну систему охорони здоров'я євреїв, виходячи з позицій санітарної освіти і збереження здоров'я єврейської молоді. Особливу увагу товариство приділяло охороні здоров'я єврейських підлітків [2.583]. Так, Київське відділення Товариства охорони здоров'я єврейського населення (zareєстроване 15 лютого 1913 р.) [1.231, арк. 17] спільно з Товариством літніх санаторних колоній для хворобливих дітей бідного єврейського населення міста Києва допомагало дитячій літній колонії міста Боярки. ОЗЕ направляло для огляду дітей своїх лікарів, готувало медичну документацію, проводило дезінфекцію дитячих речей та постійної білизни [2.558, с.32-34].

За перші два роки товариство розгорнуло активну роботу з реалізації ряду програм, а саме: будівництво лікарень, організація літніх таборів для дітей сімей бідняків, консультації з охорони материнства та дитинства, відкриття за власний кошт амбулаторій, диспансерів, безкоштовне забезпечення бідняків необхідними ліками, а їх дітей-молоком (програма «Краплина молока»), обстеження фізичного і психічного стану єврейського населення, санітарно-гігієнічна пропаганда і профілактика захворювань [1.207, арк. 3]. Для оздоровлення дітей товариство організовувало літні дитячі майданчики. Уже влітку 1913 р. були відкриті дитячі майданчики у Бердичеві та Вітебську (Білорусь) [2.557, с.26-43].

Окремо товариство здійснювало видавничу діяльність. Коштом товариства видавались книги на санітарно-гігієнічну тематику та з питань організації медичних закладів. Також виходили популярні медичні брошури мовою ідиш. Було видано серію листівок і плакатів, які розповідали про інфекційні хвороби, зокрема, про дизентерію, висипний тиф, кір, скарлатину, черевний тиф та ін. Окрема серія видань присвячувалась організації догляду та гігієні дошкільнят і школярів. У 1915 р.

Товариство видало брошуру М.М. Штейнгауза «Дитячі майданчики». Видання було повторено в 1916 р. До брошури увійшли інструкції з організації дитячих майданчиків, розроблені Комісією з фізичного виховання при Центральному комітеті ОЗЕ. Того ж року вийшов «Збірник рухливих ігор» М.А. Окуня [4.958, с.198]. Загалом з 1913 по 1920 рік Товариство надрукувало 25 видань книг і брошур, об'ємом 77 друкованих аркуша, загальним тиражем в 295 тис. екземплярів. За кошти Товариства було видано 20 видів плакатів тиражем в 100 тис. штук [4.958. с.199].

З початком Великої війни товариство не припинило свою діяльність. Протягом 1915 р. відділення товариства були зареєстровані в Катеринославі, Єлизаветграді, Києві, Полтаві, Проскурові та інших прифронтових містах. У 1916 р. було відкрито 40 дитячих майданчиків розрахованих на 1500 дітей. Протягом року їх відвідали більше 200 тис. разів. Майданчики існували в Бахмуті, Катеринославі, Кременчуці, Одесі, Харкові, Чернігові, Юзівці. На кінець 1917 р. товариство утримувало 45 дитячих майданчиків [4.958, с.195]. Наприкінці 1914 р. в Одесі, Києві, Брест-Литовську, Феодосії та Харкові відкрито відділення ОЗЕ, які здійснювали огляди фізичного і психологічного стану здоров'я єврейського населення міст і містечок регіону, а також допомагати єврейським біженцям, які були виселені з прифронтової смуги за наказом російського командування або добровільно залишили райони бойових дій на території Польщі, Білорусії, Литви та Курляндії [4.932, с.88]. У Таврійській губернії єврейська спільнота створила Товариство допомоги постраждалим від війни, яке мало свої відділення в Сімферополі, Євпаторії та інших містах губернії. Осередки товариства спільно з ОЗЕ та іншими єврейськими філантропічними товариствами розпочали роботу з прийому та облаштуванню в містах регіону єврейських біженців з Правобережної України [2.538, с.21-22].

У перші місяці після лютневої буржуазної революції голова товариства М. Гран розгорнув кампанію зі створення мережі єврейських медичних закладів. У серпні 1917 р. діяло 45 філіалів ОЗЕ, що об'єднували 15 тис. активістів. [4.958, с.196]. У листопаді 1918 р. в Києві відбулась Перша Всеукраїнська нарада діячів Товариства, яка постановила організувати свою діяльність в Україні як самостійне добровільне товариство, співпрацюючи з єврейськими общинами. Осередки

товариства мали використовувати свою популярність серед євреїв з метою утримання за рахунок пожертв системи закладів дошкільного виховання, єврейських лікарень та інших медичних установ. Нарада задекларувала відкриття в Одесі, Харкові, Катеринославі та Криму обласних бюро товариства [4.1017, с.353].

Після встановлення в країні більшовицького режиму одразу постало питання стосунків влади і єврейських національних громадських об'єднань. 11 березня 1919 р. колегія і партосередок Центрального єврейського комісаріату розглянули питання про можливість подальшого існування єврейських громадських організацій, таких як ЄКОПО, ОЗЕ, ТРЦ, Культур-Ліги і інших безпартійних структур просвітницького і філантропічного напрямку діяльності, в керівництві яких були представники сіоністських організацій. Враховуючи, що коштів на реалізацію соціальних програм більшовикам на вистачало, було прийнято рішення зазначені організації не ліквідувати (виключення склало товариство «Тарбут»), але здійснювати постійний контроль за їх діяльністю [1.425, арк. 13]. При цьому організації втрачали свої вклади в банках, і тому вони вимушені були активно використовувати пожертви приватних осіб, а також кошти закордонних єврейських організацій. З червня 1919 р. на місцях функціонували спеціальні комітети допомоги погромленим, які створили спільно більшовицькі органи Наркомздрав та Наркомнац і єврейські благодійні товариства [1.426, арк. 169]. У червні 1920 р. за підтримки Джойнту в Москві було створено Єврейський Громадський Комітет допомоги постраждалим від війни, погромів і стихійних лих. На вимогу Джойнт до Євгромадкому мали увійти і представники єврейських допомогових організацій, зокрема і ОЗЕ як організації, що надає євреям медичну допомогу. Центральне бюро євсекцій погодилося виконати вимоги американських єврейських благодійників. Джойнт також отримав право делегувати у Комітет, а також до його керівних органів (Центральний Комітет, Президія ЦК) свого представника. За необхідності на місцях могли відкриватися відділення Євгромадкому, в яких могли працювати місцеві активісти єврейських політичних партій і громадських організацій [1.318, арк. 1]. Створення Євгромадкому розглядалося компартійними органами як можливість залучити для реалізації власних програм кошти закордонних єврейських

гуманітарних організацій. Джойнт зобов'язувався всі свої кошти, які надходили із-за кордону, передавати виключно в руки Комітету. Продовольство, до його розподілу, повинно було зберігатись на складах Червоного Хреста. Організації учасники Комітету мали впорядкувати власні статутні документи з існуючим законодавством і по-новому пройти реєстрацію. У серпні 1920 р. було зареєстровано новий статут Товариства охорони здоров'я трудящих євреїв. Відповідно статуту, товариство мало займатися вивченням санітарно-гігієнічних умов життя євреїв у містах, розповсюдженням серед єврейської людності інформації про правила санітарії та гігієни, реалізацією заходів щодо поліпшення справи фізичного виховання єврейських дітей [1.319, арк. 1]. Осередки товариства на початку 1920-х рр. організовували серед євреїв кампанії з популяризації наукових знань у медико-санітарній і побутово-гігієнічній сферах, докладали зусиль щодо поліпшення медичного нагляду за єврейськими школярами. У складі товариства з 1918 р. функціонували два основні структурні підрозділи: відділ дошкільної та позашкільної санітарно-просвітницької роботи, а також медико-санітарний відділ [1.327, арк. 33].

У кінці 1920 р. ЦБ євсекцій взяло курс на більшовизацію єврейської громадської ініціативи і поступове включення єврейських добровільних товариств в систему наявних державних соціально-медичних установ. 8 листопада 1920 р. після консультацій з ЦБ Євсекцій при ЦК партії Єврейський відділ Наркомнацу видав розпорядження про реорганізацію єврейських громадських організацій. Аргументацією слугувала теза про непопулярність їх серед єврейських трудящих. Реалізація даної постанови передбачала поступову зміну керівництва добровільних товариств, різке збільшення в них партійної присутності і повне погодження всіх планів роботи з компартійними органами. У перспективі товариства мали бути об'єднані з відповідними пробільшовицькими організаціями. Вказувалось на необхідності жорстко обмежити коло функцій місцевих відділень ЄКОПО, ТРП та ОЗЕ, по можливості не допускати їх участі у кампаніях з допомоги єврейському населенню регіонів. Наголошувалось на необхідності відповідним органам відмовляти некомуністичним єврейським товариствам у перереєстрації їх статутної

документації і за допомогою методів адміністративного впливу постійно тиснути на осередки організацій на місцях при виявленні будь-яких випадків їх нелояльності до правлячої партії [4.760, с 43]. У січні 1921 р. після посилення тиску на Євгромадком з боку компартійних органів Комітет стали залишати представники єврейських громадських організацій. У лютому 1921 р. із Всеукраїнського Комітету вийшло українське відділення товариства. Розпочався короткий період напівлегальної, а згодом і нелегальної діяльності ОЗЕ [1.320, арк. 1]. За даними НКВС на початку 1920-х рр. в товаристві працювало три відділи – медико-санітарний, відділ дошкільної та позашкільної освіти. Відділи підпорядковувались Головному комітету товариства, який формувався з'їздом представників ОЗЕ [1.1, арк. 14зв.]. У кінці 1921 р. на території України були офіційно розпущені осередки товариства, а його активісти продовжили свою діяльність спочатку у складі АРА, а згодом у структурах Джойнт. Остаточне рішення про закриття на місцях осередків і відділень ОЗЕ було прийнято в січні 1922 р. У грудні 1922 р. ОДПУ порадило НКВС відмовити у реєстрації статуту товариства «за політичними мотивами». Спроби активістів товариства пройти реєстрацію продовжувались ще до весни 1924 р. [4.760, с.52]. Протягом 1922 р. пройшла чистка апарату Євгромадкому та інших єврейських громадських організацій, зокрема і ОЗЕ. Частина медичних і педагогічних закладів, що фінансувались товариством, було передано на баланс Червоного Хреста, інші – було розформовано та передано на баланс Наркомпросу та Наркомздраву [1.134, арк. 2]. Одночасно посилювався тиск і на колишніх службовців та функціонерів товариства. За клопотанням секретаря ЦК КП(б)У Д. Лебеда голові ДПУ Української СРР В. Балицькому в лютому 1923 р. було встановлено негласний нагляд за єврейськими активістами [1.140, арк. 16]. Після ліквідації самостійності товариства, співробітники організації стали працювати в медико-санітарній комісії Євгромадкому, в Наркомпросі та Наркомздраві, надавали медичну допомогу, співпрацюючи з Джойнтом та Комісією Нансена по боротьбі з голодом. Частина активістів емігрувала за кордон. У середині 1930-х років активісти ОЗЕ були піддані репресіям за звинуваченням у буржуазному націоналізмі та роботі на іноземні розвідки. Отже, політика компартійних органів, направлена проти

колишніх буржуазних єврейських громадських об'єднань, призвела до ліквідації в Україні навесні 1922 р. всіх ефективно діючих соціально-медичних громадських організацій. Ті, що залишились, працювали нелегально і їх активісти переслідувались як діячі сіоністського підпілля.

В Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. єврейська громада створила цілу низку різнопрофільних громадських об'єднань, метою яких було забезпечити українське єврейство можливостями захисту власних соціально-економічних, культурно-освітніх та соціально-реабілітаційних потреб. Створення громадських об'єднань стало реакцією українського єврейства на реакційну і часто антисемітську політику російського самодержавства кінця XIX – початку XX ст. Суттєвим чинником, що стимулював інституалізацію єврейського громадського руху, був благодійно-філантропічний рух. Цей рух, за створення загальноєврейських соціально-реабілітаційних організацій мав окремий, небажаний для правлячої еліти аспект. Адже в багатьох випадках спонукальним мотивом до організації соціально-реабілітаційних інституцій виступало незадоволення євреїв своїм політико-соціальним та культурно-релігійним становищем. Рух підривав у самій основі ідеологічний імперський постулат про прагнення євреїв до православ'я та асиміляції у титульній нації. Єврейські товариства соціального спрямування, на відміну від німецьких та польських, не лише не припиняли своєї діяльності як під час першої світової війни, а навпаки, активізували свої дії для допомоги єврейському населенню окупованих та тилкових територій. Громадський єврейський рух другої половини XIX – початку XX ст. створив передумови для активного суспільно-політичного відродження єврейської громади в роки української революції 1917-1920-го років. Добровільні товариства, громадські організації та спілки заклали фундамент для створення сіоністських організацій, дали можливість сформуватися власне єврейським політичним партіям, які стали основою формування державницького крила єврейського суспільно-політичного руху.

РОЗДІЛ 4.

ЄВРЕЙСЬКА ГРОМАДСЬКА САМОПОМІЧ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1914-1920 рр.)

4.1. Політика російського самодержавства щодо євреїв під час Першої світової війни.

Початок Першої світової війни російське єврейство зустріло з небувалим піднесенням патріотизму і підтримкою політики російського царизму. Єврейські общини українських губерній активно виступали з підтримкою війни із «германцями» і ратували за швидку перемогу анти німецької коаліції. Про це говорять публікації місцевої преси перших місяців війни. Так, 22 червня 1914 р. в Житомирській великій і хоральній синагозі було відправлено урочисту молебень «за здоров'я царствуючого дому і перемогу слов'янської зброї» [3.618]. 24 липня 1914 р. представники єврейської общини Волинської губернії казенні рабини Векслер і Болухер від імені єврейської громадськості висловили вірнопідданські почуття його царські величності і виразили готовність надати своє майно на захист Вітчизни від «германських» агресорів [3.619]. Організовувались кампанії зі збору коштів серед єврейства на допомогу солдатським сім'ям і запасникам. У липні 1914 р. в Житомирі єврейські активісти зібрали серед заможних євреїв міста 6 тис. крб. для сімей запасників [3.620]. Протягом 1914 р. до російської армії було мобілізовано близько 400 тис. євреїв [4.805, с.302]. Солдати єврейської національності з перших днів війни показали себе з кращої сторони і одразу ж стали отримувати за власні ратні подвиги імперські ордени і медалі. Так, доброволець єврей Кац за героїство у бою при Гамбінені отримав «Георгія» і військове звання підпрапорщика. Відзнаку вручив Кацу особисто командуючий армією [4.950, с.140].

З іншої сторони, світова війна загострила всі національні проблеми Російської імперії. Серед військових чиновників і представників різних верств населення стали проявлятися сформовані раніше стереотипи і негативізм стосовно єврейського населення імперії, які мали форму як побутового, так і державного антисемітизму. Російський антисемітизм став ніби виправданням державного втручання в

формування однорідного «населення» без будь-яких відмінних особливостей. Стосовно євреїв то для них проблемою була їх релігія та етнічна приналежність. Євреям Російської імперії приписувались непатріотичність, жадібність, егоїстичність та продажність. Д.А. Мілютін в 1911 р. писав, що «ворог знайде в єврейському населенні готових до його послуг шпигунів, провідників і всякого роду агентів» [4.722, с.36].

Уся територія межі осілости опинилась під управлінням російського військового командування, сфера його повноважень поширювалась і на окуповані райони Австро-Угорської імперії. Фактично керівництво цивільним населенням здійснював начальник штабу верховного головнокомандувача генерал-лейтенант М.М. Янушкевич, який займав дану посаду з 19 липня 1914 р. по 18 серпня 1915 р. Цей воєначальник був відомим в імперії антисемітом. Російський генеральний штаб розгорнув на фронті і в тилу армій неприховану антисемітську політику. Окремі антисемітські кампанії проводила і цивільна адміністрація регіону. 26 червня 1915 р. начальником штабу Південно-Західного фронту була розіслана секретна телеграма всім командувачам арміями фронту. У ній, зокрема, зазначалось: «Главкомандующий Юго-Западным фронтом Н.И. Иванов приказал воспретить выход и распространение газет, издающихся на еврейском языке, а всю корреспонденцию на еврейском языке конфисковать». Аналогічний наказ був відданий і головнокомандувачем Північно-Західного фронту М.В. Алексеєвим. У липні 1915 р. було опубліковано урядове розпорядження, яке тимчасово забороняло видання всіх газет і журналів мовами ідиш та іврит. Всього, згідно наказу, було заборонено 7 щоденних газет, 1 тижневик та 3 журнали [4.950, с.144]. Той же Н.І. Иванов у 1916 р. поставив під військовий нагляд всіх повій-єврейок, як потенційних німецьких диверсанток. Причиною наказу стало зростання випадків венеричних хвороб серед російських солдатів. Тільки в Київській губернії кількість випадків венеричних захворювань серед солдат, які лікувались у військових госпіталях зростає більш ніж у десять разів у порівнянні з 1915 роком. Генерал вважав, що німецько-єврейські організації вкладали величезні кошти для сплати роботи повій з зараження російських офіцерів та солдат [4.1076, с.16].

На окупованих територіях Східної Галичини та Буковини російською владою було створено Тимчасове воєнне генерал-губернаторство Галичини на чолі з графом Г.О. Бобринським. Російська військова адміністрація одразу розпочала неприховану антиєврейську пропаганду та кампанії з виселення євреїв і захоплення їх у заручники. Вступ російських військ на територію Східної Галичини та Буковини супроводжувався погромами і масовими грабежами цивільного населення, а також вбивствами цивільного єврейського населення, знищенням синагог і єврейських молитовних будинків. У м. Бучачі російські казаки згвалтували 60 єврейських жінок, 12 з яких померли, ще 40 завагітніли [1.181, арк. 51]. У вересні 1914 р. російські війська вступили до Львова, а вже 27 вересня в єврейському кварталі міста було вчинено жорстокий погром. Верховним головнокомандувачем великим князем Ніколаєм Ніколаєвічем і головнокомандувачем Південно-Західного фронту генералом М.Ю. Івановим було видано ряд розпоряджень, які забороняли єврейському населенню окупованих територій вільне пересування і виїзд за межі Галичини. В той же час було заборонено і закрито всі єврейські національні установи, сотні євреїв було взято в заручники, десятки тисяч насильно виселені у внутрішні губернії Російської імперії [4.932, с.114]. Євреїв залучали до важких земельних робіт, будівництво шосейних доріг, а також на вантажно-розвантажувальні роботи на залізниці. Щоденна рознарядка для повітового міста чи залізничної станції складала від 500 до 600 осіб. Залучені до трудової повинності євреї працювали безкоштовно, отримуючи лише гарячий обід [1.305, арк. 2].

Після поразок російської армії в Східній Пруссії верховне головнокомандування, розуміючи настрої в армії, стало шукати винних, а також зрадників інтересів імперії. Вони швидко були знайдені серед євреїв, які проживали у прифронтовій зоні чи на окупованих територіях. Ось витяг з телеграми начальника штабу 25-го корпусу: «У зв'язку з посиленням шпигунської активності серед євреїв та німецьких колоністів, командувач армією наказав: ні тих ні інших, крім особливо надійних, до військ не допускати; при зустрічах на шляху приймати заходи щодо того, щоб ці особи не могли знати про кількість військ і обозів чи узнати назву частин. При спробах спротиву чи втечі діяти без попередження з застосуванням

зброї. ... З тими хто не виконує наказів військової адміністрації поступати за законами військового часу» [4.946, с.27]. 24 травня 1915 р. великий князь Ніколай Ніколаєвич «визнав за необхідне, з метою попередження їх (євреїв) злочинних виступів, брати з числа урядових рабинів і заможних євреїв заручників під варту, їх майно піддавати секвестру, з попередженням останніх про застосування до них, у випадку мінімальної неблагонадійності зі сторони євреїв, стосовно нашої армії, найбільш репресивних заходів» [4.690, с.296]. У канцелярії губернатора склалися списки потенційних заручників, а коли вони потрапляли під варту, то мали дати підписку, що у разі шпигунської діяльності або надання допомоги ворогу кимось із членів їхньої громади, вони будуть страчені через повішання; «за кожного мирного жителя, на якого буде зроблено донос ворожій владі, а також за кожного спійманого шпигуна-єврея, відповідатимуть два заручники». Майно заручників підлягало секвеструванню (передачі на зберігання державі до завершення війни), що, фактично, означало конфіскацію, а майно осіб, які виявляли найменшу ворожість або підозрювались у шпигунстві – конфіскувалося. Траплялися випадки, коли представники російської влади продавали списки потенційних заручників зацікавленим особам і таким чином надавали можливість уникнути арешту бодай на якийсь час. Більшість заручників потрапляли під варту до в'язниць у Полтаві, Києві, Вільно та інших внутрішніх губернських містах, а влітку 1915 р. частину заручників вивезли до Симбірської губернії. Із серпня 1915 р. заручникам дозволили залишатись у своїх громадах (цей дозвіл був номінальним), а заарештованих на території, яку влітку 1915 р. займав ворог, слід було звільнити з-під варти. Інститут заручництва існував навіть після Лютневої революції 1917 р. [4.678, с.74].

Отже, російське військове командування та урядові чиновники використовували євреїв в ролі цапа відбувайла. 4 серпня 1915 р. Міністр внутрішніх справ М.Б. Щербатов на засіданні Ради Міністрів так охарактеризував ситуацію: «Наші бажання замирити Ставку безрезультатні. Всі доступні нам засоби боротьби з упередженням вичерпані. Ми всі разом і кожен окремо багаторазово і говорили, і писали, і просили, і жалілись. Але всесильний Янушкевич вважає, що державні думки для нього є необов'язковими. У його плани входить підтримка в армії

особливо негативного ставлення до всіх євреїв і виставлення їх в образі винних за невдачі на фронті» [4.678, с.71].

Політика переслідування євреїв стала результатом не тільки особистого антисемітизму головнокомандувача – великого князя Ніколая Ніколаєвича але і його начальника штаба генерала Н.Н. Янушкевича. Ця політика лежала в основі військової теорії російського Генерального штабу. Інформацію про поділ населення на корисних і шкідливих офіцери отримували у військових училищах і академіях. Теорія підтримувала упередження та стереотипи, які формувалися серед православного населення Російської імперії з дитинства. А саме про те, що євреї були іновірцями, що зрадили Ісуса Христа; що вони були неробами і експлуататорами, які не пахали і не сіяли, але отримували прибутки із повітря; що вони сіяли серед православних смуту, підривали віру в царя, владу і основні засади традиційного російського життя. Загалом, в уявленні православних вони були виразником всього чужого та ворожого. В межі осілості, де більшість мобілізованих ніколи раніше не виїжджали з насиджених місць, це особливо кидалось в очі. Євреї говорили іншою мовою, були інакше одягнені, їх звичаї та традиції викликали підозру і здавалися дивними. Вони – євреї – дуже підходили на роль винних у всіх військових невдачах і матеріальних втратах військового і цивільного населення прифронтових губерній. В той же час вони були абсолютно беззахисними. Начальство пояснювало поразки єврейською «зрадою» і санкціонувало про ти них насилля. Межі та об'єм санкцій й насильства стосовно євреїв визначався в кожному конкретному випадку особистою позицією чиновника чи військового керівництва [4.690, с.290]. 27 листопада 1914 р. верховний головнокомандуючий Російської армії Ніколай Ніколаєвич оголосив євреїв головними ворогами Росії і видав указ про їх примусове виселення з прифронтових районів «за необхідною потребою» [4.678, с.72]. Ще до видання указу про депортацію євреїв у перших числах листопада 1914 р., євреї були поголовно виселені з м. Бережинець, Олізарки, Домбровці, Млинова, Муравиці, Сурни Волинської губернії [4.1009, с.84]. Розпорядження про виселення, як правило, надходило перед самою акцією. Для зборів виселенцям надавали до двох годин часу. Євреї залишали своє майно, і декілька верст йшли пішки на збірні

пункти. Залишені будинки та майно потрапляли у розпорядження військової адміністрації або грабувались солдатами.

Депортації євреїв часто супроводжувались насиллям, грабежами та погромами. Згідно з даними Єврейського комітету допомоги жертвам війни, протягом 1915 р. сталося 19 погромів у Віленській, 13 – у Ковенській, 7 – у Волинській, 15 – у Мінській губерніях. Із них лише три відбулося без участі військових. Практично всі погроми розпочинали козаки, а поява їх на певній території була першим сигналом для місцевого населення про можливий початок насильства супроти євреїв. Досить часто наказ про виселення слугував приводом для початку пограбування, а взяття заручників легітимізувало шантаж. Виселення євреїв як «шпигунів» призводило до зростання напруги у стосунках між ними та місцевим населенням, перетворювало їх на ворогів, а отже, на об'єкт, насильство щодо якого було, як розуміло населення, дозволене владою [4.678, с.77]. Грабежі часто проводились під прикриттям «реквізицій» і фактично санкціонувались зверху. Штаб 4-ї армії Південно-Західного фронту роз'яснив у відповідь на запит про «порядок проведення реквізицій на театрі військових дій і прифронтових районах»: «У жидів забирати все» [4.690, с.297].

Отже, військові погроми стали продовженням і наслідком політики верховного командування (Ставки). На відміну від погромів 1880-х років і погромів початку ХХ ст. військове командування не застосовувало до погромників жодних адміністративних і кримінальних заходів. Ерік Лор відмічає, активну участь військових у погромах, аж до найвищого командування, яка стала особливістю погромів 1914-1920-го рр. [4.818, с.57]. Це були перші погроми, в яких першу скрипку грала ідеологічна складова. Російський антисемітизм та юдофобія Ставки порадили інститут виселення-депортації євреїв та інститут заручництва.

У січні 1915 р. розпочались перші депортації євреїв з прифронтової зони. Було виселено поголовно всіх євреїв з сіл розташованих поблизу містечок Дубковичі, Вилава, Богдановка Волинської губернії [1.172, арк. 7]. На початку 1915 р. масове виселення євреїв із Галичини здійснювалось у віддаленні губернії Російської імперії – Нижегородську, Пензенську або Єнісейську. Виселенню підлягало все єврейське населення, яке проживало у районах бойових дій та прифронтовій смузі: від

новонароджених і до старців. Архівні документи свідчать, що євреям-виселенцям не давали ні грошей на переселення, ні транспорту. Як правило, їх гнали пішки з одного населеного пункту до іншого і т.д. Командування російської армії дуже часто звинувачувало євреїв у шпигунстві, скупці хліба, спекуляції товарами першої необхідності, зниженні курсу карбованця, контрабанді золота з Німеччини, допомозі німецьким солдатам та інших протиправних діях [4.932, с.115].

На початку Першої світової війни російське суспільство охопила шовіністична антинімецька істерія, яка вилилась в погроми посольств, представництв німецьких і австрійських фірм. Після перших поразок російської армії в Східній Пруссії влада та суспільство стали шукати винних. Ними стали російські німці, австрійці та євреї. Євреїв звинувачували в тому, що вони «підтримують стосунки з ворогом за допомогою підземних телефонів і аеропланів, допомагають німцям золотом і продовольчими припасами». У Березницях Волинської губернії священик оголосив народу, що євреї – шпигуни, і що в животі корови знайдено телефон, прилаштований ними для зв'язку з ворогами [4.690, с.287].

Виселення і депортації, що проводились на окупованих територіях, були одними із перших в історії широкомасштабного переселення іноземних підданих в Європі. Стосовно єврейського населення Східної Галичини і Буковини вперше було використано і принцип конфесійної приналежності. За приблизними підрахунками, в 1914-1917 рр. із прикордонних губерній Російської імперії було виселено від 500 тис. до 1 млн. євреїв [4.678, с.70]. Трошки менші цифри називають сучасні історики. Я.Й. Рабинович називає 250 тис. виселених в роки війни євреїв [4.980, с.106]. Інший історик О.В. Будніцкий наводить цифри в 250-500 тис. депортованих євреїв, ще 350 тис. втекло у внутрішні райони, рятуючись від німецьких військ [4.690, с.291].

Виконання програми депортації та виселення супроводжувалось погіршенням соціально-економічної ситуації як в районах, де проживали євреї, так і в районах їх подальшого розселення. З маленьких польських та українських міст і містечок смуги осілості вивезено було значну частину населення, яка фактично займалась ремеслом і дрібною торгівлею між містом і селом. Місцева економіка, підірвана війною, зазнавала повного краху. Про це свідчать мемуари генерал-губернатора

прибалтійських губерній Російської імперії П.Г. Курлова: «Я тримав наказ Верховного Головнокомандувача виселити із губерній всіх євреїв без різниці статі, віку і зайнятих посад... Губернії входили в смугу єврейської осілости. Постачання госпіталів і інших військових установ, а також і вся торгівля перебувала в руках євреїв. В місцевих лазаретах працювала значна частина єврейських лікарів. Поголовне виселення призвело до зупинки життя губерній. Потрібно було б бачити картину цього нового Переселення народів: шосе повністю заповнене біженцями, що рухались з сім'ями і скарбом. Облаштування харчових пунктів потребувало колосальних коштів і великих організаційних дій. Така кількість народу на дорогах не дозволяло вільно пересуватися військовим частинам, і військовому керівництву необхідно було вибирати паралельні шляхи» [4.946, с.26-27].

Протягом 1914-1916 рр. в міста і містечка Лівобережної, Східної та Південної України прибули десятки тисяч євреїв, які були виселені з прифронтової смуги наказом російського військового командування або добровільно залишили райони бойових дій на території Царства Польського, Західної Білорусії, Західної України, Литви і Курляндії. Чисельність єврейського населення міст Лівобережної України і Криму, а особливо Києва і Одеси виросла в рази. Тільки у Катеринослав в 1915 р. прибуло 5700 євреїв-біженців із охоплених війною районів західних російських губерній [4.698, с.55], з них з Волині та Галичини – 2633 особи [1.181, арк. 15зв.].

У м. Хотин Бессарабської губернії в жовтні 1914 р. перебувало 1100 єврейських біженців з Буковини. [610] Київський поліцмейстер в листопаді 1914 р. повідомляв про щоденне звернення до поліційних управлінь єврейських сімей виселених з прикордонної смуги з клопотанням про виділення їм тимчасового житла [3.621].

Влітку 1915 р. воєнна ситуація на Південно-Західному фронті почала складатися не на користь російської армії. Прорвавши позиції у Галичині й Буковині, австро-німецькі війська перейшли у наступ по всьому фронту, насамперед на Волині в напрямку Луцьк-Рівне, що призвело до небувалого в історії людства розмаху неорганізованого руху місцевого населення. З наближенням військ противника до кордонів імперії у західних прифронтових районах було оголошено тотальну евакуацію. Заполонивши населені пункти, що знаходились в межах

воєнних дій, біженці – розорені та безпорадні – широким потоком влились у найближчий тил відступаючої армії. На початку червня вище російське командування віддало військам наказ, згідно з яким залишені території «Мусять бути перетворені в пустелю, тобто очищені як від населення, так і від усього того, що могло становити для ворога певну цінність». На ділі це означало примусове виселення селянства та жителів невеликих міст і містечок, в першу чергу чоловіків призовного віку від 17 до 45 років, щоб зберегти кадри для поповнення армії та позбавити ворога трудових ресурсів. Паралельно виселялись і євреї та німці, які підлягали насильному виселенню у глибокий тил [4.785, с.136]. На кінець 1915 р. в Катеринославську, Таврійську, Херсонську та Харківську губернії прибуло 58 тис. єврейських біженців із західних губерній. У Київській, Волинській, Подільській, Бессарабській та Чернігівській губернії перебувало 11 тис. біженців. В основному це були жителі прифронтових повітів [1.476, арк. 12]. За даними російської адміністрації у листопаді 1915 р. біженців всіх національностей на українських теренах було 420361 особа, а вже в листопаді 1916 р. їх кількість зросла до 761245 осіб [4.777, с.91]. Для них за державні кошти організовувалось розселення, створювалась мережа притулків, налагоджувалось лікування у земських та міських медичних закладах, здійснювався організований розподіл одягу та взуття.

Багатьох біженців направляли у сільську місцевість для заміни мобілізованих до армії селян. На загальноросійському рівні до війська, як доповідав голова Державної думи М. Родзянко у записці імператору, було мобілізовано 50% працездатного чоловічого населення у віці від 16 до 50 років. В Україні показник мобілізації із сільської місцевості був вищим і складав, як засвідчує О. Реєнт, близько 61% працездатних чоловіків [4.777, с.91]. Офіційні кола, визнавши існування потреби сільськогосподарського виробництва у трудових ресурсах, допускали розселення біженців у сільській місцевості.

Однак вирішення владними органами питання допомоги єврейським біженцям мало свої особливості. Владні органи на місцях негативно ставились до єврейських виселенців та біженців. Їм відмовляли в допомозі, прагнули швидше переправити далі у внутрішні губернії імперії або перекласти справу опікування біженцями на

благодійні єврейські товариства та заможних євреїв регіону. Так, в містечку Стародуб єврейських біженців розмістили в місцевій синагозі, приставивши до неї вартових, і заборонили переселенцям вільно пересуватися містом [1.476, арк. 10зв.].

У містах Катеринославської, Полтавської, Чернігівської і Таврійської губернії, визначених урядом базою для розміщення виселенців, місцеве керівництво за будь-яких сприятливих обставин прагнуло позбавитися від «непроханих гостей». Так, в середині травня 1915 року адміністрація Катеринослава, на основі поширених у місті чуток про дозвіл виселенцям повертатися у свої домівки, вимагала їх негайного виїзду із міста або переїзду до повітових містечок губернії. 20 червня 1915 року із Олександрівська було примусово вислано у Воронежську губернію близько 300 євреїв. Того ж дня із Павлограда в Бердянськ і Маріуполь було відправлено ще 464 біженця. [266, арк. 11] Загалом в червні 1915 р. адміністрація Катеринослава зробила спробу виселити із міста 2500 осіб [1.476, арк. 10]. Тільки після втручання у справу Петроградського єврейського комітету допомоги жертвам війни Міністерство внутрішніх справ 20 червня видало заборону виселення із Катеринославської губернії єврейських біженців [1.476, арк. 11]. Полтавська губернська адміністрація, на основі одних лише чуток, у травні 1915 р. почала повертати виселенців назад у Ковенську губернію. До кінця місяця поїзд із біженцями був відправлений із містечка Лубни [1.476, арк. 10зв.]. У вересні 1915 р. з містечка Золотоноша Полтавської губернії протягом шести днів були виселені у Тамбовську та Пензенську губернії всі євреї-виселенці, які перебували у місті з осені 1914 р. [1.485, арк. 21].

Влітку 1915 р. уряд, проаналізувавши ситуацію, яка склалася, прийняв рішення дозволити єврейським біженцям розселятися в трьох губерніях середньої смуги Росії – Воронежській, Тамбовській і Пензенській. Однак і там біженці не змогли знайти собі місце для облаштування. Вони жили прямо на вулицях, у дворах будинків, займали сходи будинків. Уряд, виходячи із катастрофічності ситуації, що склалась у імперії з біженцями і виселенцями, прийняв рішення ліквідувати смугу осілості. За відміну смуги осілості виступали і російські промисловці. Їх турбували проблеми евакуації промисловості та її відновлення. 27 липня 1915 р. з клопотанням

про відміну «всіх обмежень, що стосувалися євреїв» виступив Всеросійський військово-промисловий з'їзд. Його підтримали Всеросійський з'їзд Союзу Міст, Північно-Західне товариство торгівлі і промисловості, з'їзд золотопромисловців, Спілка лісопромисловців Північно-Західного краю та інші групи промислово-фінансових кіл імперії [4.991, с.103].

Положення Ради Міністрів від 4 серпня 1915 р. дозволяло євреям проживати у міських поселеннях поза смугою осілості, за виключенням столиць і місцевостей, що перебували у підпорядкуванні міністрів Імператорського і Військового. 10 серпня 1915 р. Рада Міністрів дозволила прийом у всі навчальні заклади дітей осіб, що несли службу в діючій армії і учасників бойових дій, звільнених з армії у зв'язку з пораненням або хворобою, не зважаючи на обмеження, а навіть і понад встановлені державою норми [3.614, с.20]. 15 серпня 1915 р. міністр внутрішніх справ М.А. Маклаков розіслав губернаторам спеціальний циркуляр, в якому наголошувалось, що, «виходячи з надзвичайних обставин військового часу», євреї отримують право селитися в містах поза смугою осілості. Закритими для переселенців залишались столиці, а також козача області Війська Донського, Кубанського і Терського, Туркестан і Кавказький край [4.950, с.144]. Євреї отримали право проживати в 34 губерніях Російської імперії [4.938, с.26]. Це рішення значно збільшило чисельність єврейських біженців в українських губерніях [4.1051, с.138].

Однак єврейські виселенці наказами місцевих чиновників отримували заборони на поселення на певній території. За розпорядженням головного начальника Київського військового округу, єврейським біженцям як небезпечному елементу було заборонено розселятися в Луганську та Слав'яно-Сербському повіті. Причиною заборони стало розташування у Луганську патронного заводу [4.1009, с.84]. Катеринославська губерньська адміністрація влітку 1915 р. заборонила біженцям селитися в містах, що перебували на військовому становищі. Губернатор Таврійської губернії 15 травня 1915 р. прийняв розпорядження про висилку із Сімферополя всіх євреїв, що прибули до міста до 11 травня. Загалом із міста в Мелітопольський та Бердянський повіти було виселено 3500 осіб [1.476, арк. 10].

Отже, антиєврейська політика російського царату формувалась як на основі антисемітських фобій, так і впливом військових невдач російської армії. Виселення євреїв під час війни стало продуктом репресивних заходів направлених проти «нелояльного» населення. Євреїв звинувачували у органічній неможливості бути лояльним до влади, тобто патріотами Росії. Це твердження і спричинило застосування до євреїв етнічних чисток у вигляді масових депортацій і виселень ще на початку війни. У період окупації Прикарпаття та Галичини, російське військово командування розпочало примусове виселення єврейських громад із прикордонної смуги. За даними журналу «Помощь» у 1915 році Єврейський комітет допомоги жертвам війни визначав 158751 єврея біженця і виселенця [3.640], а вже у серпні 1916 р. число біженців досягло 215 511 чол. [3.641]. У 1916 р. російські військові чиновники, хворобливо реагуючи на поразки російської армії, часто необґрунтовано обвинувачували євреїв у шпигунстві й сприянні ворогові, тим самим пояснюючи невдачі на фронті. Розстріли ні в чому не винних людей, взяття заручників, військові погроми стали майже звичайними явищами. Проблема біженців набула катастрофічного характеру. Процес переміщення єврейських біженців в перші місяці війни і проблема правових обмежень євреїв, знову актуалізована царським режимом спричинила підйом соціальної активності єврейських общин як в центрі, так і на місцях. Громадські активісти розпочали кампанії, спрямовані на організацію допомоги переміщеним і депортованим євреям. Це спричинило нову хвилю зростання національної свідомості і згуртування єврейського населення Російської імперії та появі різноманітних загальноімперських і місцевих громадських об'єднань допомоги постраждалим від війни.

4.2. Організація допомоги єврейським біженцям і виселенцям благодійними товариствами і установами: взаємодія та взаємодопомога.

З початком воєнних дій представники різних соціальних груп російського єврейства були охоплені патріотичними почуттями, співчуттям до ближнього та усвідомленням права кожного єдиновірця, який опинився у скрутному становищі, на певний соціальний захист. Вони узялися за організацію майже в кожному

губернському та повітовому місті, де проживали євреї, благодійних організацій, комітетів та товариств з допомоги особам, постраждалим від війни. На кошти громадськості облаштовувались їдальні, пункти обігріву, лазарети, виготовлялися ліки і медичне обладнання; здійснювалися пожертви грошей, продуктів харчування та інших речей.

Одразу після початку бойових дій в Російській імперії активізує свою діяльність Товариство охорони здоров'я євреїв. 12 вересня 1914 р. Комітет товариства прийняв рішення взяти під власний контроль організацію допомоги єврейським біженцям в кордонах межі осілості. В місцях скупчення біженців пропонувалось організувати лікувальні і харчові пункти у формі безкоштовних їдалень, дитячих столових, проводити акції з видачі пайків і хліба новоприбулим євреям. Крім того, філії товариства та спеціальні уповноважені мали організувати серед єврейства збір теплого одягу, взуття для допомоги біженцям. Товариство в перший рік війни своєї діяльності розгорнуло активну роботу зі створення власної мережі філій по всій імперії. Протягом 1915 р. відділення товариства було зареєстровано в Катеринославі, Єлисаветграді, Києві, Полтаві, Проскурові та інших прифронтових містах. Вони існували на пожертви членів та всіх бажаючих. Зокрема, товариство активно співпрацювало з Пироговським товариством та Всеросійською спілкою міст [3.622].

У жовтні 1914 р. ОЗЕ отримало від Міністерства внутрішніх справ дозвіл на організацію кампаній зі збору пожертв на допомогу постраждалим від війни євреям. Кампанія мала проводитися виключно серед єврейського населення імперії. Однак кошти і теплі речі надавали уповноваженим товариства і представники інших релігійних конфесій. Жертвували переважно продукти харчування і теплі речі. Траплялися випадки пожертвувань золотих виробів, медалей та іноземної валюти. Протягом 1915 р. Тетяненський комітет передав Катеринославському відділу ОЗЕ для допомоги єврейським біженцям 5 тис. крб. [1.181, арк. 15]. Подібні кампанії зі збору пожертв у 1915 р. проводились в Одесі та Єлисаветграді. В Єлисаветграді для збору пожертв місцевий рабин В.І. Темкін організував спеціальний тимчасовий

комітет зі збору пожертв, що мав проводити їх збір, обходячи квартири місцевих євреїв [3.637].

Масове виселення населення, безсистемність їх руху, скупченість і антисанітарія, відсутність нормального харчування та елементарних побутових умов, недостатня кількість лікувальних закладів призвели до спалаху серед біженців епідемій. Взагалі виселенці та біженці являли собою групу населення, особливо вразливу до хвороб. Вони заповнювали всі наявні інфекційні ліжка, а в багатьох випадках і госпіталі для поранених, не говорячи вже про нові, нашвидкуруч відкриті спеціально для них лікарні та бараки. Безсистемність і невлаштованість руху біженців, тим більше в літній час, призвели до спалаху інфекційних хвороб. Так, у Полтаві в липні 1915 р. зафіксовано появу віспи, тифу та кору. У Чернігові, за повідомленням місцевих лікарів, серед 2 тис. виселенців – 50 хворі на холеру [4.785, с.167]. Місцеві державні медичні установи не справлялися з випадками інфекційних захворювань і тому справа допомоги хворим та організація попередніх санітарних обстежень лягала на плечі благодійних товариств. Серед євреїв санітарно-медичну справу організувало Товариство охорони здоров'я.

Товариство з самого початку війни відкривало Центри здоров'я і харчування, а потім разом з Єврейським комітетом допомоги жертвам війни організувало кампанію з надання медико-санітарної допомоги і організації харчування серед єврейських біженців та виселенців. Восени 1914 р. окремо уповноважені ОЗЕ організували медичні огляди єврейського населення у прифронтових районах Південно-Західного фронту. Наприкінці 1914 р. у відділеннях товариства в Одесі, Києві, Брест-Литовську, Феодосії та Харкові здійснювали огляди фізичного і психологічного стану здоров'я єврейського населення міст і містечок відповідного регіону. Так, у грудні 1914 р. відбулася перевірка уповноваженими товариства єврейських дітей північних повітів Волинської губернії [3.610].

Масовість епідемій інфекційних захворювань набула поширення влітку 1915 р. На території Правобережних губерній, у антисанітарних умовах в одній будові, часто без вікон та дверей, при відсутності змінного одягу, нерідко проживало понад два десятки осіб. Не дивно, що такі умови призвели до поширення холери та ще

двох десятків інших епідемій інфекційних хвороб, насамперед дизентерії, висипного та черевного тифу, віспи. Так, у містечку Королівці Борівського повіту у липні-серпні 1916 р. знаходилось 60 осіб, хворих на віспу, тиф, скарлатину та дифтерію. У с. Озерянах спостерігалось масове захворювання дітей на дифтерію та скарлатину [4.677, с.101]. Згідно зі статистикою Волинської губернської санітарної комісії з травня і до середини жовтня того ж року, було зареєстровано 42 072 випадки інфекційних захворювань, у тому числі – 5845 випадків холери, 3011 – дизентерії, 1548 – черевного тифу та 1517 – висипного тифу [4.785, с.169]. Ситуацію ускладнювала нестача медичних працівників, дефіцит медикаментів.

Допомога біженцям здійснювалась спільно державними інституціями та громадськими організаціями. Добровільні товариства слідкували за переїздом біженців, намагаючись направити їх у міста менш заповнені біженцями. Від громадськості єврейським біженцям надходили гроші, ліки та продукти харчування. У містах розселення виселенцям створювались загони допомоги, які мали розмістити новоприбулих на квартири чи притулки, організувати їх харчування та медичний огляд. В Одесі допомогу біженцям надавали Всеросійська земська спілка, філантропічне товариство Тетяненський комітет, приватні благодійники та відділення Товариства з охорони здоров'я євреїв (ОЗЕ). За даними газети «Одеський листок» за 14 листопада 1916 р. у місті перебувало 7 тис. біженців. На їх утримання протягом року було витрачено 350 тис. крб. Відділення ОЗЕ надавали харчування 1770 дітям [4.1017, с.352]. У Катеринославі ЄКОПО спільно з місцевим комітетом ОЗЕ та відділенням Всеросійського земського союзу (ВЗС) організували у місті роботу дев'яти лікарів, які проводили огляд новоприбулих біженців. У Маріуполі в жовтні 1915 р. земство перерахувало місцевому єврейському комітету на потреби єврейських біженців 4 тис. крб. У Харкові земство виділяло кожному переселенцю на його щоденне утримання по 20 копійок [1.485, арк. 173]. У Сімферополі в вересні 1915 р. губернський комітет ВЗС вирішив взяти на власне утримання всіх єврейських біженців і виселенців, що прибували до Таврійської губернії [1.485, арк. 173зв.].

Товариство тісно співпрацювало зі створеним у Петрограді Єврейським комітетом допомоги жертвам війни (ЄКОПО). Так, для організації медико-санітарної допомоги біженцям 1915 р. Київське відділення ОЗЕ отримало 2 тис. крб. від Катеринославського Комітету допомоги [1.299, арк. 4]. Отримуючи від Комітету грошові кошти, ОЗЕ реалізовувало їх для реалізації медичних програм обслуговування біженців і виселенців. Створювались лікувальні та продуктові загони товариства (із лікарів, дієтологів, медичних сестер), організовувались поліклініки, пересувні лікарні, дезінфекційні лазні, кухні-їдальні, а також пункти розподілу між єврейськими сім'ями продуктових наборів. Для обслуговування біженців під час переїзду Товариство створило 45 загонів провідників [1.476, арк. 13зв.]. Загони супроводжували біженців протягом евакуації з прифронтових районів. На проміжних станціях уповноважені товариства купували виселенцям продовольчі пайки, отримували в харчових пунктах ОЗЕ та ЄКОПО гарячу їжу та сухі пайки, вирішували питання розміщення біженців на пересадочних залізничних пунктах [1.485, арк. 3]. Після прибуття до місць визначених російським урядом для розселення біженців, уповноважені, спільно з місцевими Комітетами допомоги, організовували розселення біженців та їх харчування і працевлаштування.

Для розміщення біженців ОЗЕ відкривало будинки інвалідів війни, гуртожитки для переселенців. Окремо товариство утримувало мережу дитячих таборів, ясел, дитсадків та дитячих майданчиків для дітей із сімей біженців, інвалідів, сиріт. Спільні кампанії товариств дозволили врятувати десятки тисяч єврейських біженців. В Одесі для потреб біженців у жовтні 1916 р. відділення ОЗЕ організувало медичну амбулаторію та аптеку. Того ж року з метою підготовки сиділок та сестер милосердя в училищі Вассермана було відкрито курси по догляду за хворими [4.1017, с.352]. Група активних слухачів курсів самостійно організувала в Одесі дитячий майданчик при Одеському дитячому будинку на 200-250 дітей. Інші єврейські ентузіасти в училищі Гольд відкрили дитячий майданчик на 550 дітей [4.958, с.197].

Серед біженців та виселенців було багато дітей-сиріт і дітей, які загубили своїх батьків. Завідувачі харчовими пунктами й відряджені співробітники товариства у місцях скупчення біженців відшукували безпритульних дітей і відправляли їх у

ясла-притулки, дитячі табори. Так, представник Уманської єврейської общини спільно з відділенням ОЗЕ вивіз з Варшави 50 дітей-біженців для розміщення їх серед місцевого єврейства. [612] Протягом 1916 р. ОЗЕ спільно з Київським комітетом розгорнуло на Правобережжі кампанію з створення дитячих ясел та постійних притулків для дітей біженців і виселенців. У притулках перебували діти у віці з 6 до 12 років. Обов'язковою умовою для відкриття притулку місцева влада визначала резервування четвертої частини місць для православних дітей-сиріт. На початку 1916 р. дитячі притулки було відкрито в Грималові, Тернополі, Збаражі, Сколажі [1.304, арк. 1-3].

З 1916 р. ОЗЕ розпочало відкривати літні дитячі табори, в яких відпочивали єврейські діти біженців із прифронтових районів України. У таборах відпочивали єврейські школярі та учні хедерів. Крім того товариство відкрило 4 літні табори для відпочинку дошкільнят. У дитячих таборах організувались курси з природознавства, співів, функціонували гуртки з городництва та рукоділля. У дні єврейських свят (наприклад Шаббат) в таборах виступали дитячі театри, організувались дитячі вистави та святкові вечори. Всього протягом 1916 р. у дитячих таборах відпочило 2515 дітей [4.1075, с.135].

У жовтні 1914 року до кампанії допомоги єврейським біженцям підключилось Товариство ремісничої праці (ТРП). 1 жовтня 1914 р. на загальних зборах керівництва товариства було прийнято рішення частину коштів направити на допомогу євреям-ремісникам та їх сім'ям, що постраждали від бойових дій [3.635]. У 1915 р. Одесі місцеве відділення Товариства ремісничої праці відкрило єврейське «Бюро праці» для врегулювання стосунків між роботодавцями і особами, які шукають роботу. Бюро займалось працевлаштуванням, головним чином, працівників «інтелігентних професій» [1.181, арк. 57]. Щомісячно для організації роботи Одеського «Бюро праці» Петроградське відділення ТРП виділяло 150 крб. Крім того для допомоги єврейським біженцям товариство надавало 75 крб. [1.181, арк. 66]. Досить швидко подібні бюро було відкрито в Харкові та Кременчуці Полтавської губернії. В останньому повітове єврейське бюро праці забезпечило робочими місцями 108 із 444 біженців [4.777, с.94]. У січні 1915 р. при

Петроградському комітеті ТРП відкривається Бюро трудової допомоги жертвам війни. Уповноважені бюро мали перевірити становище єврейської людності у прифронтових районах та визначити їх основні потреби. Одночасно в межі осілої мали відкриватись ремісничі майстерні для виконання замовлень товариства. Протягом 1915 р. ТРП спільно з Київським комітетом організувало швейні майстерні у Тернополі, Збаражі, Чорткові [1.305, арк. 4]. У Білій Церкві товариство відкрило взуттєву майстерню [5.1142, с.84].

Розгортається благодійні громадська діяльність і на місцях. Створюються місцеві єврейські комітети допомоги жертвам війни, гуртки і товариства по збору і розподілу коштів на допомогу жертвам війни. Найбільше організацій діяло в губернських центрах і місцях скупчення біженців. В Одесі, Катеринославі, Києві після появи перших біженців в кінці 1914 р. почали виникати єврейські товариства допомоги постраждалим від війни [4.932, с.88]. Спочатку біженці та виселенці отримували переважно грошову допомогу. Згодом почала формуватися певна система опіки, яка передбачала надання етапованим медичної допомоги, притулку та харчування. У великих містах євреї-біженці забезпечувалися житлом, особливо ті, хто не мав змоги зупинитися в рідних чи знайомих. Поступово допомогіві товариства формують базу вільних вакансій у місцях розміщення біженців. На початку січня 1916 р. у Житомирі група єврейських біженців за підтримки міської управи почала працювати візниками. В Одесі місцевий єврейський комітет за рахунок коштів, зібраних під час проведення благодійного спектаклю закупив товари на продаж для єврейських роздрібних торгівців, біженців з прифронтових губерній [4.777, с.93]. У Чернігові місцеве відділення Київського Комітету допомоги постраждалим від війни протягом 1915-1916 рр. надавало допомогу сім'ям мобілізованих євреїв міста та околиць [1.307, арк. 11-12].

У м. Гусятині Подільської губернії у січні 1915 р. Київський комітет спільно з місцевими жителями створили Комітет допомоги єврейським погорільцям бувших австрійських містечок Галичини, які прибули до міста. Комітет організував у місті утримання 300 сімей біженців. Вони отримували щоденне дворазове харчування та

допомогу для подальшого переїзду у внутрішні губернії. Крім того у місті Комітет організував роботу хедера для навчання 60 дітей-біженців [1.295, арк. 1].

У січні 1915 р. у Харкові відбулися збори членів місцевого єврейського товариства для обговорення проблеми облаштування і допомоги єврейським біженцям. За результатами обговорення місцева єврейська громада вирішила створити в місті Комітет допомоги єврейським біженцям. До керівних органів комітету обрали 18 осіб, які повинні були зібрати необхідні документи для його реєстрації губернатором [3.647]. Комітет проводив активну роботу з розміщення євреїв-біженців у губернії, допомагав фінансово та організовував працевлаштування біженців. Тільки протягом шести місяців 1916 р. Харківський єврейський комітет виділив 6723 крб. 66 коп. для біженців-євреїв, розміщених в Охтирському, Богодухівському, Зміївському, Ізюмському та інших повітах губернії на їх працевлаштування, відкриття майстерень, організації торгівлі, придбання обладнання та інструментів, коней та ін. [4.777, с.93].

Працевлаштування етнічних біженців, а до них можна віднести і євреїв, мало свої проблеми. Перш за все, важко було знайти роботу представникам інтелігенції, частині евакуйованих жителів єврейських містечок – торговцям і кустарям. Безумовно, моральні потрясіння, які пережили біженці, занурення у незнайоме суспільне, а то й мовне середовище, не завжди сприяли працевлаштуванню. Для євреїв ситуацію ускладнювало і негативне ставлення імперських чиновників та пошук серед них зрадників і ворогів. Тому в даній ситуації євреї-біженці мали спиратися майже виключно на власні сили і допомогу з боку національних благодійних товариств і громадських комітетів.

За ініціативою Київського відділення ОЗЕ та Київського товариства «Гмілус-Хесед» 6 вересня 1914 р. було розроблено проект Комітету допомоги постраждалому від війни єврейству [1.293, арк. 1]. 1 листопада 1914 р. у Києві відбулись установчі збори Комісії для обговорення і розробки питань з надання допомоги постраждалим від війни. До складу комісії увійшли відомі київські єврейські підприємці, банкіри, представники інтелігенції – С.М. Гальперін, С.А. Грінберг, Г.Е. Гуревич та І.А. Маршак [1.290, арк. 1]. Комісія розпочала роботу зі

створення єврейського благодійного товариства з допомоги біженцям і виселенцям. Паралельно комісія організувала збір коштів для потреб постраждалих від бойових дій. У грудні 1914 р. комісії вдалося зібрати серед заможних євреїв міста 30 тис. крб. [1.290, арк. 2]. На початку січня комісія направила губернатору проект статуту нового товариства. 12 січня 1915 р. київським губернатором було затверджено статут Комітету для надання допомоги єврейському населенню, що постраждало від військових дій [3.646]. Засновниками товариства стали Д.Г. Левенштейн, М.С. Мазор, Х.С. Рубінчик, Л.Д. Гінзбург, І.А. Маршак, Б.Є. Вайншельбой. Загалом до комітету увійшло 16 осіб і 8 кандидатів, яких обрали Загальні збори Комітету [1.384, арк. 9]. Згідно статуту, Київський Комітет мав всіляко сприяти покращенню матеріального становища бідних євреїв, як в місцевостях, що прямо чи опосередковано постраждали від війни, так і в інших регіонах, в яких перебували біженці, які потребують допомоги [1.384, арк. 7]. Статут визначав основні райони діяльності товариства: Бессарабську, Волинську, Катеринославську, Київську, Подільську, Таврійську (крім Ялти і Севастополя), Херсонську (крім Миколаєва) та Чернігівську губернії [1.384, арк. 8]. Одразу після реєстрації статуту при товаристві було організовано ряд районних комітетів та відкрито Комісію по догляду за дітьми, яка мала організувати для єврейських дітей-біженців притулки в Києві та містах Правобережної України і продовольчо-речову Комісію. За перший місяць діяльності Комісії було зібрано 325 пудів цукру, 450 пудів муки, 400 пудів круп, до 400 пудів різноманітних речей та 5 пудів кави [1.293, арк. 4]. Згодом Комітет створив Фінансову комісію, Комісію з трудової допомоги біженцям, Комісію місцевих потреб [1.290, арк. 2, 4, бзв.]. У лютому 1915 р. було відкрито Уманське відділення товариства, а в березні місцеві відділення КОПЕ працювали у Вінниці і Проскурові [3.624]. Загалом до 1 листопада 1915 р. Київський Комітет відкрив 40 відділень, спеціально призначених для допомоги євреям Правобережної України [4.1003, с.140]. На початку діяльності Київський комітет надавав допомогу переважно польським євреям, а з 1915 р. основним завданням стала допомога єврейському населенню окупованої Галичини, для чого було організовано «Львівський комітет допомоги». Допомога полягала у організації

безкоштовних їдалень, роздачі продуктових наборів та сприяння працевлаштуванню біженцям. У квітні 1915 р. КОПЕ надало євреям Тернопільщини пасхальну допомогу у розмірі 94 тис. крб. [1.305, арк. 1]. У жовтні 1915 р. в Тернополі у їдальнях для біженців гарячі обіди отримували 2600 виселенців [1.305, арк. 2], крім того у повітових містах товариство відкрило кооперативні торгові ятки, де по доступній ціні єврейські біженці могли придбати продукти та речі першої необхідності [1.305, арк. 4].

Єврейські комітети допомоги біженцям з прифронтових територій в 1915 р. були відкриті в Катеринославі, Полтаві і Кременчуці та інших містах України. Справами місцевих відділень керували місцеві комісії у складі 3 осіб, дані про яких надсилались Київському губернатору [1.384, арк. 11] У деяких комітетах керівні посади зайняли учасники сіоністського руху. Так, у Катеринославі комітетом керував місцевий сіоніст Л. Ротенберг [4.698, с.126]. У червні 1915 р. відбулась координаційна нарада представників Петроградського, Московського, Київського, Харківського, Віленського, Одеського, Єлизаветградського та Сімферопольського Комітетів допомоги. На нараді було узгоджено план роботи комітетів та створено координаційні центри з допомоги єврейським біженцям і виселенцям. Територію українських губерній було поділено на зони відповідальності. Київський Комітет відповідав за розселення біженців у Київській, Волинській, Чернігівській і Подільській губернії; Харківський – за Полтавську і Таврійську губернії; Катеринославський – за Катеринославську; Єлизаветградський – за Херсонську (крім м. Одеса); Одеський – за Бессарабську губернію та саму Одесу [1.303, арк. 11]. 23-24 серпня 1915 р. спільним рішенням Київського та Петроградського Комітету у кожній українській губернії організуються обласні Комітети, які мали надавати первинну допомогу виселенцям та біженцям, а також сприяти їх інтеграції у місцеві громади [1.298, арк. 11].

Восени 1915 р. діяльність Комітету зосередилась переважно на Волині і Поділлі, де виникла необхідність екстреної допомоги жителям районів, що були прилеглі безпосередньо до театру воєнних дій, і в Галичині, де брак допомоги вкрай загострився з настанням зими [4.1003, с.140].

Головною метою допомогових товариств визначалась організація збору коштів для покращення матеріального становища євреїв, які постраждали від війни і втратили всі засоби до існування, а також євреям-біженцям із місць активних бойових дій. Комітети допомагали потерпілим одягом, взуттям, паливом, продуктами харчування, надавали безкоштовну медичну допомогу, допомагали сиротам, старцям та бідним євреям. Основними джерелами фінансових надходжень Київського Комітету та місцевих відділень були членські внески, одноразові пожертви, дарування небайдужих євреїв, надходжень від кружкового збору, а також кошти, зібрані під час концернів, театральних вистав та ярмарків. Кошти акумулювались на рахунках комітету та відділень і використовувались за рішенням Правління товариства [1.384, арк. 9].

Окрім надання матеріальної допомоги нужденним, Комітет здійснював безкоштовну юридичну і медичну допомогу. Зокрема, київські юристи на прохання членів правління надавали допомогу всім бажаючим, а лікарі влаштовували прийом хворих удома. Ліки усім членам родин, якими опікувався комітет, видавалися безкоштовно, при цьому в аптеках, де власниками були євреї, біженцям надавалась знижка на ліки. Окрім того, Комітет направляв до притулків сиріт і дітей мобілізованих до війська безкоштовно або за символічну плату. Місцеві товариства відкривали дешеві їдальні, лікарні, притулки, бюро пошуку роботи та інші соціальні установи. Так, Київський комітет зібрав для допомоги євреям Царства Польського 10 тис. крб., організував у Вінниці та Проскурові дитячі сиротинці для дітей польських євреїв [3.624].

Окремо допомагав Київський Комітет євреям Східної Галичини. 8 квітня 1915 р. за ініціативи члена Петроградського Комітету Д.Ф. Фейнберга було створено Єврейський рятунковий комітет. До складу Рятункового комітету увійшли 20 чоловік, в тому числі один представник Київського відділення ЄКОПО. При комітеті діяло 8 секцій: фінансова, допомоги місцевим жителям, допомоги біженцям і іноземцям, провінційна, продовольча, речова (одягу та взуття), догляду за дітьми, медична. Бюджет комітету формувався із надходжень Петербургського, Київського і Одеського Комітетів і складав 100 тис. крб. на 4 місяці 1915 р. Комітет організував

допомогу єврейським заручникам, виселенцям та біженцям регіону. Так, секція з проблем Перемишля в травні 1915 р. допомогла євреям міста знайти житло у Львові. Комітет подбав про розміщення біженців та розподіл харчів. Для перемишлянських євреїв була створена окрема (шоста) єврейська кухня, яка надавала їм дешеві обіди [4.677, с.98-99]. Рятунковий комітет продовжив свою діяльність і після відступу російських військ із Східної Галичини в червні 1915 р.

У Таврійській губернії єврейська громадськість в травні 1915 р. створила Таврійське єврейське Товариство допомоги постраждалим від війни. Товариство мало свої відділення в Сімферополі, Євпаторії та інших містах губернії [4.993, с.102]. Головною причиною створення товариства була складна ситуація з напливом єврейських біженців з прифронтових районів Південно-Західного фронту і політика депортації євреїв Галичини та Прикарпаття російською військовою адміністрацією. Так, у Таврійську губернію протягом 1915 р. прибуло більше 3,5 тис. єврейських біженців. У кінці 1915 – на початку 1916 р. кількість біженців щомісяця збільшувалась. Багато з них не мали засобів до існування, не могли придбати собі їжу та винаймати житло. Практично всі вони потребували матеріальної і медичної допомоги, велика кількість переселенців були хворі на туберкульоз та інші епідемічні соціальні хвороби того часу. За кошти товариства для евакуйованих переселенців було відкрито декілька продовольчих крамниць, де продавались продукти за зниженими цінами, відкривались ремісничі майстерні. Окремо виділялись кошти на оренду дешевого житла, на оплату навчання дітей біженців: для початку власної справи виділялись і безвідсоткові кредити. До травня 1916 р. Товариство допомоги постраждалим від війни надало єврейським біженцям допомоги на 100 тис. крб. [2.538, с.21-22].

Бували випадки, коли ініціатором відкриття єврейського комітету допомоги біженцям виступали представники державної влади. Так, сенатор А.Б. Нейдгардт, відвідавши Кам'янець-Подільський, вимагав від губернатора швидкої організації єврейської общинної допомоги постраждалим від війни євреям. Губернатор передав пропозиції сенатора представникам громади, і того ж дня було організовано Єврейський Комітет, якому губернатор дозволив організацію кружкового збору.

Важко сказати наскільки тут була ініціатива саме представника імперського Тетянинського комітету А.Б. Нейдгардта. Можливо, єврейські діячі Кам'янця-Подільського заздалегідь пролобіювали дане питання перед А.Б. Нейдгардтом, щоб прискорити легалізацію Єврейського Комітету допомоги жертвам війни. Проте чітких фактів, які б підтверджували дане припущення немає, тому ми можемо розглядати такий вчинок як ініціативу царського чиновника, або ж як прагнення державних інституцій перекласти на плечі громадськості питання організації допомоги потерпілим від війни та біженцям [5.1142, с.93].

Під час війни майже в кожному населеному пункті активно діяли єврейські жіночі гуртки, які займались збором матеріальної допомоги для армії. У Катеринославі діяв «Гурток єврейських дам», що був осередком Катеринославського відділу Товариства охорони здоров'я єврейського населення, учасники якого займались збором коштів на допомогу воякам: протягом першої половини 1915 р. для потреб російської армії було зібрано й передано у війська 200 комплектів білизни та 200 пакунків з милом та продуктами [4.696, с.46]. У Києві місцеве єврейське Відділення Російського товариства захисту жінок в 1914 р. організувало юридичну консультацію. Консультація допомагала жінкам вирішити питання отримання права на проживання в місті, що було актуальним для жінок мобілізованих військовослужбовців та для біженців з прифронтової смуги. У консультації, жінки крім юридичної допомоги, отримували інформацію про військовослужбовців-євреїв, що проходили лікування в київських шпиталях. У гуртожитках відділу зупинялись єврейські жінки з дітьми, що приїжджали до міста для лікування чи медичної консультації та біженці з Царства Польського. Відділу вдалося отримати дозвіл на семиденне розміщення осіб, що не мали права на проживання у Києві. У серпні 1914 р. відділ відкрив безкоштовну їдальню для жінок, які проживали в гуртожитку відділення. Їдальня щоденно обслуговувала 120 осіб. Інші жінки отримували талони на обіди в Київській дешевій Єврейській їдальні на Прозоровській вулиці [2.549]. Про роботу відділу так зазначила єврейська дослідниця В. Хітерер: «У Відділі жінки знаходили прихисток, їжу і уважне ставлення: їм всіляко допомагали знайти своїх поранених рідних, направляли їх до

коменданта за безкоштовними квитками на дорогу назад і, якщо це не вдавалось, то допомагали грошима» [4.1044, с.214].

Надавали допомогу єврейським біженцям і виселенцям і загальноімперські благодійні організації. Необхідно виділити Комітет її імператорської величності великої княжни Тетяни Миколаївни для допомоги тимчасової допомоги постраждалим від військових дій, Всеросійську спілку міст, Всеросійську земську спілку та Вільне економічне товариство. У жовтні 1914 р. в Києві було організовано Комітет зі збору коштів «Київ – Варшаві». До комітету входив і представник єврейської громади міста [3.622]. 10 грудня 1914 р. Тетяненський комітет через КОПЕ виділив 20 тис. крб. для облаштування єврейських біженців із Царства Польського [1.297, арк. 1]. У лютому 1915 р. Київське відділення Тетяненського Комітету переказало 1 тис. крб. на допомогу єврейським біженцям міста [3.623]. У Полтаві 1914 р. було створено комітет для допомоги Польщі незалежно від віросповідання та національностей потерпілих. До комітету увійшли представники польського, російського та єврейського населення міста [3.645]. У Маріуполі в жовтні 1915 р. місцеве земство через Всеросійську земську спілку виділило ЄКОПО 4 тис. крб. на допомогу 1400 єврейським біженцям. Крім того земство заявило про щомісячну допомогу Маріупольському єврейському комітету у розмірі 4 тис. крб. У Харкові земство оплачувало рахунки єврейського Комітету з розрахунку 20 копійок на день на одного біженця [1.485, арк. 173].

Отже, на початку війни серед єврейської громади Російської імперії розпочався активний громадський благодійний рух, спрямований на організацію допомоги постраждалому від війни та антисемітської політики імперських властей російському єврейству. Рух на початковому етапі розвивався хаотично і не мав власного центру, який координував і керував би роботою місцевих допомогових комітетів, товариств та інших громадських об'єднань.

Вперше про необхідність створення даної організації єврейська періодична преса писала ще влітку 1914 р. У липні в журналі «Новый восход» про організацію благодійної єврейської організації по допомозі сім'ям військовослужбовців-євреїв писали М. Гінзбург, Е.С. Мендель, Д.Ф. Фейнберг [3.633; 3.634]. 6 серпня 1914 р.

відбулось засідання організаційного комітету з надання допомоги жертвам війни під головуванням Е.С. Менделя, на якому розглядалися питання підготовки проекту для створення всеросійського благодійного товариства. 18 серпня на зборах представників єврейської общини Петербурга було прийнято рішення про створення Єврейського комітету допомоги жертвам війни, що проживають в Петербурзі. Збори постановили створити Організаційний комітет, який мав би підготувати необхідну документацію для реєстрації товариства. До складу оргкомітету збори делегували 37 найбільш впливових петроградських євреїв [1.479, арк. 5]. До кінця вересня 1914 р. оргкомітет зібрав необхідні документи і подав їх на розгляд МВС. 2 жовтня 1914 р. рішенням міністра внутрішніх справ було зареєстровано Єврейський Комітет допомоги постраждалим від війни і погромів [5.1142, с.108]. Однак Комітет не отримав статусу всеросійської благодійної організації із правом об'єднувати та координувати діяльність місцевих комітетів. Лише у вересні 1915 р. Петроградський Комітет отримав такі права [1.479, арк. 6]. До складу новоствореного товариства увійшли відомі діячі єврейської общини міста – І.Л. Варшавський, члени сім'ї Гінцбургів, члени Четвертої Державної Думи Н.М. Фрідман, Є.Б. Гуревич, М.Х. Бомаш, члени кадетської партії М.М. Вінавер, О.О. Грузенберг і Г.Б. Сліозберг, громадські діячі, що були членами інших єврейських громадських об'єднань – І.А. Абельсон, А.В. Залкінд, Д.Ф. Фейнберг та інші, російські промисловці, підприємці та фінансисти – Б.А. Каменка, М.І. Кулішер, В.С. Мендель, Е.С. Мендель, С.Г. Полак, М.І. Шефтель та інші. До складу виконавчого комітету товариства, який здійснював основне керівництво поточною роботою увійшли: в президію – бар. А.І. Гінцбург, М.А. Гінсбург, Б.А. Каменка, пр. пов. Г.Б. Сліозберг, членами виконкому стали інженер Г.А. Бернштейн, пр. пов. М.Л. Брамсон, А.І. Браудо, М.І. Вавельберг, І.Л. Варшавський, інженер І.Б. Гуревич, д-р А.В. Залкінд, інженер І.С. Канегисер, М.Н. Крайнін, пр. пов. Е.С. Мендель, С.Г. Поляк, Д.Ф. Фейнберг, члени Державної Думи – Н.М. Фрідман, Є.Б. Гуревич, М.Х. Бомаш [1.479, арк. 5-5зв.].

Основним завданням ЄКОПО визначалась організація та розподіл коштів для організації допомоги воїнам і сім'ям загиблих, біженцям та іншим потерпілим від військових дій особам; встановлення тісних стосунків з місцевими аналогічними

єврейськими товариствами, а також загальноімперськими єврейськими громадськими об'єднаннями, координація їх діяльності з організації допомоги єврейським біженцям [1.479, арк. 7].

Згідно статуту, керівними органами ЄКОПО визначались загальні збори уповноважених товариства, Рада товариства та комітет ЄКОПО. Загальні збори уповноважених товариства формувались щорічно членами товариства у розрахунку один уповноважений на 500 осіб. До обов'язків загальних зборів уповноважених належало формування керівних органів ЄКОПО, затвердження планів роботи товариства та основних джерел прибутків товариства. [266, арк. 24] Рада товариства обиралась Загальними зборами уповноважених у складі 62 осіб. До Ради товариства входили, крім обраних Загальними зборами уповноважених, євреї-члени Державної Думи і Державної Ради, представники загальноімперських єврейських громадських об'єднань. Засідання Ради скликалися Комітетом товариства не менше одного разу на два місяці. Вони вирішували поточні питання, затверджували кошториси товариства та обирали представника Товариства в Особливій Нараді з облаштування біженців [1.479, арк. 25]. Постійно діючим органом товариства статут визначав Комітет товариства. Комет складався з 25 осіб 20 з яких мали постійно проживати в Петрограді. До повноважень комітету належало вирішення всіх фінансових питань, організація, створення та управління відділеннями і соціальними установами товариства на місцях, ведення загального діловодства та організація листування з державними органами і іншими громадськими об'єднаннями, представництво інтересів біженців і потерпілих від війни в судах, державних установах. До установчих повноважень комітету належало формування галузевих відділів товариства у складі п'яти осіб та тимчасових комісій товариства у складі трьох осіб. Щорічно Комітет із свого складу обирав голову, двох заступників та скарбника товариства. Зазначені особи спільно з трьома уповноваженими від Комітету формували Розпорядче Бюро [1.479, арк. 25зв.]. Відділення товариства відкривалися в повітових і губернських містах, якщо у місті існує осередок товариства чисельністю у двадцять п'ять осіб. Члени Відділень формували зі свого складу Комітет, що вирішував поточні справи відділення.

У перші місяці роботи Комітет направив у всі регіони імперії, де існували єврейські громади своїх уповноважених представників з метою вивчення ситуації та розподілу між громадами матеріальної і фінансової допомоги [1.479, арк. 16зв.]. На місцях організовувались збори пожертв місцевими єврейськими громадами, проводились благодійні вечори, концерти, поквартирні обходи євреїв. У листопаді–грудні 1914 р. до Центрального комітету надійшли пожертви з Полтавської, Волинської, Подільської, Харківської і Київської губерній [3.636]. У січні 1915 р. до кампанії приєдналися Полтава, Кременчук та Катеринослав. 6-8 січня 1915 р. у Вільно відбувся з'їзд ЄКОПО. На нього прибули представники Петроградського, Московського, Київського та інших комітетів допомоги жертвам війни. На з'їзді було вирішено організувати кампанію із самообкладання членів товариства, а також чітко розподілити повноваження у галузі допомоги потерпілим від війни між загальноімперськими єврейськими товариствами. Зокрема, санітарно-медичну справу мало організувати ОЗЕ, культурно-просвітницьку – ОПЕ, трудову – ТРП [1.479, арк. 20]. Представники даних організацій отримували права членів Ради ЄКОПО і активно залучались до ведення справ Комітету [1.479, арк. 24].

14-16 травня 1915 р. в Петрограді відбулась спільна Нарада представників єврейських благодійних товариств, які допомагали біженцям і виселенцям. На нараді було прийнято рішення створити при Комітетах допомоги жертвам війни комісії з питань евакуації і розселення біженців [1.479, арк. 20]. У червні 1915 р. в Києві на спільній нараді представників благодійних товариств українських губерній Російської імперії та місцевих Комітетів ЄКОПО для координації роботи евакуаційних комісій було розроблено детальні інструкції по організації допомоги єврейським біженцям [1.479, арк. 21] Зокрема, в них йшлося, що при евакуації єврейського населення по можливості залишати біженців у суміжних районах і не перевозити їх у внутрішні губернії імперії; не перевозити на великі відстані інвалідів, хворих та осіб літнього віку через неможливість їх подальшого працевлаштування; реєстрацію і розподіл біженців по губерніях проводити в евакопунктах за принципом потреб регіонів у працівниках певної кваліфікації [1.479, арк. 22]. У серпні-вересні 1915 р. у Катеринославі місцеве відділення ОЗЕ

спільно з єврейським Комітетом організували роботу дев'яти лікарів Всеросійської земської спілки з медичного огляду новоприбулих єврейських біженців. Окремо місцевий осередок товариства організував фінансування продовольчої і санітарно-гігієнічної допомоги біженцям [1.485, арк. 173]. У Сімферополі місцевий єврейський комітет допомоги жертвам війни спільно з Всеросійською земською спілкою з вересня 1915 р. щоденно виділяли на утримання єврейських біженців по 20 копійок на харчові пайки для дорослих та по 10 копійок на дітей [1.485, арк. 173зв.]. Київський Комітет для допомоги галицьким єврейським виселенцям організував у 1915 р. постачання палива, покращене харчування хворих, старих і дітей, допомогу рабинам та меламедам. Продовольча допомога надавалась переважно натурою. Раціон харчування складався з 1 фунта муки на душу в день, 0,5 – 1 фунта м'яса на душу раз на тиждень (в суботу), молока, яєць. Витрати Київського Комітету на потреби Галичини сягали 130 тис. крб. на місяць [4.677, с.101].

Отже, розселяючись на нових територіях, єврейські біженці отримували активну допомогу від місцевого православного населення. На середину 1915 р. єврейські благодійні товариства зуміли організувати спільну роботу з надання допомоги єврейським біженцям та жертвам війни. В центрах масової концентрації біженців і виселенців добровільні єврейські товариства спільно з місцевими земствами влаштовували медико-соціальні та реабілітаційні пункти, де уповноважені від єврейських громадських об'єднань та місцевої громади надавали їм посильну допомогу.

На тлі тотального руйнування традиційного єврейського світу порятунок залишків його культурної спадщини стає невідкладним завданням для єврейської інтелігенції Російської імперії. Справу організації евакуації пам'яток старовини й творів народного мистецтва з районів, зруйнованих воєнними діями, взяло на себе Єврейське Історико-етнографічне товариство. До війни ЄІЕТ займалося збиранням, обробкою та класифікацією матеріалів єврейського фольклору й етнографії, творів народного мистецтва східноєвропейського єврейства. За даними, наведеними у доповіді етнографічної секції, її зібрання на 1915 р. нараховувало 5-7 тис. художніх робіт і до 25 тис. етнографічних і фольклорних матеріалів [4.1003, с.144]. У грудні

1915 р. при Єврейському історико-етнографічному товаристві було створено етнографічну секцію, яка розпочала евакуацію з міст і містечок, розташованих у зоні бойових дій пам'яток єврейської старовини і мистецтва. Керівництво евакуацією цінностей в зоні дій Південно-Західного фронту здійснював С. Ан-ський. Величезне значення цієї роботи було відмічено єврейськими меценатами. Допомогу і фінансове забезпечення культурній евакуації надавали Господарське управління Петербурзької синагоги і ЄКОПО. Велику частину історико-культурних пам'яток було перевезено до Петрограду. Тільки в списку матеріалів згадувались 513 сувоїв Тори, 75 сувоїв Невіім, 251 предмет синагогального ритуалу, 25 пінкасім, рукописів тощо, а також чотири нерозібрані коробки [4.1003, с.146].

Отже, активізація благодійництва припадає на екстремальні періоди історії українського єврейства, особливо на ті, що пов'язані з погромними рухами та Першою світовою війною. Зі вступом Росії у війну влітку 1914 р. існуючий самодержавний уряд у нових умовах прагнув консолідації суспільства за рахунок пошуку внутрішніх ворогів. Ними стали громади німців, євреїв, частково поляків, які проживали у прифронтівій смузі. Реакцією на прояви державницького російського антисемітизму стало зростання ролі єврейських громадських благодійних об'єднань. Представники різних соціальних груп об'єдналися в різноманітні громадські організації для захисту і допомоги представникам свого етносу, які зазнавали утисків і переслідувань з боку імперської бюрократичної машини. Єврейські благодійні товариства, які виникли на початку війни, попервах допомагали виселенцям із окупованої російськими військами Галичини, а з літа 1915 року, після поразок імперських військ, їх діяльність поширилась на все Правобережжя. Товариства опікувалися виселенцями, біженцями, хворими і пораненими воїнами: постачали постраждалому місцевому єврейському населенню продукти харчування, ліки. Кошти на забезпечення їх діяльності надходили від пожертвувань і спеціальних зборів, які організовувались як серед євреїв, так і серед православного населення імперії. Вагомий внесок у допомогу військовим та цивільному населенню, надавали загальноімперські єврейські добровільні товариства. Серед них, насамперед, виділялись Комітети допомоги жертвам війни,

які протягом війни охопили своїми відділеннями всі повітові і губернські міста українських земель Російської імперії. Завдяки зусиллям широких кіл єврейської громадськості значною активністю відзначалась діяльність Київського Комітету. Громадські організації з початком війни відкривали й утримували переважно на власні кошти притулки та сиротинці. Особливо багато таких установ відкривались при єврейських лікарнях та богадільнях. Окремо товариства допомагали працевлаштуванню військових інвалідів. Діяльність єврейських благодійних товариств в українських губерніях у роки Першої світової війни, насамперед тісно пов'язана з єврейськими промисловцями та національною інтелігенцією, які жертвували на користь хворих, поранених, покалічених воїнів, єврейських біженців і виселенців значні суми. Громадська єврейська гуманітарна ініціатива в роки Великої війни стала важливою складовою у вирішенні їх найнагальніших проблем та стала яскравим прикладом згуртування єврейської громади Російської імперії у кризові періоди новітньої історії українського єврейства. Досвід такої діяльності яскраво продемонстрував переваги громадської ініціативи над бюрократичним державним апаратом.

4.3. Антипогромний єврейський рух в Україні 1917-1920-ті роки.

Величезні страждання принесла громадянська війна українському єврейству до якого застосовувалися такі форми організованого насильства як масові погроми. Євреїв грабували та вбивали всі ворогуючі сторони – більшовики, білогвардійці, українські війська. Через деякі регіони військові формування прокочувалися по декілька разів, що неймовірно збільшувало страждання єврейського населення. Кожна із ворогуючих сторін вбачала в євреях своїх ворогів. Так, білогвардійці вважали євреїв виключно більшовиками, зглядаючись на національний склад верхівки партії більшовиків. До Київського ревкому в жовтні 1917 р. входили євреї Я. Гамарник і А. Горвіц, наркомом у військових справах Донецько-Криворізької республіки був М. Рухимович, першим секретарем Сквирського повітового комітету КП(б)У обрали двадцятилітню А. Шоттен-Кабаннік. Цей список можна продовжити, але краще послатися на академіка М.Покровського, що відзначав, що «за даними

різних з'їздів, євреї складають від 1/4 до 1/3 організаційного прошарку всіх революційних партій» [4.847, с.26].

Більшовики сприймали єврея як представника пануючого класу – буржуазії та купецтва, які щедро фінансували контрреволюційні збройні формування. Зокрема, представники російської єврейської буржуазії фінансували організацію Добровольчої армії. Кошти надавались російським генералам Алексєєву та Драгомирову.

Євреї, на думку Ю. Котляра, дійсно потерпали від червоного терору, боролися проти комуністичної влади та підтримували повстанські рухи на Півдні України. Євреї працювали на службу постачання повстанського загону отамана С. Гризла, що оперував у Первомайському повіті, за що п'ятеро з них були розстріляні червоними. Важливу розвідувальну інформацію доставили до повстансько-партизанського штабу генерала Ю. Тютюнника євреї Б. Гурфінкель та М. Фукс – колишні управляючий та службовець металургійного заводу «Ізноскових» в Одесі. Євреї також працювали на розвідку повстанського загону отамана Я. Гальчевського [4.848, с.123].

Єврейська громада України активно підтримувала збройні формування Директорії УНР. 19 серпня 1919 р. у Любарі загальні збори місцевого єврейства висловили підтримку українській армії та зголосилися матеріально підтримати військову частину міста. Під час формування військової частини УНР 1919 р. у м. Теофіполь, єврейське населення підтримало мобілізацію і активно записувалось до армії Директорії УНР. У містечку Жабокрич на Волині єврейська община створила комітет підтримки солдат Директорії, який збирав серед євреїв округи фураж, продукти харчування та обмундирування [4.661, с.522].

Варто відзначити, що на стосунки єврейських, українських, червоних і білих військових формувань у роки революції впливало багато чинників. Не останню роль при цьому відігравали стереотипи, утверджені впродовж століть спільного проживання народів Російської імперії. Вони спричиняли вкрай негативне ставлення до євреїв і викликало стихійний побутовий антисемітизм.

Перші за часів революції відомості про погроми та антисемітську агітацію в Полтавській та Київській губерніях припадають на березень-червень 1917 р. Погромники звинувачували євреїв у спекуляції, непридатності продовольчих і промислових товарів, їх дорожнечі. Так, наприклад, у доповідній записці жандармського полковника Чернігівському губернатору – про продовольчу кризу зазначалось, що причина її – у спекуляції єврейських торгівців. 22 червня 1917 р. у Києві на Житньому базарі відбулись перші нечисленні єврейські безлади, а вже у вересні 1917 р. погроми, самосуди розпочались у Волинській, Подільській та Полтавській губерніях. У жовтні-листопаді 1917 р. у трьох Правобережних губерніях відбулось понад 50 погромів [4.885, с.117].

Чимало погромів навесні 1918 р. в єврейських містечках вчинили невідомі озброєні групи без певної політичної орієнтації. Зрозуміло, що пояснення цього криється у нестабільній внутрішньополітичній ситуації в Україні, слабкості структур державної влади на місцях. Цій проблемі присвятив свій виступ на засіданні Центральної Ради 20 квітня 1918 р. представник Бунду Золотарьов. Він навів факти погромів у містечках Тараща та Олександрія та припустив, що вплив на погроми є наслідком політико-економічної ситуації. Погроми виявилися, фактично, найяскравішим показником нестабільності, слабкості, військового безсилля владних структур на місцях. Та чи не найголовніша причина крилася у значній кількості озброєного люду, породженій хаосом революцій, близькістю фронту [4.1080, с.220].

Не зважаючи на співпрацю євреїв з українськими та місцевими повстанськими загонами, їх отамани грабували євреїв через віросповідання. Отамани отримували офіційні мандати і підтримку з боку керівництва УНР при створенні ними повстанських загонів. Найбільш самостійні з них залишали військові формування і діяли автономно в тилу ворогуючих сторін. Характерною особливістю діяльності отаманів було тимчасове захоплення значних територій. Зокрема, в 1920 р. вони контролювали Трипільський, Чорнобильський, Житомирський та Таращанський райони, а також райони навколо Умані, Сквири, Погребища, Радомишля. Отамани встановлювали різноманітні контрибуції, брали в заручники заможних міщан, або просто грабували. Різні побори, грабежі і визиск стали в ці роки свого роду нормою

життя багатьох єврейських містечок і міст. 15 січня 1919 р. у Коростишеві загін отамана Соколовського обеззброїв частини Коростишівського загону і 16 січня 1919 р. зібрав із євреїв міста контрибуцію в 600 тис. крб. [1.368, арк. 100].

Одночасно з повстанськими загонами погроми вчиняли і частини Червоної армії. У частинах РККА нуртував масовий антисемітизм, що, знайшов вихід в найтрагічніших формах насильства в період Громадянської війни – єврейських погромах. Вперше в Україні такого роду масштабні акції з боку діючої армії були здійснені саме червоноармійцями на початку 1918 р. в містах Чернігівської губернії: Глухові, Новгород-Сіверському та ін. містах [4.916, с.169]. Масовий погром здійснив більшовицький Рославський загін 24 лютого 1918 р. Після поховання загиблих у бою з Батуринським полком УНР червоноармійці вирішили «вирізати всіх буржуїв та євреїв». Для цього вони з'єдналися з батуринцями [4.972, с.163]. Погроми були направлені на знищення всієї єврейської громади містечка та заволодіння майном погромленого. Так, у м. Юстинград (Соколовка) Київської губернії було спалено в 1919 р. 400 єврейських будинки, 140 магазинів, паровий млин, 6 шкіряних виробництв, 3 заводи сельтерських вод, ощадно-позичкове товариство, 6 синагог та 2 лазні [2.533, с.7]. У лютому більшовицькі військові частини погромили Россаву та Миронівну Київської губернії, в березні – Бердичів, в травні – Умань. Залишаючи в березні 1919 р. Житомир, більшовики відпустили три сотні кримінальних злочинців, які вчинили погроми. У березні – на початку квітня 1919 р. антисемітська хвиля прокотилася Полтавською губернією [4.916, с.170].

Протягом багатьох десятиліть замовчувалась участь у єврейських погромах частин Першої кінної армії. В одному з листів В. Леніну від ЦБ євсекцій при ЦК РКП, написаному 18 лютого 1920 р., повідомлялось, що, відступаючи, частини Першої Кінної армії (4 та 6 дивізії) на своєму шляху знищували єврейське населення, грабуючи і вбиваючи мирних жителів. Ці звірства відбувались у Рогачеві (близько 30 вбитих), баранові (14 жертв), Романові, Чуднові (14 загиблих). Всі перелічені пункти були повністю розграбовані, значна частина єврейських жителів розстріляна. Червоноармійці розгромили мирне населення Бердичева та околиць, 44 дивізія розграбувала Горошки та Черняхів [4.980, с.128].

Найбільшу статистику смертей залишили погромні події, пов'язані з періодом перебування на Україні денікінських армій. З червня 1919 р. Добровольча армія генерала Денікіна рухалася по території України в напрямку Москви, захопила Катеринославську, Харківську та інші українські губернії. Її шлях був відзначений безперервними єврейськими погромами. І хоча генерал Денікін намагався відгородитися від погромних дій, посилаючись на оприлюднені ним звернення та накази, інші представники командування Добровольчої армії – генерали Мамонтов, Шифман-Маркевич, Покровський та Шкуро неодноразово негативно висловлювались щодо євреїв, ототожнюючи їх з комуністами та закликаючи до повного відчуження їх майна, і навіть до знищення. Усього солдати денікінської армії здійснили 267 погромів єврейських селищ. Найбільш жорстокі погромні рейди було зафіксовано з 30 червня 1919 р. до березня 1920 р. Становище євреїв ускладнювалося й тим, що Добровольча армія, позиціонуючи себе як легітимна організована влада, вимагала від євреїв розпуску Самооборони [4.702, с.141]. За об'єктивними причинами регулярне продовольче забезпечення Добровольчої армії наприкінці 1919 р. стало фактично неможливим. Це примушувало армію шукати джерела виживання. У тих обставинах погром, як засіб грабежу і традиційний для російського селянства та козацтва випробуваний шлях перерозподілу цих ресурсів, виявився очевидним виходом із складної продовольчої ситуації. За словами очевидців, саме тоді напади на єврейські колонії увійшли до системи, і грабували навіть ті, хто раніше відмовлявся від участі у тих огидних акціях. Серпень-вересень 1919 р. – найбільш кривавий період погромів Добровольчої армії, який запам'ятався високою статистикою вбивств. Це період панічного відступу, коли солдати армії Денікіна розуміли, що попереду їх очікують не найкращі часи, період поневірянь і, можливо, еміграції. Тому, бажаючи забезпечити сьогодення та заpastися ресурсами на майбутнє, вони не гребували ніякими засобами [4.702, с.145].

Активними учасниками погромів були і українські селяни, які розглядали єврея як одного із винуватців політики «військового комунізму» та відсутності в селі міських товарів: сірників, мила, керосину, цвяхів. Ці товари складали основу єврейських торгівельних лавок у містечках Правобережної України. Товарний

дефіцит вів до проявів спекуляції, а останнє призводило до бажання звести рахунки з ненависними євреями. Крім того, на погромні настрої впливали і руйнування традиційного довоєнного сільського укладу, в якому євреї займали роль дрібних кустарів: столярів, шорників, чоботарів та ін. Євреї вимушені були перекваліфіковуватися на посередницьких торгівців мануфактурою, що вело до їх падіння в очах селян до рівня «мішечників». Це перетворювало єврея на об'єкт потенційного грабунку і відбирання незаконно заробленого статку.

Серед української і російської інтелігенції досить поширеними були переконання, що антисемітський рух по селах та містечках – це цілком природний рух, що «носить на собі сліди свідомого ставлення до життя, відбиток ідейності». Подібних поглядів дотримувалися і представники української ліберальної інтелігенції, зокрема і С. Єфремов, який писав: «Аграрні розрухи йшли під економічним та соціальним гаслом, єврейські ж погроми – під політичними закликами; аграрні погроми справді були результатом темноти, несвідомості і невміння знайти для боротьби інших способів», «тоді як єврейським погромам стимулом була політична реакція» [4.704]. Визнаючи історичний факт втягування українських селян у єврейські погроми початку ХХ ст., С. Єфремов висловлює впевненість щодо «відсутності в українців специфічної ненависті проти євреїв як євреїв», бо «погроми на Україні були ділом здебільшого захожих людей», які підбурювали до насильства проти євреїв та керували погромами, були переважно представниками російських монархічних та чорносотенних організацій, які вбачали в будь-якому національному русі (зокрема єврейському) шкідливий та небезпечний для держави «націоналізм» та «сепаратизм», у боротьбі з якими, на думку багатьох з них, усі репресивні засоби, аж до погромів, можуть бути виправдані [4.704].

Крім того, антиукраїнська, антиселянська політика більшовиків (серед яких було багато євреїв) продрозверстка, організація комун, встановлення в селах та районах радянської влади призводило до ототожнення селянами єврея з більшовиком. 10 січня 1919 р. в м. Черняхів місцеві селяни спільно з сотнею Лемківського та частинами Житомирського полку здійснили єврейський погром [1.368, арк. 112, 114]. У містечку Ємільчино Новоград-Волинського повіту протягом

січня 1919 року місцевими селянами вирізано декілька єврейських сімей [1.368, арк. 159], а 27 січня в Житомирі пограбовано садиби євреїв Ляци та Ейдельтейна. В останнього під виглядом реквізиції забрано 7,5 тис. крб. [1.368, арк. 172].

Відмінною рисою єврейських погромів періоду громадянської війни були повсюдні згвалтування єврейських жінок та дівчат. Особливо цим відрізнялася Добровольча армія генерала А. Денікіна. Так, якщо в Житомирі і Єлизаветграді під час погромів Григор'єва випадки згвалтування зустрічалися дуже рідко, то в містечках, погромлених добровольцями, налічується від 50 до 100% згвалтованих від загальної кількості жіночого населення містечок. Масове згвалтування мало місце скрізь, навіть під час так званих «тихих погромів», які відбувалися у липні-серпні 1919 р., коли тільки в одному Катеринославі було згвалтовано до тисячі єврейських жінок. Більше половини згвалтованих від загальної кількості жіночого населення налічувалося після погромів у Смілі, Гостомелі на Київщині, Яблоково в Полтавській губернії. «У Борзні під час погрому в ніч на 10 вересня вбито 22 єврея, – відзначала в той час у одному із своїх повідомлень київська газета «Зоря», – ... жінки згвалтовані від малого до великого. Ті євреї, що врятувалися, ховаються в лісах і болотах» [4.827, с.27].

У літературі наводяться різні цифри, що свідчать про кількість людських жертв і масштаби матеріальних збитків, завданих єврейському населенню України у роки громадянської війни. За даними Київського губкому КП(б)У станом на 20 липня 1919 року в містечках губернії від погромів постраждали 136265 євреїв [1.161, арк. 19]. У 1919 р. в Київській губернії на один погромлений населений пункт припадало від 500 вбитих, у Волинській та Подільській – від 100 до 500 загиблих, в Чернігівській, Полтавській, Харківській і Катеринославській – до 100 загиблих [2.533, с.11-12]. Радянські джерела за час з 1917 по 1921 рр., наводять дані про 1520 погромів, що мали місце в 911 населених пунктах України та Білорусії. Погроми коштували єврейському містечку 200 тис. вбитих і близько 700 тис. поранених, залишивши сиротами і інвалідами 300 тис. дітей. На думку єврейського історика С. М. Дубнова, в Україні в той період було вчинено 887 великих і 349 менших за розмірами погромів [4.953, с. 50]. Інший дослідник Г.В. Костирченко наголошує на

тому, що в роки громадянської війни щодо євреїв було здійснено 1236 актів насильства, із них 887 носили масовий характер. Найбільшу кількість погромів (40%) вчинили прихильники Директорії, 30% – представники напівлегальних військових формувань в період так званої отаманщини, 20% – білогвардійці і 10% – червоноармійці. З 1914 по 1921 рік було вбито і поранено близько 200 тис. євреїв, власні домівки залишили ще 500 тис. чоловік. Вони стали внутрішніми мігрантами [4.839, с.56-57].

Сучасні вітчизняні дослідники зазначають, що за 1918-1921 роки на території України відбулося 2000 великих і малих погромів. Сотні містечок і єврейських кварталів в містах були зруйновані, півмільйона євреїв залишилось бездомними. Від грабунку єврейства не відмовлялись ні війська місцевих отаманів, ні місцеве населення. Особливо дісталось єврейству від погромів, влаштованих військами 1-ї Кінної армії. За даними тогочасної єврейської преси, тільки протягом 1918-1919 року більшовиками було влаштовано близько двохсот погромів [4.901].

Частину інформації про погроми надали регіональні відділення Євгромадкому влітку 1921 р. Так, з 1918 по 1921 р. єврейські погроми відбувалися в 100 населених пунктах Волинської губернії, 164 – Подільської, 239 – Київської, 42 – Чернігівської, 40 – Полтавської, 12 – Харківської, 71 – Миколаївської та Одеської і 26 – Катеринославської [4.980, с. 124]. Підрахунки Євгромадкому стосувалися і матеріальних та фізичних втрат, яких зазнало єврейство України. За даними звіту жертвами погромів стали близько 10 % всіх євреїв регіону. Найбільше постраждали євреї чоловічої статі у віці від 15 до 50 років (близько 75%). Згідно підрахунків Н. Гергеля (Відділ допомоги погромленим при РТЧХ в Україні) близько 40% погромів – справа рук військ Директорії, 25 – партизанських та отаманських загонів, близько 20 % – військових формувань Білої армії, 10% – частин Червоної Армії, 5% – польських військ та бандитів [2.533, с. 14].

Із доповідних записок сіоністських організацій і комітетів допомоги жертвам погромів на місцях можна з'ясувати подробиці погромів, що проходили в українських єврейських містечках. У доповідній записці Комітету по наданню допомоги постраждалим від погромів 19 червня 1918 р. в містечку Новгород-

Сіверський Чернігівської губернії Тимчасовій національній раді в Петрограді доповідалось про розгром декількох єврейських магазинів і складів під виглядом експропріації на потреби Червоної Армії, мародерство частин 3-ї і 8-ї Армійських дивізій, а також про погром, організований матросами Сумського загону Червоної армії [5.1166, с.87].

Від мародерства та вбивств страждали не тільки жителі єврейських містечок, але і селянство єврейських колоній Півдня України. На початку 1920-х рр. у Херсонській, Катеринославській, Донецькій і Запорізькій губерніях існувало 35 єврейських колоній з населенням близько 100 тис. чол. [4.853, с.133]. Всі вони постраждали від погромів тривали протягом 1917-1921 р. У районах єврейських колоній (Львово, Бобровий Кут, Сейдеменуха та ін.) за газетними повідомленнями 1919 р. та оперативними зведеннями 1920-21 рр., мали місце чисельні випадки збройних нападів з пограбуванням місцевих жителів, які здійснювали як збройні формування, що мали політичну направленість, так і звичайні бандити. У січні-лютому 1919 р. були пограбовані колонії сіл Кам'янки, Ново-Житомира, Ізлучистої та Ізраїлівки [4.673, с.142]. Дві найбільші колонії Гуляйпільського повіту Трудолюбівка і Нечаївка були ліквідовані махновськими частинами, населення інших скоротилось більш як на 8 тис. чоловік. Розміри земельних володінь колоністів різко зменшились, господарство занепало, житловий фонд було зруйновано на 80 %. Це призвело до поширення серед єврейського населення емігрантських настроїв, які пішли на спад лише в другій половині 1920-х рр. [4.747, с.17]. За звітом ЦКНМ при ВУЦВК, єврейські сільськогосподарські колонії Півдня України втратили 24 % населення, 70 % коней, 57 % корів, було зруйновано 19 % різного роду будівель [4.953, с.50].

Мародерство, вбивства, катування, які відбувалися під час погромів, спричинили появу серед національно-свідомого єврейства громадських об'єднань, які метою своєї діяльності визначали боротьбу з погромниками та відновлення соціально-економічного і культурного становища українського єврейства. Під час погромів періоду національно-визвольних змагань 1917-1920-го рр. в Україні створюються мережа єврейських загонів самооборони.

Ідея створення загонів самооборони, що вперше стихійно виникли під час російської буржуазної революції 1905-1907 рр. як засіб захисту від погромних дій чорносотенців, у роки громадянської війни стала базою для реалізації політики самозахисту українського єврейства від антисемітських акцій різних ворогуючих сторін. Учасники самооборони йшли фактично на смерть, тому що проти них виступали не тільки конкретні погромники, але й сама царська влада. Після відомого Кишинівського погрому 1903 року царський уряд розіслав на місця циркуляр, згідно з яким категорично заборонялося створювати осередки єврейської самооборони. Проте, під час Гомельського погрому 1903 р. та Житомирського 1905 р. самооборона діяла і – досить енергійно. Це дозволило врятувати сотні жителів погромлених міст. У цей час царські урядові війська, які, очевидно, повинні були захищати євреїв, відкривали вогонь по учасникам єврейської самооборони [4.845, с.97]. Отже, в період погромів 1905-1906 рр. єврейська самооборона зазнала значних людських втрат, захищаючи єврейські громади міст і містечок Правобережної України. Однак перші організації самооборони стали прикладом для створення військових єврейських громадських формувань у 1917 р.

Навесні 1917 р. по всіх фронтах російської армії прокотилася хвиля мітингів та зібрань євреїв-військовиків, почалося їх стихійне об'єднання в ланки і союзи для задоволення національно-культурних потреб. Згодом на базі організацій почалося створення єдиного громадського об'єднання єврейських військових. 5 липня 1917 р. на загальних зборах євреїв-воїнів Київського гарнізону оголосили про створення Союзу євреїв-воїнів Київського Військового округу. Згідно статуту СЄВ КВО мав забезпечити єврейському народові вільний розвиток у вільній Росії, вести роботу, направлену на закріплення і розширення завоювань революції, а також організувати матеріальну, юридичну та національно-культурну допомогу єврейським військовослужбовцям. Загальне керівництво Союзом здійснював виконавчий комітет, до якого увійшли від зборів київського гарнізону Й. Гоголь, І. Бендерський, І. Жуковський, С. Каганович, Ф. Лейбензон, І. Нідельман, В. Ніренберг, М. Тиктинський, Тьмкіна, Х. Френкин, М. Шкловський, М. Штейнер та представники сіоністських організацій міста [4.732, с.6-7].

На початковому етапі Союз виступав як національно-культурне товариство, але вже восени 1917 р. СЄВ став основою для створення в українських губерніях єврейських загонів самооборони. Вже 15 вересня 1917 р. виконком СЄВ КВО прийняв рішення про створення єврейської самооборони [4.732, с.10]. 24 грудня 1917 р. у Миколаєві проведено збори єврейських військовослужбовців, солдат, офіцерів, юнкерів, медсестер та військових у відставці для прийняття статуту Союзу євреїв-воїнів. Ця подія стала регіональним відлунням проведеного в Києві Всеукраїнського єврейського військового з'їзду. Збори визнали за необхідне організувати на місцях бойових дій дружини самооборони на базі виконавчих комітетів євреїв-воїнів румунського та одеського округу. В Одесі сформувався перший єврейський національний полк для захисту національних інтересів. У лютому 1918 р. в Одесі відбувся з'їзд євреїв-воїнів румунського і Одеського воєнного округу, який прийняв рішення організувати єврейські військові частини самооборони під керівництвом комітету «Інедворум» [4.1093, с.43]. Організація самооборони проходила досить складно. Виникали протиріччя між сіоністськими організаціями, які підтримували рух та представниками соціалістичних партій та рухів, які були переконані у «контрреволюційності» самої національної ідеї та націоналізації війська. Допомогу єврейським організаціям надавали місцеві органи влади УНР, які розглядали загони як територіальні міліційні формування руху «Вільного козацтва».

Протягом вересня-жовтня 1917 р. питання організації єврейської самооборони розглядалось на засіданнях Центральної Ради, Першої Всеросійської конференції євреїв-воїнів. За результатами Конференції було організовано Комісію зі створення Всеросійської єврейської самооборони. Розпочалося створення бойових дружин самооборони на базі євреїв-юнкерів та солдатів, які перебували на лікуванні в Києві. Однак процес створення національних єврейських громадських військових формувань призупинила Центральна Рада та особисто С. Петлюра [4.732, с.16-23].

Після захоплення Києва більшовиками в січні 1918 р. історія СЄВ КВО припиняється, однак на місцях, де вже розпочалися погроми, почався рух за створення місцевих загонів самооборони від погромів. Перші загони самооборони

виникають ще в 1917 р. У Гайсині вже в жовтні 1917 р. був створений загін самооборони, який фінансово підтримували місцеві єврейські общини [4.860, с.42].

Єврейське населення охоче підтримувало створення подібних загонів. Так, для забезпечення потреб єврейської самооборони серед єврейської громади містечок Шпола, Богуслав, Златопілля було запроваджено податок на самооборону. [126, арк. 225-227] В Одеській губернії в 1918 р. набір в загони самооборони здійснювала Єврейська військова організація та місцеві осередки сіоністських організацій [3.611]. У різних містах чисельність загонів коливалась від 100 до 500 осіб. 1918 р. в Черкасах загін самооборони складав 300 чоловік, у Смілі – 250, у Городищах – 50, у Златопіллі – 400 чоловік. Загони самооборони на початку 1920-х рр. функціонували у більшості міст і містечок України, де існували єврейські громади: у Шполі, Богуславі, Городищі, Златопіллі, Черкасах, Єлизаветграді, Стеблові, Корсуні, Каневі, Одесі, Таращі, Смілі, Катеринополі і інших містах. У Смілі загін самооборони охороняв ярмарок, райони проживання єврейських купців та ремісників [1.126, арк. 225]. У 1919 р. єврейська самооборона перетворилась на гарно озброєну військову силу. Так, у містечку Хибно загоном місцевої самооборони керував місцевий єврей – колишній фельдфебель. Крім того, існували посади двох командирів взводів. Далі по ієрархії йшли командири дрібніших частин загону та його штабна частина: діловод, інструктор з військової підготовки, бухгалтер. Рядовий склад поділявся на дійсних (40-50 осіб) та резервних (100-150 осіб) бійців. Чергування для всіх були обов'язковими. Резервні виконували функцію внутрішньої охорони містечка. Дійсні знаходились в розпорядженні штабу. Частина їх, групами по 15-20 осіб, нерідко направлялась за межі містечка для ліквідації невеликих бандитських формувань, інші охороняли штаб, пошту, міліцію. Дійсні члени фінансово утримувались єврейською містечковою громадою за кошти, отримані від внесків та спеціального податку на товар, який вивозився з містечка. Загін у містечку проіснував два з половиною роки [4.860. с.42]

З початку 1919 р. у єврейських колоніях Херсонщини рух самооборони започаткував «подомову охорону». У колоніях Львово, за спогадами відомого російського літературознавця В. Шкловського, діяв загін самозахисту. Завдяки

загону колонія перетворилася на своєрідний центр для єврейських біженців з навколишніх сіл та містечок [4.674, с.142]. На початку 1920-х рр. у єврейських колоніях Калініндорф, Штертдорф і Боровий Кут місцева молодь створила власні загони самооборони. Вони мали сіоністську спрямованість, проте участі у збройних конфліктах не брали [4.848, с.123]. В Єлизаветграді єврейська самооборона захищала місто від військ отамана Григор'єва. Загони самооборони діяли і в м. Сиротинове та Овручі. Єврейська самооборона вступала у військові сутички з більшовицькими військами. У Черкасах загони самооборони припинили контрибуційні акції місцевих компартійних органів. У Златопіллі відбулися зіткнення місцевої самооборони з частиною Червоної армії [1.126, арк. 226].

З метою координації дій проводились конференції представників самооборони. У березні в Богуславі відбулась конференція представників самооборони десяти містечок Київщини. На конференції було вироблено статут самооборони, визначено і встановлено організаційні форми та сформовано Центральний комітет самооборони Київської губернії [128, арк. 26].

Восени 1921 р. на виконання договору між Директорією і Єврейським легіоном В. Жаботинського до української армії приєднались загони єврейської самооборони «Бріт Гаяхат», створивши окремий єврейський підрозділ [4.840, с.225].

1920 р. українські компартійні органи розпочали кампанію боротьби з самообороною. Оргбюро ЦК КП(б)У вирішило ліквідувати єврейські загони самооборони, які були створені за національним, а не класовим принципом. Мотивом ліквідації організацій самооборони оргбюро ЦК КП(б)У оголосила її національний характер, а не класовість військового формування. «З нинішнього складу єврейської самооборони залучити пролетарські елементи і бідноту в існуючі загони або ті загони по боротьбі з бандитизмом, які організуються за класовим принципом». [714, с.69] Про це йшлося у постанові бюро, прийнятій на початку 1921-го року. При цьому роззброєння єврейських загонів передбачалося провести без зайвого шуму, залучаючи до цієї справи євсекції партійних комітетів. 23 квітня 1921 р. Єввідділ при ЦК КП(б)У розіслав місцевим партійним організаціям циркуляр, у якому єврейська самооборона визнавалась контрреволюційною

організацією сіоністів, яка захищає старі обшинні порядки. У циркулярі наголошувалось на необхідності вести активну боротьбу за ліквідацію загонів самооборони [1.126, арк. 228]. Протягом 1922-23 рр. єврейська самооборона була ліквідована органами НКВС та ГПУ Української СРР.

Проти погромів виступали діячі Центральної Ради та Директорії. У на початку 1919 р. було опубліковано заяву, в якій наголошувалось на тому, що погроми були організовані німцями і більшовиками. Тому демократичне єврейство закликає «енергійно боротися з тими окремими анархо-більшовицькими елементами, які виступають ворогами трудового народу України і проти його державності» [4.741, с. 66] У травні 1919 р. Директорія вирішила створити Особливу комісію, яка повинна була всебічно розслідувати факти єврейських погромів на території України і засудити злочинну агітацію проти єврейського населення, виявити винних і притягнути їх до кримінальної відповідальності. У липні того ж року опубліковано наказ головного отамана С. Петлюри, в якому він зобов'язував усіх командирів військових частин, а також представників державного інспектора особисто спостерігати за тим, щоб у місцях їх дислокації не проводились погромні агітаційні кампанії. Але дане розпорядження так і залишилось на папері [4.741, с.67].

Не оминули питання погромів і більшовики, які розглядали антипогромні кампанії через призму інтеграції єврейства в нову політичну систему держави «диктатури пролетаріату». У липні 1918 р. газети «Правда» та «Известия» опублікували Декрет Раднаркому, в якому наголошувалось про вживання рішучих заходів до всіх, хто проводив агітацію за погроми єврейського населення; їх пропонувалось оголошувати противниками пролетарської держави. У березні 1919 р. було записано на грамплатівку промову «Про погромне переслідування євреїв», у якій увага зосереджувалась на класовому характері антисемітизму. У червні 1919 р. на засіданні ЦК політбюро було розглянуто питання про надання допомоги жертвам погромів [4.804, с.93]. Інформацію про погроми та організацію допомоги постраждалим від них збирали єврейські громади губернських міст, відділення старих загальноросійських єврейських громадських організацій, таких як Київське товариство допомоги єврейському населенню, постраждалому від бойових дій,

Спілка євреїв-воїнів, Київський комітет Товариства охорони здоров'я єврейського населення та ін.

З боку компартійних органів у 1919 р. було створено ряд спеціалізованих єврейських громадських організацій, які мали організовувати допомогу постраждалому єврейству, збирати документальний матеріал. Зокрема, Центральний комітет допомоги постраждалим від погромів, Відділ охорони здоров'я єврейського населення, Редакційна колегія зі збору і публікації матеріалів про погроми на Україні, Відділ допомоги погромленим при РТЧХ в Україні та ін. Вони використовували кошти єврейських благодійників та закордонних філантропічних товариств. У липні 1919 р. в районі Вінниці допомогу від секції допомоги погромленим отримували 6 тис. єврейських біженців [1.161, арк. 13]. У 1919 р. РТЧХ провело кампанію з допомоги постраждалим від єврейських погромів. Під час кампанії товариству вдалося зібрати суму у 100 млн. крб. і надіслати Комітету допомоги постраждалим від погромів при управлінні головного уповноваженого РТЧХ на Україні і в Криму. Комітет тісно співпрацював з єврейськими громадськими організаціями, що допомагали потерпілим від погромів євреям [1.430, арк. 2]. Протягом липня-серпня 1919 р. Комітету вдалося підготувати 61 харчовий пункт на 23,5 тис. чоловік, дезінфекційний загін, 2 госпіталі, 97 дитячих установ, розрахованих на 12.5 тис. дітей. Територія, що постраждала від погромів, ділилась на райони, в які входило по 10-12 розорених населених пункти. Всю роботу в районі виконували уповноважені Комітету та представники РТЧХ [1.429, арк. 14-14зв.].

У січні 1919 р. представники більшості єврейських партій та громадських організацій України (Культур-Ліги, ЕКОПО, ТРП, ОЗЄ і т.д.) створюють Центральний Комітет допомоги постраждалим від погромів. ЦК об'єднав навколо себе. Таким чином, в ЦК зібрались відомі громадські і політичні діячі, інтелігенція. До завдань комітету входила лише організація допомоги постраждалому від погромів єврейству. Одночасно комітет збирав документальні факти та свідчення очевидців погромів на території України. Для роботи в провінції було створено інститут уповноважених і кореспондентська мережа: одні їхали у губернії з метою організації гуманітарних кампаній, інші – для збору інформації і проведення

опитувань свідків та постраждалих. При цьому ЦК активно використовував мережу єврейських філантропічних товариств і Єврейського громадського комітету допомоги жертвам війни [2.533, с. 18]. Комітет чітко визначив основні напрямки діяльності добровільних товариств з організації допомогівих кампаній постраждалому від погромів єврейству в залежності від сфери їх діяльності. ТРП мало організовувати кампанії із залучення постраждалого єврейства до продуктивної праці в ремісничих майстернях, сільськогосподарських комунах, кустарних кооперативах та промислових підприємствах; Культур-Ліга мала допомагати освітнім та культурно-реабілітаційним єврейським установам; Товариство охорони здоров'я єврейського населення – надавати допомогу лікарням, різноманітним медико-санітарним установам у місцях проживання єврейських громад [1.319, арк. 2]. Комітет пережив два розколи, ініційовані лівими силами у його складі. Після першого з них – в травні 1919 р. – в період присутності у Києві більшовиків, ЦК перейшов на напівлегальне становище, зменшилися його фінансові можливості, відбулось скорочення штату. У цих умовах, як говорить листування співробітників ЦК з ЕКОПО в Москві, підготовка документальних матеріалів продовжилась. Було створено у кінці травня 1919 р. нову організацію – Редакційну колегію зі збору і публікації матеріалів про погроми в Україні. Після другого конфлікту в рядах ЦК в травні 1920 р. комітет припинив своє існування [2.533, с.19].

Після остаточної окупації більшовиками України в регіоні починає працювати нове добровільне товариство, центральні органи якого знаходились у Москві – Всеросійський громадський комітет допомоги постраждалим від погромів і стихійних лих – Євгромадком (Всеєвгромадком, Євобком). Євгромадком створений у червні 1920 р. Ініціатором створення товариства став Американський єврейський об'єднаний комітет (Джойнт), який запропонував допомогу євреям Росії, постраждалим від погромів. 2 червня 1920 р. у Москві відбулась нарада представників партій і громадських організацій з питань організації допомоги погромленому єврейству України. На нараді було прийнято рішення про створення Всеєвгромадкому і створена комісія з розробки статуту нового Комітету. 10 червня на засіданні Президії Виконавчого бюро створеного Комітету було розглянуто

проект Статуту і прийнято постанову про передачу проекту статуту на розгляд і затвердження Виконавчому бюро Єврейського громадського комітету допомоги постраждалим від погромів. Політбюро ЦК РКП(б) розглянув звернення та статут 18 червня 1920 р., і прийняло рішення дозволити діяльність комітетів допомоги «при умові забезпечення більшості в них за комуністами». 9 липня 1920 р. статут Комітету зареєстрували органи НКВС під № 12200 [4.879, с.125]. До товариства увійшли представники єврейських політичних партій і громадських організацій з одного боку та представники влади з іншого – ВЦРПС, КП(б)У, Євсекцій, Наркомпросу. Товариство, будучи пробільшовицьким громадським об'єднанням, повністю залежало від євсекцій. Всі рішення, протоколи, листування з філіями на місцях та філантропічними товариствами мали надходити до відділу національних меншин при НКВС [1.318, арк. 1]. Згідно статуту, товариство мало сприяти процесам евакуації, реевакуації, еміграції євреїв, відкривати їдальні, притулки і школи, створювати с/г і промислові кооперативи, отримувати позики, купувати рухоме і нерухоме майно у власність і брати його в оренду. Членами товариства могли стати повнолітні особи, які мали всі політичні права та були членами профспілок, тобто доступ до Євгромадкому «позбавленцям» був закритим [1.1, арк. 10-11]. Товариство фактично виконувало функції державного органу і здійснювало контроль за єврейською вітчизняною та іноземною філантропічною громадською ініціативою, тобто здійснювало нагляд за розподілом грошових-матеріальних цінностей, розподіляло допомогу між дитячими будинками, профтехнічними школами та здійснювало всебічну допомогу єврейським сільськогосподарським колоніям, що голодували. Постановою Раднаркому УСРР від 19 квітня 1922 р. Євгромадкому надавались різноманітні пільги фінансового характеру, що ставило його у вигідніше становище, ніж інші єврейські громадські організації. Організаційно Україна була розділена Євгромадкомом на три територіальних утворення, на чолі яких стали районні комісії (райкомісії) – це була Київська районна комісія (червень 1920), яка об'єднала території Київської, Подільської, Волинської та Чернігівської губерній [1.318, арк. 3]; на базі Харківської районної комісії 20 серпня 1920 р. було сформовано Всеукраїнський єврейський громадський

комітет (Всеукраїнський громадський комітет) з центром у Харкові, який об'єднав Харківську, Катеринославську, Полтавську та частину Таврійської губернії, і Одеська районна комісія Євгромадкому (вересень 1920 року), що об'єднала території Одещини, Миколаївщини та частини південного Поділля [4.851, с.172]. У свою чергу для роботи в підзвітних губерніях райкомісії створювали губкомісії товариства і затверджували місцевих уповноважених, які мали право самостійно призначати уповноважених і кореспондентів у повітах і населених пунктах для проведення роботи на місцях, включаючи збір матеріалів про погроми. Для роботи в губернських комісіях, як і в трьох регіональних центрах, широко залучались місцеві відділення єврейських громадських організацій: ЕКОПО, ОЗЕ, ТРП, а також колишні кореспонденти ЦК допомоги погромленим [1.319, арк. 2].

26 серпня 1920 р. було організовано Укрєвгромадком та розроблено і подано на затвердження органам НКВС структурну організацію Комітету. 16 листопада 1923 р. МЕКОСО Української СРР затвердив статут Всеукраїнського громадського комітету [1.14, арк. 4]. Структура Укрєвгромадкома передбачала наявність секретаріату, матеріально-господарського, організаційно-інструкторського та інформаційно-статистичних відділів, які вели поточне діловодство, організовували різноманітні допомогіві кампанії і займались збором свідчень про погроми, керували проведенням оглядів потерпілого населення. Крім того в структурі комітету мали працювати фінансовий, та медичний відділи, відділ праці, загальної та культурно-просвітницької роботи з потерпілими від погромів.

При Київській районній комісії була створена діяльна і мобільна структура. Діяла дитяча комісія, відділ соціально-індивідуальної допомоги, медико-санітарний відділ, відділ розподілу посилок та пожертв, інформаційно-статистичний, фінансовий та транспортний відділи. Районний апарат Євгромадкому в 1921 році нараховував 157 співробітників. Із них у Києві працювало 42, на Київщині – 40, на Поділлі – 40, на Волині – 20, на Чернігівщині – 15 чол. [4.852, с.62]. У результаті діяльності комітету в українських підрозділах Євгромадкому накопичились різноманітні документи про погроми.

На Миколаївщині уповноваженим Комітету був Махлін, його заступником – Залкіндер. Вони у грудні 1920 р. уклали угоди з Наркоматом соцзабезпечення, освіти і охорони здоров'я про спільну діяльність з подолання наслідків погромів у регіоні. У грудні 1920 р. було отримано перші чотири вагони з вантажем допомоги (одягом та продовольством). З припиненням у середині 1921 р. масових погромів увагу Всеукраїнському було зосереджено на єврейських колоніях Півдня: надано підтримку у проведенні осінньої посівної кампанії (допомагали переважно колоністам, які продовжували займатися землеробством), у зв'язку із голодом розпочато організацію їдалень та видачу продовольства. З чотирьох груп колоній (Миколаївської, Катеринославської, Запорізької та Донецької губерній) Миколаївська губернія отримувала 40% допомоги [4.897, с.1].

Для визначення масштабів людських і матеріальних втрат на місцях погромів і об'ємів необхідної допомоги українські районні комісії займались збором статистичних даних про погроми, проведенням різного роду анкетувань. З тією ж метою збирались аналітичні доповіді про результати соціологічних досліджень біженців, формувались списки біженців, загиблих, визначались втрати майна та вплив погромів на населені пункти. Крім того формувались губернські річні, помісячні, щоквартальні зведення про погроми. У Вознесенському повіті Миколаївської губернії місцевий осередок Євгромадкому провів великий об'єм організаційно-реєструючих робіт. Працівники комітету об'їхали всі населені пункти, де мешкали євреї, та встановили загальну кількість єврейських родин, у тому числі біженців: у м. Вознесенськ – 1300 родин, з них 173 (782 особи) – біженці, у м-ку Березівка – біля 1000 родин, з них 77 (315 осіб) – біженці, у с. Братське – 300 родин (за рік залишилось 100), у с. Доманівка – біля 200 родин (за рік залишилось 150, з них 12 біженці (43 особи), у с. Мостове – біля 160 родин (за рік залишилось 135), у с. Костянтинівка – біля 80 (за рік залишилось 30), у с. Кантакузенка – біля 200 родин (за рік залишилось 55-60), у с. Ряснопіль – більше 100 (залишилось за рік 30), у с. Олександрівка – біля 50 (за рік залишилось біля 20). Серед них – біженці першої світової та громадської воєн. В усіх населених пунктах відбувались погроми, але допомоги постраждалим не надавали. З 27 листопада 1921 року у містечку Березівка

діяв кореспондентський пункт. Ним було складено історії погромів у Вознесенську, Березівці, Кантакузенці, Мостовому, Доманівці та інших містечках, укладено списки вбитих, поранених та погорільців, а також зроблено фото вбитих, поранених і зруйнованих будинків [4.897, с.2]. Рішенням московського Євгромадкому зібрані документи було направлено до Києва, а згодом переправлено в Москву [2.533, с.23].

За результатами обстежень у Євгромадкомі розробили спеціальні програми допомоги, розраховані на різні вікові та соціальні групи потерпілого єврейства. Існувала спеціальна програма допомоги єврейським матерям та дітям. Програма передбачала створення пологових будинків з гінекологічними відділеннями в населених пунктах, в яких найбільш постраждали жінки – в Черкасах, Смілі, Умані, Тульчині, Фастові, Єлизаветграді, Катеринославі – всього на 250 місць; створення будинків для вагітних, будинків материнства, дитини, санаторіїв. Всі ці установи мали обслуговувати 5 тис. осіб. На Одещині діти, які за даними Комітету потребували допомоги були розділені на групи немовлят (2500 осіб), дітей дошкільного віку (12500 осіб) та школярів (10000 осіб). Для дітей мали організувати дитячі ясла, будинки дитини, санаторії, санаторії-колонії та школи-санаторії. Перші дві вікові групи повинні були знаходитися один рік під постійним контролем лікарів [4.827, с.29]. У Сімферополі на кошти місцевого відділення Євгромадкому утримувався харчовий пункт при 18-й та 20-й школах. Періодично проводились акції з роздачі борошна [4.833, с.317]. У підсумку проведеної Євгромадкомом роботи тільки в 1921-22 рр. було організовано 10 притулків для вагітних на 500 жінок, а також 10 будинків матері та дитини на 500 жінок, 20 санаторіїв для тих, хто постраждав від погромів на 1000 місць, 15 їдалень і пунктів харчування. У першу чергу для обслуговування дітей та жінок були створені установи в тих містах і містечках Київської, Катеринославської та Подільської губерній, які найбільш постраждали від погромів під час громадянської війни [4.827, с.29]. На Миколаївщині у 1921 р. у колоніях Львове, Добре та Велика Сейдеминуха у межах кампанії допомоги відкрито (у кожній) дитячий будинок і трудову школу, а у Бобровому Куті, Великій та Малій Романівках, Доброму, Ново-Полтавці та Єфінгарі

– дитячі будинки. Медичні амбулаторії працювали у шести колоніях, фельдшерські пункти – у п'яти, лікарня – у колонії Велика Сейдеминуха [4.897, с.1].

У 1920 р. до кампанії допомоги постраждалому від погромів єврейству долучились і закордонні добровільні товариства, зокрема, Джойнт, ТРП, ЄКТ, АРА. Товариство Вельт-Рельєф працювала на території України напівлегально через мережу створених комітетів допомоги – «Рельєф комітети». Восени 1920 р. закордонні філантропічні товариства через Київську Комісію розподілили серед погромлених 2694 посилки з 465 тис. одиниць одягу (30% якого складали нові речі) [4.851, с.172]. Комітети здійснювали розподіл гуманітарних вантажів для єврейського населення, що надходили з Америки. Окремо комітети займалися організацією еміграційних єврейських груп. Представники товариств, відвідуючи постраждалі від погромів райони і спілкуючись з погромленими, проводили анкетування і формували списки біженців, які бажали б переїхати до Америки. Місцеві партійні чиновники в районах діяльності Комітетів проводили активну контрпропаганду еміграції. Зокрема, в листівці Євгромадкому були заклики «не вірити в пропаганду заокеанських родичів, не оформляти еміграційні документи. ... Авантюру еміграції організують «контрабандисти» і інші підозрілі особистості, а ті, хто піддається на авантюру були вбиті або таємниче зникли» [4.851, с.173]. У 1922 р. діяльність товариства була заборонена, а розподіл допомоги мав здійснюватись через представництва АРА та Євгромадкому [1.137, арк. 61].

КП(б)У і Євсекції у квітні 1920 р. на спільній нараді в Харкові прийняли рішення надати єврейським громадським об'єднанням дозвіл на участь у гуманітарних кампаніях з допомоги постраждалому від погромів єврейству та зобов'язали їх паралельно приділяти серйозну увагу формуванню серед єврейської молоді «трудової психології і відвертати її від торгівлі, спекуляцій» [4.741, с.69]. Отримавши дозвіл на реалізацію власних допомогових програм, представники благодійних товариств виїжджали в точки погромів в розпал трагічних подій. Це іноді закінчувалось плачевно і для представників товариств. В Ярмолинцях під час погрому червоноармійців загинула група з трьох осіб, які перебували там під американським прапором [823, с. 173]. Того ж року за рішенням Єврейського

комісаріату при Наркомнаці на Євгромадком було покладено організацію кампаній з розподілу допомоги, яка надавалась іноземними філантропами [1.319, арк. 3]. На початку 1920 р. в Україну надійшла допомога від Катеринославського земляцтва з Нью-Йорку. Земляцтво вислало пасхальної муки для розподілу серед бідних євреїв Катеринослава на 1000 доларів, і передало через уповноваженого Євобкома в Америці 3000 доларів для розподілу між дитячими установами Катеринослава. Балтське земляцтво передало для погромлених євреїв Балти продовольчі набори [4.879, с.132]. Впродовж 1921 р. Київська Комісія Всеукраїнському розподілила між постраждалими 32 вагони продовольства (18 тис. пудів), 2,5 тис. пудів медикаментів. Крім речей та продуктів, в 1921 р. Комісія витратила на закупівлю продуктів харчування 243 млн. крб. готівкою [4.852, с.62]. За період з вересня 1921 р. по вересень 1922 р. Вознесенським повітовим євгромадкомом у місті організовано 2 сільськогосподарських колективи – «Успіх» і «Праця», відкрито 2 єврейські трудові школи – № 6 та № 128 – котрим іноді допомагали речами і продуктами. Найбіднішому населенню надавали допомогу медикаментами, для чого при євгромадкомі було відкрито аптеку. Також допомагали у розшуку рідних. Тих, хто подав заяви на реєстрацію або допомогу, перевіряли на дому. З січня по травень 1922 р. велику увагу приділяли допомозі речами дорослому населенню, розподіляючи її наступним чином: Вознесенську – 50%, Березівці – 14%, Костянтинівці – 10%, а в інші міста повіту надійшло 26%. У Березівці речі розподіляв кореспондентський пункт, в інших населених пунктах – відповідальні євгромадкомом, що були спеціально для цього відряджені. За рік було розглянуто 514 заяв, з яких задоволено – 420, відмовлено – 94. Видано у Вознесенську 800 одиниць речей, у Березівці – 248, Братському – 133, Доманівці – 104, Мостовому – 112 одиниць. Протягом року населенню видано 95 речових та 14 продовольчих посилок, розглянуто 377 заяв про розшук родичів. Березівським корпунктом 20 травня 1922 року відкрито при єврейській трудовій школі харчовий пункт: спочатку на 120 дітей, а з часом на 320; кошти на його відкриття й утримання виділено від реалізації частини речей, отриманих від Американського єврейського земляцтва через АРА. У серпні 1922 р. харчовий пункт був розширений до 350 дітей [4.897, с.2].

Влітку 1920 р. Євгромадком став постійно інформувати Джойнт і інші західні товариства про потреби потерпілого єврейства. Отримання допомоги від сіоністських, закордонних та релігійних кіл розглядалося компартійними органами як вимушений, тимчасовий крок на час відсутності фінансових ресурсів. Однак допомогіві кампанії розглядались компартійними органами, як можливість контрреволюційних кіл вести антибільшовицьку пропаганду серед містечкового єврейства. Тому головним органом, який контролював розподіл коштів по лінії закордонних організацій був Московський Євгромадком. У липні 1921 р. в Москві на Всеросійській нараді Євгромадкому було прийнято рішення урівняти у правах всі райвідділи товариства і поставити їх під прямий контроль Московського комітету [1.428, арк. 1-5]. Крім того районні комітети Євгромадкому контролювались Наркоматом національностей, Наркоматом соціального забезпечення і Наркомосом [1.427, арк. 3-5]. Радянський уряд всіляко підтримував Євгромадком і прагнув, щоб ця організація повністю захопила контроль над перерозподілом допомоги із закордону та відсторонила від цього сіоністів. Ще 31 січня 1921 р. на загальному зібранні комуністів, які володіли єврейською мовою, було домовлено, що серед усіх громадських організацій мають право на існування лише Євгромадком та «Культур-Ліга», які допомагали радянській владі. Всі інші, на їх думку, повинні бути ліквідовані [1.129, арк. 45]. Із центру на місця стали надходити вказівки, як саме необхідно розподіляти кошти. І, перш за все, кого залучати до цієї серйозної роботи. Так, відділом національних меншин НКВС України було відхилено кандидатуру П. Похвалинського із Вознесенська на Миколаївщині до складу відповідного комітету, бо до революції він працював підпільним адвокатом, був засуджений на 2,5 роки за неблагонадійні дії, а зараз «нібито засуджений на 10 років концтабору за хабарі на користь відомого радянського працівника» [4.741, с.72].

У лютому 1921 р. Московський Комітет організував політичний конфлікт більшовиків та представників ТРП, ЄКОПО, ОЗЕ. Причиною конфлікту стали питання організації розподілу продовольства і матеріальної допомоги серед українського єврейства. У результаті конфлікту 15 лютого 1921 р. товариство залишили майже всі представники дореволюційних єврейських добровільних

товариств [1.320, арк. 1]. Після виходу із комітету представників єврейських благодійних товариств в американській пресі з'явилися численні публікації, присвячені нецільовому використанню коштів зарубіжних філантропічних товариств радянськими установами та Євгромадкомом [4.879, с.135].

Протягом 1920 р. Євгромадком організував через районні комісії кампанії з допомоги біженцям, та дітям. Комісія організувала гуртожитки, будинки старості, епідеміологічні ізолятори, дитячі будинки, їдальні та продуктові розподільники [1.332, арк. 31-33]. У Тараші Комітет організував дитячий будинок для місцевих дітей-сиріт [1.326, арк. 8]. У Сквирі було проведено ремонт двох дитячих будинків та обладнано шевську і слюсарно-механічну майстерню. На Волині місцевий Євгромадком разом з Джойнт фінансував харчування єврейських дітей у школах і сиротинцях та допомагав профшколам Житомира і Славути. У Чернігівській губернії під опікою Комітету перебували дитячий садок, 2 дитячі будинки, 2 трудові школи, змішаний фавозний дім, фавозна лікарня і будинок хворих на трахому [4.852, с.65]. 7 квітня 1921 р. Укрєвгромадком прийняв рішення змінити основні напрямки своєї діяльності і зупинитись на організації допомоги дітям і працевлаштування євреїв-жителів міст і містечок Правобережної і Південної України. Організуються різноманітні дитячі установи: дитячі будинки, будинки підлітків, будинки молоді, трудові школи. Зокрема, на утриманні Євгромадкому перебували дитячі установи Полтавської, Донецької та Харківської губерній. В Юзівці – трудова школа та школа-клуб; в Константинівці – дитячий будинок та дитяча комуна; в Бахматі – трудова школа; в Єнакієве – дитячий будинок; в Полтаві – два дитячі будинки; в Лубнах – два дитячі будинки та трудова школа і т.д. [4.879, с.137]. Іншим надавалась одноразова допомога та субсидії. На кошти Київської комісії утримувались єврейська гімназія, художня студія і музична школа. У Білій Церкві комітет допомагав 4 єврейським дитячим установам. Допомога надавалась дитячим будинкам, дитячій театральній студії та деревообробній профшколі [1.339, арк. 46]. Для дитячих закладів Всеукрєвгромадком виділив 300 млн. крб. [4.852, с.64].

Комітет активно працював з Українським Червоним Хрестом та єврейськими благодійними товариствами з подолання дитячої безпритульності та масових

епідемії серед єврейських дітей. Для подолання епідемії черевного тифу, корости та парші комітет створював дитячі інфекційні ізолятори, купував обладнання для рентген-кабінетів. У жовтні 1922 р. Євгромадком отримав від Джойнт 40 млрд. крб. на закупівлі для дитячих установ Одеси та Миколаєва, ще 200 тис. доларів Євгромадком отримав для організації ремонту дитячих установ Одеського району. Окремо Джойнт перерахував Київському і Харківському райкомам 15 тис. доларів [1.9, арк. 250]. У середині 1921 р. Всеукраїнським єврейським громадським комітетом організовує кампанії з підтримки єврейських колоній, постраждалих від погромів. У колонії направляється посівний матеріал, засоби гігієни, продовольство. У листопаді 1921 р. єврейські колонії перейшли у безпосереднє підпорядкування Всеукраїнському єврейському громадському комітету. 14 колоній, які входили до складу Миколаївської губернії, були поділені на чотири райони, у які прибули призначені товариством уповноважені. За їх ініціативою до квітня 1922 р. у колонії Миколаївської губернії надійшло 300 млн. крб., 5 тюків нових речей, 72 ліжка, 40 подушок, 5 тюків старих речей, 363 пуди і 4 фунти вівса. Між артілями було розподілено біля 10 тис. пудів насіння, отриманого від Всеукраїнського єврейського громадського комітету. Надавалась допомога дитячим будинкам, де перебувало 750 дітей [4.897, с. 2].

Окремо Комітет організував співпрацю з закордонними єврейськими громадами і приватними особами. У кінці 1920 р. в США було організовано Американське представництво Євгромадкому. Представництво проводило кампанії з організації збору коштів на потреби погромлених, а згодом і голодуючих євреїв. Відділення представництва діяли в Філадельфії, Чикаго та ін. містах США де існували єврейські громади. Щомісяця виходив журнал «Уфбой», видавались агітаційні брошури, зокрема, «Євгромадком», «Зруйнування Тетієва», «Єврейська колонізація в Радянських республіках», окремо друкувався «Агітаційний робітничий стінний календар» [1.14, арк. 23]. За результатами діяльності закордонного представництва Комітет отримав від Єврейського робітничого Комітету допомоги, Джойнт, Арбетер-Рінга, єврейських земляцтв 2 млн. крб. готівкою і ще 4,2 млн. крб. різного роду речами, продуктами та медикаментами. Крім того, завдяки пожертвам приватних осіб із США Євгромадком отримав 1,2 млн. крб. готівкою та близько 3,6

млн. крб. продовольчими та речовими посилками. Загалом за 1921-1923 р. Євгромадком отримав пожертв на 12 млн. крб. [1.14, арк. 22].

Восени 1923 р. Укрєвгромадком почав поступово згортати свою роботу. Західні благодійні товариства, надходження від яких і були основним предметом розподілу, скоротили об'єми допомоги, але і цю допомогу розподіляли місцеві компартійні органи, минаючи Громадський Комітет. На 23% скоротилася кількість дитячих установ, що отримували допомогу від Київської комісії. Для максимальної економії коштів дитячі заклади об'єднували у дитячі містечка. У м. Радомишлі об'єднали у дитяче містечко 12 дитячих установ округу. Подібні перетворення відбулися в Таганчі, Немирові, Добері та Києві [4.852, с.67]. У Вознесенську на початку лютого 1923 р. у євгромадкомі відбулося скорочення штату: залишилось лише 4 співробітника. У лютому 1923 р. почалися перебої з фінансування програм допомоги місцевим дитбудинкам [4.897, с.2]. На початку 1924 р. всі склади Євгромадкому було передано на баланс місцевих органів влади. До травня 1924 року закрились майже всі відділення Комітету на Україні. 11 жовтня 1924 р. в Харкові відбувся ліквідаційний з'їзд Всеросійського Євгромадкому. На з'їзді делегати констатували відсутність у Комітеті та його відділень фінансування з боку радянських та закордонних добровільних товариств, а також передачу осередкам ТРП всіх видів робіт, які проводило товариство. За результатами з'їзду було прийнято рішення про ліквідацію Комітету та його відділень. [14, арк. 21, 24] Рішення з'їзду підтримало керівництво Центрального МЕКОСО прийняттям 16 грудня 1924 р. ліквідаційного протоколу [1.18, арк. 43].

Отже, погроми 1917-1921 р. охопили всі українські губернії, у яких проживали євреї. У багатьох населених пунктах погроми відбувались декілька разів. У ході погромів загинули десятки тисяч людей, погромники не жаліли ні дітей, ні старих, ні жінок. Одночасно з убивствами, згвалтуваннями жінок відбувалось розграбування майна. Все, що можна було винести, забиралось, все інше майно просто знищувалось. Єврейські жителі міст та містечок після погромів потребували негайної медичної і продовольчої допомоги. Ситуацію ускладнювала і громадянська війна, яка не давала місцевій владі надавати погромленим систематичну гуманітарну

допомогу. Однак спроби організувати громадськістю кампанії з допомоги погромленому єврейству відбувалися і в той важкий час. Перебіг історичних подій призвів до появи цілої низки громадських об'єднань, які допомагали погромленим і боролися проти погромників. Свій внесок у боротьбу з погромами зробив Союз євреїв-воїнів, організований у Києві. У військовому відношенні Союз підпорядковувався командувачу Київським військовим округом. Його активісти розпочали створення по всій Україні відділів по боротьбі з погромами та загонів самооборони.

Таким чином, Перша світова війна загострила всі національні проблеми Російської імперії. Російський антисемітизм призвів до застосування стосовно євреїв депортацій і виселень ще на початку війни. Процес переміщення єврейських виселенців в перші місяці війни і проблема правових обмежень євреїв спричинила підйом соціальної активності єврейських общин як в центрі, так і на місцях. Громадські активісти розпочали кампанії, спрямовані на організацію допомоги переміщеним і депортованим євреям. Єврейський громадський рух у роки Першої світової війни, насамперед тісно пов'язаний з єврейськими промисловцями та національною інтелігенцією, які жертвували на допомогу нужденним значні суми. Громадська єврейська гуманітарна ініціатива в роки Великої війни стала важливою складовою у вирішенні їх найнагальніших проблем та стала яскравим прикладом згуртування єврейської громади Російської імперії у кризові періоди новітньої історії. Досвід такої діяльності яскраво продемонстрував переваги громадської ініціативи над бюрократичним державним апаратом. Антипогромний єврейський рух став продовженням благодійницьких починань Першої світової війни. Рух був відповіддю українського єврейства на погроми періоду української революції 1917-1920 рр. Перебіг історичних подій призвів до появи цілої низки громадських об'єднань, які допомагали погромленим і боролися проти погромників. Свій внесок у боротьбу з погромами зробив Союз євреїв-воїнів, організований у Києві. Його активісти розпочали створення по всій Україні відділів по боротьбі з погромами та загонів самооборони. Іншим напрямком соціально-реабілітаційного руху були Євгромадком та представництва закордонних добровільних товариств.

РОЗДІЛ 5.

ЄВРЕЙСЬКА ГРОМАДСЬКА ІНІЦІАТИВА у 20-х рр. ХХ ст.

5.1. Сіоністські організації: створення та їх місце у суспільно-політичних процесах.

На початку 1920-х рр. склалась критична ситуація в єврейських містечках Правобережної України. Значні моральні, фізичні та економічні переслідування, яких зазнало єврейство під час революції та громадянської війни поставили його на межу виживання. Значного удару по дрібним єврейським ремісникам завдала політика «воєнного комунізму». Єврейський ремісник, дрібний торговець вбачав у радянських органах влади та в комуністичній партії першого ворога своїх власних інтересів. Тому єврейство містечок дуже не охоче йшло на контакт з радянськими органами влади в особі єврейських секцій при ЦК КП(б)У. Цей факт констатувала спеціальна комісія при ЦК КП(б)У в своїй таємній постанові «Огляд сіоністського руху в Україні» від 14 листопада 1925 р. Постанова визначала найбільш важливі соціально-економічні, політико-культурні чинники, що негативно впливали на взаємовідносини компартійних органів та єврейської громади Правобережної України. Серед них необхідно виділити бідність міського та містечкового єврейства, непосильний податковий тягар з боку місцевої та центральної влади, розорення місцевих дрібних торгівців та кустарів, антирелігійна пропаганда та переслідування єврейських діячів культури, відсутність мережі шкільної освіти, культурно-освітніх установ, де б навчання велось рідною для євреїв мовою [4.941, с.419]. Одночасно різко активізують свою діяльність єврейські політизовані громадські організації та товариства, в першу чергу, право-сіоністського спрямування, які представляли сіоністські партії, що діяли в підпіллі.

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. в Російській імперії, як вже зазначалось вище, стали виникати перші соціал-сіоністські гуртки та групи. Спочатку вони не мали певної визначеної програми. Деякі підтримували марксистів, інші – народників. Частина політичних діячів сповідували палестинофільство, і виступали за створення єврейської держави в Палестині.

У 1890-х рр. зароджується і релігійний сіонізм. До релігійних груп входили ортодоксальні рабини, які прагнули створити власну духовно-політичну силу. 1902 р. ними була створена партія Мізрахі (духовний центр), яку Х. Вейцман охарактеризував як «партію рабинів, організованих на єзуїтський манер». Мізрахі визнавала себе невід'ємною частиною сіоністського руху і оголосила своєю метою «увіковічення національного єврейського життя шляхом дотримання Тори, єврейських традицій і релігійних звичаїв, а також повернення в країну своїх предків» [5.1138, с. 92]. Рух швидко поширився країнами Європи і США. У Росії, крім Мізрахі, виник і близький релігійно-політичний рух Ахдус (Єднання).

У 1904-1906 рр. на базі соціал-сіоністських гуртків починають формуватися самостійні партії. На середину 1917 р. в Росії нараховувалось 18 сіоністських партій та спілок, що являли собою організовану плюралістичну, здатну до маневрування силу, яка прагнула захищати інтереси євреїв імперії [4.760, с.16]. У Російській імперії сіоністські організації на початку ХХ ст. намагалися взяти під свій контроль єврейський благодійний рух в особі Товариства ремісничої праці, Товариства з поширення освіти серед євреїв Росії, Товариства охорони здоров'я євреїв. Одночасно розпочався процес створення власних громадських об'єднань у різних сферах соціально-політичного, спортивного та культурного життя. Формується студентський Геховер, культурний «Тарбут», спортивне товариство Маккабі, господарсько-емігрантські Гехолуц, Агудат, Нетоїн та ін. [4.706, с.29].

Після Лютневої революції, що урівняла євреїв у правах з іншими національностями, виявилось, що серед єврейських політичних рухів найбільшою підтримкою населення користуються сіоністські партії та організації. Під час виборів в общини 1918 р. представники сіоністського руху отримали перемоги у всіх великих містах бувшої смуги осілості: Києві, Одесі, Житомирі [4.840, с.217].

Отже, з приходом до влади в 1918 р. компартійні органи зіткнулись з єврейськими партіями і сіоністським рухом, які були з послідовними противниками більшовицького режиму. Ідеї сіоністських партій набули масового поширення серед єврейства.

Сіонізм розглядався як єдино можливий політичний шлях збереження етнічної автентичності єврейського народу не лише в СРСР, а й у всьому світі. Втім у єврейській спільноті, орієнтованій на збереження національної ідентичності, не було єдності стосовно шляхів досягнення мети. Доктрина сіоністського руху визріла в колах українського єврейства наприкінці XIX ст. і ґрунтувалася на ідеї створення національної єврейської держави в Палестині та збирання в одній свідомих єврейських. У 1920-ті р. єврейські колонії Палестини, заручившись протекцією Англії, стали робити перші кроки на Землі Обітованій. Становище колоністів було складним і хитким. До того ж сіоністи мали різні погляди на форму майбутньої держави, отже, сіоністський рух складався з великої кількості організацій і партій – від поміркованих до ліворадикальних. На початку 1920-х рр. в межах колишньої Російської імперії організаційна структура сіоністського руху виглядала наступним чином: Алгемейн-сіоністи (ліберальне крило сіоністського руху); «Мізрахі» та «Ахдут» (організація консервативного релігійного характеру); «Цеірей Ціон» (організація сіоністського робітничого руху поміркованого соціалістичного спрямування); молодіжне крило «Поалей Ціон» (з 1923 р. Єврейська комуністична робітничка партія, що базувалась на близьких до меншовиків політичних поглядах); організації Гашомер-Гацоїр та Геголуц (громадські організації, що опікувались соціально-економічними проблемами єврейства та підготовкою до переселення в Ерец Ізраїль); Тарбут (культурна та просвітницька організація для розвитку освіти на мові іврит) та ін. [4.1095, с.76].

На відміну від громадських об'єднань етноменшин єврейський рух був тісно пов'язаний із суспільно-політичним і являв собою дуже потужний механізм, що мав різні прояви. У його основі лежав сіонізм, представлений цілою низкою організацій, що виникли в Російській імперії на початку XX ст., а після Лютневої революції 1917 р. вийшли з підпілля. Більшість сіоністських організацій легально та напівлегально функціонували в період Української Центральної Ради, під час Гетьманату Павла Скоропадського та Директорії УНР.

На початку 1920-х рр. єврейські небільшовицькі організації склали сильну законспіровану та легальну мережу осередків. Вона підтримувалась за рахунок

пожертв єврейських громад міст та містечок Правобережжя, а також коштів закордонних громадських організацій, які створювались для допомоги єврейству радянської України. На середину 1920-х рр. кількість єврейських громадських організацій доходила до дев'яти [4.1060, с.234]. Сіоністські організації відрізнялись між собою лише характером діяльності [4.929, с.134]. За даними євсекції станом на 1925 рік в Україні сіоністські організації та партії діяли в 350-400 містах і містечках. Особливо активно сіоністи працювали на Волині та Поділлі. Менший вплив мали в Полтавській, Катеринославській та Донецькій губерніях [1.409, арк. 71].

Важливе місце серед єврейських організацій займали товариства сприяння переселенню до Палестини та соціально-економічного захисту євреїв (Алгемейн-Сіоністи та Гехолуц). Алгемейн-Сіоністи прагнули розгорнути серед радянського єврейства рух за еміграцію до Палестини. Для цього товариство намагалося створити у Палестині базу для еміграції радянських євреїв і підтримувати тісні стосунки із американськими, західноєвропейськими організаціями. Останні допомагали їм фінансово та передавали агітаційні матеріал [4.929, с.135].

Формально єдиною легально діючою опозицією більшовикам протягом 1920-х рр. залишалася Єврейська комуністична партія «Поалей-Ціон», під керівництвом якої (до злиття з РКСМ у січні 1923 р., за іншими даними рішення було прийнято 1-2 грудня 1922 р. під час 3-ої конференції ЄКП) [1.136, арк. 18] діяла єврейська комуністична спілка молоді (Євкомол). Організації Євкомолу існували в Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Кременчуці, Полтаві, Бердичеві та інших містах. Особливу увагу Євкомол приділяв роботі серед робітничої молоді, влаштовуючи вечори, концерти, інколи мітинги і політсуди [5.1155, с.41]. Більшовики певний час мирилися з існуванням ЄКП, оскільки вона не мала якого-небудь серйозного впливу серед євреїв. Однак скоро стало зрозумілим, що євсекції не хочуть більше терпіти існування свого єдиного конкурента в середовищі єврейського пролетаріату. Під їх тиском Політбюро ЦК 29 березня 1923 р. дало санкцію ГПУ на право проводити арешти і обшуки серед поалей-ціоністів. Відбулися арешти функціонерів Поалей-Ціон в Кременчуці, Сімферополі, Вітебську та Гомелі. Того ж року ГПУ

запропонувала ліквідувати Поалей-Ціон як меншовицьку організацію, що негативно впливає на єврейський пролетаріат [4.760, с.107].

Інакше було з сіоністськими партіями, які, хоча й були змушені перейти на нелегальне становище, мали значний вплив на єврейське населення, викликаючи постійний головний біль для правлячої партії. Наприклад, в Одесі у вересні 1917 р. у місцеве відділення «Цеірей-Ціон» входило 1100 осіб. При відділенні працювала «Сіпілка єврейської молоді» [1.165, арк. бзв.]. 1920 р. після розколу «Цеірей-Ціон» відповідно з числа помірних правих та лівих елементів утворилися осередки Сіоністської трудової та Соціалістично-сіоністської партій. Проголошуючи головною метою боротьбу за створення єврейської держави в Палестині, сіоністи протестували проти монополії компартії на владу. Вони критикували діяльність євсекцій, вимагали національно-персональної автономії для радянських євреїв та створення умов для збереження традиційних засад єврейського життя, розвитку єврейської культури, мови іврит тощо. Ідейно-політичні позиції сіоністів доносили до єврейського населення за допомогою нелегально поширюваних у містах і містечках республіки листівок та періодичних видань, таких як газети «Земля и труд» (орган СТП), «Сионистско-Социалистическая мысль» (орган ССП), «Революційна думка» (орган сіоністської федерації «Дройр») тощо. У травні 1922 р. у Києві партійні організації «Цеірей-Ціон» провели нелегальну конференцію, на якій обговорювали питання ліквідації більшовицького владного монополізму та створення в державі багатопартійної системи [4.770, с.155].

У тісному контакті з сіоністськими політичними партіями діяли в Україні й численні сіоністські молодіжні організації. Широку підтримку серед єврейства мав «Гехолуц», який діяв в Україні з 1921 р. нелегально. Перші гехолуціанські групи в Російській імперії стали виникати на початку 1900-х рр., але тільки в 1914 р. рух набув масової підтримки єврейської громади імперії. Організаційна конференція Всеросійського Гехолуцу пройшла в Харкові на початку 1918 р. В червні 1918 р. було проведено спеціальну нараду ЦК СоВР, ЦК Ц-Ц і петроградського Гехолуцу, що була присвячена питанням формування організаційної структури товариства. На нараді вирішили використати ідеї В. Жаботинського. Організація повинна була мати

військову структуру, а її члени дотримувались суворої дисципліни. [129, арк. 5] Діями Гехолуцу керував президент товариства. 6 січня 1919 р. у Петрограді відбулася перша конференція руху Гехолуц. На ній керівником товариства було обрано І. Трумпельдор (один із організаторів єврейського руху самооборони на території Росії) та сформовано з'їзд представників його відділень [4.760, с.160]. Він обирав ЦК, який звітував про свої дії перед з'їздом. Центральний комітет спрямовував діяльність відділень та районних комітетів, організовував виконання рішень з'їзду. У роки громадянської війни керівні органи переїхали на Україну та Білорусь. За соціальним складом Гехолуц нагадував менонітів і складався з представників вільних професій (20%), торговців (25%), ремісників (19%), учнівської та студентської молоді (31%) і робітників (лише 4%). Гехолуц об'єднував в собі близько 2000 хлопців і дівчат віком від 20 до 25 років [1.504, арк. 89]. Для обліку і організації членського активу у всі губернії було направлено спеціальних інструкторів. Компартійні органи до початку 1920-х рр. переслідували лише окремих гехолуціанців, але офіційно товариство не було заборонене. Гехолуц, на думку А.Г. Долгатова, в 1921-23 рр. залишався головним каналом нелегальної еміграції з радянських республік і тому його формально не ліквідували більшовики [4.760, с.85]. Разом з тим компартійні органи не дозволяли легалізувати нові організації Гехолуцу. Президія ВЦВК 18 березня 1920 р. відмовила Гехолуцу в легалізації його осередків, мотивуючи своє рішення тим, що товариство не переслідується, і тому не потребує легалізації [4.760, с. 160]. Після того як в жовтні 1920 р. конференція СОВР, що проходила в Сімферополі, прийняла рішення про форсування еміграційних процесів, серед членів СОВР і Гехолуцу почалися арешти. У 1921 р. у Карлсбаді на 12 конгресі СОВР було прийнято рішення підтримати еміграційну діяльність товариства. Коли інформація про це надійшла до компартійних органів, став посилюватись тиск на мережу товариства. 1921 р. була заборонена діяльність українського Гехолуцу [1.504, арк. 4]. У Російській Федерації компартійні органи почали підготовку великого судового процесу проти активістів Гехолуцу. 7 січня 1922 р. колегія Наркомнацу доручила єврейському відділу НКН звернути увагу на точне виконання постанови Президій ВЦВК від 18 березня 1920 р.

про ліквідацію Гехолуцу [4.760, с.160]. Українські партійні органи отримали чітку вказівку слідкувати за діяльністю гехолуціанських осередків, аналізуючи її у відповідних звітах. У секретній записці ЦК КП(б)У від 12 грудня 1924 р. секретарю ЦК РКП(б) В. Молотову йдеться: «товариство є легальним апаратом боротьби сіоністів-соціалістів. Воно будує свої осередки з використанням усіх легальних та нелегальних можливостей. Представники організації, представляючи інтереси Паолей-Ціон, потрапляють до сільськогосподарських артілей, кооперативів, ведуть пропаганду переселення єврейства України в Палестину. Тому потрібно боротись за ліквідацію Гехолуцу» [1.504, арк. 2].

Голуціанці проводили активну антибільшовицьку пропаганду. 1923 р. українським товариством було видано листівку з закликом до кустарів і робітників виступати проти більшовиків. Загальний тираж листівки складав 10 тис. екземплярів [1.504, арк. 9]. У Бердичеві 1920 р. за ініціативою Цеірей Ціон та місцевого Гехолуцу, що працювали на виробництві цукру створена «Перша робоча група» із сорока осіб. Взимку частина членів групи виконувала столярні та слюсарні роботи і працювала на цукровому заводі. За звітними даними місцевих євсекцій на 1922 рік організація об'єднувала 600 єврейських робітників [1.499, арк. 207]. Основним напрямком роботи місцеві голуціанці вважали переселення до Палестини і побудову там єврейського сільськогосподарського району [1.504, арк. 3]. 1920 р. через Севастополь в виїхали 120 чол., згодом до них приєднались ще 200 осіб, які перепливли до Туреччини на саморобних парусних човнах. Гехолуц переправляв молодь організованими групами через румунський, литовський та латвійський кордон. За сприяння британського консула в Батумі в 1921 р. було переправлено до Туреччини через Кавказ декілька груп переселенців [4.805, с. 173-174].

В Україні товариство прагнуло відродження єврейства з його багатовіковою історією, створення національно-персональної автономії, національних рад на місцевому, республіканському рівнях, створення єврейських профспілок, кооперативів, ліквідацію Євсекцій. Про це йшлося в антирадянських листівках Гехолуцу, що розповсюджувалися нелегально серед євреїв, поляків і українців Поділля, на підприємствах серед неєврейських робітників Одеси, а також під час

вуличних маніфестацій та мітингів, організованих осередками товариства [1.504, арк. 1]. У доповідній записці ОГПУ від 1924 р. наголошувалось на фактах розповсюдження у всіх великих містах України листівок з відозвою до кустарів і робітників виступати проти радянської влади. [294, арк. 9] Такої ж лінії в роботі дотримувалися і інші єврейські політичні партії та громадські об'єднання. Сіоністсько-соціалістична федерація «Дройр», яка діяла на початку 1920-х рр., наполягала на необхідності створення єврейських відділів у професійних спілках, вважаючи наявні єврейські секції знаряддям пригнічення єврейських трудящих [4.780, с.75]. Так само сіоністи вимагали й створення незалежних від компартійної влади єврейської кустарно-промислової кооперації [4.990, с.192]. У своїх виданнях вони виступали проти перекручень у веденні національної політики компартією, відходу від задекларованих положень, перекручень в державній пресі діяльності сіоністських партій. У журналі «Унзер-Вег» сіоністсько-соціалістичної партії наголошувалось на антиєврейській пропаганді компартії та ОДПУ [1.504, арк. 5].

Підтримувало товариство і розвиток єврейської освіти. За кошти Гехолуцу утримувались нелегальні єврейські школи-хедерри. Школи існували у Вінницькій, Житомирській та інших округах Правобережної України, як правило меламенти займалися з дітьми у своїх будинках. У 1921 р. Поалей Ціон та Гехолуц за даними місцевих компартійних органів утримували власним коштом мережу культурно-освітніх закладів. В Умані діяло 23 хедери та староєврейські гуртки [1.136, арк. 63], у Харкові – 3 клуби паолейціоністів [1.130, арк. 105]. В Єлизаветграді працював паолейціоністський клуб, літературна, драматична та політична студія, хорівий гурток, що нараховував 40 чол. [1.131, арк. 59]. У листопаді 1925 р. Гехолуц разом з Гашомер-Гацоїр провели кампанію «За свободу єврейської мови і культури в СРСР». Кампанія проводилась у вигляді надсилання заяв до центральних органів радянської влади, у яких вимагалось, щоб у єврейських школах викладався іврит та єврейська релігійна література [4.943, с.47].

1922 р. в організації намітився розкол між представниками Поалей-Ціону та єврейських трудовиків. У лютому 1922 р. у Харкові відбувся нелегальний з'їзд Гехолуц-паолейціоністів, а в травні у Києві провели окремий з'їзд трудовики. На

з'їзді трудовиків було прийнято резолюцію, в якій наголошувалось на необхідності проводити боротьбу проти партійної диктатури більшовиків, підтримувати розвиток вільних профспілок та єврейського кооперативного руху [1.504, арк. 188]. Остаточний розкол товариства відбувся після конференції у Харкові у вересні 1923 року. Виникло дві організації – перша сіоністська нелегальна «Національно-трудова організація Гехолуц» (сіоністи трудовики), друга – легальна – «Гехолуц СРСР». Центр лівого Гехолуцу перебував у Києві, там же видавався і друкований орган – журнал «Унзер-Вег» (Наш шлях) [1.504, арк. 5]. Легальний Гехолуц визнавав необхідність класової боротьби з капіталістами і однозначно підтримував орієнтацію на створення виключно колективних форм господарювання єврейських трудящих (кібуци). Лівий Гехолуц було легалізовано рішенням Оргбюро ЦК РКП 19 березня 1923 р. Друге крило товариства залишилось на попередніх ідейних позиціях і, тим самим, залишилось на нелегальній формі діяльності [732, с. 161].

У середині 1920-х рр. праві гехолуціанці України робили декілька спроб пройти реєстрацію в органах МЕКОСО НКВС Української СРР. Міжвідомча комісія у справах товариств і спілок при НКВС розглядала статут Гехолуцу на засіданні 30 квітня 1924 року. У резолюції за результатами засідання наголошувалось на відмові зареєструвати товариство [1.18, арк. 320]. Нова спроба реєстрації відбулася наступного року. 10 листопада 1925 р. МЕКОСО ухвалила рішення про відмову у реєстрації українського Гехолуцу, вмотивовуючи своє рішення постановою ЦККП(б)У від 24 жовтня 1925 р., де зазначалось, що утворення Гехолуц за межами кооперативної системи є недоцільним, на підставі чого відмовити засновникам в реєстрації статуту. Комісія в тексті ухвали навела правові, організаційно-правові й відомчо-організаційні підстави, на основі яких нею було прийнято негативне рішення по запропонованому проекту статуту. У відмові йшлося про те, що Гехолуц є складовою частиною сіоністської організації, яка прагне під прикриттям легалізованого Гехолуцу створити відкриту базу для своєї діяльності [4.1001, с. 238].

Аналогічна ситуація з процесом та результатами реєстрації складалася і стосовно створеної на база правого Гехолуцу Єврейської землеробської робітничої асоціації (ЄЗРА) та Всеукраїнської спілки працюючих євреїв (Укрєвтруд), яким в

1925 р. було відмовлено в реєстрації [1.496, арк. 106]. Правовими підставами для ухвалення рішення МЕКОСО про відмову у реєстрації статутів цих об'єднань перш за все слугували висновки НКВС України, РНК УСРР та ЦКНМ при ВУЦВК, де вмотивовувалась небажаність реєстрації статутів існуванням подібних за родом діяльності громадських організацій та кооперативів. Згідно рішення МЕКОСО від 5 січня 1926 р. Укревтруд визнавався товариством сіоністського спрямування, яке згідно поданого на розгляд МЕКОСО статуту, дублювало у своїй діяльності радянські товариства [1.22, арк. 1, 39]. У висновках Наркомзему УСРР від 6 квітня 1925 р. по проекту статуту ЄЗРА повідомлялось, що Наркомзем вважає реєстрацію статуту ЄЗРА небажаною на підставі певних юридичних колізій тексту проекту статуту, зокрема, ЄЗРА намагається створити нездорову альтернативу і конкуренцію в сфері сільськогосподарського громадського руху єврейської національної меншини. Для надання допомоги трудящому єврейству при переході до землеробства вже існує добровільне товариство – Всеукраїнський ТЗЕТ, зареєстрований НКВС УСРР трьома днями раніше. Крім того, ЄЗРА визначила собі за завдання орендувати та придбати земельні ділянки, що суперечить принципам влаштування трудового єврейського землеробства, які реалізуються урядом, оскільки землі для євреїв-поселенців в порядку законодавчого забезпечення Земельним кодексом надаються в користування на безкоштовній основі. Даний висновок став однією причин у відмові реєстрації товариства НКВС УСРР [4.1001, 239]. Крім того, у провину товариству ЄЗРА ставилось співробітництво з аналогічним Лондонським товариством. Про це йдеться у повідомленні Всеукревкому за 10 червня 1922 р. [1.9, арк. 42].

З середини 1920-х рр. за рішенням Всесвітнього центру Гехолуцу в Берліні розпочався процес поступової еміграції активних гехолуціанців з СРСР в Палестину. З Кам'янецької округи за 1925 рік до Палестини емігрувало понад 300 гехолуціанців [1.154, арк. 16]. За даними А.Г. Долгатова в 1925-26 рр. виїхало 21 157 чоловік, в 1927-1930 рр. – 1197, 1931-1936рр. – 1848 чол. [4.760, с.161] Якщо в 1923 р. діяло 17 тис. активних членів обох Гехолуців, то в 1925 р. – 7 тис. А вже в 1927 р. склад товариства зменшився в 8-10 разів. Лівий Гехолуц проіснував до 28 січня 1928

року. Після рішення про його ліквідацію майно товариства було конфісковано і передано у користування Товариству з поширення серед євреїв ремісничої і землеробської праці (ТРП). Деякі організаційні осередки нелегального Гехолуцу проіснували до 1934 року.

Крім трудового Гехолуцу діяла партія Соціалістів-трудовиків (СТП), а також молодіжні організації: Єдина всеросійська організація сіоністської молоді (ЄВОСМ), Сіоністсько-соціалістична спілка молоді (ЦСЮФ), дитячі колективи (Гошвер-Гацоір) [1.144, арк. 50-51]. Станом на 16 червня 1925 р. в Україні функціонувало 350-400 організацій у різних населених пунктах, зокрема, в Подільській губернії організації діяли в 80-90 населених пунктах, на Волині – в 60, на Одещині – в 30-40, а на Чернігівщині у всіх містечках і містах, де існували єврейські громади [1.496, арк. 157]. Сіоністські організації випускали підпільні видання, листівки із закликом до боротьби з «перекрученнями» радянської преси. Так, у 1924 р. нелегальна конференція полтавських сіоністів випустила залик до єврейського населення. У ньому йшлося про необхідність боротьби за покращення життя єврейського народу, боротьби проти більшовиків та звільнення єврейських політичних в'язнів [4.1027, с.93]. Того ж року було випущено листівку до з'їзду національних меншин, де містилися заклики до єврейських кустарів, ремісників, робітників до боротьби проти «неправильних дій РКП(б) в єврейському питанні». Зокрема, в листівці наголошувалось на економічному та духовному погромі єврейських трудящих: «кількість єврейських шкіл є мізерною, і вони ведуть нужденне життя... Зростає покоління неуків і дикунів... Єврейство розгромлене політично... Вимагайте трудової національно-персональної автономії єврейських трудящих. Вимагайте трудових єврейських рад, вільно обраних. Вимагайте створення еміграційних та переселенських інституцій. Вимагайте створення єврейських секцій в профспілках. Вимагайте зрівняння кустарів та ремісників-одинаків у правах з членами профспілок. Вимагайте будівництва єврейської трудової кооперації. Вимагайте розкріпачення єврейської кооперації від ярма євсекцій. Вимагайте кошти для національної трудової радянської школи» [1.504, арк. 9]. У листівці від 31 серпня 1926 р. Шепетівський осередок Гехолуцу

наголошував: «Політика Євсекції, в результаті її експериментів до покращенню економічного становища призвела до страшного збідніння єврейських мас. Навіть переселення до Херсонських степів не може вивести їх з жебрацтва» [1.504, арк. 60].

Крім випуску прокламацій та листівок сіоністські організації вели жорстоку боротьбу з євсекціями комітетів КП(б)У, причому з актуальних проблем економічного положення єврейства республіки. «Озлоблена, позбавлена авторитету і довір'я зі сторони широких єврейських мас, євсекція продовжує з ще більшим ентузіазмом пригнічувати будь-яку сміливу ініціативу і вільну думку. Протестуючи проти непрошеної опіки над єврейським народом, ховаючись за спиною військової сили влади, вона старається насильницьким шляхом задушити піднятий голос єврейських сільських і селищних мас», – проголошувалось в одному із закликів [1.144, арк. 28].

Одночасно вони проповідували ідею переселення євреїв на Близький Схід. Активно пропагувалась ідея про те, що «вирішення єврейського питання полягає у створенні самостійної економічної, політичної, соціальної і культурної одиниці в Палестині» – створення так званої «Світової єврейської держави». У жовтні 1920 р. у Харкові на другій загальній конференції Гехолуцу, представники місцевих організацій України та Центральної Росії ухвалили план дій товариства, в якому стверджувалось прагнення переселитись до Ерец-Ізраелю і жити там за рахунок власної праці без експлуатації людини людиною. Метою діяльності відповідно визначалось створити трудовий центр єврейського народу [4.928, с.46].

В Україні нелегально діяли й інші сіоністські товариства та молодіжні організації, авторитет яких у масі єврейства з року в рік зростав. Сіоністські організації на середину 1925 р. фактично лишилися єдиними діючими в підпіллі антибільшовицькими організованими угрупованнями на території Української СРР. Найбільш активними були політичні молодіжні організації, які скликали нелегальні конференції та наради, розповсюджували в громадських місцях листівки, час від часу влаштовували бійки з комсомольцями, зривали комсомольські збори, погрожували терористичними актами (м. Сновськ, Чернігівської округи), випускали відозви із закликами до боротьби проти комсомолу та компартії тощо [4.1095, с.79].

Голова ГПУ України В.А. Балицький у доповіді від 1 жовтня 1924 р. «Про стан сіоністського руху» наголошував на тому, що ДПУ України контролює діяльність різноманітних сіоністських організацій: Альгемейн-сіоністів, Цеїрей-Ціон, Сіоністської спілки молоді «Гістадрут», Сіоністсько-соціалістичної партії ЦС, сіоністської спілки молоді «Югенд-Фербанд», спортивного товариства «Маккабі», культурної організації «Гашомер-Гацоїр», студентських організацій «Дройер» і Гехолуц [1.499, арк. 116]. Загалом же наприкінці 1925 р. на обліку ДПУ УСРР перебували більш ніж 7 тис. активістів сіоністських політичних партій, а справжня їхня кількість оцінювалася спеціальними органами в 30 тис. осіб. Зокрема, в Одеській губернії нараховувалось понад 2,5 тис. молодих сіоністів, на Поділлі – 5 тис., на Київщині – 2 тис., на Волині – 1,5 тис. [1.152, арк. 33]. Інформуючи вище партійне керівництво республіки про розростання мережі сіоністських партій, голова ДПУ констатував: «...Можна без перебільшення говорити, що немає жодного більшого чи меншого єврейського населеного пункту на Україні, де б не було сіоністської ланки, групи...». Вбачаючи в єврейському русі конкурента в боротьбі за голоси єврейства Правобережної України, органи ДПУ та КП(б)У з початку 20-х рр. почали боротьбу за знищення єврейських сіоністських партій, що «мали на Україні величезний ріст і розгалуження в понад 3000 населених пунктах, із значним впливом на прошарки працюючих, особливо дітей та молодь» [4.953, с.186].

Розуміючи силу єврейського громадського руху, більшовики ще в 1918 р. розпочали кампанію зі створення владних інституцій, завданням яких була організація роботи серед єврейського населення радянської держави. У січні 1918 р. в Петрограді було створено Комісаріат у єврейських справах (Євком) та Єврейський відділ при бюро інтернаціональної пропаганди, який восени 1920 р. перетворили на Єврейський відділ Наркомнацу. В Україні в червні 1919 р. створюється Єврейський комуністичний Союз, який об'єднав представників Комбунда України і Об'єднаної єврейської комуністичної партії. Влітку 1918 р. в структурі Центрального бюро при політвідділі національних меншин Агітпропвідділу ЦК РКП(б) створюються Єврейські секції РКП(б). В Україні діяло Головне бюро єврейських секцій при ЦК Компартії. ЦБ і ГБ керували діяльністю євбюро на місцях, а також відповідними

відділеннями при Наркомнаці, Наркомпросі та Головополітпросвіті. До повноважень секцій належала організація агітаційно-пропагандистської роботи серед єврейської меншини, контроль за діяльністю сіоністських, релігійних організацій. До створення МЕКАСО Євсекції займались і реєстрацією єврейських громадських об'єднань. Так, рішенням Главбюро Євсекцій від 8 березня 1920 р. було заборонено діяльність товариств ОПЕ, ЕТО, Київського Єврейського релігійного товариства, товариства «Хевре-Кадише» та ОЗЕ як антирадянських сіоністських об'єднань [1.119, арк. 149]. Паралельно компартійні органи створюють аналогічні сіоністським радянські культурно-освітні установи. 15 липня 1925 р. на засіданні Волинського бюро євсекції було прийнято рішення про активізацію антисіоністської роботи та роботи зі створення у всіх населених пунктах де проживають євреї комуністичних навчальних установ, клубів, сільбудів, хат-читалень [1.411, арк. 5]. Культурно-освітні установи мали стати центрами комуністичної пропаганди і призвести до нівелювання впливу сіоністських об'єднань на єврейську молодь, кустарів та робітництво. Протягом року комуністичні клуби та хати-читальні були організовані у м. Червоному, Звягелі, Бердичеві, Житомирі, Черняхіві та ін. [1.411, арк. 1, 12, 24].

Важливе місце в роботі Євсекцій займала боротьба з клерикальними і молодіжними організаціями. Так, у звіті євсекцій Джанкойського райкому в листопаді 1925 р. вказувалося: «Проведено разом із секретарем обласної Євсекції збір піонерської групи в колонії Авода і бесіду про друзів і ворогів піонерів. Особливо наголошувалося на шкоді Гехолуцу» [4.784, с.111].

На початку 1920-х рр. при НКВС України створюється відділ національних меншин. Відділ упродовж першої половини 1920-х рр. проводив активну боротьбу з «дрібнобуржуазними та клерикальними організаціями й спілками національних меншин України». Весною 1920 р. в Чернігові було закрито газету місцевих Паолей-Ціоністів, яка відкрито виступала проти антиєврейської політики більшовиків та євсекцій [1.492, арк. 110]. У 1921 р. при НКВС України створюється і єврейський політвідділ, який мав поставити під жорсткий контроль, а потім поступово ліквідувати непідконтрольні компартійній владі громадські об'єднання національних меншин [4.839, с. 64]

Отже, перераховані вище владні структури мали здійснювати більшовицьку пропаганду серед різних верств та соціальних груп єврейської громади України, крім того вести відкриту і приховану боротьбу з єврейським громадським антирадянським рухом.

1921 р. в Україні була поширена спеціальна інструкція під назвою «Про роботу серед єврейських трудящих жінок». Інструкція визначала основні напрямки компартійної політики, направленої на більшовизацію та пролетаризацію єврейського жіноцтва. Виконувати дану політику мали жінвідділи ЦК КП(б)У та євсекції. Перед євсекціями було поставлено завдання створення класової бази для ведення роз'яснювальної і пропагандистської роботи серед жінок єврейської національності. Для цього було передбачено створення в структурі євсекцій в Україні спеціальної посади – жіночого інструктора-організатора, який «добре знає єврейську мову і знайомий з умовами єврейського життя, працює відповідно до загальної інструкції по роботі серед жінок національних меншин і числиться за штатами жінвідділу» [4.825, с.4]. Тобто, на чолі агітаційної роботи з єврейськими жінками повинні були стати працівники партії, які вірно розуміли концепцію нового партійного курсу побудови держави «диктатури пролетаріату».

Іншим напрямком роботи компартійних єврейських органів була боротьба з національним сіоністським рухом. З самого початку новостворені більшовицькі організації розпочали винищення своїх політичних конкурентів. Першими під удар компартійних органів потрапили всі сіоністські партії, діяльність їх була заборонена в 1919 р. 10 березня 1919 р. Колегія Комісаріату по Єврейським національним справам і її партосередок прийняли рішення про ліквідацію СОВР з усіма її відділеннями і організаціями, що перебували під її фактичним контролем і впливом, зокрема було рекомендовано призупинити діяльність «Гехолуцу», «Юного Маккавея», ліквідувати організацію «Ваад Гакілес» (Центральна Рада Спільки єврейських громад) та її осередки на місцях. Було наголошено, що громади та їх керівні органи ведуть шкідливу антипартійну роботу, «направлену на затемнення класової свідомості єврейських трудящих», «групують навколо себе явних противників єврейського робітничого класу», «беруть на себе виконання урядових

функцій, негативно впливають на процес виховання підростаючого покоління». Прагнення закрити єврейські громади пояснювалось засиллям у них активних сіоністів [4.760, с.57].

Влітку 1919 р. проти сіоністського руху була проведена перша велика політична чистка. 4 липня 1919 р. Євсекція при ЦК КП(б)У звернулась до НКВС України з клопотанням про заборону будь-якої діяльності сіоністських організацій, включаючи господарську, культурну та виховну. До клопотання було долучено і додаток зі списком організацій, що потребували ліквідації [3.628]. У ніч з 5 на 6 липня 1919 р. у Києві були проведені обшуки і опломбовано приміщення 11 сіоністських організацій. Знайдені під час обшуків листи і циркуляри дозволили владі звинуватити сіоністів у співробітництві з «білогвардійськими бандами, спекулянтами і буржуазією». Постфактум, 12 липня 1919 р., спеціальним циркуляром НКВС України «Про закриття буржуазно-сіоністських і клерикальних єврейських партій, політичних, економічних і культурно-просвітницьких товариств і установ» і постановою НКВС України «Про ліквідацію єврейських буржуазно-націоналістичних установ» на території України була заборонена діяльність єврейських громад і їх рад (вони підлягали ліквідації або реорганізації) і 15-ти сіоністських організацій («Центрального і місцевого комітетів партії сіоністів і її фракцій» - ЦК СО на Україні, «Мізрахі», «Цеіре-Ціон», «Дройр», клерикальної партії «Ахдус», просвітницького товариства «Тарбут», структур Єврейського комісаріату періоду Директорії). Порядок ліквідації роз'яснювався наказом Київського губвиконкому від 18 липня 1919 р. [3.597; 4.984, с.83-88]

На виконання постанови та циркуляру представники сіоністських громадських об'єднань повинні були передати власні архіви і поточне діловодство Ліквідаційним комісіям. Почався процес закриття сіоністських організацій в Одесі, Харкові та інших містах України. 23 липня 1919 р. Ш. Діманштейн оголосив про ліквідацію «Тарбуту» та Гехолуцу [5.1166, с. 119]. Однак повністю знищити єврейський громадський рух у 1919 р. більшовики не встигли. Україну окупували війська Добровольчої армії Денікіна.

Після повторної окупації України більшовиками у 1920 р. антисіоністські кампанії продовжились. 28 липня 1920 р. ЦБ Євсекцій при ЦК РКП(б) прийняла секретне рішення про початок ліквідації сіоністського руху [1.491, арк. 62]. У грудні 1920 р. ЦК КП(б)У затвердила резолюцію наради при Єввідділу ЦК КП(б)У з питань боротьби з сіонізмом від 16-19 листопада 1920 р., про повну заборону діяльності в Україні сіоністів [1.492, арк. 162]. У кожній губернії створюються комісії для боротьби з єврейським національним рухом. У 1920 р. наказом № 32 Кременчуцькому губернському виконавчому комітеті була створена тимчасова комісія для ліквідації єврейських політичних партій та громадських організацій. Головою комісії став Г. Гальперін, а секретарем – А. Рабинович [4.1027, с.92]. На другому з'їзді РКП(б) постало питання створення чіткої програми боротьби з сіоністським рухом. З'їзд визнав необхідним створити політвідділи ДПУ та євсекцій на місцях при відділах управлінь виконкомів для вирішення питань життя єврейства; вжити заходів щодо поширення в Україні декрету Раднаркому РРФСР про те, що всі органи на місцях повинні контролювати вирішення питань, що мають спеціальне відношення до єврейської справи, попередньо вислухавши думку євсекції при відділах управлінь виконкомів, а також для встановлення контролю над усіма єврейськими громадськими організаціями та товариствами; відмовити в реєстрації новоутвореним організаціям і не реєструвати їх без згоди єврейських секцій при виконкомах рад [1.500, арк. 87]. 5 липня 1923 р. НКВС видав циркуляр, в якому новостворені відділи мали чітко відслідковувати всю діяльність єврейських громадських організацій, виключаючи можливості отримання ними коштів з-за кордону та ізолюючи їх від можливостей ведення пропаганди серед жінок, підлітків та дітей. Встановивши факти порушення єврейськими активістами законодавства, ДПУ отримали право ліквідовувати ці громадські об'єднання [3.595, с.15].

Одночасно наступ на єврейство проводили і євсекції. Вони складались переважно з колишніх членів Бунду, Фарейнникте та більшовиків-євреїв, які стояли на асиміляторських позиціях і виступали проти масового розвитку єврейської громадської ініціативи. Серед активних діячів євсекцій були М. Левітан, А. Мережін, М. Рафес, М. Фрумкіна, О. Чемериський. Євсекції в 1920-ті рр. виступали

головним зряддям «комунікації» українського єврейства. Прекрасно обізнані з єврейською національною специфікою «євсеки», як їх нерідко презирливо називали пересічні євреї, здійснювали жорсткий політичний контроль поточної діяльності єврейських адміністративних органів та проводили найактивнішу роботу в напрямі руйнування єврейського національного громадського руху. Діяльність євсекцій була направлена на руйнування традиційної єврейської культури, незалежної політичної ідеології та всіх громадських рухів. У серпні 1920 р. прийнято рішення за підписами Наркома освіти УСРР Л. Гринька і завідуючого Євбюро Наркомату освіти Д.Маца про заборону в школах мови іврит [2.569, с. 8]. Євсекції підтримували негативне ставлення місцевої влади до всіх небільшовицьких національних ініціатив, які виходили від небільшовицьких громадських об'єднань, постійно виступаючи за їх ліквідацію. Про це було оголошено на початку червня 1919 р. під час Другої конференції євсекцій. Зокрема, на конференції було заявлено, що громадські організації «як опорні пункти всіх реакційних сил в єврейському народі повинні бути розпущені» [1.424, арк. 222].

На українські євсекції компартійні органи покладали і організацію адміністративної боротьби з єврейськими організаціями на місцях. У 1922 р. були заарештовані учасники третьої конференції Гехолуцу в Харкові. Всі заарештовані були допитані в ГПУ, а потім звільнені. У березні 1923 р. арештували близько 50 членів Гехолуцу в Одесі, в травні відбулися арешти в Києві та Криму. У вересні заарештували майже всіх учасників Білоцерківського осередку. 10 липня 1924 р. арешти членів Гехолуцу пройшли у містах Поділля. 9 серпня з-поміж заарештованих відібрали кілька десятків і, протримавши їх декілька місяців у вінницькій тюрмі, відправили до Харкова, а звідти – на три роки на заслання [4.928, с.47]. 10 березня 1924 р. євсекції Жмеринського райпарткому провели арешти організацій сіоністської молоді, що зібралися на вечір відпочинку. Було заарештовано 30 осіб, з них 24 особи були відправлені до Губернського відділення ГПУ. При арешті працівники євсекцій знайшли циркуляри ЦК сіоністської молодіжної організації, протоколи Житомирської та Всеукраїнської наради сіоністів, листівки «Банкрот євсекції». 2 вересня того ж року близько сотні халуціанців було заарештовано в

різних містах та містечках України. У жовтні арешти продовжилися в Харківській та Полтавській губерніях, а в грудні пройшли на Катеринославщині [1.504, арк. 116].

Арешти проходили в час проведення перевиборів до місцевих Рад. Учасники виборів – представники різних єврейських партій – потрапляли до ДПУ в переддень виборів, їх кандидатури знімали з голосування, а пізніше їх звільняли з-під варти, приносили вибачення за непорозуміння. Одночасно з арештами активних учасників виборчих кампаній компартійні органи здійснювали роботу з недопущення у місцеві ради представників національних єврейських громадських об'єднань. Так, під час перевиборів до рад 1926-1927 рр. Волинський окружний виконком розіслав всім головам райвиборчкомів секретну інструкцію стосовно виявлення серед виборців прибічників сіоністських рухів. Згідно з інструкцією, на виборчих зборах заборонялось розглядати будь-які питання, які піднімали сіоністські активісти, а останніх на період перевиборів потрібно було ізолювати [1.380, арк. 2].

У Циркулярному листі Ціон-сіоністів від 20 листопада 1925 р. наголошувалось: «Найближчим часом повинна розпочатись передвиборна агітація в Ради. З причини відсутності працівників Євсекція відтягує питання про створення єврейських рад, особливо в тих районах де існують сіоністи. Потрібно покінчити з «уповноваженими», які фактично зменшують права єврейських трудящих. Потрібно нашим товаришам виграти вибори і потрапити в комісії. Створити мережу взаємодії з робітничою масою» [1.500, арк. 78]. На Волині під час перевиборів керівництва кустарних кооперативів 1928 р. молоді сіоністи містечка Пулин спільно з сіоністами м. Одеси, які прибули на допомогу місцевим однодумцям, розповсюджували антирадянські листівки з закликами вимагати від більшовицької влади покращення матеріального становища містечкових кустарів [1.423, арк. 17].

Одночасно з арештами відбувалось вилучення майна організацій. Осередкам відмовлялось в оренді приміщень, проведенні вечорів, зустрічей. Часто приміщення передавались іншим організаціям. Це ілюструють справи, пов'язані з діяльністю ліквідації по єврейським справам при ревкомах. У 1924 р. Харківський ліквідком закрити єврейський клуб «Герцлія». При ліквідації було відмічено «цікавий» злочин «злочин організації»: «клуб ставить своєю метою сприяти національному розвитку

єврейських трудящих мас. Трудящі маси потребують не національного, а класового росту. Буржуазні організації прагнуть за допомогою розвитку національних почуттів затушувати класове розшарування єврейства... Членство, за статутом клубу, обмежено тільки віком, а не соціальним станом, що вказує на буржуазний характер клубу... Клуб «Герцлія» перебуває під керівництвом партії «Цеір-Ціон» [4.1049, с.37-38]. Аналогічно було ліквідовано приміщення Харківського осередку Єврейської комуністичної партії «Паалей Ціон» (ЕКПБ). Приміщення клубу, що орендував осередок, було передано окружному відділу ДПУ, а нове приміщення фінансова секція Міськради відмовила видати [1.509, арк. 111].

У середині травня 1925 р. ЦБ євсекції звернулось до ЦК партії з пропозицією посилити ідеологічну боротьбу з сіоністськими організаціями, а також провести нові арешти серед їх керівництва. Разом з тим євсекція відмовилась від масових арештів рядових учасників громадських об'єднань, намагаючись їх у подальшому залучити їх до провладних єврейських організацій.

У середині 1920-х рр. компартійний режим змінив підходи до ліквідації опозиційного єврейського громадського руху. До ліквідації товариств залучається МЕКОСО НКВС Української СРР та ЦКНМ. Оголошується кампанія перереєстрації громадських організацій та добровільних товариств та створення системи централізованих громадських об'єднань. Під час перереєстрації відділ особливо ставився до єврейських буржуазних організацій, які могли негативно з точки зору радянської влади впливати на єврейський пролетаріат. Такі товариства реєструвалися лише тоді, коли було достатньо гарантій їхнього існування за власні кошти, а не за фінансової підтримки з боку закордонних єврейських філантропічних організацій, які працювали в СРСР; звужувалася сфера діяльності організацій для зменшення впливу на населення, особливо на молодь та дітей.

Утвердження більшовицької влади та її рішучий наступ на «носіїв буржуазної культури» спричинили на початку 1920-х рр. масову еміграцію з України єврейської інтелігенції, представників сіоністського підпілля та учасників єврейських громадських об'єднань. Емігрували відомі письменники Х. Б'ялик, Д. Берельсон, Ф. Гофштейн, Б. Дінабург, Л. Квітко, П. Маркіша та ін. Відлуння доби УНР, з її

розквітом свободи творчої діяльності відійшли у минуле зі встановленням в Україні системи політичного контролю за національним життям [4.735, с.229].

1925 рік за відомостями сучасних дослідників став роком вирішальних успіхів компартійних органів в опануванні політичним простором в Україні. Як відомо, в цей час відбувався процес поглинання українських комуністів більшовиками, одночасно велася активна боротьба із небільшовицькими організаціями. Подібні процеси визначали взаємини ВКП(б) із сіоністськими організаціями та позапартійними громадськими об'єднаннями. Якщо на початку 1920-х рр. заборонна компартійним органів на діяльність національних партій і рухів ґрунтувалась на абсолютизації принципу націоналістичної і контрреволюційної небезпеки, то на середину 1920-х рр. чітко окреслилася лінія боротьби з усіма попутниками та соціально близькими партіями та громадськими організаціями за принципом виключення «... ідеологічної шкоди, що привноситься ... партією ... в уми єврейських робітників» [4.1095, с. 81]. Наприкінці 1925 р. в Україні активізувався масовий наступ на сіоністські організації. Широка агітаційно-пропагандистська кампанія відбувалась під гаслом «Окрім радянського ладу, окрім ленінської національної політики компартії нема в світі вирішення національного питання як для всіх народів, так і для євреїв.» Як вже зазначалося, восени 1926 р. відбулися масові арешти сіоністського молодіжного активу, які дезорганізували роботу підпілля [4.1095, с.80]. До містечка Туркткуль було заслано функціонерів організацій «Гехолуц» та «Гашомер» [4.671, с. 46]. За інформацією ДПУ, у 1926 р. кількість піднаглядних сіоністів скоротилася в республіці до 3 617 чол., а загальне число членів сіоністських партій та організацій – до 14 тис. чол. [4.932, с.158]. Масова репресивна кампанія проти сіоністських організацій тривала до початку 1927 року. Завершення розгрому організованого сіоністського руху в СРСР припадає на 1928 рік. Підпільно він продовжував діяти до середини 1930-х років.

Розібравшись із сіоністським рухом, у 1929 р. компартійні органи розпочали репресії проти інших єврейських організацій. Протягом року вони організували акції для реалізації кампанії боротьби з правим опортунізмом. У межах кампанії боротьби з правим ухилом було ліквідовано Єврейське історико-археографічне і Єврейське

історико-етнографічне товариства. Їх закриття розглядалось як факт ліквідації єврейської дорадянської історії [4.671, с. 53]. Керівники організацій або емігрували за кордон, або переїхали до Москви чи Ленінграду.

Отже, спроби єврейської громади створити власну систему громадських об'єднань та інтегрувати її в політичну систему радянської держави «диктатури пролетаріату» завершилися її ліквідацією. Сама ідея створення національного громадського об'єднання викликало у компартійного керівництва ворожість і настороженість. Незважаючи на демонстрацію єврейською громадськістю своєї лояльності до влади, готовність йти на відповідні компроміси (введення до правління комуністів і представників влади, повна звітність, граничне обмеження повноважень) компартійні органи вже в перші роки свого існування висловили однозначну позицію: неприпустимість існування будь-яких національних громадських об'єднань, якщо тільки вони не є продуктом громадської активності влади. Протягом 1920-х рр. органи державної влади проводили боротьбу з сіоністським рухом на території України. Для проведення репресивно-каральних та агітаційних заходів влада використовувала різну зброю – від відкритих арештів до замаскованої під вивіскою більшовицьких громадських організацій роботи по знищенню єврейських партій. Незважаючи на силу репресій та арештів перемога дісталась владі завдяки діяльності альтернативних добровільних організацій, що зуміли підпорядкувати єврейство власному впливові. В цілому, можна припустити, що компартійні органи, починаючи з другої половини 1920-х рр. проводили на єврейських громадських активістах своєрідний експеримент по придушенню інакомислення. Діяльність влади спрямована проти ідеології сіоністського руху, його закордонних контактів, який пізніше став зразком те технологією знищення інших антибільшовицьких організацій та рухів на території Радянського Союзу.

5.2. Єврейські молодіжні громади.

Демократичний рух єврейської молоді, що був поширений в період революційних подій 1917-1920-го рр. у багатьох містах і містечках України, виник ще в імперський період. Він не мав єдиного організаційного і ідеологічного центру.

Більшість єврейських громадських об'єднань в період між лютневою революцією та жовтневим більшовицьким переворотом 1917 р. вважали себе абсолютно незалежними. Тільки після приходу до влади більшовиків та початку їх політико-економічного наступу на містечко, молодіжні організації стали координувати свою діяльність із сіоністськими партіями. До яких вони приєднувались. Проводячи свою партійну лінію серед єврейської громади України, КП(б)У особливу увагу приділяв молоді. Партійні функціонери висловлювали думки про політично активну національну молодь, яку необхідно зібрати під червоні прапори. На VIII з'їзді РКП(б) основним завданням комсомолу визначалось всіляке сприяння партії в організації і вихованні молодого покоління в дусі комунізму, залучення молоді до соціалістичного будівництва та захисту радянської влади. Виконати це завдання комсомол міг лише ліквідувавши будь-які небільшовицькі національні молодіжні організації, поступово оволодіваючи їх членським активом і знищуючи керівний склад. За рішенням квітневого (1919 р.) Пленуму ЦК РКСМ і II з'їзду комсомолу для оволодіння масами в центрі і на місцях створюються відділи, комісії, секції по роботі з національними меншинами, яким ставилось завдання вести культурно-просвітницьку, агітаційно-масову роботу, використовуючи рідну мову меншини. Одночасно комсомольські активісти мали виявляти законспіровані і легальні групи противників більшовицької партії та вести проти них, разом з відповідними каральними органами, активні репресії. У кінці 1920 – на початку 1921 р. функціонували чотири бюро національних секцій при ЦК комсомолу, в тому числі і єврейська [4.760, с. 55].

Особливу небезпеку серед опозиційного молодіжного руху, на думку одного із компартійних функціонерів Г.К. Орджонікідзе, становили національні об'єднання, особливо сіоністського спрямування. Джерела свідчать, що сіоністські партії розглядали створення різноманітних громадських об'єднань (спортивних, культурно-просвітницьких, студентських, молодіжних та інших формально неполітичних товариств) як засіб поширення серед євреїв легальними методами власної ідеології і впливу. У травні 1918 р. Пленум ЦК СОВР прийняв рішення про перехід всієї політичної роботи до «нейтральних представницьких організацій, в

яких «ми забезпечимо свій вплив» [4.760, с. 31]. До них можна віднести скаутську організацію Гашомер-Гацоір, молодіжний сіоністський спортивний союз «Маккабі», організацію сіоністської учнівської молоді «Геховер», трудову організацію Гехолуц та ін. Єврейські організації були найчисленнішими і найвпливовішими з небільшовицьких молодіжних об'єднань. Сіоністські молодіжні організації України та Білорусії в 1925 р. об'єднували близько 30 тис. чол.. [1.154, арк. 56]. Вони будувалися на тих же організаційних засадах, що й комсомол. Існували первинні осередки, районні та обласні комітети з організаційними, економічними, дитячими та іншими відділами.

З метою залучення містечкової молоді в свої ряди сіоністські організації створювали спеціальні молодіжні каси взаємодопомоги, власні юнсекції при клубах кустарів, збирали нелегальні безпартійні молодіжні конференції. Молоді сіоністи активно вступали до провладних молодіжних організацій, і своїми діями вели антирадянську пропаганду. У звітах ГПУ відзначались виступи сіоністів на зборах і мітингах ТЗЕТу і безпартійних конференціях в Київській, Полтавській та Чернігівській губерніях. Дуже часто актив молодіжних сіоністських організацій був забезпечений і працював значно краще, ніж комсомольський. Сіоністи активно вербували серед комсомольців, піонерів, членів профспілок та службовців власних активістів. Так, у містечку Демєв двоє членів ВЛКСМ перебували у складі місцевої сіоністської організації [1.488, арк. 81].

Про складність політичної ситуації йшлося у спеціальній доповіді про стан єврейського молодіжного руху, проголошеної у жовтні 1919 р. на II Всеросійському з'їзді комсомолу. У доповіді визначались основні суперечності між радянською владою та єврейським молодіжним спортивним рухом. «Вважаючи скаутську систему суто буржуазною з боку не тільки фізичного, але й духовного виховання молоді в імперіалістичному дусі, – зазначалося у заключному рішенні з'їзду, – вважаємо за необхідне негайне закриття усіх існуючих у Радянській державі бойскаутських організацій» [4.822, с. 117]. III конференція єврейських секцій РКП(б) (липень 1920 р.), видаючи директиву про ліквідацію єврейських буржуазних організацій, особливу увагу звертала на необхідність в обов'язковому порядку

«паралізувати діяльність молодіжних сіоністських спілок». На нараді з питань боротьби з сіонізмом при Єввідділі ЦК КП(б)У від 20 липня 1920 р. констатовалась необхідність організувати спеціальну кампанію серед учнів, їх батьків і вчителів з метою роз'яснення шкідливості сіоністської ідеології та негативного впливу сіонізму на робітничу молодь [1.492, арк. 126]. У серпні 1921 р. була проведена I Всеросійська конференція євсекцій РКСМ, яка прийняла резолюцію «Про націоналістичні союзи». Конференція поставила завдання посилення політичного та інтернаціонального виховання єврейської трудової молоді, необхідності боротьби проти проявів сепаратизму та шовінізму в юнацькому русі. Євсекція при ЦК КСМУ, виконуючи рішення конференції, розробила ряд заходів з пропаганди комуністичного вчення серед єврейських юнаків та дівчат [4.864, с.178]. Співробітники місцевих губкомів комсомолу (Харківський губком) у 1921 р. розпочали створення спеціальних груп для виявлення в губерніях всіх легальних і нелегальних єврейських молодіжних організацій. Комсомольські активісти під виглядом прихильників сіонізму мали систематично відвідувати зібрання та заходи єврейських організацій. Одночасно керівники комсомольських груп отримали від ЦК КП(б)У рекомендації з виявлення мережі нелегальних учасників сіоністського молодіжного руху, з метою їх не допуску до роботи в керівних радянських та партійно-комсомольських органах [1.119, арк. 32-33]. Вони встановили, що надзвичайно поширеними були єврейські молодіжні організації. Існувала культурно-просвітня організація «Тарбут», яка прагнула виховувати молодь у національному дусі [5.1155, с. 41]. Активісти вели пропагандистську роботу серед єврейських дітей, що відвідували школи з мовою викладання ідиш [1.504, арк. 53].

Лояльно ставилася до існуючого режиму і легально діяла Єврейська комуністична спілка молоді «Поалей-Ціон» (Євкоммол). У листопаді 1924 р. в Одесі Євкоммол утримував 2 клуби єврейської молоді (клуб ім. Кіма та клуб ім. Жовтневої революції), 2 профшколи («Труд» і «Кустарем»), 3 драматичні і 2 літературних гуртка, а також 9 гуртків єврейської робітничої молоді [1.499, арк. 22]. На початку своєї діяльності Євкоммол притримувався безпартійної програми, так як прагнув залучити до організації більшу кількість молоді, але вже в серпні 1921 р.

Євкомол визнав ідейно-організаційні постулати ЄКП. Євкомольці, як і їх старші товариші, вимагали будувати соціалізм в національно-специфічних формах, відстоювали право на самостійність єврейського робітничого молодіжного руху і визнавали створення єврейських робітничих рад важливим засобом боротьби з «націонал-зрадниками із єврейських секцій комуністичних партій [4.760. с.30]. Вбачаючи в єврейських комсомольцях ідейного ворога, агітаційний відділ ЦК КСМУ у червні 1920 р. розробив спеціальну інструкцію, в якій описувались основні методи боротьби з єврейськими молодіжними організаціями Поалей-Ціону. У січні 1921 р. у комсомольські осередки надійшов циркуляр ЦК РКСМ «Про взаємовідносини з ЄКСМ». Одночасно для участі у боротьбі з ідейними опонентами на місця було направлено 50 працівників ЦК РКСМ [4.760, с.80]. Допомогали комсомольцям і спеціальні оперативні працівники Надзвичайної комісії, які спеціалізувались на виявленні нелегальних антибільшовицьких організацій. Їх основним завданням була боротьба з лекторами та активістами євкомолу та координація спільних ідейно-політичних кампаній, організованих місцевими державними органами проти сіоністських організацій. У результаті спільних каральних акцій комсомольсько-партійних та «надзвичайних» органів у лютому-травні 1920 р. оголосив про саморозпуск Югендкомфербанд на Україні, а його члени поповнили склад комсомолу. На початку 1922 р. почалися виходи єврейської молоді з ЄКСМ.

Відома сіоністсько-соціалістична спілка молоді (ЦСЮФ) була найбільшою за масштабами впливу на єврейську молодь. Спілка декларувала виховання трудової єврейської молоді в дусі боротьби за побудову в Палестині нової єврейської держави та проти асиміляційної політики влади [4.959, с.182]. Структура ЦСЮФ та форми роботи багато в чому нагадували комсомольські. Основою спілки була широка мережа первинних організацій, якими керувала президія, що підпорядковувалася райкому, а райкоми інструктувалися з центру, що перебував у Москві. Проводилися всеросійські з'їзди та всеукраїнські конференції спілки. В Українській СРР у 1925 р. ЦСЮФ об'єднувала 3 тисяч активних членів. З 1926 р. вона починає занепадати. ЦСЮФ, крім політичної, здійснювала і культурно-

освітню діяльність. Спілка прагнула створити мережу єврейських шкіл, училищ та культурно-мистецьких установ. У єврейських містечках України організовувалися літературні гуртки, де обговорювалась політична ситуація в країні і світі. Кожен член організації знайомився з поточною інформацією в пресі, критично підходячи до оцінки публікацій в більшовицьких газетах і журналах.

Головним конкурентом ЦСЮФ у боротьбі за лідерство в єврейському молодіжному русі була Організація сіоністської молоді (ОСМ). У 1924 р. ОСМ об'єдналася із сіоністськими студентськими організаціями Гістадрут та Геховер, гуртком Кидимо, організацією єврейських скаутів Гашомер-Гацоїр й утворила Єдину Всеросійську Організацію Сіоністської Молоді (ЄВОСМ) [1.143, арк. 70]. Структурно організація складалась з керівного центру, губернських, районних та місцевих осередків. В Україні був свій ЦК, Київський та Одеський обласний комітети. Районні інструктори допомагали місцевим осередкам, організовуючи раз на 2-3 тижні збори активу. В округах збори проходили раз на місяць, ЦК збирався раз на 3 місяці. У 150 осередках, що діяли на території УСРР у середині 1920-х рр., перебувало близько 1,5 тисяч юнаків і дівчат [4.1095, с. 80]. У ЄВОСМ посильна увага приділялась і матеріальному забезпеченню керівників та активістів місцевих організацій. 1925 р. секретарі та вожаті загонів бойскаутів отримували щомісячне утримування на 25-50 крб. [1.39, арк. 31]. Основне завдання своєї діяльності ЄВОСМ вбачала в підготовці національно-освічених, організаційно вихованих, професійно підготовлених та фізично здорових молодих людей; боротьбі з асиміляційними тенденціями серед єврейської молоді та залучення її до єврейської культури, а також вироблення серед єврейської молоді сіоністського світобачення [1.143, арк. 107]. ЄВОСМ та ЦСЮФ організовували молодіжні збори і демонстрації, які досить часто були пов'язані з єврейськими релігійними святами. Було налагоджено випуск і розповсюдження єврейської літератури та листівок. ЦК ЄВОСМ видавав журнали «Ідіес» та «Деркейн». В Одесі вибіркоче обстеження міською владою декількох складів виявило значну кількість літератури єврейською мовою – «приблизно на 10-15 великих бібліотек» та «кліше і матриці єврейської і дитячої літератури и старосєврейських підручників» [1.130, арк. 16].

У великих містах організації використовували для своєї роботи «червоні кутки» при житлових товариствах. Наприклад, в Одесі майже всі «червоні кутки» та клуби кустарів сіоністи перетворили на центри своєї діяльності. Робота була настільки розвинутою, що ДПУ вимушено було поставити перед губвиконкомом питання про закриття цих пунктів. [4.1095, с. 80]. Виховна робота із членами молодіжних сіоністських організацій проводилася конспіративно (на приватних квартирах, на природі). Члени місцевих осередків розбивалися на групи самоосвіти, періодично влаштовувалися перевірки рівня своєї політичної підготовки [5.1155, с.69]. Проводились і спільні з організаціями масові заходи – маніфестації, релігійні походи. 16 лютого 1922 р. ЦК Мізрахі організував двотисячну маніфестацію та мітинг захисту прав віруючого єврейства [1.136, арк. 122].

Одночасно із зростанням єврейського молодіжного руху зростає і негативне ставлення до нього з боку комсомолу, особливо до ідеологічно близьких лівих молодіжних організацій. Використавши їх потенціал в період громадянської війни, після остаточного встановлення радянської влади пошуки політичного компромісу були припинені. Політика комсомолу все більше направлялась у русло компрометації єврейських молодіжних організацій, руйнування їх зсередини та самоліквідації через введення до керівних органів власних представників. Офіційно проводилася пропаганда за створення єдиної молодіжної організації комуністичного спрямування, для скорішої перемоги соціалізму в державі. Якщо кампанії не давали позитивних результатів і товариства продовжували існувати, до боротьби з ними залучались органи політичної поліції ГПУ та державно-адміністративний апарат на місцях. Нищівні репресії проти організації ЄВОСМ відбулися в 1926 р. Того ж року після арешту 681 членів, розпочався занепад і дорослої організації, яка остаточно була розгромлена в 1934 р. [4.1095, с. 80].

Великий вплив на єврейську молодь, особливо на дітей та підлітків, мав «Гашомер-Гацоїр» (Юні вартові) – єврейська націоналістична спортивно-скаутська організація. Організація була створена на території Галичини та Польщі в 1913 р., пізніше перенесла свою діяльність в Палестину, де виконувала функції свого роду сил поліції, які слідкували за порядком серед єврейських колоністів. Перші

організаційно оформлені осередки «Гашомер-Гацоїру» реєструються у Відні 1916 р. У 1918 р. ЦК СОВР прийняла рішення про створення Російської організації Гашомер-Гацоїр. Досить швидко цей рух поширився і в Україні. Його попередниками і організаційною основою стала спілка єврейських скаутів «Юний Макковей», яку у квітні 1919 р. закрили компартійні органи. На території України громадська організація функціонувала в підпіллі. В Україні існувало 3 округи організації: Київський, Одеський та Кременчуцький (згодом Харківський). Центральний штаб знаходився в Москві [1.143, арк. 71]. Організація виступала проти піонерських і комсомольських організацій, засуджувала форми і методи їх роботи, прагнула об'єднати єврейську молодь, зберегти культуру, звичаї і разом з тим виступала проти національної ізоляції. Так само, як і Маккабі, спортивно-скаутська організація Гашомер-Гацоїр визнавала своєю головною метою фізичне та моральне виховання майбутніх захисників єврейського народу, тому на перший план в її діяльності ставилася військово-спортивна робота, поряд з якою проводилася культурно-виховна (вивчення єврейської мови, історії тощо). При легіонах Гашомер-Гацоїру діяли бібліотеки єврейської літератури, випускалися рукописні та друковані часописи, зокрема журнал «Апаті», листівки. Для підготовки активу організацій створювалися школи скаут-майстрів. Школи та осередки товариства організовували надзвичайно популярні серед єврейських дітей і юнацтва військово-спортивні збори та походи. Єврейська молодь в організації займалась вивченням рідної мови, культури та історії. Гашомер створював єврейські школи, бібліотеки, гуртки скаут-майстрів. Виключно централізованою була структура Гашомер-Гацоїру. Вона передбачала існування головного, окружних, районних штабів та легіонів (загонів). Згідно положення про організацію місцевих осередків Гашомер-Гацоїру в одному населеному пункті могла діяти лише одна організація товариства, яка складалась з трьох гілок: зоевоним, цаєрим та шолерим, тобто «вовченят» – 12-24 особи, на чолі старий вовк «шомер» (об'єднували дітей у віці від 7 до 10 років), «розвідників» (юнаки і дівчата 9 до 15 років), кандидати в «шомери» (молодь у віці 15-16 років) та «шомери» (молодь віком від 6 до 21 років). Молодші за віком організаційні структурні ланки товариства об'єднували і дівчат, і хлопців, старші

ділились на жіночі та чоловічі групи [1.498, арк. 39]. Легіони підпорядковувались окружному штабу. У містах організації скаутів функціонували в межах одного двору чи вулиці, їх називали «гніздами». Гнізда об'єднувались у міський скаутський центр. За спостереженнями ДПУ, вплив спортивно-скаутської організації Гашомер-Гацоїр на єврейських дітей та юнацтва нерідко був значно більшим, ніж офіційно діючих піонерської та комсомольської організацій [4.932, с. 155-156]. Згідно із зведенням Київського відділення ГПУ у Києві, в Пущі-Водиці 28 травня 1925 р. на збори Київського легіону, присвячені 4-х річчю легіону зібралось близько 400 активістів – 7 загонів Софам, загін шомерів і кандидати у спілку Гашомер Гацоїру. На збори прибули керівники Вінницького і Олевського легіонів. [622, с.186-187] Житомирський легіон Гашомер-Гацоїр у 1924 р. нараховував 186 членів у віці від 8 до 18 років. У Житомирській окрузі діяло 11 організацій товариства, які об'єднували більше 200 активістів [1.152, арк. 68]. У Кременчуці організація існувала з 1918 р. і в 1923 р. об'єднувала 550 осіб. Вона складалась з 2 гуртків шомерів, 5 загонів скаутів і великого стада вовчєнят. При дружині скаутів було організовано шостий загін з єврейських дітей містечка Крюково. У дружині працювала школа патрульних, яка готувала курівників дитячих груп скаутів [1.498, арк. 8]. У Харкові легіон нараховував 218 чоловік і складався з загону шомерів, дружини скаутів, великої зграї вовчєнят. Загін шомерів мав три патрулі по 30 патрульних кожний. Всього у великій зграї налічувалося 80 вовчєнят – 41 дівчинка та 39 хлопчиків[1.498, арк. 9]. На Поділлі найбільш численними об'єднання Гашомер-Гацоїру були в Кам'янецькому окрузі. Вони функціонували в єврейських і російських школах окружного центру та селищ Дунаївці і Нова Ушиця. Місцеві осередки виступали за культурно-освітній розвиток єврейської молоді: поширення у єврейських школах мови іврит, запровадження окремого вивчення історії євреїв та єврейської літератури [4.890, с. 91]. Одним із напрямків діяльності товариства було сприяння виїзду єврейської молоді в Палестину і колонізація неосвоєних територій.

1922 р. у Москві відбувся підпільний установчий з'їзд організації, яка нараховувала на той час близько 20 тис. членів. Того ж року намітився розкол товариства на «червоних» і «біло-блакитних». Причиною розколу стало зростання

серед членів товариства соціалістично-лівацьких настроїв. Керівники сіоністських осередків на місцях сигналізували про зменшення власного впливу на єврейську молодь [4.1091, с. 623]. «Червоні» підтримували стосунки з комуністами і орієнтувались на Сіоністсько-соціалістичний Югенд Фербанд. «Біло-блакитні» орієнтувались на антибільшовицьку Сіоністсько-трудова партію і контрольовану нею «Єдину Всеросійську організацію сіоністської молоді». Частиною якої біло-блакитні стали у 1924 р. Згодом до Єдиної Всеросійської організації сіоністської молоді приєдналися і інші сіоністські студентські організації «Гіста-друт» («Порядок»), «Геховер» («Товариш»). Вони носили біло-голубі значки з портретом першого президента Всесвітньої сіоністської організації Т. Герця [4.1027, с. 92]. Найбільші легіони організації на початку 1920-х рр. існували в Києві – 500 осіб, у Білій Церкві – 239 осіб, Кременчуці – 850 осіб, Одесі – 700 [1.154, арк. 9]. Загалом по Україні було близько 8 тис. членів «червоного» та 3 тис. «біло-блакитного» «Гашомер-Гацоїру» [4.752, с. 158].

15 травня 1923 р. в Харкові зібрався перший з'їзд біло-блакитних [4.939, с. 60]. На з'їзді були присутні делегати з Москви, Головного штабу спілки, Харкова, Києва, Кременчука, Катеринослава та Ростова-на-Дону. Всього прибули представники 23 організацій. На з'їзді було вирішено утворювати підпільні військові формування сіоністів як «найголовнішої потреби національного відродження» [5.1166, с.152].

З 1923 р. ЦБ Євсекції при ЦК комсомолу розгорнуло активну роботу з ліквідації руху єврейської молоді. Губкоми комсомолу на початку 1920-х рр. стали створювати спеціальні групи для вивчення «всіх існуючих течій молоді» з метою проведення контрагітації та пропаганди. Комсомольці систематично відвідували заходи єврейських небільшовицьких молодіжних організацій, дискутували з активістами, прагнучи внести розкол у ряди активістів організацій. Протоколом від 6 листопада 1924 р. ЦБ Євсекцій передбачалось посилення політичного та правового тиску на організації Гашомер-Гацоїр і Маккабі з метою створення умов для масового виходу єврейської молоді з організацій. Крім того передбачалось створення ліквідаційних комісій з прокомуністично-налаштованим активом

організацій [1.499, арк. 138] Організації Гашомер-Гацоїра діяли в підпіллі аж до 1929 року [1.143, арк. 70-71, 100; 1.152, арк. 110-113, 204].

Ліве крило сіоністського молодіжного руху представляло молодіжне крило партії Цеїре-Ціон. Партія, входила до складу Сіоністської Організації Росії і об'єднувала від 40 до 50 тис. прихильників [4.760, с. 21].

Значну роль у єврейському молодіжному русі відіграло спортивно-гімнастичне товариство Маккабі («Об'єднані великою ідеєю і фізичною могутністю»), назване так на честь Єгуди (Юди) Маккавея – одного з провідників народного повстання в Юдеї проти еллінізації країни, що почалося 167 р. до н.е. Витоки руху маккабістів пов'язані з єврейською молоддю, яка прагнула до фізичного оздоровлення єврейської нації за допомогою гімнастичних клубів та масового єврейського спортивного руху. Основу міжнародного товариства «Маккабі» склали національні єврейські спортивні організації, що об'єднували мережу спортивних клубів. У Росії перші осередки міжнародної єврейської спортивної організації з'явилися в кінці 1916 р. в Петрограді, а в 1917 р. – в Одесі. Одеса і стала центром руху. У місті розташовувався ЦК Всеросійської спілки спортивних клубів Маккабі. Першим головою комітету було обрано Я. Грабовського. Він і очолив усю роботу спортивних організацій в Україні [4.822, с.116]. До кінця серпня 1917 р. існувало 125 клубів. Серед активних функціонерів товариства були представники молодіжної сіоністської організації Цеолей Ціон та молодіжного об'єднання «Гістрадут» [1.9, арк. 154]. Згідно статуту, основним завданням Маккабі визначалось фізичне та культурно-просвітницьке оздоровлення молоді для будівництва єврейської держави в Палестині [1.9, арк. 154]. У середині червня 1918 р. у Херсоні відбулось урочисте відкриття спортивного клубу «Маккабі», на яке прибули спортсмени з Миколаєва та Одеси. До того ж, саме в Одесі місцевим відділенням товариства видавався щомісячний спортивний журнал. Вищезазначений клуб мав секції тенісу, гімнастики, легкої та важкої атлетики, футболу, греблі, плавання (для чоловіків та жінок) [4.1093, с. 43]. Після приходу до влади в Україні більшовиків за товариством одразу було встановлено контроль з боку органів ДПУ та НКВС. У донесеннях «негласних спостерігачів» повідомлялось про небезпечний характер діяльності

товариства, його велику чисельність, а, головне, про підтримку його діяльності з боку усіх верст єврейської громади України [1.9, арк. 155]. 1919 р. були здійснені і перші спроби ліквідувати товариство. У березні Оргбюро ЦК РКП (б) розіслало на місця телеграми, які наголошували на необхідності закриття клубів Маккабі, а через місяць вийшла постанова про заборону діяльності осередків «Юного Маккавея» [4.760, с. 57]. Але, у зв'язку з захопленням України Денікінцями, рішення не було виконане.

Після повернення більшовиків на Україну, кампанія з ліквідації товариства Маккабі продовжилась. У квітні 1920 р. Главбюро Євсекцій відмовило Маккабі у реєстрації, мотивуючи своє рішення контрреволюційною сутністю спортивного товариства [1.119, арк. 163]. Не зважаючи на офіційну заборону, зумівши зберегти під час громадянської війни основне ядро товариства, маккабісти на початку 1920-х рр. значно посилили свій вплив на єврейську молодь України. Розвивається єврейський молодіжний спортивний рух. «Маккабі» створюють по Україні мережу клубів «Олімп», «Геркулес», «Молот», «Клуб ім. Подвойського», «Клуб Єврейського товариства любителів спорту». Нерідко спортивні товариства організації діяли під вивіскою Всеобуча. Відновлюються зв'язки між міськими та губернськими організаціями. Так, Київська організація «Шомрім» встановила тісні зв'язки з Кременчуком, Сімферополем, Полтавою та Харковом. Виникла ідея об'єднати розрізнені організації в єдину спілку з метою координації своїх дій. Центральними координаційними бюро шомерсько-маккабістської спілки стали Київ і Харків [1.137, арк.57-59]. На початку 1920-х рр. маккабістські організації діяли практично у всіх містах і містечках УСРР, об'єднуючи в своїх рядах щонайменше 4 тис. чол. Це була централізована організація із суворою дисципліною, згуртована, з добре налагодженим зв'язком між осередками. Первинні ланки товариства – патрулі – налічували по 30-40 осіб, патрулі об'єднувались у легіони по 300 – 700 осіб [1.135, арк. 73]. Діяли дитячі групи вовченят і «шомрім», останні вели підготовку до виїзду в Палестину, вступу до національної єврейської гвардії [1.499, арк. 23]. Обласні об'єднання (легіони) діяли на території Київської, Кременчуцької та Полтавської губерній. У Полтаві в травні 1923 р. підпільний відділ Маккабі нараховував 300 чол.

[1.139, арк. 30]. У Кременчузі число легіону складало 400 осіб. Вони здійснювали підпільну діяльність, розділившись на дрібні групи по 10 чоловік. Групами керували старі сіоністи [1.499, арк. 23]. Потужні об'єднання Маккабі існували також у Києві, Одесі, Катеринославі, на Волині та Полтавщині. [1.137, арк. 24]. Організації маккабістів об'єднувались у всеукраїнське та всеросійське товариство. У кінці 1921 р. українське та російське товариства розпочали спільну підготовку об'єднавчої конференції єврейських скаутських організацій, яка 9 травня 1922 р. відкрилась у Москві. На момент Об'єднавчої конференції організація маккабістів мала широко розгалужену мережу своїх осередків по всій території України. Вони були практично в кожному місті, де існувала єврейська громада. Найчисленніші організації діяли в Кременчуці та Харкові. У Харкові функціонувала центральна школа скаут-майстрів і кеб-майстрів – майбутніх керівників руху. За даними ЦК КСМУ від 5 січня 1923 р., у Харкові організація Маккабістів складала 400 чоловік (переважно учні місцевих шкіл), крім того діяв окружний комітет, який здійснював керівництво роботою маккабістів по Україні [1.499, арк. 23]. Більшість їх членів складала учнівська молодь. Входили до осередків і єврейські робітників. Проголошуючи головними завданнями вишкіл євреїв для майбутньої роботи у сільськогосподарських поселеннях Палестини та їх захист, товариство приділяло особливу увагу фізичній і військовій підготовці юнаків і дівчат, яка проводилася на базі численних приватних спортивних клубів.

Важливу увагу Маккабі приділяла культурно-освітній діяльності. Маккабісти вивчали єврейську історію, мову іврит, традиції єврейського народу. Це підтверджують дані комсомольських і партійних зведень. На Волині місцеві активісти організували в 1922 р. політбесіди з місцевими єврейськими комсомольцями [1.499, арк. 167]. У Полтаві місцевий актив організовував щомісячні демонстрації і виїзди з національними прапорами за місто, де співали сіоністських пісень і проводили політичні заняття [1.499, арк. 23]. У Кременчузі в червні 1923 р. маккабісти провели свою окружну конференцію [1.139, арк. 37]. Керівництво губернських компартійних органів постійно інформувало про акції і заходи Маккабі. Так, «у Черкасах маккабісти присягли перед біло-блакитним стягом на вірність

сіонізму, в Кременчузі зі співами сіоністських пісень відбулася хода активістів Маккабі, на лекції «Як живе і бореться єврейський робітник в Палестині» маккабісти захищали буржуазних сіоністів» [4.929, с. 23]. У 1922 р. під час релігійного свята Хануки в Кременчуці місцеві маккабісти під національним прапором провели за межами міста демонстрацію, у якій взяло участь майже 700 юнаків та дівчат [4.975, с. 39]. На спеціальній нараді ЦК ВЛКСМ, яка проходила 4 серпня 1922 р., були обговорені питання діяльності підрозділів «Маккабі» у різних регіонах країни. У «Зведеннях про діяльність «Маккабі» в Україні» повідомлялося про роботу 4 тис. маккабістів, які розгорнули, крім масштабної спортивної роботи, «широку культурно-просвітницьку діяльність». Окремо наголошувалось на тому, що осередки товариства функціонують у кожному місті і містечку, де проживають єврейські общини [4.822, с. 120]. За результатами наради ЦК КП(б)У направив в усі українські губернії Циркулярний лист «Про боротьбу з «Маккабі». У листі визначались основні заходи, які повинні були застосовуватись проти осередків товариства. Пропонувалось використати досвід Донгубкому, тобто рішенням Всеобучу та ДПУ під будь-яким приводом закривати відділення та осередки приватно-спортивних клубів «Маккабі», ретельно перевірити і взяти на облік органами ДПУ діючих та колишніх членів товариства. Окремо наголошувалось на необхідності попереджувальних арештів інструкторських кадрів товариства [1.9, арк. 157]. У Бахмуті протягом березня-липня 1922 р. існував місцевий осередок «Маккабі». Спочатку осередок діяв під вівіскою Єврейського спортивного товариства «Молот», але товариство швидко закрили співробітники Всеобучу. Потім маккабісти створили спортивне товариство «Олімп», яке також було закрито під приводом шовіністичної антирадянської роботи його активу. Всіх керівників відділення було заарештовано [1.137, арк. 31].

У доповіді секретаря ЦБ Євсекції при ЦК РЛКСМ Д. Моніна «Про роботу комсомольських і сіоністських організацій серед єврейської молоді України» від 31 липня 1925 р. зазначалось, що сіоністський рух особливо сильний вплив має на дітей та молодь: в кожному містечку і місті існують загони «вовченят», «бджілок», які працюють за скаутською системою, організовуючи масові гуляння, прогулянки,

спортивні та дитячі майданчики; лише найстарші беруть участь у агітаційній діяльності, залучаються до політичної боротьби. За даними Одеського губкому станом на вересень-жовтень 1924 р. наголошувалось, що у місті існують осередки Гехолуцу, «Сіоністсько-соціалістичної спілки молоді» та Маккабі [1.487, арк. 43]. Єврейська молодь брала участь в демонстраціях, де співали єврейських пісень, вигукували антибільшовицькі лозунги. Молоді сіоністи розклеювали листівки, прокламації та заклики виступати проти більшовицької влади. У зведенні одеської Євсекції зазначалось, що сіоністи «користуючись тим, що місцеві організації не приймали до останнього часу в юні піонери дітей кустарів і дрібних торговців, сіоністи залучають їх в свої організації. Особливо успішно ведуть свою роботу серед безпритульних. В Одесі кожний двір має своє «гніздо». Роботою організацій керують кваліфіковані робітники, колишні скаути і скаут-майстри. Основний лозунг дитячих сіоністських організацій: «Піонер – твій найбільший ворог». Непоодинокі випадки нападів на піонерів. Представники сіоністського руху проникають в піонерські організації, прагнучи зруйнувати їх зсередини. Особливо сильно сіоністський рух поширений серед дітей неєврейських шкіл (де навчання серед євреїв ведеться не на єврейській мові)» [4.917, с. 142].

Однак, необхідно наголосити, що матеріали доповіді сильно викривляли ситуацію. Зі сторони маленьких учасників скаутських організацій – «Шомрім» і «Цайфрім» не було жодного прояву агресії по відношенню до учасників місцевих піонерських організацій. Дані про побиття піонерів, напади на них дітей-скаутів, можна розглядати як звичайні вуличні зіткнення, які виникали між дітьми різних будинків та районів міста. Як зазначає А.В. Сімонова: «Міжусобиці могли виникати по причині хлоп'ячого максималізму у підлітків, розділених межами скаутських і піонерських організацій. Неоднозначними є і випадки «проникнення» дітей-скаутів у піонерські організації з метою їх розвалу» [5.1166, с. 151]. Вже у 1921 р. розпочалися перші арешти та судові процеси над активними учасниками організацій «Маккабі» та інших небільшовицьких єврейських добровільних товариств. Одночасно було закрито клуби «Маккабі» в Києві та Катеринославі [1.495, арк. 117]. У 1922 р. були створені при ДПУ спеціальні відділення, які займалися боротьбою з

некомуністичними організаціями молоді – сіоністською спілкою молоді «Гістадрут», Сіоністською спілкою соціалістичної молоді «Югенд-Фербанд» та спортивним товариством «Маккабі». Політбюро ЦК КП(б)У зобов'язали ДПУ «вилучати найбільш активних сіоністів в різних областях країни».

Паралельно компартійні органи розробили програму агітації проти єврейських спортивних організацій, яку повинні були втілювати в життя активісти «Всеобучу». Проводяться конференції єврейської молоді, які організовуються місцевими комсомольськими активістами. Тільки в липні 1921 р. конференції єврейської молоді відбулися в 40 містечках. На конференціях обговорювалась політика Комуністичної партії, місцеві комсомольці агітували за вступ до спілки та критикували діяльність сіоністів. Однак каральні та пропагандистські акції не дали одразу бажаного результату. У доповіді Київському губревкому констатувалось, що, незважаючи на усі заходи «Всеобучу», спортивний рух маккабістів продовжує розвиватися в Україні [4.822, с.118]. Після невдалої спроби компартійних органів добитися саморозпуску клубів «Маккабі» (шляхом введення до їх складу політруків із Всеобучу та комсомолу) нонконформістські лідери були ізольовані силами ГПУ [4.760, с. 101]. У 1923 р. посилювалися арешти активних функціонерів товариства. У березні 1923 р. органами ГПУ було заарештовано 49 активних сіоністів [4.839, с. 77]. У Кременчуцькій губернії було проведено 85 обшуків у губернських осередках та заарештовано 30 осіб. Після арештів місцевим осередком ДПУ було заборонено діяльність осередку «Маккабі». Того ж року заарештовані керівники українських товариств «Маккабі» були вислані за межі республіки. Сіоністам були створені такі умови, в яких залишалися лише два шляхи: або емігрувати до Палестини, або зректися своїх поглядів [4.822, с. 121]. Загалом репресивні заходи та антисіоністська пропаганда призвели до закриття усіх молодіжних організацій «Маккабі». Їх члени поступово приєднувались до організацій «Гашомер-Гацоір». Спроби прихильників «Маккабі» зберегти спортивні клуби під іншими назвами – «Молот», «Факел», «Олімп» – виявлялися безуспішними: не без допомоги співробітників євсекцій, депеушники безпомилково визначали маккабістів за суцільно єврейським складом членів таких клубів, традиційним вітанням «Хозак!» (перша частина скаутського

привітання «Будь міцним і бадьорим!»), вшановуванням єврейських релігійних свят тощо. Офіційно товариство «Маккабі» було заборонене в СРСР 1927 р., проте в Україні воно згорнуло свою діяльність уже до середини 1920-х рр.

Єврейське студентство об'єдналося головним чином в організаціях «Геховер» (Товариш) та «Гістадрут». Вони мали власні друковані органи («Єврейський студент» - «Геховер»), театр «Габіма». Організації прагнули до вивчення національних дисциплін (мови, літератури), ставили собі за мету культурне та спортивне виховання молоді в національному дусі. [5.1155, с. 70]. У Полтаві при організації скаутів існувала футбольна і гандбольна команда [1.498, арк. 9]. У Бахмуті діяла школа скаут-майстрів. У школі студенти та учні знайомились з історією скаутського руху, вивчали біологію, фізіологію, педагогіку та психологію; окремо викладалось палестинознавство, соціологія, політекономія та історія і сутність національного питання [1.498, арк. 10].

Сіоністська організація учнівської молоді «Геховер» виникла у 1912 р., а у всеросійському масштабі (в якості спілки сіоністського студентства) – з 1913 р. У перші роки радянської влади «Геховер» існував на території України легально. У 1918-1919 рр. керівництво спілки переносило керівні органи і центр з Петрограду до Москви. «Геховер» у своїй діяльності підпорядковувався наказам і рішенням ВСО і СОВР. На весні 1920 р. більшість членів ЦК товариства було заарештовано разом із учасниками Всеросійської сіоністської організації, в результаті чого робота в столицях припинилась і керівні органи переїхали до України. У червні 1922 р. «Геховер» намагався пройти реєстрацію в більшовицьких адміністративних органах під назвою «Всеросійська організація єврейської трудової молоді», але зазнав поразки. В січні 1924 р. на з'їзді в Петрограді делегати вимагали об'єднатися в єдину організацію з іншими сіоністськими молодіжними організаціями, зокрема, з «Гістадрутом» (об'єднання українських сіоністських школярів і студентів) і «Кадіма» [1.8, арк. 99]. Як вже зазначалось вище, об'єднання відбулося і виникла організація ЄВОСМ, яка проіснувала до 1934 р. [4.760, с. 159]. Активісти «Геховера» основним завданням товариства вважали підготовку кадрів національно-освіченої, організаційно-вихованої і активної сіоністської інтелігенції, свідомих і професійно підготовлених

робітників, здатних принести реальну користь у справі будівництва національної держави в Палестині. Керівництво товариства забороняло своїм членам брати участь у політичному житті. Вони вважали, що сіонізму не потрібні молоді жертви, головним завданням для товариства є систематичне і обов'язкове національне виховання єврейської молоді на мові іврит [4.760, с. 33].

Для боротьби з сіоністськими студентським рухом 22 квітня 1922 р. ЦБ євсекцій прийняло рішення провести перевірку та перереєстрацію єврейських студентських гуртків і студентських організацій сіоністського спрямування. У рішенні зазначалось, що створення нових єврейських студентських гуртків дозволялось лише за ініціативою комуністів. Статути гуртків мали пройти адміністративну реєстрацію, що гарантувало внесення до них пункту про заборону участі у студентському русі представників сіоністських партій та організацій. Передбачалось введення до керівних органів студентських товариств студентів-комуністів або комсомольців, які мали б слідкувати за ідеологічним наповненням студентського руху. На вузівських факультетах із значною кількістю єврейських студентів організовувався штатна одиниця уповноваженого з питань єврейського культурного життя. У його підпорядкуванні перебували політруки та комсоргани факультетів і курсів.

Отже, в 1920-ті рр. в Україні альтернативний комсомолові молодіжний єврейський рух досяг певних успіхів. Характерною рисою молодіжного єврейського руху в цей період була велика кількість організацій різних напрямів, їх надзвичайно строкатий склад. Поряд з власне українськими молодіжними об'єднаннями в Україні існували організації єврейської молоді, які займалися культурно-освітньою діяльністю з метою виховання молоді в національному дусі. Але в умовах більшовицького тоталітарного режиму всі національні молодіжні організації були приречені до поступової ліквідації. Їх діяльність суперечила партійній монополії на молодіжному фронті. Єврейські організації були найчисленнішими і найвпливовішими з небільшовицьких молодіжних. Вони будувалися на тих же організаційних засадах, що й комсомол. Існували первинні осередки, районні та обласні комітети з організаційними, економічними, дитячими та іншими відділами.

Дуже часто актив сіоністських організацій був забезпечений агітаційною продукцією та коштами і працював значно краще, ніж комсомольський. Сіоністські молодіжні організації активно боролись за молодіжну аудиторію. Єврейську молодь та підлітків притягував зовнішній антураж і атрибутика сіоністських організацій, можливість цікаво провести власне дозвілля. У подальшому активісти поступово залучались старшими товаришами до соціально-політичної діяльності – маніфестацій, розклеювання листівок, розповсюдження нелегальної літератури і т. ін. Єврейські молодіжні національні організації проводили значну економічну та громадсько-політичну роботу: з метою поліпшення стану безробітної єврейської молоді організовували різноманітні артілі, майстерні, сільськогосподарські колективи; надавали матеріальну допомогу; проводили різного роду масові заходи; поширювали листівки та прокламації. Єврейські активісти працювали в різних громадських об'єднаннях, створювали курси для вивчення давньоєврейської мови, палестинознавства. Широку культурно-освітню роботу проводило «Маккабі». При його клубах діяли гуртки та курси із вивчення давньоєврейської мови, історії, культури та ін. А об'єднання Геховер, Гістадрут засобами культурно-освітньої роботи намагалися виховувати студентів у сіоністсько-національному дусі. У другій половині 1920-х рр. внаслідок репресивних дій радянських каральних органів та покращення соціально-економічної ситуації у єврейському містечку поступово відбувається згасання єврейського громадсько-політичного руху. Наприкінці 1929 р., коли компартійна верхівка взяла курс на репресивне вирішення всіх політичних та економічних проблем, єврейський громадський рух, в тому числі і його молодіжне крило, був остаточно знищений.

5.3. Єврейське громадське землеоблаштування першої третини ХХ ст.

Наприкінці ХІХ ст. в європейській частині Російської імперії сільським господарством займались 3,21 % від усього єврейського населення. Зосереджувалося воно на Півдні України, де було 36 єврейських колоній, у яких нараховувалося 29612 хліборобів [4.1049, с. 67]. На початку 1920-х рр. у Миколаївській, Катеринославській, Донецькій і Запорізькій губернії існувало 35

єврейських сільськогосподарських колоній з населенням близько 100 тис. чоловік [4.879, с. 133]. Заняття сільським господарством приносило євреям невеликі прибутки. До того ж, існувала заборона царського уряду наділяти євреїв землею для ведення сільського господарства. Тому переселення на Південь України для заняття землеробством не було самоціллю для жителів єврейських містечок України. Але, не дивлячись на неприбутковість сільського господарства, це була можливість для єврея вирватися з відсталого містечка. Деякі хотіли використати переселення на Південь України для зміни свого соціального статусу. Потрапивши до іншої категорії, єврейські переселенці поступово залишали колонії та переселялись в промислові міста. Там вони повертались до своїх традиційних занять ремеслом та посередницькою торгівлею. Поступово в містах Півдня України – Одесі, Миколаєві, Херсоні, Судаку, Керчі сформувались численні єврейські общини. У 1917 р. у 19 єврейських колоніях Херсонського повіту мешкали 26138 осіб, а тільки в одному Херсоні станом на 1920 р. проживало 27613 євреїв. У місті діяли двадцять три синагоги та молитовних будинки [4.674, с. 138].

Частина єврейського населення колонізувало деякі райони Кримського півострова. Крим приваблював євреїв не тільки благодатним кліматом, а й тим, що тут уже здавна вони займалися сільським господарством. Жили євреї там спокійно, не знали погромів з боку татарського населення. Не дивно, що у Криму ще з кінця XIX ст. існувало чимало єврейських колоній, які займалися виноградарством, овочівництвом та садівництвом. На початку XX ст. на півострові проживало понад 60 тис. євреїв, а в 1917 р. там налічувалось їх понад 68 тис. (8,4 % від усього населення Криму). Багато з них займалися сільським господарством [4.981, с. 80]. Землеробські єврейські поселення переважали в північній степовій частині півострова, зокрема, переселенці з Волинської губернії населяли територію поблизу Джанкоя та Перекопа. У роки реакції (1908–1912 рр.) багато євреїв було вигнано із сільської місцевості, їм заборонялося займатися землеробством. Вони позбавлялися прав наслідування й володіння нерухомою власністю на селі [4.901, с. 34].

Перед першою світовою війною євреям у деяких районах смуги осілості знову було дозволено жити в селах і займатися сільським господарством. Навесні 1914 р. в

Україні налічувалося 27 єврейських колоній, у яких проживало близько 23 тис. чол.. [4.1049, с. 67].

Перша світова війна та погроми періоду української національної революції нанесли болючий удар по єврейському землеробству. Грабунок колоній військовими формуваннями різних ворогуючих сторін призвів до занепаду, а подекуди і знищенню колоній. Колонії Нечаївка і Трудолюбівка Катеринославської губернії були знищені вщент [4.1040, с. 16]. За 1914-1920 рр. чисельність євреїв-землеробів зменшилася з 52 до 35 тис. чоловік, а кількість землі, яку вони обробляли становила лише 75 тис. десятин. Тобто, порівнюючи з 1917 р., чисельність сільського єврейського населення зменшилась на 17 тис. чоловік, а кількість оброблюваної землі – на 24 тис. [4.886, с. 65]. З існуючих на той час 7582 єврейських господарств, лише 6651 мали власні будинки, тобто 930 господарств і їх власники не мали даху над головою. Поширилась страшна бідність. На 1922 р. 50 % єврейських сільськогосподарських господарств не мали корів, від 11 до 36 % господарств не мали робочої худоби, тільки 5 % були заможними. За даними Я. Кантора, із 758 господарств Херсонської та Маріупольської округи були посівними лише 544 (86,3 %), а 138 – зовсім не засівалися [4.607, с. 7].

Економічний занепад, голод та запустіння охопив на початку 1920-х рр.. єврейські сільськогосподарські колонії Півдня України. Про це свідчать дані обстеження, проведеного ЄКТ та ТРП на початку 1922 р. «У сільськогосподарській колонії Покутіно, яка розташовувалась на річці Буг в 12 верстах від м. Первомайська, більшість єврейських господарств на початку 1922 року ледь животіли. Будинки стояли без вікон і дверей, частина будинків була зруйнована. Озимі посіви загинули повністю, а ярові посіви ледь зійшли. Свого хліба до нового урожаю колоністам не вистачить. Аналогічна ситуація з кормами для худоби» [1.95, арк. 36-37].

Тільки в кінці 1920 р. колоністи почали відбудовувати господарства. Однак голод 1921-1923 рр. боляче вдарив по єврейському землеробству. Голод забрав набагато більше людей із колоній, ніж Перша світова війна і погроми 1917-1920 рр. Деякі колонії за 1921-23 роки поріділи на половину. Колоністи переселялись в

урожайні губернії. Станом на середину 1922 року на території колишньої Катеринославської губернії існувало 17 старих єврейських колоній. Сім з них розташовувались в Маріупольському повіті. Найбільшими колоніями були Затишся і Надійна (536 і 507 чоловік відповідно). Усього в колоніях мешкали 2834 чоловік, 2468 з яких були євреями, що становило 87,1% від загальної чисельності населення. Для порівняння в 1917 р. в цих семи колоніях проживало 5519 селян, що в 2 рази більше, ніж в 1922 році [5.1168, с.149].

За даними А.В. Черкаського у 1924 р. у Миколаївській окрузі Одеської губернії існувало 30 єврейських землеробських поселень [4.1056, с. 88].

Отже, на початок 1920-х рр. в єврейське землеробство на початку 1920-х рр. переживало важку економічну кризу. Господарства колоністів потребували фінансової та матеріально-технічної допомоги, а головне – в колоніях не вистачало робочих рук. На допомогу колоністам прийшли громадські об'єднання, які звалили на себе важкий тягар створення єврейського сільського господарства.

Серед єврейського населення громадське землеоблаштування в першій третині ХХ ст. розвивалось по-перше, за рахунок сіоністських організацій та закордонних єврейських благодійних товариств та по-друге, в руслі реалізації більшовицької програми аграризації містечкового єврейства.

Активно сприяв створенню єврейських с/г кооперативів Гехолуц. Після лютневої буржуазної революції 1917 р. Гехолуц став масово організовувати центри та осередки для еміграції в Палестину. У червні 1918 р. з ініціативи товариства організаційні центри було відкрито в Харкові, Варшаві, Москві та Петрограді [1.504, арк. 3].

В Україні при сіоністському центрі (Мерказа) було організовано Палестинський відділ. Відділ повинен був пропагандувати створення в Ерец-Ізраелі державного національного центру для захисту політичних, національних і соціально-економічних інтересів єврейських трудящих. Крім того організовувались кампанії з вербування бажаючих переселитися до Палестини. Найбільш активно таке вербування відбувалось у сільських районах Херсонської та Катеринославської губерній. Тут було організовано невеликі сільськогосподарські кооперативи Ахуза

(Майно) для організації поселень у Палестині. Члени кооперативів здійснювали формування переселенських с/г груп та віднаходили кошти на купівлю землі в Палестині. У 1919 р. планувалось організувати 100 дрібних кооперативів «Ахуз» [5.1166, с. 135]. Подібна робота проводилась в кожному єврейському містечку організаціями Гехолуц. Передбачалось залучення жителів міст і містечок до городництва за допомогою організації сільськогосподарських артільей. Особливо активно залучали до кооперативів осіб, що володіли будівельними і інженерними спеціальностями. Найбільшого поширення рух набув на Одещині та Чернігівщині. Місцеві осередки товариства активно створювали кустарні кооперативи та сільськогосподарські артілі. Спілки кустарів існували в містах Сновськ, Сосниці, Корковці, Городні, Мені та Добрянці і налічували до 400 осіб. При спілках діяли клуби та каси взаємодопомоги [1.496, арк. 140]. У Ніжині активісти товариства намагались придбати ділянки землі площею 50-60 десятин для обробки її своїми силами. Одним з найбільших с/г колективів був кооператив «Червоний орач», який функціонував на Чернігівщині поблизу містечка Мені і об'єднував 46 чоловік та кооператив у селищі Ердербайтер у Дніпропетровській окрузі. [286, арк. 140] Були створені с/\ кооперативи, радгоспи-халуцім, у яких майбутні переселенці отримували необхідні навички для роботи в Ерец-Ізраель. Існували невеличкі господарства – «Мішмар» у Криму, «Авода» у Києві, колонія в селі Новополтавці, рибальська артіль «Хадаяг» в Очакові Херсонської губернії [4.822, с. 111].

У 1923 р. Вінницька артіль «Праця» для створення кооперативу взяла в оренду місцевий радгосп [1.39, арк. 26]. Невеликі комуни існували також у Ялті, Білій Церкві, Таращі, Мурафі, Томашполі та біля Юзівки [4.842, с. 206]. Товариство організовувало і виробничі кооперативи, які поєднували кустарне виробництво з працею на землі. В Первомайську гехолуціанці відкрили молочну ферму, в Сімферополі – жерстяну майстерню, в Херсоні – дві артілі з плетіння корзин, в Умані в сільськогосподарській артілі працювала кузня та слюсарна майстерня [4.805, с. 171]. За даними ЦК ЛКСМУ, у 1926 р. по всьому Поділлію і Одещині сіоністами було створено мережу с/г колективів, в яких активно працює молодь. Ці колективи в грошовому забезпеченні отримували кошти від різноманітних

зарубіжних організацій [1.154, арк. 13]. Метою діяльності с/г організацій Гехолуцу було виховувати єврейську молоді у національному дусі. Організація виступила за об'єднання кустарно-ремісничої молоді, яка зневірилась у можливостях розбудови нормального життя в умовах радянської влади. Їх об'єднувала думка переходу до заняття сільським господарством та втілення в життя релігійної настанови про повні ріки «молока і меду» у єврейських селян [4.928, с. 44]. Тому організація одразу опинилась по різні сторони барикад з радянською владою.

У 1919-1920 рр. у період окупації Півдня України і Криму денікінцями сіоністські організації за сприяння закордонних благодійних товариств створили в Криму ряд с/г кооперативів. Вони успішно розвивалися й розширювали свою діяльність. На конференції представників сіоністських організацій півдня України, Росії та Криму, яка відбулася в жовтні 1919 р. у Балаклаві, зазначалося, що на півострові можна створити ряд нових сільськогосподарських об'єднань, де молодь набувала б спеціальності, необхідні для розвитку землеробства. У 1920 році із встановленням у Криму радянської влади сіоністські діячі почали терміново виїжджати звідти в Палестину. Проте багато членів кооперативів залишилися на місцях і організували нові с/г колонії, зокрема, кооперативи «Ахва» (Братство) й «Херут» [4.1049, с. 69]. Засновниками «Ахви» була група відомих кримських політиків, які представляли партію сіоністів – Ш.Г. Гербер, Ш.А. Шпат, Е.О. Жак, І. Зелікман, В.М. Дворецький, Я.В. Крінгольц, В.М. Левітан. Солідну фінансову підтримку надавала «Ахві» Кримська спілка споживчих товариств (голова спілки – М.М. Соломін). В організації бухгалтерської справи допомагав економіст, теоретик кооперації М.І. Бененсон, який в зазначений період очолював статистичний відділ Таврійського губернського земства [953, с. 247]. У 1920 р. в Сімферополі «Ахва» відкрила 7 магазинів, власну хлібопекарню і м'ясоторгівлю, у Севастополі – 3 магазини, в Євпаторії, Карасу-базарі і Ялті – по 2. На товариських началах було організовано молочні ферми, дві маслобійні, сироварню. В оренду взято декілька гектарів землі поблизу Сімферополя і організовано парникове господарство. У травні 1920 р. нарада делегатів кооперативів «Ахви» вирішила організувати спільний для всіх кооперативів Криму закупочний центр і відкрити в Стамбулі

торгове агентство. Спільно з місцевим відділенням ОЗЕ було відкрито лікарню, де кооператори отримували безкоштовну медичну допомогу. В лікарні працювали доктора медицини Я.І. Залкінд, А.Я. Гіндалевіч, М.Я. Фрадкін, Е.С. Шлосберг-Хайкіна [4.980, с. 248]. В Алушті, Бахчисараї і Керчі активно велась підготовча і організаційна робота з облаштування однотипних кооперативів. У 1921-1922 рр. активісти з «Ахва» заснували ряд сільськогосподарських об'єднань під назвами «Кадімо», «Ахдут», «Бейт-Лехем» та ін. Всі створені кооперативи об'єднувались спільною метою і завданнями. По-перше, оздоровити і підняти господарське життя євреїв на півдні України та в Криму, по-друге, надати всебічну допомогу єврейській еміграції до Палестини. 1923 р. сіоністські кооперативи зазнали переслідувань з боку компартійних органів. Але, незважаючи на штучно створені для них труднощі фінансового і адміністративного характеру, вони продовжували розвиватися. Наприкінці 1922 – на початку 1923 р. Був створений кооператив-комуна під назвою «Тель-Хай», що об'єднав 106 чоловік, які мріяли підготуватися до сільськогосподарської роботи в кібуцах на землі Палестини. Подібна комуна була створена також поблизу залізничної станції Колай (нині – Азовське). Вона займалася вирощуванням винограду, овочів та інших видів сільськогосподарської продукції. Того ж року були створені ще 2 комуни: одна з них – у районі Джанкоя під назвою «Га-Мішмар», а друга поблизу Євпаторії під назвою «Хакай». Загалом було організовано 4 с/г комуни. Дві з них були під впливом лівих сіоністів, а інші дві вважалися комунами марксистського типу. Комуни об'єднували 330 осіб, які за допомогою Джойнт створили ряд нових с/г колоній. Наприкінці 1924 р. таких кооперативів було вже 18. У них працювали близько 1600 єврейських селян [4.1049, с. 69]. У 1924 р. представники місцевих компартійних органів почали активно виступати у пресі й на зборах кооператорів проти їх сіоністських керівників. Почалися репресії проти багатьох з них. У 1928 р. співробітниками ГПУ Сімферополя було арештовано всіх членів правління єврейської колонії Мішмар і перевезено до в'язниці. Всього арештам і виселенню в Сибір було піддано 30 колоністів [4.980, с. 249].

Отже, на початку 1920-х рр. єврейським громадським об'єднанням спільно з закордонними товариствами вдалося створити на Півдні України та в Криму ряд с/г кооперативів. Єврейські кооператори, які розвивали власне виробництво с/г продукції, розглядали кооперацію через призму можливої еміграції до Палестини з метою створення там єврейської держави. Сільськогосподарські колонії дали можливість єврейській громадськості клопотати перед компартійними органами про початок кампанії з аграризації українського єврейства та розпочати в середині 1920-х рр. переселенський рух у південноукраїнські райони.

Одночасно з розвитком національної с/г кооперації розвивались і єврейська більшовицька кооперація. У жовтні 1921 р. з існуючої більшовицької кооперативної системи відокремлюється с/г кооперація. Набувають розвитку її спеціальні види: машинно-тракторні, тваринницькі, цукробурякові та ін. товариства [4.745, с. 88].

Серед євреїв Правобережної України с/г кооперація розвивалася у формі примістечкових кооперативів. Це було логічно, зважаючи на низький рівень землезабезпеченості, незначну кількість робочої худоби та низький рівень с/г знань єврейства. Зокрема, безкінні господарства на початку 1920-х рр. становили 60-70%. Процес с/г кооперування гальмувала робота місцевих органів виконавчої влади. Земельні відділи майже два роки витратили на впорядкування використання земельного фонду і вироблення рекомендацій щодо організації перших єврейських національних кооперативів. До 1923 р. примістечкова кооперація майже не існувала. Про це говорять дані національного складу кооперації, які були опубліковані у 1923 р. Серед 239 делегатів другого кооперативного з'їзду євреї склали 5 % [4.891, с. 128].

У 1923-24 рр. запроваджується єдиний сільськогосподарський податок. Простір для господарського маневрування різко зріс, був зроблений крок у напрямку лібералізації сільськогосподарського виробництва та подолання негативних наслідків «військового комунізму» у аграрній сфері. Нормою у стосунках між основними гравцями у галузі с/г виробництва став грошовий обіг. Фіксований грошовий податок зумів швидко підняти радянську економіку та стимулювати

селянську працю. Такі економічні кроки влади призвели до підйому с/г кооперування серед національних меншин.

Масового поширення серед євреїв містечок с/г кооперація набула з моменту оголошення державної кампанії аграризації єврейства. Програма передбачала створення єврейських с/г кооперативів у місцях їх компактного проживання та у визначених державою переселенських районах Півдня України та Криму. Законодавчо закріплювались і форми єврейського кооперування. У 1923 р. було затверджено статут зразкової трудової с/г артїлі. Згідно статуту членами артїлей могли бути всі громадяни без різниці статі, релігії, національності, підданства та професії. Обмеження щодо членства в артїлі встановлювались лише для категорії позбавленців [1.66, арк. 14].

Перші єврейські с/г кооперативні об'єднання з'явилися на Поділлі у 1923 р. У містечку Остропіль було організовано три єврейські артїлі «Відродження», «Спартак» і «Біднота», а в селі Митинці Красилівського району – артіль Мануїльського. Характерно, що члени єврейських колективів, як правило, проживали на певній відстані від земельних наділів, за винятком працівників артїлі «Єврейський хлібороб» та трьох сімей артїлі «Нове життя», помешкання яких знаходились на власних земельних ділянках [4.907, с. 11]. У грудні 1923 року єврейські с/г кооперативи функціонували в с. Сніткова та Курилове Могилів-Подільської округи [1.500, арк. 175]. 1924 р. єврейські кооперативи були утворені в Дунаєвецькому, Чемеровецькому, Солобковецькому районах Кам'янецького округу Подільської губернії. Вони також не були чисельними і об'єднували лише 10-14 єврейських сімейств. Наприкінці цього ж року на Кам'яниччині вже діяло 13 єврейських колективів та 5 інонаціональних, до яких входили як українці, так і євреї [4.942, с. 323]. На початку 1925 р. у Подільській губернії працювало 55 єврейських колективів, на середину року у Волинській окрузі функціонували 12 кооперативів із близько 200, що діяли в Україні [5.1154, с. 55].

Отже, перші єврейські с/г кооперативи були невеликі і об'єднували відносно невелику кількість людей. 1924 р. в Шепетівському окрузі Волинської губернії почали діяти 6 єврейських кооперативи, що мали від 220 десятин землі охоплювали

457 осіб. Більшість євреїв-кооператорів мешкали у містечках Правобережної України (Грицеві, Острополі та ін.) [4.942, с. 323].

Для єврейських примістечкових колгоспів, артільей та ТСОЗів другої половини 1920-х рр. була характерна проблема малоземелля та відсутність дефіцитної сировини. Так, висока щільність єврейського населення призвела до того, що в регіоні на одного їдока сільськогосподарського колективу припадало лише 0,78 дес. землі, в той час як в інших регіонах України – 2,2 десятини [5.1154, с. 55]. До того ж часто місцеві керівники чинили різні перепони створенню таких кооперативів. У Кам'янецькому окрузі двом єврейським кооперативам надали погану для меліорації землю тощо [4.942, с. 323]

Створення єврейських с/г кооперативів на теренах Правобережної України, де завжди не вистачало с/г землі, викликало незадоволення серед місцевого селянства, яке також претендувало на колишні поміщицькі землі. Так, в с. Двиговка Вінницького округу селяни погрожували євреям, котрі об'єдналися в колективне господарство, що якщо вони не продадуть їм землю, то вони влаштують єврейським поселенцям погром. У містечку Оринин Подільської губернії єврейському колективному господарству, до якого увійшли мешканці містечка, які постраждали від погромів та війни, було виділено 25 десятин землі із місцевого земельного фонду. Але ця земля була передана місцевому КВД. Завідувач районної спілки відверто висловився, що «поки він тут, євреї землі в містечку не отримають». 1926 р. у Вінницькій окрузі були випадки розгрому селянами єврейських кооперативів. У жовтні за невідомих обставин згоріло майно єврейського колективу в Дунаєвецькому районі. Подібних випадків спостерігалось чимало [4.942, с. 323]. Не зважаючи на всі складності, станом на 1928 р. у 19 округах України існувало 129 примістечкових кооперативи та 3238 одноосібних господарств [4.1074, с. 17]. Отже, вже в перші роки реалізації кампаній зі створення єврейських с/г кооперативів не обійшлося без обмежень: в постановках центральних і місцевих владних органів зазначалось, що організація єврейських сільськогосподарських кооперативів і комун не повинна мати специфічних особливостей; організації кооперативів нав'язували залучення єврейського комсомольсько-партійного активу, який мав контролювати

соціальний склад кооператорів та обмежувати вплив на кооперативи єврейських закордонних добровільних товариств.

Аналізуючи складну економіко-соціальну ситуацію в містечках Правобережної України, компартійні органи вже на початку 1920-х рр. визнали за необхідне аграризувати частину євреїв за допомогою їх переселення на Південь України та Крим. Базою для новостворених переселенських товариств мали стати існуючі на півдні України єврейські сільськогосподарські колонії.

Перші переселенські єврейські кооперативні товариства організовувались на базі існуючих єврейських колоній та організацій взаємодопомоги або за їх сприяння. 1922 р. в Україні існувало 43 єврейські колонії з населенням 35,5 тис. чоловік. [864, с. 129] У листопаді 1921 р. на Миколаївщині у 14 колоніях, які підпорядковувались Всеукревгромадкому, мешкали близько 20 тисяч жителів. На 1 квітня 1922 р. в єврейських колоніях Миколаївщини налічувалося 3547 господарств, де мешкало 18560 осіб (9016 чоловіків та 9544 жінки), з них працездатних – 8433; діяли 24 сільгоспартілі (989 їдців, 603 робітника) [4.897, с.1]. Колонії стали базою для прийому бажаючих переселитися на Південь України для ведення сільського господарства. Вже в 1922 р. на Півдні з'являються перші переселенці. У лютому 1922 р. у Вознесенському повіті організовано перший с/г колектив «Баштанник». 18 лютого проведено першу конференцію с/г колективів, де вирішено сіяти кукурудзу, соняшник, гречку [4.897, с. 2]. 1922 р. у Первомайській окрузі за клопотанням ТРП місцеві органи влади провели землевпорядкувальні роботи, виділивши у різних районах округи земельні відводи для організації єврейських переселенських господарств. Того ж року ТРП організувало першу с/г артіль «Слава» [1.93, арк. 23]. Наступного року кооперативи запрацювали в Поскутіно, Чебалова, Волошино, Богачевка та Маншурово [1.93, арк. 25, 29, 33, 34].

Починаючи з 1923 р., поряд з існуючими старими єврейськими землеробськими колоніями Миколаївщини, створюються нові переселенські єврейські с/г артіль. У середині 1920-х рр. у Миколаївській окрузі виникли три нові колонії [4.848, с. 216] .

У місті Зінов'ївську упродовж другої половини 1920-х рр. функціонували і єврейські переселенські товариства «Яас Елім», «Най Лейбі», «Незаможник» й

«Індивідуальна родина», які ставили собі за мету трудову еміграцію євреїв цього міста до Криму та Херсонського округу. Єврейське переселенське товариство «Свердлов» спрямовувало свої зусилля на забезпечення міграції євреїв, які мешкали у цьому місті до Запорозького округу [2.542, с. 175]. В Одеському районі, за даними Главбюро євсекцій, на 9 червня 1923 р. існувало 60 єврейських с/г колективи, з них – 30 колективів функціонували за сприяння Гехолуцу. Кооперативам активно допомагали єврейські закордонні філантропічні товариства, зокрема ТРП [1.500, арк. 327]. У 1924 р. в Одеському, Первомайському і Балтському округах вже діяло понад 100 єврейських с/г колективів, всього євреїв-землеробів у губернії нараховувалося близько 50 тис. [4.848, с. 213]. За даними В.І. Марочка, у 1926 р. діяло 240 єврейських колгоспів, які обробляли 30 тис. десятин землі [4.891, с. 129].

18 березня 1926 року Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову «Про переселення євреїв в Крим» [4.731, с. 104]. Один із пунктів постанови передбачав обов'язкове залучення до програми облаштування переселенців єврейських закордонних товариств. Компартійні органи укладали з єврейськими товариствами договори на організацію різноманітних допомогових кампаній. Закордонні товариства зобов'язувались кредитувати переселенські колективи, допомагати у будівництві інфраструктури у переселенських районах. Переважно кошти виділяли Агро-Джойнт, ЄКТ та ТРП. Для прикладу, у 1925-1926 рр. при переселенні 10 тис. сімей було витрачено 8,435 млн. крб., з них власні кошти переселенців склали 2 млн., кошти Агро-Джойнт – 3,6 млн., ЄКТ – 200 тис., ТРП – 150 тис. і прорадянського ТЗЕТу – 50 тис. [4.906, с. 66].

5 квітня 1926 р. було укладено договір між радянським урядом та Товариством ремісничої праці серед євреїв про організацію фінансової допомоги переселенням з центром у Берліні [4.953, с. 55]. ТРП запропонувала створити мережу своїх представництв на Україні. До 1928 р. в Україні з'явилися центральний та окружні комітети товариства в Харкові, Києві, Миколаєві, Дніпропетровську, Одесі, Житомирі, Бердичеві, Умані та Полтаві [1.422, арк. 64]. На Поділлі – у Вінниці, Кам'янці, Могилеві, Проскурові, Тульчині й Шепетівці – утворилися ініціативні групи, які із числа своїх членів виділяли уповноважених для співпраці з цим

товариством. У міру накопичення досвіду групи створювали в округах керівні органи організації [5.1154, с. 63]. 27 серпня 1926 р. НКВС Української СРР зареєстрував статут ТРП. Згідно статуту, товариство сприяло поширенню серед євреїв ремісничої, землеробської і технічної праці [1.386, арк. 9] Тобто воно мало економічно, фінансово допомагати єврейським землеробським колоніям, ремісничим та кустарним кооперативам. Окремо статут передбачав розвиток та підтримку серед євреїв професійно-технічної освіти. Зокрема, товариство декларувало сприяння організації ремісничих, фахових і землеробських шкіл і курсів, підтримку учнів та вчителів необхідною літературою [1.9, арк. 209]. В основному ТРП працювало на Півдні України, куди головним чином переселялись євреї, у тому числі і з Правобережжя [1.52, арк. 74]. ТРТ, згідно договору з урядом СРСР у особі КОМЗЕТу, ввозила до України різного роду сільськогосподарську техніку, засоби захисту рослин, а також насіння. Так, землеробський колектив Краснопавловську «Колос» отримав 3 машини, [1.390, арк. 9] колонія Богачевка у 1928 р. – 3 трактори та 2 збиральні машини [1.95, арк. 43]. У 1928 р. ТРТ спільно з Всеукраїнським ТЗЕТ побудував у селах Слава і Велике Озеро 20 будинків. На фінансування будівництва було виділено 10 тис. крб., з яких державними установами – 3500 крб., ТРТ – 2500 крб. і ТЗЕТом – 5 тис. крб. [1.93, арк. 13]. Того ж року ТРТ і Всеукраїнський ТЗЕТ закупив для переселенців з Конецька і Молочанська 85 молочних корів [4.783, с. 163].

ТРП спільно з ТЗЕТом у 1927-1929 рр. організували кампанію безвідсоткового кредитування колоністів. Під час кампанії єврейські переселенці в селі Волошино отримали від товариства кредит на купівлю корів та коней. [1.95, арк. 37]. Аналогічні кредити протягом 1927-28 рр. отримали єврейські колонії в селах Чебаново, Богачевка, Криве-Озеро Первомайського округу [1.95, арк. 38, 43]. У колонії Маншурово-Машшуров ТРП створило молочно-кооперативне товариство з переробки молока і виробництва масла та надало кооперативу кредит на купівлю 97 корів та 50 штук молодняку [1.95, арк. 46].

Важливим напрямком допомоги єврейським колоністам була організація молочних ферм та допомога селянам у закупівлі корів, тяглових коней та кормів для

них. ЄКТ протягом 1928 р. закупило для новостворених єврейських переселенських молочно-тваринницьких господарств 500 тис. пудів грубих кормів та 45 тис. пудів вівса. [1.422, арк. 68].

Євреї розглядали с/г кооперацію, як засіб економічного оздоровлення власного сімейного господарства. Сільськогосподарські артілі сприяли адаптації єврейських міщан до занять землеробством, дозволяли отримати від держави більший земельний наділ, позику на кращих умовах і агротехнічну допомогу. Крім того, вони позбулися соціального статусу «нетрудового елементу». Як правило, створення с/г артілі зумовлювало переїзд цілої групи євреїв містечка та зберігало їх релігійність та традиційний уклад життя. Протягом 1925 р. в Запорізькій окрузі було створено 4 єврейських сільськогосподарських кооперативи. Вони об'єднували 918 євреїв [1.32, арк. 196]. У Калініндорфському районі у 1928 р. членами с/г кооперації були 78,7% господарств. У районі діяло 17 кооперативів, з них 3 артілі, 9 машинно-тракторних товариства і 5 ТСозів [4.997, с. 91]. У кінці 1927 р. до південних районів України переїхало 40 тис. євреїв, з них кустарів – 28%, хліборобів – 15%, робітників – 11 %, торгівців – 36%, службовців – 10%. На один двір припадало 7 десятин землі. За неповними даними, лише у Запорізькій окрузі діяло 3 єврейські сільськогосподарські товариства, а на початку 1928 року кооперативами було охоплено 89,5% євреїв-поселенців, що надавали перевагу кустарно-промисловим товариствам. Навесні 1927 р. в Маріупольській окрузі діяло 32 єврейські колективи, які охоплювали 95% населення, а в Херсонській окрузі – 7 єврейських кооперативів [4.891, с. 131].

Сільськогосподарські артілі були єдиною формою єврейських кооперативів, які створювались за всілякої підтримки компартійних органів на етнічній основі; всі інші типи кооперативів юридично були інтернаціональними або наднаціональними. У колоніях зберігався характерний для попереднього місця проживання спосіб життя єврейської громади містечок. Були випадки домовленостей кооператорів не працювати в суботу та дні єврейських релігійних свят. У більшості артілей мовою діловодства був ідиш.

Отже, втілення в життя програми аграризації євреїв передбачало компактне розселення євреїв-колоністів поряд з існуючими поселеннями. Це дозволило в середині 1920-х рр. на Півдні України створити єврейські національні сільради і райони.

Однак кооперування мало і ряд проблем. На середину 1920-х рр. члени єврейської с/гкооперації склали лише 10 відсотків від усього єврейського населення України. Єврейські товариства на кінець 1920-х рр. склали 3,4% хмелярських, 2% молочарських, 1,8 % плодоовочевих, 1,5% птахівничих і 0,1% буряківничих кооперативів України [4.891, с.132]. Низька популярність с/г кооперативів серед єврейства зумовлювалась важкими умовами проживання, відсутністю елементарних санітарно-житлових умов, низькою аграрною культурою переселенців та конфліктами з місцевими селянами і чиновниками. У зв'язку з економічними складнощами, що супроводжували єврейських кооператорів виникали протиріччя і між учасниками кооперативів. Рання комуністична ейфорія і зрівняльний принцип розподілу коштів в більшості артілей швидко зникав, прибутки розподілялись за складом сім'ї і кількістю працюючих.

Низка дослідників, зважаючи на обставини розвитку колонізаційного руху та непроглядне становище єврейських переселенських колективів, вважають спробу аграризації єврейства невдалим «соціально-економічним експериментом», оцінюють її негативно і зазначають, що без закордонного фінансування єврейська колонізація була приречена. Допомога іноземних організацій – Агро-Джойнту, ТРП та ЄКТ – була справді значною і справила неабиякий вплив на настрої єврейських колоністів. По Україні тільки до 1 жовтня 1927 р. на єврейське переселення було витрачено 5824836 крб., з них держава виділила 874924 крб. кредитів, Агро-Джойнт виділив 3665167 крб. (62,9%), ЄКТ – 1032341 крб. (17,7%), ТРП – 252404 крб. (4,4%). Таким чином на одне господарство приходилось 740 крб. Звичайно, це було значно більше, ніж мав український переселенець (до 300 крб.), але, на відміну від українців, майно яких коштувало від 500 крб. і більше, 70% всіх єврейських переселенців мали майна на суму від 10 до 150 крб., а інші не мали і цього. Євреї-переселенці вимушені були будувати свої господарства майже повністю на кредити. У середньому одне

господарство в єврейській колонії коштувало біля 2000 крб. – це вартість будинку, худоби, знарядь праці тощо. Так, на кредити ТРП в 1922 р. євреї Донецької губернії здійснили посівну кампанію [5.1168, с. 101].

Між представниками КОМЗЕТу та єврейськими міжнародними організаціями уклалися угоди про умови фінансування землеустрою євреїв. Представники міжнародної організації зобов'язані були надавати новоутвореним землеробським господарствам фінансову, агротехнічну та іншу допомогу. Наприклад, між головою КОМЗЕТу П. Смідовичем та президентом і директором Американської єврейської об'єднаної агрономічної корпорації Агро-Джойнт Ж. Розеном в листопаді 1924 р. була укладена угода, згідно з якою Агро-Джойнт розпочала надавати матеріальну, фінансову, агрономічну, селекційну та ветеринарну допомогу колективам та індивідуальним переселенцям [4.783, с. 162]. 14 лютого 1923 р. Раднарком СРСР та ЄКТ уклали договір про участь товариства в організації допомогових кампаній з відновлення трудових господарств єврейського населення Російської Федерації, Білорусії та України. Згідно договору, товариство мало надавати допомогу єврейським сільськогосподарським колоніям посівним і посадковим матеріалом, «живим та мертвим інвентарем», а також допомагати єврейським містечковим кустарям та ремісникам сировиною та інструментом за допомогою організації програм пільгового кредитування [2.527, с. 3]. Свою роботу товариство здійснювало за допомогою призначеного в СРСР уповноваженого та наwerbованих ним співробітників. Контору товариства планували розташувати у Москві. Керівним органом радянської філії товариства була Спостережна Рада, яка складалась з 5 активних членів (двоє призначались радянських урядом, двоє – ЄКТ і п'ятий учасник Ради обирався спільним голосуванням учасників Ради). Спостережна рада в рамках своєї компетенції затверджувала плани робіт на рік, визначала кошторис різних кампаній, які організовували осередки товариства, визначала засади отримання єврейськими колективами позик та їх виплат, визначала засади діяльності місцевих інструкторів товариства та штат місцевих співробітників. За договором, ЄКТ розпочало роботу на місцях 15 квітня 1923 р. Договір передбачав створення кооперативів, що мали здійснювати агрономічні заходи та кредитування

ремісників і кустарів [2.527, с. 4]. Отже, ЄКТ з 1923 р. надавало колоністам кредитну допомогу на розвиток власних господарств та с/г кооперативів, закупівлю техніки, насіння нових агрокультур [4.979, с. 5]. До осені 1923 р. ЄКТ провело обстеження наявних на території Півдня України та Криму єврейських колоній. За сприяння колишніх (дореволюційних) активістів товариства було розпочато відновлення с/г кредитних кооперативів. Протягом року вдалося створити декілька нових товариств у єврейських колоніях, що раніше входили до складу кооперативних об'єднань. Крім того, до складу деяких кооперативів увійшли поодинокі єврейські хутірські господарства, що розташовувались поблизу колоній. До 1925 р. ЄКТ вдалося створити 18 с/г товариств, які обслуговували 36 колоній Півдня України [4.921, с. 115]. За даними товариства від 12 серпня 1925 р., за перші три роки своєї діяльності в СРСР організація вкладала у єврейську аграризацію 18 млн. франків. [1070, с. 197] У 1927 р. ЄКТ допомагало 24 с/г кредитно-кооперативним товариствам та 13 с/г товариствам Херсонського, Миколаївського, Криворізького, Зінов'євського, Запорізького та Маріупольського округів [4.979, с. 6].

Неприспособленість нових переселенських районів до прийому населення, декларативність державної допомоги спричиняли постійне збільшення витрат на переїзд та облаштування переселенців. Витрати зростали з кожним роком. Частково потреби покривали власними коштами Агро-Джойнту, ЄКТ, ТРП та ін. Для прикладу зазначимо, що вартість переселення 10 тис. сімей у 1925-1926 рр. складала 8435 тис. крб. Із цієї суми власні витрати єврейських переселенців дорівнювали 2 млн., Агро-Джойнт асигнував 3,6 млн., ЄКТ – 200 тис., ТРП – 150 тис., ТЗЕТ – 50 тис. крб. Частка витрат радянського уряду становила 2,5 млн. крб. Оскільки за той час на південь України було переселено 18 тис. сімей (74 тис. осіб), то загальні витрати на їх переїзд та інші потреби досягли майже 20 млн. крб. [4.783, с. 163].

За відомостями Я. Кантора, протягом 1927 р. єврейські закордонні організації на реалізацію програми надали 49499112 крб., а держава – 874924 крб., що складає 17,6% від загальної суми. У той же час як уряд виділяв на одне господарство 137 крб. кредитів, Агро-Джойнт, ЄКТ та ТРП – від 740 до 940 крб., що, в свою чергу,

позначилося і на господарському становищі, і на їх політичних поглядах [4.1098, с. 197]. За сприяння Джойнта, на Миколаївщині утворено ряд нових колоній у сучасному Снігурівському районі. У Калініндорфському районі організовано колонії Ерштмай (Першотравневе), Постишева (Виноградне), Найдорф (Трудолюбівка), Розена, Найгейм (Червона Зірка), Молотовка або Калінінфельд (Червоний промінь), Фрайланд (Куйбишево). Під керівництвом Джойнту в кооперативах с. Новополтавка, Новоєгорівка, Новоіванівка були відкриті цехи з виробництва сиру. Близько десятка артільей було забезпечено механічним реманентом. Лише за рік (листопад 1922 – листопад 1923 рр.) Джойнт асигнував у розвиток сільського господарства 1,5 млн. доларів, які в основному були направлені на професійно-технічні школи й курси, забезпечення населення інвентарем і сортовим насінням. Комітет надавав агрономічну допомогу 10 тис. селянських господарств у 29 єврейських і 27 українських селах. Кошти Джойнту витрачалися на селекційні справи, розширення землевпорядних робіт та садіння виноградників. У 1924 р. за сприяння Джойнт були отримані саджанці французького продуктивного винограду і висаджені поблизу Новополтавки [4.902, с. 123]. Завдяки отриманій по лінії Агро-Джойнту колодцерубильної машини в переселенських кооперативах вдалось побудувати 43 артезіанських колодязі і 51 шахтний колодязь глибиною від 80 до 120 метрів [4.670, с. 77]. Загалом на кінець 1928 р. Агро-Джойнт надавав допомогу 218 єврейським колоніям Півдня України. Зокрема, 40 колоніям Херсонської округи, 2 – на Миколаївщині, 53 – на Криворіжжі, 86 – в Криму, 9 – на Чонгарському півострові, 10 – в Пісчаному районі, а також 4 – Меліоративним товариствам Пісчаного району і 14 товариствам хмелеводів Волині [1.96, арк. 3].

Однак між колоністами і єврейськими товариствами виникали і непорозуміння, особливо стосовно умов кредитування і якості побудованого житла і господарчих будівель. Частина новозведених будинків у 1927 р. розвалилась, бо вони були каркасні і валькові. ЄКТ спочатку пообіцяло побудувати нові будинки власним коштом, а потім відмовилось, виділивши лише матеріали і запропонувавши переселенцям будувати житло за свій рахунок [5.1168, с. 103].

У господарствах переселенців 1927 р. прибуття, які не встигли здійснити

необхідні посівні на власних наділах, під час недороду 1928 р. розпочався голод. Ситуацію ускладнювали весняні пилові бурі та урагани, які призвели до масштабних пожеж у переселенських селах. Майже повністю вигоріли житлові будинки і господарські споруди у 20 селах [1.475, арк. 16]. Для порятування становища переселенців проводилася кампанія з організації громадського харчування та централізований розподіл фуражу. До кампанії було залучено як прорадянські, так і закордонні товариства. У шести округах УТЧХ організував харчування дітей переселенців на суму в 28 тис. крб. [1.475, арк. 16]. На допомогу переселенцям Гуляйпільського району ЄКТ витратило 1200 крб., що складало суму, рівнозначну всій фінансовій допомозі партійно-державних структур [4.953, с. 83]. 1928 р. для подолання недороду єврейські закордонні товариства, при погодженні з Наркомзовнішторгом, виділили переселенцям необхідну кількість посівного матеріалу. Агро-Джойнт направив 10 тис. пудів посівного жита, ЄКТ – 30 тис. пудів посівної пшениці і 10,5 тис. пудів посівного жита, ТРТ – 10 тис. пудів посівного жита. У Кривому Розі за сприяння ЄКТ було засіяно по 5 десятин жита на кожне єврейське господарство. У Запорізькій і Маріупольському районі по 4 десятини. Це дозволило переселенцям успішно провести сівбу озимих [1.422, арк. 67].

Складність побудови на Півдні України нових міцних переселенських кооперативів полягала і в недостатній родючості ґрунтів, складному кліматі та ставленні до переселенців влади і місцевого селянства. Влада прагнула вирішити дані питання шляхом залучення єврейських переселенців до кустарного виробництва на базі створених с/г кооперативів. 1932 р. за даними Агро-Джойнту в кустарному виробництві Криму було задіяно 430 переселенців, з них 46 – в трикотажних майстернях, 220 – в панчішних, 8 – в майстернях художньої вишивки, 50 – на виробництві шерсті, 32 – в складуваних, 94 – в капелюшних та 28 – в набивочних майстернях [4.787, с. 70]. Більшість кустарних переселенських майстерень працювало на дефіцитній привозній сировині, що призводило до простоїв та здорошення продукції кустарів. Необхідну допомогу єврейській переселенській кустарній кооперації надавали майже виключно іноземні філантропи. За даними Аргентинського Товариства сприяння єврейському

землеоблаштуванню в СРСР (відділення ТЗЕТу) в 1929-1930 рр. для допомоги єврейським переселенським колективам України було зібрано і надіслано в СРСР 100 тис. крб. [1.390, арк. 14]. 15 червня 1930 р., згідно з попередньо укладеним договором між ТРП-Фербандт та КОМЗЕТОМ, єврейські кооперативи отримали машини для очистки картоплі (продуктивність 6-12 пудів на годину), доїльні машини на 10-20 корів. Окремо для прального комплексу колективу в Краснопавловці «Колос» ТРП направив пральну машину [1.390, арк. 9]. Допомагав ТРП-Фербанд і кустарним майстерням 18 колгоспів Євпаторійського району, інші кустарі-кооператори отримували допомогу від Агро-Джойнту [4.787, с. 70].

Напередодні форсованої колективізації було проведено обстеження стану кооперованого єврейського населення та одноосібних єврейських господарств України. Програму обстеження затвердила Президія ЦВК СРСР. Програма передбачала перевірку соціально-економічного становища євреїв України і Білорусії. На виконання програми в районах проживання єврейського населення створювались відповідні комісії, які проводили обстеження і направляли зібрану інформацію Урядовій комісії. Комісія мала підготувати детальний звіт про особливості втягнення євреїв до індустріалізації та колективізації сільського господарства [1.390, арк. 13]. Однак, за результатами обстеження відомості надійшли тільки з 11 округів республіки: Уманського, Кам'янецького, Шепетівського, Проскурівського, Бердичівського, Коростенського та деяких інших. У Коростенській окрузі комісія нарахувала 10 єврейських с/г кооперативи колгоспного типу. Дев'ять із них функціонували лише рік [1.390, арк. 78]. У м. Романів Волинській округи на початку 1929 р. існував лише один кооператив, а вже у жовтні того ж року 9, які об'єднували 150 єврейських сімей [1.423, арк. 6]. Ці неповні дані говорили про те, що в цих округах восени 1929 р. діяло 94 єврейські колгоспи, однак вони охоплювали тільки 5,28% єврейських господарств. За соціальним складом близько 70% членів кооперативів були незаможниками, 17% – середняками і лише 13% складали так звані декласовані елементи [4.942, с. 324].

У Вінницькій області на початку 1930-х рр. примістечкових колгоспників за своїм походженням можна було розподілити на колишніх торгівців (47,7%),

найманих робітників (6,7%), кустарів (28,5%), осіб без певних занять (13,5%) та землеробів (близько 3%) [4.1074, с. 17]. Тобто 90% колективізованих кооператорів раніше не займались сільським господарством. Відсутність навиків, коштів, інвентарю призвело до залишення євреями колгоспів. У 1930 р. колгоспи залишили близько 20 тис. осіб. До 1935 р. чисельність євреїв у примістечкових колгоспах зменшилась на 70%. [1045, с. 18] Дана ситуація вимагала від влади змін у ставленні до примістечкових єврейських колгоспів. У перспективному плані перед працівниками єврейського бюро Української СРР ставилось завдання: взяти курс на створення спеціалізованих містечкових колгоспів, які б займалися скотарством, птахівництвом, розведенням технічних культур. Іншим напрямом впливу на економіку господарств визначалась інтернаціоналізація колгоспів. У м. Літині єврейський колгосп нараховував 60 сімей, 1932 р. його перетворили в інтернаціональний, а згодом ліквідували. 1930 р. в Україні було обстежено 79 примістечкових колгоспи, які об'єднували 12,8 тис. членів, а в 1935 р. нове обстеження показало зменшення кількості єврейських колгоспів до 31 з 3,7 тис. колгоспників [4.1074, с. 18]. Таким чином в 1930-ті рр. завдяки масовій колективізації, інтернаціоналізації колгоспів, розкуркуленню, голоду 1932-1933 рр. майже зникають примістечкові єврейські сільськогосподарські кооперативи, які формувались на Правобережній Україні протягом 1920-х рр.

Негативно вплинула колективізація і на переселенські єврейські кооперативи Півдня України та Криму. У 1931-1933 рр. єврейські переселенці стали залишати колективізовані кооперативи, куди вони прибули в кінці 1920-х рр. Із Калініндорфського району у 1932 р. виїхало 400 єврейських родин [1.109, арк. 60].

До колективізації єврейських переселенських кооперативів компартійні органи залучили провладні єврейські добровільні товариства – ТЗЕТ, ТРП-Фербанд. Навесні 1929 р. до єврейських колоній Херсонщини та Миколаївщини прибули активісти ТЗЕТу та чиновники місцевого партапарату. Під загрозою значного збільшення оподаткування вони примушували одноосібників-колоністів записуватись у колгоспи. У 1929 р. в районі Калініндорфа їх було організовано 47, а на Маріупольщині – 28 [4.783, с. 118]. За даними Президії Українського ТЗЕТу

Черкаське відділення товариства протягом 1929 – першої половини 1930-го р. сприяло колективізації 1500 єврейських сімей, включивши їх в українські колгоспи [1.391, арк. 6].

У 1930 р. співробітники окружних єврейських бюро взяли курс на укрупнення єврейських колгоспів, переведення ТСОЗів на статут артілі і «втягнення» до них нових членів з містечкової бідноти. Земельні господарства євреїв, які все ж не хотіли вступати до колгоспів, передбачалось ліквідувати. Враховуючи ту обставину, що євреї недостатньо ефективно працювали на землі, єврейським колгоспам передбачалось надати скотарсько-птахівничий напрям. Процес реорганізації єврейських колгоспів супроводжувався чисткою «непманівських» елементів, як це відбувалось у колективних господарствах «Раціоналіст» (містечко Деражня), «Труд» (містечко Ярмолинці) Проскурівського округу [4.942, с. 324].

Наступного року спеціалізованою державною комісією було обстежено стан колективізації прикордонних районів радянської України і констатовано, що єврейських одноосібних господарств практично не залишилось. Майже всі євреї, котрі працювали в аграрному секторі, стали членами колективних господарств, причому багато з них увійшли до українських колгоспів [4.942, с. 324].

У 1931 р. компартійні органи колективізували 95% всіх єврейських господарств [4.980, с. 264]. До 1 жовтня 1930 р. у Калініндорфському районі було колективізовано 75 відсотків господарств, на Одещині – 92% господарств, в районі Кривого Рогу – 93%, на Мелітопольщині – 100%. [1.150, арк. 1, 19]. У Криму станом на 1 травня 1932 р. було колективізовано 5180 сімей, тобто 90% всіх переселенських господарств. Всі колективізовані господарства було об'єднано в 86 колгоспів, із яких – 79 артілей, 4 – комуни (по одній в Фрайдорфському і Євпаторійському районі і дві – в Джанкойському) і 3 – Тсози [4.787, с. 68].

В цілому, прискорена колективізація привела до масового збідніння і навіть голоду у єврейських колгоспах. Всеукраїнський КОМЗЕТ повідомляв Нарком торгу, що склалось дуже важке становище в господарствах, особливо з харчуванням, оскільки переселенець-єврей... в більшості своїй не має ніяких запасів [838, с. 26]. Про складність продовольчої ситуації в єврейських колгоспах Одеської області

нагадували делегати з'їзду колгоспників Одещини, який проходив у березні 1933 р. в колгоспі Євгенієвка Снегір'овського району. [1.489, арк. 103] Факти голоду зафіксовані в усіх трьох єврейських районах – Калініндорфському, Ново-Златопільському, Сталіндорфському. Зокрема, 3 березня 1933 р. секретар Дніпропетровського обкому партії М. Хатаєвич інформував ЦК партії про факти масового голоду населення Сталіндорфського району [1.149, арк. 27].

Отже, процес створення єврейської с/г кооперації 1920-х рр. був тісно пов'язаний із започаткованою єврейськими філантропами, а згодом підхопленою компартійними органами кампанією з аграризації єврейського населення України та Білорусії. Значні кошти в організацію переселенського руху вкладали єврейські закордонні філантропи – добровільні товариства ТІР, Агро-Джойнт та ЄКТ. Радянське керівництво припускало можливість більш активної допомоги єврейській сільськогосподарській переселенській кооперації з боку закордонних філантропів і навіть розраховувало на їх допомогу. І звичайно, не могло не розуміти, що вкладаючи власні кошти, ці товариства будуть намагатися діяти за звичними для них капіталістичними формами організації сільськогосподарського виробництва. Тому процесом аграризації єврейства керували прорадянський ТЗЕТ та КОМЗЕТ, які здійснювали розподіл коштів, замовляли технічні та насінневі допомогіві програми та стежили за працівниками закордонних товариств в переселенських кооперативах. Радянська практика єврейського с/г кооперування створила найчисленнішу в Європі армію єврейського селянства (близько 98 тис.), проте показники його господарської діяльності відповідали «середньоукраїнським стандартам дрібно надільного, маломіцного селянства. Типове господарство в новостворених колоніях пересічно мало від 2 до 2,75 десятин землі на їдця, 0,5 голів робочої худоби, 0,5 плуга, 0,05 сівалки, 0,4 голів продуктивної худоби. Безкінними були 70% переселенських господарств, а безкоровними – 60%.» [1070, с. 203] Таким чином, більшість єврейських кооперативів були створені бідним селянством і вимушені були щоденно боротися за своє виживання. З початком суцільної колективізації єврейська с/г кооперація перестала поповнюватися за рахунок приїзду нових переселенців, а сільськогосподарські кооперативи стали об'єктом

політики одержавлення с/г виробника. Компартійні функціонери доволі швидко втратили інтерес до ідей єврейського землеоблаштування. Основна мета переселення та переводу євреїв до занять сільським господарством – часткове вирішення соціально-економічних та політичних проблем єврейського містечка Правобережної України – була вирішена, проте результат, відчутний принаймні в перші п'ять років, був доволі нестабільним і з економічної, і з політичної точки зору. У 1938-1939 р. всі єврейські колгоспи в Україні було реорганізовано. З офіційних документів того часу зникає словосполучення єврейський національний колгосп, хоча більшість із них проіснувало до Великої вітчизняної війни.

5.4. Міжнародні зв'язки єврейських добровільних товариств.

Крім сіоністських організацій, на території України діяли філантропічні закордонні єврейські організації, які здійснювали різні програми по допомозі єврейському населенню України. До таких громадських організацій відносяться Агро-Джойнт, Єврейське колонізаційне товариство (ЄКТ), Товариство поширення праці (ТРТ), Товариство допомоги євреям (ТДЄ), Американська допомогова адміністрація (АРА).

Перші єврейські добровільні товариства виникають в другій половині XIX ст. Вони стали реакцією єврейської громади Європи, США та Російської імперії на соціально-економічну та політико-правову ситуацію євреїв Росії. Після погромів євреїв у Росії 1881 р. вони почали масово емігрувати за кордон. Емігранти потребували матеріальної і моральної допомоги, особливо вихідці із невеликих містечок Правобережної України та Білорусії. Для допомоги єврейським-емігрантам колоністам Аргентини та євреям-емігрантам з Російської імперії та інших країн Східної Європи у вересні 1891 р. в Лондоні бароном М. де Гіршем створюється громадська філантропічна організація – Єврейське колонізаційне товариство. У момент створення товариство отримало від засновників 2 млн. фунтів для організації уставного фонду, а наприкінці XIX ст. капітал товариства зріс до 8 млн. фунтів стерлінгів. Засновники ЄКТ одразу після оформлення всіх юридичних реєстраційних формальностей розпочали роботу в напрямку створення в Російській

імперії аналогічної організації, яка на місці допомагала б єврейським емігрантам. 1891 р. Комітет міністрів за клопотанням барона М. де Гірша надав ЄКТ урядові пільги для організації еміграційних колективів: безкоштовне оформлення для переселенців у Палестину виїзних свідоцтв і звільнення їх від виконання військової повинності при умові еміграції з Російської імперії. Наступного року уряд схвалив план діяльності товариства, а 1893 р. запропонував нові пільги, які стосувалися пільгового проїзду переселенцями залізничним транспортом [4.1031, с. 282]. Новостворене товариство задекларувало основним своїм завданням створення в Аргентині «нової єврейської батьківщини» для євреїв-емігрантів, які мали відмовитись від занять торгівлею і лихварством і стати землеробами. За допомогою Єврейського колонізаційного товариства М. де Гірш прагнув за 25 років переселити в Аргентину близько 3.25 млн. російських євреїв. 1892 р. у Петербурзі відкривається відділення товариства. Відділення очолив Г.О. Гінзбург, який мав керувати програмою комплектування груп, бажаючих переїхати до Аргентини та Палестини. М. де Гірш передав на баланс товариства великі земельні наділи, придбані ним в Аргентині. Одночасно розпочався процес створення єврейських сільськогосподарських колоній в Канаді та США. Єврейська громада України достатньо активно відреагувала на початок діяльності Єврейського колонізаційного товариства. «Одеський листок» від 10 вересня 1892 р. надрукував статтю, присвячену візиту уповноваженого товариства барона М. де Гірша та Фейнберга до Кишинева й інших міст і містечок Бессарабії. Під час поїздки Фейнберг ознайомився з побутом євреїв-землеробів, набирав серед бажаючих емігрувати досвідчених агрономів та знавців сільськогосподарської справи [4.966, с.53].

За результатами поїздки керівництво ЄКТ визначило Одесу та південні губернії головними центрами еміграції до Аргентини, США та Канади. До визначеного регіону керівництво ЄКТ 28 грудня 1893 р. призначило уповноваженого з питань еміграційного руху купця другої гільдії М.Е. Фішеровича. Він спільно з місцевим єврейством на початку 1894 року розпочав еміграційну кампанію. Протягом квітня 1894 р. з Одеси до Аргентини за сприяння ЄКТ виїхало 1125 осіб, переважно міщан та мешканців містечок південноукраїнських губерній [4.966, с.54]. Після смерті

барона М. де Гірша характер роботи товариства розширився. Паризькі збори учасників та активістів ЄКТ 1896 р. завершилися прийняттям постанови про надання допомоги єврейським переселенцям до Палестини (Ерец-Ізраелю), а також нужденним євреям Російської імперії. У 1898 р. товариство розпочало кампанії обстеження економічного становища російського єврейства, які мали виявити бажаючих емігрувати євреїв. Одночасно активісти товариства активно працювали в єврейських сільськогосподарських колоніях Півдня України. У Житомирі наприкінці 1906 р. з метою координації переселенського руху відкрилось відділення товариства. У роботі Волинського відділення брали участь І. Кулішер, Я. Розенфельд, С. Угер, С.П'ятигорський, Є.Сльязберг. Зберігся звіт відділення товариства за 1911 р.: за порадами та вказівками із питань еміграції до представників товариства звернулися 798 осіб. 422 із них товариством була надана допомога в отриманні закордонних паспортів і 494 особам – вихідних свідоцтв. Серед бажаючих емігрувати у звіті називались ремісники – 5 осіб, слуги – 12, торгівці – 45, прикажчики – 30, вчителі – 20, а також 5 музикантів, співаків, всі інші – без певних занять. У звіті вказувались і причини еміграції: економічне й сімейне безправ'я, лише в окремих випадках – бажання переселитися в Америку до родичів, які вже там проживають [4.654, с. 161]. На початку ХХ ст. для здійснення кампанії з переселення до Ерец-Ізраелю і до Американського континенту активісти Єврейського колонізаційного товариства сформували 507 еміграційних комітетів та координаційний центр в Петербурзі. Комітети продовжили еміграційну політику товариства кінця ХІХ ст. Про це йдеться у доповіді Полтавського міського поліцейського Управління Полтавському губернатору від 4 квітня 1911 р. Доповідь ілюструє форми та види допомоги, які надавали активісти товариства та Полтавський комітет. Так, уповноважений товариства в Полтаві Р. Н. Віленський тільки за 1908 р. організував від'їзд з міста 30 осіб, у 1909 р. цифра емігрантів складала 42 особи, в 1910 р. – 60 чол. Під час допиту в Полтавському поліцейському управлінні Р.Н. Віленський визнав, що він, як уповноважений Єврейського колонізаційного товариства, діяв на законних підставах – згідно Статуту товариства, затвердженого Міністерством Внутрішніх справ. Він допомагав євреям в

оформленні документів для отримання закордонного паспорту, консультував їх з питань шляху пересування, вартості проїзду і т. ін., слідкував за агентами, які займалися контрабандною емігрантською діяльністю. Полтавський губернатор в листі-відповіді поліцейському Управлінню підтверджував, що ЄКТ дозволено займатися питаннями еміграції євреїв. Він вимагав даних про те, чи займається ЄКТ покращенням побуту євреїв (чи веде видачу субсидій, чи створює кооперативи). На думку слідчого, Р.Н. Віленському були відомі факти, які свідчили про те, що товариство не веде задекларованої благодійної діяльності серед російського єврейства, а зосередилось лише на емігрантських кампаніях [4.723, с. 30-31]. Отже, в перші роки своєї діяльності російське відділення ЄКТ активно працювало в напрямку організації єврейської еміграції до Палестини, США та Аргентини.

На початку ХХ ст. товариство розширює сферу своєї активності за рахунок допомоги єврейським кооперативам, культурно-освітнім закладам та медичним установам. Осередки товариств активно допомагали єврейству губернії. На початку 1900-х рр. Єврейське колонізаційне товариство разом з Товариством по збору коштів Єврейському безкоштовному професійному училищу фінансувало Житомирське громадське єврейське жіноче професійне училище [2.582]. У 1908 р. училище отримало від ЄКТ субсидію у розмірі 3500 крб., а також для потреб капелюшного відділення Центральний комітет асигнував 200 крб. За кошти товариства разом з Житомирською Талмуд-Горою організовувались танцювальні вечори. Допомагав Житомирському громадському єврейському жіночому професійному училищу і Петербурзький Комітет ЄКТ. Комітет фінансував побудову нового приміщення училища. Центральний комітет товариства надав училищу безвідсоткову субсидію у розмірі 9000 крб. [4.988, с. 129].

1880 р. у Петербурзі було створено «Товариство ремісничої та землеробської праці євреїв Росії» (ТРП) (з 1921 р. Всесвітня єврейська просвітницька і благодійна організація). Одним із засновників товариства був єврейський громадський діяч, «залізничний король» С. Поляков. Він подав особисте клопотання міністру внутрішніх справ Л. Маркову з мотивуванням зареєструвати в день народження імператора Олександра II товариство з соціально-економічного оздоровлення

російського єврейства. 22 березня 1880 р. С. Поляков отримав позитивну відповідь від міністра, яка стала поштовхом до початку процесу створення нового добровільного товариства. Ініціативний комітет зі створення ТРП, який було сформовано за клопотанням С. Полякова, протягом березня-жовтня 1880 р. працював у напрямку правового та фінансового забезпечення діяльності майбутнього громадського об'єднання. Так, протягом декількох місяців до Ремісничого Фонду комітету вдалося зібрати 201 тис. крб. у формі одноразових пожертв і 15 тис. крб. у вигляді щорічних внесків [4.1032, с. 485]. 30 вересня 1880 р. російський уряд затвердив правила Тимчасового Комітету з управління Ремісничим Фондом, що мав працювати до створення Товариства ремісничої та землеробської праці. До складу Тимчасового Комітету увійшли Н.І. Бакст, Е.Б. Банк, А.М. Варшавський, Я.М. Гальперн, барон Г.О. Гінзбург, рабин А.Н. Драбків, А.І. Зак, І.І. Кауфман, С.С. Поляков, Л.М. Розенталь і М.П. Фрінлянд. Головою комітету було обрано С.С. Полякова, старшим членом Комітету – барона Г.О. Гінзбурга, і скарбником – А.І. Зака. Перше засідання комітету відбулось 12 листопада 1880 р. На засіданні було обрано комісію з формування майбутнього статуту Товариства. Проект статуту комісія розробила досить швидко, однак політичні події в Російській імперії (вбивство імператора Олександра II, коронація Олександра III, а згодом період імперської реакції) відклали реєстрацію статуту. Статут Товариства ремісничої і землеробської праці було зареєстровано аж у 1906 р. Метою товариства було економічне оздоровлення російського єврейства, активна допомога всіх верствам єврейської громади імперії. Протягом 1880-1906 р. Товариство працювало у двох напрямках: видача безвідсоткових позик і фінансової допомоги євреям, які почали займатися землеробством і ремісництвом, що обслуговували землеробів, а також просвітницька робота (створення та утримання с/г і ремісничих шкіл і т.ін.). Тобто організація мала сприяти розвитку кустарної промисловості і сільського господарства серед євреїв імперії. ТРП допомагало ремісникам переселятися із смуги осілості в повіти Півдня України та Криму. ТРП також фінансував купівлю станків і обладнання для єврейських майстерень. Окремо товариство фінансувало організовані на початку ХХ ст. перші єврейські ремісничі кооперативи. За даними

1902 р. ТРП за роки своєї діяльності допоміг 3655 єврейським селянам, надав безвідсоткові позики 261 реміснику для переселення за межі смуги осілості, а також допоміг придбати обладнання 1709 ремісникам [4.955, с. 189].

У губерніях діяли професійні школи, що фінансувались товариством, де єврейська молодь отримувала професійні знання і навички. ТРП та ЄКТ власним коштом утримували Житомирську єврейську громадянську школу з ремісницьким відділенням [1.387, арк. 2]. З 1880 до 1906 р. ТРП фінансово та матеріально-технічно підтримував 150 єврейських шкіл, в яких викладалась реміснича справа та основи сільськогосподарської праці [4.955, с. 190]. Загалом по Російській імперії видатки Тимчасового Комітету склали 703489 крб., з них на розвиток ремесла було витрачено 206673 крб., на розвиток професійної освіти – 302233 крб., на допомогу єврейським землеробським колоніям – 49625 крб. [4.1032, с. 487]. За 26 років свого існування Товариство, лише в українських губерніях, виділило на фінансування єврейських освітніх установ понад 200 тис. крб. [4.1047, с. 130].

Після реєстрації ТРП в 1906 р. змінюються пріоритетні напрямки допомоги єврейству. Нові члени товариства виступали за відмову від філантропічної діяльності. На їх думку, ТРП мало зосередитись на вирішенні проблем єврейської професійної діяльності. Товариство в 1905-1914 р. проводило дослідження, направлені на вивчення соціально-економічного становища єврейських ремісників. Паралельно збільшується допомога єврейській професійній освіті. У 1910 р. на потреби професійної єврейської школи було виділено 11 тис. крб. [4.955, с. 190].

Найбільшого успіху ТРП спільно з Єврейським колонізаційним товариством досягло в розвитку єврейської кооперації, організації кас взаємодопомоги для торгівців і ремісників. У 1909 р. у Ковно ТРП провело спільну нараду єврейських активістів і представників громадськості, на якій було розглянуто програму Л.М. Брамсона із залучення єврейських мас до продуктивної праці. Через два роки, в 1911 р. на Всеросійському ремісничому з'їзді в Петербурзі той же Л.М. Брамсон ініціював створення міжнародної єврейської комісії для допомоги трудовому єврейству. Виконуючи домовленості, ЄКТ до початку 1914 р. організувало 635 ощадно-позичкових кас у межі осілості і 16 поза межею, які були розраховані на 400

тис. чоловік та обслуговували 2,5 млн. осіб [4.855, с. 439]. У період першої світової війни єврейські товариства ЄКТ та ТРП активно допомагали біженцям і виселенцям прифронтової зони.

Американський єврейський об'єднаний розподільний комітет, широко відомий як «Джойнт», був заснований восени 1914 р., коли Генрі Моргенто, тодішній посол Сполучених Штатів у Туреччині, направив телеграму Луїсу Маршаллу і Якобу Шиффу із проханням надіслати 50 тис. доларів для порятунку від голоду євреїв Палестини, що перебувала тоді під турецьким пануванням. 27 листопада 1914 р. дві благодійні організації – Американський благодійний комітет підтримки й Ортодоксальний Центральний комітет підтримки – створили під керівництвом Фелікса Уорбурга (Варбург) Об'єднаний розподільний комітет американських фондів для надання допомоги євреям, що постраждали під час війни. На початку 1915 р. виникла третя організація – Народний комітет підтримки, що складався з робітників і соціалістичних груп. Під час першої світової війни, навіть після того, як Америка вступила у військовий конфлікт, Джойнт знаходив способи розподіляти серед євреїв Європи й Палестини кошти, що надходили від різних груп, які входили до його складу. Біля витоків Джойнту стояли відомі філантропи – фінансисти, банкіри, адвокати, релігійні діячі: Фелікс М. Варбург, Луї Маршшал, Якоб Г. Шіфф. До березня 1931 р. Джойнт називався Комітетом з розподілу фондів допомоги євреям, що постраждали від війни. Фелікс Варбург очолював товариство до 1932 р., згодом товариством керував до 1945 р. його соратник Пауль Баєрвальд [4.836, с. 5].

У перші роки своєї діяльності Джойнт розподіляв фонди, зібрані трьома іншими благодійними групами – ортодоксів, реформістів і соціалістів – і лише пізніше перетворився в самостійну організацію. Кошти надходили від Американської адміністрації допомоги (АРА), яку очолював Герберт Гувер. За роки війни Джойнт перерахував у країни Східної Європи та Росію значні кошти, які пішли на організацію допомоги сотням тисяч єврейських біженців, переселенців, сиріт, інвалідів війни, солдатських вдів. Тільки протягом 1915-1920 р. Джойнт надав гуманітарну допомогу постраждалому єврейству на суму в 37,7 млн. доларів, на які закупалось продовольство, одяг, взуття та товари першої необхідності [4.836, с.6].

Зокрема, дитячий будинок у лубенському повіті полтавської губернії лише у березні 1920 р. отримав від Джойнт 2 тис. пудів дров [4.822, с. 76]. Після закінчення війни правління готове було розпустити Джойнт – він виконав своє завдання. Але, на щастя, цього не відбулося. На той час Джойнт був єдиним з усіх іноземних єврейських громадських організацій, що мав найбільш розгалужену в Україні організаційну структуру. У перші місяці роботи в Україні Джойнт надавав допомогу через громадські і приватні агентства, що діяли в той час, в основному, через Американську адміністрацію допомоги [4.902, с. 121].

З прикладу Джойнту стає зрозуміло, що в закордонні філантропічні товариства входили представники єврейської діаспори, яка намагалася активно допомагати єврейству колишньої імперії, особливо в період воєнного лихоліття та голоду 1921-1923 рр. У лютому 1920 р. в Києві Товариство ремісничої праці відкрило єврейську взуттєву майстерню, артіль пайщиків і дроворубів, а також закупило панчішне та трикотажне обладнання і організувало трикотажну майстерню [1.121, арк. 13]. На початку 1920-х р. керівні структури країни були досить слабкими у фінансовому відношенні і не могли значним чином протидіяти потужним єврейським закордонним громадським організаціям, які відкривали свої відділення у Росії і на Україні. Тому приймалися заходи по регламентації їх діяльності, з метою контролю над ними. На 3-й Конференції євсекції КП(б)У, яка відбулась у 1921 році, відзначалося, що тимчасово зареєстровані «єврейські громадські організації» повинні займатися лише наданням допомоги євреям, що постраждали від погромів; всі створені ними установи повинні за першою ж можливістю перейти у розпорядження радянських органів; необхідно стежити за тим, щоб діяльність цих організацій не виходила за межі дозволеного; прагнути взяти у руки комуністів найбільш впливові організації та посилювати свій вплив в інших [1.128, арк. 36].

Ситуацію з ліквідацією опозиційних до більшовицької влади добровільних товариств і представництв закордонних організацій в країні ускладнив голод 1921-1923 рр. Його викликала велика посуха 1921 р. й посилила господарська розруха, а потім і політика «військового комунізму». Відсутність продовольства, медикаментів та палива призводила до масових селянських виступів. У голодних містах

розпочалася масова смертність серед населення. Компартійні органи розуміли, що самотійно, без допомоги зовні подолати голод вони не зможуть. Тому було прийнято рішення скористатися можливостями закордонних добровільних товариств. Розподіляючи мізерні запаси зерна Кремль надавав перевагу «червоним столицям», а не селянам південноукраїнських голодуючих губерній. Щоб вилучати хліб із більш-менш урожайних центральних і північних районів України, її керівникам заборонили визнавати, що становище південних губерній не краще, ніж у Поволжі. Іноземні організації, що надавали допомогу голодуючому Поволжю з серпня 1921 року, були допущені в південноукраїнські губернії лише в січні 1922 р., коли вже почалася масова смертність. Радянське керівництво 1921 р. помітило, що голод пригнічує повстанську активність селянства. Саме з цієї причини вони дали вказівку не припиняти хлібозаготівлі в голодуючих районах.

На території південної частини України кліматичні умови 1921 р. були вкрай несприятливими. Посуха 1921 р. повністю спалила посіви в Миколаївській губернії на 65% площ, в Одеській – на 45%. В Одеській і Миколаївській губерніях селяни не зібрали навіть посіяного насіння. Виснажена посухою земля дала мізерні урожаї. Кількість худоби скоротилося наполовину, а свиней – на 70-80%. Через відсутність вологи в ґрунті сходи восени 1921 р. виявилися поганими [4.795, с. 132]. Перші прояви голоду на Миколаївщині з'явилися в червні 1921 р. На засіданні губернської військово-продовольчої наради від 18 червня 1921 р. повідомлялося: «Стан по всій губернії безрадісний», у Миколаївському повіті в 60-версному радіусі від Миколаєва сходи загинули. На нараді було прийнято рішення просити Наркомпрод припинити вивіз продовольства з Миколаївщини, залишити врожай озимини на насінневі потреби потерпілих від посухи. Не дивлячись на таке становище, ЦК КП(б)У зобов'язав продовжувати збирати продподаток [4.795, с. 132].

Єврейські благодійні товариства в 1921-1923 рр. допомагали 25-30% містечкових євреїв [1.153, арк. 11]. Джойнт, АРА, ЄКТ, Фонд Нанесена створювали у єврейських містах і містечках товариства допомоги. Джойнт проводив організаційні кампанії серед єврейських общин Фастова, Балти. В Катеринославі при єврейській міській общині була створена комісія допомоги голодуючим. Такі ж

комісії діяли в Маріуполі, Конотопі, Бердичеві, Переяславі. Представники Джойнт, оминаючи державні інституції, організували їдальні, допомагали єврейським лікарням. У січні 1922 р. євреям Одеської губернії допомагали Балтське земляцтво, Лондонська Федерація Українських євреїв, Березовське земляцтво в Нью-Йорку, Валєгоцуловське земляцтво, Єлизаветградське земляцтво в Нью-Йорку, Полтавське земляцтво в Нью-Йорку, Об'єднане Одеське земляцтво в Нью-Йорку, Одеське земляцтво в Чикаго, Ананьївське земляцтво Брукліна та інші еміграційні єврейські добровільні товариства. Щоб уявити розміри допомоги, які надходили в Україну від закордонних товариств, достатньо ознайомитись з переліком вантажів, які прибули в Одеський порт на початку 1922 р. Зокрема, з пароплава «Клонтарф» вивантажили 6337 пудів пшеничної муки, 3083 пуди житньої муки, 1513 пудів згущеного молока, 1560 пудів цукру, 1178 пудів какао, 1225 пудів рису, 13 пудів чаю, 135 пудів яловичини, 139 пудів одягу, 1 пуд вакцин, 7 пудів продуктів харчування, 1409 пудів речових посилок, 20 пудів білизни, 17 пудів взуття, 135 пудів ліків. Аналогічними за вантажопідйомністю були і пароплави «Гафній», «Гомількар Чіпріані», що прибули до Одеси на початку березня 1922 р. [4.879, с. 140].

Основною організацією через яку здійснювали доставку та розподіл допомоги голодуючим в Україну та в Росію була Американська допомогова адміністрація (АРА), яка працювала у вражених голодом районах з 20 серпня 1921 р. до 15 червня 1923 р. [4.658, с. 36]. У грудні 1921 р. керівник українського радянського уряду Х.Г. Раковський підписав з АРА угоду про поширення на території УСРР усіх видів допомоги, які раніше направлялись товариством голодуючим в Російській Федерації [4.909, с. 80]. Ще до підписання угоди товариство при організації допомоги голодуючим тісно співпрацювало з Комісіями з допомоги голодуючим губернських відділів охорони здоров'я. Спільно з Волинською Комісією допомоги голодуючим на кошти, зібрані від спільних благодійних заходів, восени 1921 р. Волинське відділення товариства видало харчові картки АРА потерпілим від голоду євреям Херсонського повіту та організувало харчування 500 осіб в селі Красное, містечку Скадовськ та Михайлівському Херсонського повіту [1.378, арк. 1]. У жовтні 1921 р. АРА звернулася із закликом до всіх небайдужих євреїв про організацію допомоги

дітям, хворим та голодуючим Росії [3.601] У заклику Товариство задекларувало організацію харчування для 1 млн. голодуючих дітей протягом шести місяців [3.604]. Після підписання договору розпочалась офіційна кампанія допомоги голодуючим. Кампанія передбачала спільні поставки АРА та закордонними благодійними товариствами продуктів харчування, одягу, супутніх товарів для дітей, які проживали в районах, охоплених голодом. Одночасно АРА співпрацювала із державними структурами на рівні місцевих органів влади та представництв Помголоду. Під час кампанії відділення АРА організували благодійні концерти, спектаклі, театральні зустрічі, де збирались продукти харчування і гроші на допомогу голодуючим. У жовтні 1921 р. в Житомирі проходив тиждень допомоги голодуючим [3.603]. На зібрані кошти АРА закупила та розподілила між дитячими будинками Житомира постільну білизну. Зокрема, комплекти білизни отримали дитячі будинки при Будинку Хіміків, Будинку ГПУ, Будинку 44 дивізії, раднаргоспу, міському госпіталі, а також дитяча лікарня на вулицях Бердичівській та Садовій [1.372, арк. 16]. У Катеринославі відділення АРА отримало від Євгромадкома дозвіл на направлення в місто і розповсюдження серед місцевого єврейства продуктових наборів від Лондонської федерації євреїв [4.695, с. 22].

Одночасно АРА, Джойнт та КНС організували серед сільського населення та жителів містечок кампанії з самообкладання на користь голодуючого населення Півдня України. Єврейське населення Красилова в вересні-жовтні 1921 р. зібрало під час кампанії самообкладання 1000 пудів зерна та хліба [3.600]. У Овруцькому повіті місцевий КНС спільно з Джойнт прийняв рішення про самообкладання селян повіту на користь голодуючих у розмірі 1 фунту зерна з кожної десятини землі в повіті [3.600]. У Новоград-Волинському повіті розмір самообкладання становив 5 фунтів [3.602]. Загалом за перший рік своєї діяльності АРА відправила для голодуючих 778,8 тис. тонн продовольства, у тому числі 666,6 тис. т. зерна, видала 1,4 млрд. пайків, а також значну кількість медикаментів та одягу [4.932, с. 142].

23 серпня 1921 р. у Вашингтоні відбулася спільна конференція декількох американських філантропічних організацій, у якій взяли участь і представники Американського Єврейського Розподільчого Комітету: Ф. Варбург, Д. Розенберг і Я.

Штраус. На зустрічі Джойнт зобов'язався виділити 675 тисяч доларів на продовольчу допомогу голодуючим Поволжя. Лідери Джойнт прийняли рішення брати участь у боротьбі з голодом у радянській Росії, дотримуючись позаєтнічного (non-sectarian) принципу: допомога призначалася всім нужденним регіону, охопленого нещастям. Для порівняння, на території власне Поволжя, куди спочатку були спрямовані кошти Джойнт, проживало лише 2 % євреїв [4.904, с. 122].

Однак, незважаючи на європейську і американську допомогу, смертність у містах Півдня України продовжувала зростати. У колонії Інгулець на початку 1922 р. протягом двох тижнів померло 22 колоністи, в Ново-Подольську – 37, в Кам'янці – 117, крім того, 167 осіб опухли з голоду. У колоніях місцеве населення в січні-лютому організувало недільники з поховання померлих від голоду одиноких колоністів [4.719, с.8]. Газета «Єврейська трибуна» (Париж) розповідала про 160 тис. голодуючих людей в Одеському регіоні. Вказувалось і на високій смертності серед голодуючих. Наприклад, в Одесі вона досягла 50,7%, в Бердянську – 66,8% від загальної кількості дітей, в інших містах – смертність була ще більшою [4.827, с. 28]. Представник євсекції Київщини у своєму листі до Євгромадкому від 25 січня 1922 р. наголошував на катастрофічній ситуації у дитячому будинку м. Канева: «Зараз там знаходиться п'ятдесят сиріт погромлених євреїв. Становище дітей жахливе. Десять днів ще протримаємося» [4.827, с. 29]. На Миколаївщині протягом 1921-1922 р. значно скоротилась кількість одноосібних господарств. У Дніпровському повіті за даними АРА з 30382 існуючих господарств розорилось 4886, на грані ліквідації у 1922 році перебувало ще 7338 господарств колоністів та місцевих селян [1.376, арк. 2-3].

Отримуючи невтішні повідомлення з різних районів України, де лютував голод, Джойнт та АРА прагнули поширити власну діяльність на всю територію України, де проживало більшість євреїв колишньої Російської імперії. 20 жовтня 1921 р. Джойнт підписав угоду з Американською допомогоюю адміністрацією, яка передбачала організацію спільних допомогових кампаній на території під радянської України. Спільна комісія Джойнт й АРА в січні 1922 р. відвідала Харків, Олександрівськ, Миколаїв, Єлисаветград, Одесу, Вінницю, Житомир і Київ. Комісія провела

обстеження серед місцевого населення і встановила факти масового недоїдання та голоду серед жителів Запорізької, Катеринославської, Миколаївської і Одеської губерній. Зведені дані комісії свідчать про голодування 2 млн. жителів 12 українських губерній, з яких близько одного мільйона – діти [4.905, с.78]. Власне обстеження єврейських колоній Півдня України провело Єврейське колонізаційне товариство. За даними ЄКТ голодували і єврейські колонії Ново-Полтавка, Доброє, Сагайдак Херсонщини. Тільки в одній колонії Н. Полтавці протягом зими та весни 1922 р. померло від голоду 200 чоловік із загальної чисельності населення в 2500 осіб [2.527, с. 36]. За результатами обстежень Джойнт навесні 1922 р. асигнував для порятунку голодуючих дітей та підлітків українських губерній 1250 тис. доларів, що складало 7/8 всіх українських видатків АРА [4.1042, с. 91]. 28 березня 1922 р. Джойнт і АРА підписали угоду про програму харчування дітей та дорослих в постраждалих від голоду південноукраїнських губерній та Криму [4.902, с. 122]. Програма передбачала з 15 травня організацію харчування 100 тис. дітей, до 15 червня їх число мало досягнути 300 тис. До 15 липня мережею їдалень Джойнт мало бути охоплено 800 тис. дітей та 400 тис. дорослих [1.9, арк. 138]. Джойнт ставав головним фінансовим донором, а АРА надавала у користування власну мережу їдалень та обслуговуючий персонал. У межах програми товариства здійснювали евакуацію голодуючих та хворих дітей з районів, охоплених голодом в губернії Правобережної України та Білорусії. Спільні комісії Джойнт та АРА проводили огляди дітей, що потребували евакуації, формували «голодні» ешелони і спільно з Губернськими комітетами по ліквідації наслідків голоду організовували переїзд і розміщення дітей по дитячим будинкам. У Житомир протягом 1922 р. товариства евакуювали 1500 дітей з Самарської, Саратовської, Симбірської губерній [1.377, арк. 8]. Волинське відділення АРА в серпні 1922 р. організувало в Житомирі 2 дитячі будинки на 220 дітей, а в жовтні передало їм медикаменти, постільну білизну та інше медичне устаткування [1.371, арк. 19, 109]. Одночасно товариства організовували допомогу продуктами харчування та ліками. У червні 1922 року європейські країни через благодійні товариства виділили кошти на закупівлю 1000 тонн зерна з доставкою в порти Миколаєва та Одеси. Продовольство розподілили

через мережу відділень АРА та Джойнт [4.827, с. 28]. Крім того, на виконання програми, з березня по листопад 1922 р. Джойнт вніс до фонду АРА 4 млн. 325 тис. доларів, а на початку 1922 р. – ще 1 млн. 250 тис. доларів для порятунку голодуючих дітей Української СРР [4.932, с. 142].

Для отримання додаткових продуктивних наборів Джойнт спільно з Євгромадкомом розробили щоденні нормативи харчування дітей. До першої групи відносилися дитячі заклади Києва. Тут щоденна норма розраховувалась з суми в 17 центів на день додатково до державного харчування. Норма другої групи – провінційних закладів – 80 центів у місяць на дитину. Для третьої групи – дітей із окружних районів – 50-60 центів на місяць додатково до державного утримання. [824, с. 66] До кінця 1922 року товариство опікувалося 913 дитячими будинками у Росії, Україні та Білорусії, в яких перебувало 37,5 тис. дітей [4.836, с. 6]. На дитяче харчування витрачалось до 40 тис. доларів на місяць. Із США було вивезено тисячі дитячих шерстяних светрів, 24 тис. дитячих панчіх, 550 аршин шерстяних та лляних тканин, 60 тис. одиниць верхнього одягу, профінансовано виготовлення 10 тис. пар дитячого взуття. Більше 200 тис. доларів Джойнт витратив на ремонт і обладнання дитячих будинків та на купівлю палива [4.1042, с. 92]. У травні 1923 р. Джойнт забезпечив дитячі будинки Новоград-Волинського та Андрушівки Волинської губернії м'яким дитячим інвентарем та іграшками [1.373, арк. 109].

Паралельно з організацією допомоги голодуючим дітям та підліткам Джойнт з січня 1922 року реалізовував кампанію з масової відправки голодуючим 10-доларових посилок з продуктами першої необхідності. Типова джойнтівська посылка включала в себе 10 фунтів цукру, 25 фунтів рису, 10 фунтів олії, 3 фунти чаю, 49 фунтів муки, 20 однофунтових банок згущеного молока. Частина посилок, згідно договору, розподілялась серед неєвреїв. До 1 липня 1922 р. в Білорусію та Україну надійшло близько 90 тис. посилок. Посилки розподілялись в місцевих відділеннях Євгромадкому [4.658, с. 42]. Допомога іноземних громадських об'єднань позитивно вплинула на становище голодуючих в Миколаївській губернії. Про покращення ситуації в місті та губернії свідчить доповідь дитячої секції Миколаївського губкому, підготовлена в травні 1922 р. [1.370, арк. 15].

У 1923 році Раднарком УСРР, за посередництва Джойнт, підписав договір з Міжнародною спілкою допомоги дітям. Договір передбачав організацію допомоги потерпаючим від голоду та епідемій дітям та підліткам. Виконуючи домовленості, іноземні єврейські добровільні товариства спільно з Українським товариством Червоного Хреста на початку 1923 р. розпочали кампанію з допомоги єврейським біженцям та постраждалим від погромів і недороду. У квітні 1923 р. товариства допомагали 360 тис. голодуючих [4.847, с. 38]. За договором, Джойнт у березні-квітні 1923 р. розподілив між найбіднішими євреями України 12 тис. пар взуття, 10 тис. пар панчіх і 52482 пари одягу та білизни [4.847, с. 39]. За два роки дії договору УТЧХ спільно з АРА. Місією Нанесена та Джойнтом видало 47 млн. пайків голодуючому населенню Півдня України [1.474, арк. 44].

Допомагав Джойнт і єврейським богадільням. Богадільні формально перебували у віданні місцевих органів соціального захисту, однак фінансувались за рахунок єврейських філантропічних товариств. Так, у Миколаєві допомогу організовувало створене за сприяння Джойнт товариство «Допомога». В таких богадільнях дотримувались традиційних єврейських обрядів. Так, харчування було кошерним, дотримувались субота та релігійні іудейські свята, чоловіки і жінки харчувалися за окремими столами. [639, с. 56]

Компартійні органи розуміли, що масштабна гуманітарна допомога голодуючому єврейству України з боку закордонних благодійних товариств слугує прекрасною можливістю для антибільшовицької пропаганди серед українського єврейства. Крім того, владні органи прагнули використовувати гуманітарні вантажі на власний розсуд, часто направляючи їх на забезпечення потреб партійного чиновництва та прихильників режиму. Тому вони розпочали кампанію залучення фінансово-економічних ресурсів закордонних товариств для організації гуманітарних місій в регіони України та Росії, що постраждали від голоду. Одночасно проводилась поступова дискредитація представництв єврейських благодійних організацій. В Одесі місцеве відділення АРА звинуватили у тому, що його члени під виглядом допомоги голодуючим, здійснювали антирадянську контрреволюційну пропаганду серед місцевого єврейства [1.132, арк. 61].

У липні 1922 р. після перемовин з ВУЦВКа про організацію допомоги єврейському населенню України Джойнт та ЄКТ отримали дозвіл на продовження гуманітарних кампаній при дотриманні певних умов: організації кредитування сільського населення на пільгових умовах; гуманітарні кампанії мають поширитись на все постраждале від голоду населення республіки незалежно від національності та віросповідання [1.9, арк. 151-152, 162]. За рішенням Укрєвгромадкому закордонні єврейські благодійні товариства мали зосередитись на допомозі жителям єврейських колоній і містечок у сфері розвитку сільськогосподарського та ремісничого виробництва. Тобто допомогова кампанія розглядалась компартійними органами, які представляв Укрєвгромадком, через призму пролетаризації єврейського населення постраждалих районів. Це добре видно з листування Укрєвгромадкому із закордонним єврейством: «Виходячи із необхідності надання негайної допомоги населенню єврейських колоній у постраждалих від голоду губерніях, Президія Всеукревобкома вимагає приступити до організації швейних майстерень, що мають виготовляти дитячі речі для дітей в колоніях», «Прохання про виділення шкіри для ремонту більш як 2 тис. пар взуття, що лежать на складах Всеукревобкому, для відправки погромленим». Виходячи із ситуації, правління товариства в Берліні направило в єврейські колонії на Україні посівне зерно та знаряддя праці, прийшов вагон з наборами слюсарних, столярних інструментів для ремісників в колоніях, у Харкові були організовані курси для навчання колоністів [4.879, с. 138].

У той же час продовжувалось протистояння закордонних товариств і місцевих відділень Євгромадкому, боротьба велась за право розподілу допомоги закордонних філантропів. ЄКТ через організацію Нансена направило для України 400 тон посівного зерна. Зерно мало бути розподілено серед єврейських колоній Миколаївської, Запорізької, Катеринославської та Донецької губернії. Однак уряд Української СРР та НКВС звинуватили представництво товариства в прагненні впливати на єврейських колоністів за допомогою самостійного розподілу серед них посилок та посівного матеріалу. За рішенням уповноваженого НКВС УСРР допомога закордонних благодійників була вилучена, а її розподіл мали здійснювати місцеві державні установи [1.9, арк. 166]. У Полтаві співробітники НКВС

конфіскували продовольчі посилки закордонних єврейських земляцтв і передали їх до Помголу [4.879, с. 144]. Закривались місцеві відділення єврейських благодійних товариств. У Житомирі було відмовлено у реєстрації благодійному єврейському товариству «Езро» та відділенню Берлінського товариства ОЗЕ [1.9, арк. 47, 66].

Потребуючи фінансової, матеріально-технічної і продовольчої допомоги з боку закордонного єврейства, компартійні органи вимушені були продовжити співпрацю з ними. 21 вересня 1922 р. між радянським урядом і Джойнтом було підписано тимчасовий договір про продовження діяльності представників товариства в радянських республіках та спільну з радянськими установами діяльність з реалізації програми допомоги нужденним Товариству дозволялось організувати свої представництва в РСФРР та УСРР, набирати власний штат з місцевих активістів [1.377, арк. 1-2]. Отже, згідно положень тимчасового договору Джойнт отримав можливість легально працювати на території де компактно проживали євреї та активно допомагати їм у вирішенні їх соціально-економічних проблем. З кінця 1922 р. Джойнт почав діяти в Україні як цілком самостійна організація допомоги єврейському населенню, постраждалому в роки громадянської війни та голоду 1921-1923 рр. Відділення товариства було відкрито в Харкові, Києві, Одесі, Херсоні, Кривому Розі і Сімферополі. До кінця 1920-х років у структурах товариства працювало близько трьох тисяч працівників. Найпоширенішою формою роботи Джойнту був розподіл серед українських євреїв зібраних закордонними благодійниками продуктових та речових посилок. У травні 1922 р. велика партія одягу й взуття була поставлена з Нью-Йорка. Крім того, була закуплена велика партія сировини й укладені договори з кооперативними організаціями в Україні: Джойнт розраховувався з кооператорами за роботу продуктовими наборами, вони ж, у свою чергу, шили необхідний одяг. До грудня 1922 р. 70 000 людей в Україні отримали від товариства вкрай необхідний теплий одяг. У серпні 1923 р. Миколаївське відділення Джойнт для будинку престарілих закупило на 50 доларів взуття. [873, с. 123] Наприкінці листопаду 1922 р. Джойнтом було відправлено в Україну 765 тис. посилок, 130,5 тис. з яких призначалися для Одеси, 95,2 тис. – для Києва, 58,8 тис. – для Катеринослава. Джойнт надавав матеріальну допомогу і с/г

кооперативам. За кошти товариства фінансувалось будівництво садіб для переселенців перших колоній Півдня України. Так, товариство надало селянським кооперативам безвідсоткових позик на суму в 1,5 млн. крб. Позику отримали близько 10 тис. одноосібних селянських господарств у 29 єврейських колоніях і в 27 українських селах Донецької, Одеської та Катеринославської губерній [4.847, с. 38].

Джойнт активно розвивав єврейську медичну справу, особливо матеріально підтримувались дитячі медичні установи та єврейські добровільні товариства медичного профілю. На місцях товариство створювало медичні представництва, які очолювали місцеві лікарі чи керівники єврейських громад. У Катеринославі у 1923 р. єврейський лікар Б.М. Ханіс за сприяння місцевого відділення Джойнт створив Єврейське товариство з надання безкоштовної медико-санітарної допомоги бідному населенню Катеринослава. Статут товариства підписали Д. Фельдман, А. Розовський, Б. Фукс, І. Розенгарт і Б. Ханіс [4.694, с. 25]. За статутом, товариство обслуговувало пацієнтів вдома, амбулаторно й стаціонарно, опікувало хворих аж до їх повного одужання. З цією метою воно орендувало приміщення поліклінік і лікарень, обладнувало лабораторії для медичних досліджень, здійснювало патронаж для слабосильних і непрацездатних. Члени товариства читали лекції, проводили співбесіди. Розповсюджували, як могли, серед населення бодай елементарні медико-санітарні знання. Окрім того, з власних коштів вони надавали пацієнтам позики, допомагали їм відвідувати курорти, закупували медикаменти і обладнання для лікарень, продовольство, створювали спеціальні благодійні фонди. За даними Дніпропетровського краєзнавця А. Бистрякова, станом на січень 1927 р. Товариство обслуговувало єврейських кустарів, дрібних торговців, службовців, а також членів колективних артілей. Протягом 1926 р. амбулаторію товариства відвідало 50716 чоловік, з них 26652 – кустарі, 15147 – дрібні торговці та 8917 – малозабезпечених. У стаціонарі, який діяв при єврейській лікарні на вулиці Філософській, пролікувались 547 хворих [6.694, с. 32]. Упродовж семи років, допоки ухвалою ВУЦВКа в 1930 р. товариство не ліквідували, його незмінно очолював Б.М. Ханіс. Він організовував у місті громадські їдальні, керував розподілом серед голодуючих продуктивних наборів. Не даремно ВУЦВКа нагородив лікаря спеціальним жетоном

«За заслуги у справі боротьби з голодом та його наслідками» [4.757, с. 201]. 13 лютого 1923 р. було зареєстровано Товариство допомоги бідним хворим міста Одеси, яке підпорядковувалось секції міської взаємодопомоги Собесу. Метою діяльності товариства було надання безкоштовної медичної і фельдшерської допомоги, розповсюдження ліків і нагляд за хворими вдома. Під час реєстрації статуту Український НКВС повідомляв Одеському губернському відділу управління НКВС, що «Центр МЕКОСО при НКВС, ознайомившись з зареєстрованим вами статутом «Товариства допомоги бідним хворим міста Одеси» «... повідомляє, що вказане товариство являє собою єврейську філантропічну організацію, засновниками якої є колишні співробітники ОЗЕ. Виходячи з цього пропонується встановити жорсткий контроль за тим, щоб допомога, яку надає товариство, розповсюджувалась на все населення, незалежно від його приналежності до тієї чи іншої національності...»[1.12, арк. 37]. Товариство отримало підтримку своєї діяльності серед жителів Одеси. 1 березня 1926 р. за даними одеського Сабесу товариство об'єднувало 1000 осіб. У 1928 р. до медичних установ, які обслуговувались Товариством звернулися 64650 осіб.

На початку 1920-х рр. за сприяння Джойнт діяло Єврейське медико-санітарне товариство [1.496, арк. 108]. Товариство надавало безкоштовну медико-санітарну допомогу нужденним євреям, відкрило мережу власних недорогих аптек, допомагало місцевим єврейським лікарям [1.414, арк. 12]. У серпні 1923 р. товариство надало допомогу Першій радянській лікарні Миколаєва в розмірі 33 червонців (еквівалент 150 доларів) [4.902, с. 123]. Товариство оплачувало прийом хворих кваліфікованими лікарями. Так, в Павлограді діяла лабораторія Джойнт. Її персонал – лікар, фельдшер і акушерка. Хворих оглядали щоденно, видавали безоплатно ліки. За день проходило до 30 хворих [4.757, с. 202]. За даними Центрального бюро Євсекцій станом на квітень 1927 р. в Україні та Білорусії Єврейське медико-санітарне товариство створило власну мережу місцевих відділень товариства і перетворилось на масову організацію, «зі значним впливом на єврейську общину міст і містечок регіону» [1.412, арк. 12].

Єврейська благодійна організація надавала допомогу не лише євреям, а й

українцям, росіянам, полякам, німцям. Це підтверджує угода від 21 вересня 1922 р. підписана керівництвом російського відділу Джойнт Б. Богеном і повпредом РСФРР і УСРР при закордонних організаціях допомоги Росії К. Ландвером. Ключове положення угоди полягало в наданні допомоги постраждалому населенню незалежно від його національності [4.847, с. 38]. Загалом близько 40% усіх коштів, витрачених Джойнтом в Україні навесні 1923 р. були розподілені серед неєврейського населення на купівлю насіння, машин та реманенту.

Політичні та бюрократичні утиски гальмували діяльність закордонних організацій. Доводилося долати численні перешкоди, створювані різноманітними державними інституціями. Так, керівництво Євгромадкому постійно вимагало від закордонних благодійників дотримуватися «класового принципу» та «політичної доцільності» при наданні допомоги голодуючим. Велику заклопотаність більшовицького керівництва, судячи із таємних циркулярів, викликали можливі контакти співробітників Джойнт з небажаними особами та організаціями, особливо з клерикального спрямування. Так, за даними ОГПУ єврейські закордонні благодійні товариства контактували з одним із керівників радянського іудаїзма Любавичеським Ребе Йосифом-Іцхаком Швеєрсоном. Ребе виступав за реалізацію серед євреїв програми розвитку кустарного виробництва, яка дозволяла віруючим євреям працювати вдома і виконувати всі заповіді Тори. На зустрічах з представниками Джойнт, ЄКТ та ТРП Швеєрсон вимагав від них фінансування єврейських кустарів, створення кустарно-ремісничих шкіл і т.д. Виконуючи домовленість, тільки у 1926 р. Джойнт виділив 24 тис. доларів на підтримку єврейського релігійного життя в республіці. Крім того, товариство надіслало українським рабинам і хасидам швейні машинки для організації при синагогах ремісничих майстерень. [1045, с. 9] У загальних інструкціях, що адресувалися уповноваженим повпредства Української СРР при всіх закордонних установах допомоги, спеціально обумовлювалася необхідність у «встановленні більш уважного спостереження за діяльністю єврейських закордонних організацій допомоги» (серед них виділявся Джойнт і Вереліф) в «зв'язку з яскравим шовіністично-клерикальним характером їх діяльності». Більш того, у переддень візиту Б. Богена в Україну, коли він ще

виступав як співробітник АРА, у таємній доповідній записці завідуючого відділом нацменшин НКВС УСРР стверджувалося як очевидний факт, що «метою поїздки в Україну Б. Богена є організація на місцях під прикриттям АРА ряду комітетів із представників єврейського духівництва, клерикалів і буржуазії». «Якщо б цей план удався, то в руки єврейської буржуазії і клерикалів було б передане найсильніше знаряддя панування над єврейською трудовою масою. Засоби розподілялися б серед найбільш темних, а не найбільш нужденних прошарків населення» [4.847, с. 39].

Загалом, від початку своєї діяльності в Україні Агро-Джойнт перебував під пильним наглядом владних структур, які апріорі виходили з того, що товариство – буржуазна організація, котра прагне «увійти в контакт» із сіоністами, рабинами, релігійними громадами, спрямувавши їхню діяльність у вороже до радянської влади річище [1.145, арк. 5]. Джойнт звинувачували у сприянні сіоністам, які прагнули встановити контроль над єврейськими переселенцями Херсонщини, Криворіжжя. Всупереч такій політиці та умовам праці Джойнт на початку 1920-х рр. врятував від голодної смерті сотні тисяч людей – євреїв, українців, росіян, поляків та ін., сприяв економічному піднесенню євреїв Правобережної України.

У 1924 році на базі Джойнт була створена Американська єврейська об'єднана сільськогосподарська корпорація – Агро-Джойнт, через яку Розподільчий комітет до 1938 р., на основі договору з урядом Радянського Союзу 1925 р., фінансував в Україні та Криму створення нових переселенських поселень і направляв туди необхідних спеціалістів. Згідно договору Агро-Джойнт, ТЗЕТ та інші єврейські закордонні товариства мали організовувати кампанії з переселення та облаштування євреїв на Півдні України та Криму. У Криму, наприклад ТЗЕТ курував переселенням в Євпаторійський район, Агро-Джойнт в Джанкойський, Сейтлерський, Біюк-Онларський, Карасубарський райони, велику допомогу надав Агро-Джойнт для розселення євреїв-кримчаків в Карасубарському районі, виділивши 970 тис. крб. [4.670, с. 75]. Товариство допомагало колоністам насінням, технікою, хімічними добривами та засобами захисту рослин. 1925 р Агро-Джойнт направив для потреб кримських колоністів 25 тракторів із США [4.670, с. 74].

Суттєвим був вплив єврейських закордонних товариств на стимулювання

виробничої активності єврейського населення. Для відновлення сільського господарства Півдня України в березні-квітні 1923 р. Джойнтом було закуплено 906 коней та 5 жеребців. Розподілено 10200 пудів насіння. В Одеський і Катеринославський повіти було закуплено 77 тракторів. [4.847, с. 39].

У наступні роки Агро-Джойнт продовжив свою благодійну діяльність, зосередивши увагу передусім на наданні допомоги у створенні єврейських землеробських поселень на Півдні України та в Криму [4.932, с. 143]. У 1924-25 господарському році Джойнтом на неповернуті кредити було спрямовано 231 265 крб., на поворотні – 1 965 475 крб. у наступному 1925-26 році було спрямовано відповідно 293 340 і 1 789 935 крб. Розміри кредиту на одне єврейське господарство складали близько тисячі карбованців. Для порівняння відзначимо, що кредити, які йшли від Наркомзему, були набагато меншими. У 1926-27 році вони складали усього 108 тис. крб. Кредити направлялись переважно в ті райони, де закордонні єврейські організації були слабо представлені [4.953, с. 73]. 31 січня 1927 року було укладено новий договір між Агро-Джойнт і КОМЗЕТом. Згідно договору товариство отримало право на діяльність, направлену на залучення євреїв до занять сільським господарством, а також організацію допомогових кампаній для єврейських переселенських кооперативів. Товариство мало надати допомогу на загальну суму в 20 млн. крб. та організувати виплати по кредитах переселенців на суму в 5 млн. крб., ще 5 млн. допомоги мав надати з бюджету радянський уряд [4.670, с. 76].

Джойнт протягом 1920-х р. допомагав кооперативу «Змичка», у якому на кінець 1928 р. перебувало 883 пайовики. Кооператив займався заготівлею зерна і продажем своїм членам промислових товарів і лісоматеріалів. Крім того, при кооперативі діяло кредитно-кооперативне товариство, 565 членів якого мали можливість продавати зерно, купувати насіння, сільгоспмашини, лісоматеріали і метал. Товариство володіло сироварним цехом, де виготовлявся голландський сир високої якості. З 1924 р. працювало садово-виноградне товариство «Най вег» (Новий шлях). Воно поставляло своїм 190 членам саджанці, реманент, мінеральні добрива і засоби хімічного захисту для обробки 250 десятин виноградників. У 1923 р. відкрили дитячі ясла і лікарняну амбулаторію, а в 1928 р. лікарню й аптеку, діяв

ветеринарний пункт. У тому ж році відкрилася трудова школа на 283 учнів, працювали три лікнепи і музична школа. Читалися лекції, проводилися збори, працювали гуртки, особливо агрохімічний [4.902, с. 124].

ЄКТ включилося у програму аграризації радянського єврейства у 1924 р. Товариство виділяло кошти на формування переселенських колективів, допомагало їм насінням, купувало для переселенців худобу, вело будівництво будинків, технічних споруд та колодязів. Потягом 1924-1928 рр. тільки в Гуляйполівському і Нікопольському районах за кошти ЄКТ було переселено 2405 сімей [1.94, арк. 16]. У 1927 р. в Гуляйполівському районі товариство побудувало 11 бурових артезіанських колодязі [1.94, арк. 25], виділило с/г кооперативам 30 тис. пудів ярого вівса і ячменю, 8 тис. пудів проса, 5 тис. пудів кукурудзи. [94, арк. 32] Для організації посівної кампанії товариство надало колоністам 30 тис. пудів посівного насіння пшениці та 10 тис. пудів жита [1.94, арк. 33].

Пріоритетними в діяльності закордонних товариств у 1920-х рр. були і програми у галузі середньої, вищої та професійної освіти. Остання розвивалась за сприяння ТРП. Згідно статуту товариства зареєстрованого НКВС 16 лютого 1923 р., основними завданнями ТРП визначалось сприяння розвитку технічної і сільськогосподарської праці серед євреїв на території РСФРР та Української СРР. Для реалізації зазначеного положення товариство фінансово, технічно і кадрами допомагало діючим та новим професійно-технічним школам і курсам, підтримувало видавництва, які друкували книги, брошури, бюлетені та навчально-методичну літературу мовою ідиш [1.15, арк. 10]. У Києві протягом 1923 р. товариство фінансувало роботу 9 єврейських профшкіл на 800 дітей [1.500, арк. 261], у Одеському районі ТРП допомагав місцевим професійно-технічним школам [1.500, арк. 27]. У 1923 р. Джойнт спільно з Євгромадкомом організували в Києві, Житомирі та Вінниці педагогічні курси. Джойнт виділив на харчування і господарські витрати слухачів по 3 долари на день на слухача [4.852, с. 66]. У Радомишлі на кошти єврейських земляцтв ТРП, Джойнт та Комітет орендували місцевий чавунно-ливарний завод, при якому була відкрита фабрично-заводська школа та інтернат на 25 дітей. До 1929 р. у школі вже навчалось 300 єврейських

дітей [1.386, арк. 34]. Випускники школи мали можливість продовжити навчання на організованому товариством будівельному відділенні Житомирської єврейської індустріально-технічної професійної школи [1.386, арк. 44]. Профтехшколи відкриті ТРП діяли також в Малині, Чернігові, Вінниці. При Гайворонській залізничній майстерні було організовано навчальні фабрично-заводські курси [4.852, с. 65]. Станом на літо 1923 р. Джойнт відкрив 43 професійно-технічні навчальні заклади, забезпечивши їх обладнанням, харчуванням і учнівським одягом [4.1042, с. 92]. Роботу зі створення мережі єврейських професійно-технічних шкіл товариство проводило разом з Товариством з поширення ремісничої і землеробської праці серед євреїв. Для єврейських дітей 8-14 років передбачалося навчання у семирічних трудових школах – єврейських, де викладання проводилося мовою їдиш, що була проголошена мовою єврейських трудових мас, а також змішаних (українсько-єврейських, російсько-єврейських, українсько-російсько-єврейських та ін.). Так, для Радомишльської єврейської семирічної школи за кошти товариства ТРП було обладнано столярна майстерня для хлопчиків і кравецька – для дівчаток [1.386, арк. 34]. Житомирська єврейська індустріально-технічна школа 1929 р. отримала навчальні станки фірми «Тайхерт і син». [335, арк. 42] Випускники єврейських професійних шкіл за сприяння ТРП направлялись на стажування і працевлаштування на підприємства всієї України. У квітні 1930 р. Волинське відділення ТРП направило на Запорізький завод «Комунар» 80 учнів, ще 50 осіб отримали направлення на роботу до Дніпропетровського заводу ім. Петровського [1.385, арк. 56, 58]. Випускники Житомирської єврейської індустріально-технічної школи 1930 р. були направлені на роботу на Харківський металопром комбінат та завод «Виробник чоботар» [1.385, арк. 61].

У 1923 р. на кошти ТРП у Новоуполтавці була відновлена с/г школа, яка під час громадянської війни зазнала серйозних втрат. Було придбане обладнання, відремонтували будівлі, завели 7 корів і 36 коней, для бібліотеки придбали 239 томів книг, обладнали хімічну, біологічну, зоологічну і мікробіологічну лабораторії, побудували два будинки для педагогів і гуртожиток. У 1920-ті рр. школа перетворилася в центр підготовки агрономів і зоотехніків в основному для

колективних господарств Миколаївської і Херсонської округ. У 1929 р. школа реорганізована в Новополтавський єврейський сільськогосподарський інститут. 1934 р. інститут перевели в Одесу, а в Новополтавці продовжив працювати єврейський сільськогосподарський технікум [4.902, с. 124]. Загалом, у 1925-1926 навчальному році в УСРР функціонувало 295 єврейських трудових шкіл, в 1926-1927 р. – 392, 1927-1928 р. – 480 [4.735, с. 228].

Спільно з радянським Комзетом та ТЗЕТом закордонні товариства проводили будівництво загальноосвітніх шкіл та хат-читалень. Особливо складною була ситуація із забезпеченням освітніми закладами дітей євреїв-переселенців. 1927 р. відповідальний секретар Всеукраїнського ТЗЕТу І. Сударський у своєму повідомленні наголошував на катастрофічному стані забезпечення школами єврейських переселенців. І. Сударський констатував, що тільки в Криворізькій окрузі 2000 дітей шкільного віку не забезпечені навчанням, у 1927 р. потрібно побудувати 10 шкіл, щоб охопити навчанням половину дітей. Вдалося домовитися з Наркомпросом не про будівництво шкіл, а лише про виділення 4500 крб. для побудови шкіл в районі переселення. Така ж ситуація у забезпеченні національною єврейською школою склалася і серед переселенців Криму. У 1926 р. перед наркомпросом Кримської АРСР постало питання про забезпечення єврейських колоній школами з викладанням рідною мовою. Був складений кошторис на відкриття 10 шкіл та 2 дитячих майданчиків. 1926 р. відкрилися лише 2 школи. У кінці року на нараді заввідділів освіти було вирішено відкрити 13 шкіл, залучивши кошти громадських організацій. У серпні того ж року в Євпаторії відбулася нарада з питання задоволення культурних потреб єврейського землеробського населення. У нараді взяли участь представники Раднаркому, КОМЗЕТу, ТЗЕТу, Агро-Джойнт Євпаторійського району. На нараді постановили збільшити число шкіл першого ступеня в єврейських колоніях до 10: в Джанкойському районі побудувати 3 школи, Сімферопольському – 2, Євпаторійському – 2, Феодосійському – 2. Всеукраїнський ТЗЕТ взяв на себе фінансування вчительських кадрів і побудову шкіл в Феодосійському і Євпаторійському районах, а також виділення стипендій 4 іногороднім учням [4.783, с. 131]. До кінця 1920-х рр. на виконання програми в

Джанкойському районі було побудовано вісім шкіл 1-го ступеня, із них три – на кошти Агро-Джойнт. Діяла одна школа II ступеня. В Євпаторійському та Сімферопольському районах було організовано хати-читальні [4.670, с. 79]. 1926 р. в с. Озетовка Нікопольського району було відкрито нову чотирирічну школу, в Калініндорфському районі на 4 жовтня 1927 р. було відкрито 8 шкіл, але 5 з них не були забезпечені педагогічними кадрами, тому не працювали. Незважаючи на всі проблеми, станом на 1927 р. у Калініндорфському районі вдалося довести шкільну мережу до однієї семирічки, 4 чотирирічок і 7 трирічок. Скрізь проблемою були великі класи та обмаль вчителів [4.783, с. 132]. Загалом у 1928-1929 р. в 475 єврейських школах України навчалось 70,5 тис. дітей, у 39 школах змішаного типу – 11,5 тис. Продовжити навчання єврейські юнаки і дівчата мали нагоду в єврейських ремісничих училищах. У 1928-1929 рр. в Україні функціонували 39 єврейських професійних училищ, у тому числі 33 – індустріальних, 9 – слюсарних, столярних, кравецьких тощо, 2 – сільськогосподарських [4.735, с. 228]. З початку 1930-х рр. Агро-Джойнт концентрує свою діяльність на розвитку кустарної промисловості, здійснюючи підготовку кваліфікованих робітників – верстатників, слюсарів, механіків. 1931 р. Джойнт надав ТРП на реалізацію освітніх програм серед єврейської молоді суму, що складала 7% річного бюджету товариства [4.836, с. 6].

У кінці 1920-х рр. проти активістів закордонних товариств розпочалися кампанії з адміністративного та кримінального переслідування. У 1927-28 рр. вибірково репресіям було піддано активістів та керівників Джойнту Могидсона, Мстілева, Розенבלата, Цегельницького [4.671, с. 46]. На початку 1930-х рр. компартійні органи розпочали кампанію сфабрикованих політичних процесів, направлених проти єврейських активістів закордонних організацій. У число головних шпигунів потрапили директор Агро-Джойнту Йосип Розен, його заступники Самуїл Любарський, Іезікіель Гроєр, директор європейського бюро Джойнт Б. Кан, директор Європейської колонізаційної асоціації-філіалу Агро-Джойнта З.-Л. Зак [4.757, с.205-206]. С. Любарський вперше був арештований 1930 р. і проходив по «Справі агрономів». Його звинуватили в діяльності, спрямованій на встановлення в Радянському Союзі «буржуазно-демократичного ладу». 1938 р. С.

Любарського заарештували вдруге, звинуватили в шпигунстві на користь Німеччини і США, а також у підготовці вбивства Молотова і Кагановича. С. Любарського розстріляли на Бутовському полігоні під Москвою 1 вересня 1938 р. [4.658, с. 132]. У першій половині 1938 р. на Дніпропетровщині органами НКВС було заарештовано 59 євреїв – колишніх або діючих працівників Агро-Джойнту. З них 25 було засуджено за активну шпигунську діяльність на користь англійської та німецької розвідки [4.757, с. 207].

Активістів ЄКТ органи НКВС звинуватили в шпигунстві на початку 1930-х рр. Товариство дотримувалося тези, що єврейські колоністи були у незрівнянно кращому становищі, ніж українські колективні господарства, які ледь животіли, не маючи в більшості випадків необхідної техніки і реманенту, господарських споруд, кваліфікованих спеціалістів, на відміну від єврейських, які відчували постійну матеріальну і фінансову допомогу та співчуття з-за кордону. Це викликало підозру і лють з боку державних і партійних структур. На думку працівників НКВС, закордонна допомога грала роль троянського коня. Єврейські поселення не відчували дефіциту будівельних матеріалів, оскільки вони безперервно надходили з-за кордону. Місцеве населення терпіло хронічну нестачу будівельних матеріалів. Підступами міжнародного сіонізму пояснювався і факт ігнорування абсолютною більшістю єврейських колоністів колективізації. Місцеві поселенці записувалися у колгоспи вкрай неохоче, після відомої постанови ЦК ВКП(б) «Про боротьбу з викривленням партійної лінії у колгоспному русі» з єврейських колгоспів вийшло 80 % селян, що лише зміцнювало позиції борців із сіонізмом. До тюремних камер НКВС потрапив О. Фегін – завідувач Миколаївської переселенської контори Єврейського колонізаційного товариства. 11 квітня 1938 р. трійкою НКВС Дніпропетровської області О. Фегін був засуджений до розстрілу [5.1172, с. 333]. У сіоністській антирадянській діяльності були звинувачені члени товариства – агроном колгоспу «Червоний Кавказ» Л. Годлевський та його брат М. Годлевський, завідувач кафедри бджільництва Кримського сільгоспінституту [5.1172, с. 334].

Єврейські закордонні товариства за роки своєї діяльності на території України допомогли десяткам тисяч єврейських торгівців, ремісників, особам позбавленим

політичних прав, переселенцям. Товариства активно допомагали компартійним органам та ТЗЕТу реалізовувати програму аграризації містечкового єврейства. Протягом 1924-1929 рр. закордонні товариства надали єврейським колоністам допомогу на суму 20 млн. 447 тис. 840 крб., в той час держава виділила всього 9 млн. крб. Один тільки Агро-Джойнт виділив в 1926 р. 2,3 млн. доларів [4.1074, с. 6]. За кошти Джойнт в Україні та в Криму вдалося заснувати 215 єврейських колоній, де проживало 20 тис. єврейських сімей, які в середньому складались з 5 осіб, тобто 100 тис. євреїв знаходились в місцевості, де здійснював свою діяльність Джойнт [4.904, с. 7]. За даними ЄКТ від 12 серпня 1925 р. за перші три роки своєї діяльності в СРСР товариство вкладо у єврейську с/г кооперацію 18 млн. франків. За відомостями Я. Кантора, протягом 1927 р. єврейські закордонні товариства для реалізації програми надали 4949912 крб., в той же час держава – 874924 крб., або 17% від загальної суми. У той час як уряд виділяв на одне єврейське господарство 137 крб. кредитів, Агро-Джойнт, ЄКТ та ТРП – відповідно від 740 до 940 крб. [4.1098, с. 197]. Програма стала порятунком від економічної катастрофи, в яку потрапили українські євреї після років Великої війни, погромів та невдалих економічних експериментів більшовиків періоду «військового комунізму».

У середині 1930-х рр. в СРСР різко змінюється політична ситуація. Згортається будь-яка політична, економічна та культурна співпраця компартійного керівництва з представниками закордонних громадських рухів на території Радянського Союзу. Компартиїні керівники висуюють тезу про можливість зміцнілої економіки радянської держави самостійно завершити кампанії аграризації українського єврейства. Представникам закордонних громадських об'єднань, зокрема Агро-Джойнту, було відмовлено у продовженні договорів з допомоги єврейським колоністам Півдня України, Криму та Біробіджану. У жовтні 1937 р. доктор Розен звернувся з листом до ТЗЕТу та КОМЗЕТу з проханням продовження спільної з ТЗЕТом діяльності серед колоністів. Перемовини тривали аж до лютого 1938 р. і завершилися 22 лютого 1938 р. відмовою Агро-Джойнту продовжити економічну діяльність на території СРСР. Товариство згортало всі програми підтримки єврейського землеоблаштування на території Радянського Союзу [4.653, с. 140].

Посилюються адміністративно-репресивні заходи стосовно активних представників єврейських благодійних організацій, цілеспрямовано переслідуються іноземні спеціалісти, відбуваються масові арешти серед євреїв-колоністів. Все це призводить до поступового згортання діяльності закордонних єврейських громадських об'єднань в Україні. У 1938-1939 рр. ЄКТ, Агро-Джойнт та інші закордонні громадські об'єднання піддаються репресіям, а їх представництва ліквідуються остаточно. Громадян іноземних держав примусово вислано за кордон, а своїх громадян – заарештовано. Найпоширенішими звинуваченнями при арешті стала їх приналежність до буржуазно-націоналістичних організацій, партій та рухів. У телеграмі НКВС УРСР №83921 наказувалось місцевим органам: «Негайно переглянути всі обліки і розробки по сіоністам, заарештувавши антирадянський сіоністський актив. Про проведені заходи і результати слідства доповісти до 3 січня 1938 р.» [4.783, с. 99] Так, було заарештовано із звинуваченнями «німецькі шпигуни» керівників Сімферопольської та Криворізької контор Агро-Джойнту Любарського і Шухмана, агрономів і інженерів Бізера, Вейса, Кранцфельда, Левітана, Лапікова [4.853, с. 91].

Отже, за роки своєї діяльності в Україні закордонні товариства надали українському єврейству значну фінансову, культурно-освітню та медико-соціальну допомогу. Благодійна допомога закордонного єврейства в роки голоду 1921-1923 рр. врятувала тисячі життів, незалежно від їх національності. Не оминули своєю увагою добровільні товариства і створення мережі медичних установ, професійних училищ, дитячих установ, різноманітних кас взаємодопомоги та кооперативних товариств. Однак вже в кінці 1928 – на початку 1929 р. допомога з боку закордонних добровільних товариств поступово зменшується і в середині 1930-х рр. майже припиняється фінансування програм допомоги радянському єврейству. Не дивлячись на специфічні стосунки товариств з комуно-радянським бюрократичним апаратом, їм вдалося надати вагому допомогу єврейській громаді України та інших радянських республік. Джойнт дав колоністам та жителям містечок Правобережної України економічний і політичний захист, від чисток і переслідувань які переживало селянство республіки. В єврейських с/г колоніях збереглась особлива культурно-

національна атмосфера єврейських громад смуги осілості. Єврейські колонії за сприяння Джойнту та інших іноземних благодійних товариств досягли вищих економічних показників, ніж сусідні колгоспи регіону. Євреї-переселенці, які отримали освіту та професії завдяки допомозі філантропічних товариств, змогли інтегруватись у радянську міську субкультуру і відновили свої політичні та громадянські права.

Проаналізувавши різні види джерел, виявлено, що спроби єврейської громади створити власну систему громадських об'єднань та інтегрувати її в політичну систему радянської держави «диктатури пролетаріату» завершилися її ліквідацією. Сама ідея створення національного громадського об'єднання викликала у компартійного керівництва ворожість і настороженість. Незважаючи на демонстрацію єврейською громадськістю своєї лояльності до влади, готовність йти на відповідні компроміси (введення до правління комуністів і представників влади, повна звітність, граничне обмеження повноважень) компартійні органи вже в перші роки свого існування висловили однозначну позицію: неприпустимість існування будь-яких національних громадських об'єднань, якщо тільки вони не є продуктом громадської активності влади. Протягом 1920-х рр. органи державної влади проводили боротьбу з єврейським громадським рухом в Україні. Для проведення репресивно-каральних та агітаційних заходів влада використовувала різну зброю – від відкритих арештів до замаскованої під вивіскою більшовицьких громадських організацій роботи по знищенню єврейських партій. Незважаючи на силу репресій та арештів перемога дісталась владі завдяки діяльності альтернативних добровільних організацій, що зуміли підпорядкувати єврейство власному впливові. У цілому, можна припустити, що компартійні органи, починаючи з другої половини 1920-х рр. проводили на єврейських громадських активістах своєрідний експеримент по придушенню інакомислення. Діяльність влади спрямована проти ідеології сіоністського руху, його закордонних контактів, який пізніше став зразком та технологією знищення інших антибільшовицьких організацій та рухів на території Радянського Союзу.

РОЗДІЛ 6.

ЄВРЕЙСЬКІ ПРОВЛАДНІ ГРОМАДСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ В 1920-ті – 30-ті роки.

6.1. Єврейський кооперативний рух.

Єврейський кооперативний рух починає свою історію у кінці ХІХ – на початку ХХ століття з формування перших організацій єврейської взаємодопомоги, товариств взаємного кредиту та сільськогосподарських товариств. Першими єврейськими кооперативними громадськими об'єднаннями в Російській імперії були благодійні каси взаємодопомоги – гмилис-хесед. Вони створювались в єврейських містечках Правобережної України у другій половині ХІХ ст. Каси працювали на принципах взаємодопомоги і самокредитування, виділяючи позики активним членам кас під малі відсотки або безвідсотково. Основними джерелами фінансування кас були пожертви місцевого єврейства, кошти, отримані від заповітів. Частину прибутку складали кошти, отримані від організації благодійних вечорів та членські внески. Членами єврейських кас взаємодопомоги були єврейські підприємці, купці, заможні міщани. Вони вкладали власні кошти в оборотний капітал каси з метою благодійних пожертв або отримання прибутку від кредитування осіб, що потребували коштів. Як правило, таких осіб називали «почесними членами» товариств та залучали до керівних органів кас взаємодопомоги. Каси, здебільшого, не були прибутковими організаціями, на відміну від кредитних товариств. Метою діяльності останніх було отримання прибутку від власної позичково-кредитної діяльності. Каси взаємодопомоги надавали безвідсоткові позики або позики під дуже низькі відсотки переважно збіднілому єврейському населенню містечок. Тобто, каси надавали допомогу групам осіб з високими ризиками неповернення коштів, тому вони переважно ледь зводили кінці з кінцями і не могли приносили прибутки своїм засновникам. Надання позик в касах регулювалось статутами. Майже скрізь каси вимагали забезпечення позик закладенням рухомого майна, але вони лише іноді вимагали від позичальника продажу майна для покриття боргу та відсотків по ньому. У більшості випадків каса йшла на домовленість з позичальником про відстрочку

повернення боргів або списувала борги. Оборотний капітал каси залежав і від використання нової форми забезпечення позики – інституту поручительства. Поручитель в більшості випадків розумів ситуацію і перекладав частину ризиків на власні плечі, слідкуючи за тим, щоб позика використовувалась позичальником на господарські чи комерційні цілі, а не просто проїдалась. Це дозволяло позичальнику вчасно віддавати кредитні кошти або перекредитовуватись для подальшої господарської діяльності [4.918, с. 336]. Прикладом створення гмилис-хесед в Судилкові Заславського повіту Волинської губернії є каса взаємодопомоги, яка виникла на пожертвування 200 жителів містечка. Засновники одночасно внесли по 5 крб. до уставного фонду каси. Крім того, кожен вносив по 8 коп. щотижня. Позики надавалися без відсотків і повинні були погашатися протягом року [2.571].

Отже, перші єврейські кооперативи – це в основному ощадно-позичкові товариства та пайові кредитні спілки. 1862 р. в Одесі на базі молитовного будинку «Поалей Ціон» Єврейське кооперативне товариство ремісників організувало Товариство взаємного кредиту. Новостворене громадське об'єднання протягом 1863-1883 рр. завдяки правильній організації позичкової справи зуміло сформувати основний капітал у сумі 50386 крб., згодом він збільшився до 70 тис. крб. [5.1157, с. 110]. Власний капітал товариства складався із вступних внесків членів (у розмірі 1/10 суми дозволеного статутом товариства взаємного кредиту). Вступний внесок, як правило, сягав кількох сотень карбованців. Таким чином, почесними членами товариства були тільки заможні євреї міста, які утримували власні майстерні. Вони ж вирішували основні питання діяльності товариства.

У жовтні 1863 р. одним з перших розпочало свою діяльність Єврейське товариство взаємодопомоги «Праця», відкрите на кошти міського Єврейського товариства. Капітал «Праці» складав 22400 крб., його формували 15 тис. крб. з суми коробочного збору, 2,5 тис. крб. допомоги та пожертви співчуваючих і 2 тис. крб. членських внесків [4.710, с. 137]. Товариство мало свої майстерні, ремісниче училище. Метою його діяльності було поширення між членами єврейської громади міста ремісничих знань, а також надання дітям та сиротам технічного приладдя. Членами товариства «Праця» могли бути особи будь-якого звання і стану, що

вносили одноразово до каси не менше 1 крб. сріблом та погоджувалися щомісяця вносити по 25 коп. Кошти на потреби брали з членських внесків, пожертвувань, оплати учнями за навчання в училищі, міської допомоги. Товариство спільно з Одеським єврейським сирітським будинком 1872 р. відкрило ремісниче училище, де вчилися єврейські діти, причому 12 з них спілка навчала за свій рахунок. Училище мало власні майстерні: слюсарну, ковальську, столярну. Після закінчення училища учні складали іспити. Якщо юнак отримував звання майстра, товариство надавало йому грошову допомогу на відкриття в Одесі своєї майстерні [4.738, с. 159]. У березні 1863 р. відбулося відкриття єврейського корпоративного Товариства взаємної допомоги прикажчиків-євреїв м. Одеси. Ліквідація порто-франко і пов'язана з цим криза, яку переживала торгівля, призвела до того, що багато прикажчиків позбулися своїх робочих місць, що змушувало їх шукати допомоги у своїх же колег. Багато років об'єднуючим центром для прикажчиків-євреїв був молитовний будинок «Поеле Емуна». У березні 1863 року 62 прикажчики-євреї зібрались на установчі збори нового товариства, яке мало на меті організацію фінансової, медичної допомоги євреям-прикажчикам, що втратили роботу. Збори сформували склад правління нового об'єднання, обрали скарбника та бухгалтера правління. Головою товариства став С. Берг [4.711, с. 216]. Керівники товариства сповідували принцип прибутковості, який полягав в акумулюванні доходів товариства і направленні щомісячних внесків до фонду основного капіталу. Це дозволило за два десятиліття збільшити основний капітал організації більш ніж в 135 разів, до 372 крб. у 1863 р., до 50386 крб. у 1883 р. У той же час загальний капітал товариства зріз більш ніж у 100 разів з 701 крб. до 70687 крб. [4.968, с. 170]. Товариство за перші 25 років діяльності активно кредитувало єврейських прикажчиків, які прагнули відкрити свою власну справу. Загалом на організацію безвідсоткових позик товариство витратило 51193 крб. [4.968, с. 172].

За два десятиліття чисельний склад товариства збільшився до 400 осіб, а 1897 року складав 651 особу. Напередодні першої російської буржуазної революції товариство об'єднувало вже 886 чоловік [4.918, с. 341]. Можливо, радикальному зростанню чисельності товариства заважали ті обставини, що керівники та почесні

члени прагнули комерціалізувати діяльність товариства, перетворивши його виключно на кредитну установу. У 1880-ті рр. товариство поступово перетворюється на впливову у місті організацію, яка захищала економічні та культурні інтереси одеського єврейства. З 1880 р. при товаристві функціонувала виховна каса, яка розподіляла одиничну допомогу та пенсійний фонд (1896 р.). Товариство фінансувало навчання єврейських дітей у школах і гімназіях міста. За кошти об'єднання освіти здобуло 50 дітей сиріт та дітей бідняків. У 1900 р. було прийнято рішення про організацію власної комерційної школи. Міністр фінансів Російської імперії заборонив її реєстрацію, однак в 1904 р. свій освітній проект товариство реалізувало через створення єврейського громадського училища з ремісничим відділенням і громадською торговою школою [4.918, с. 343]. Громадська діяльність товариства була пов'язана і з залученням до його складу інтелектуальної єврейської еліти міста. До 1882 р. членами товариства стали письменник Г. Богров, відомий одеський адвокат Окса та М. Моргуліс, хірург і терапевт І. Дрея. У кінці XIX ст. серед почесних членів товариства були барон Г. Гінзбург, підприємець Л. Бродський, керівник одеського відділення товариства з поширення освіти серед євреїв Г. Вейнштейн, банкіри Р. Харі та О. Хаїс.

Модель одеського товариства взаємної допомоги прикажчиків-євреїв стала зразком для організації єврейських товариств взаємодопомоги, створених за професійною ознакою в Києві [1.190, арк. 4-5], Бердичеві [1.197, арк. 1-3], Ананьєві, Катеринославі, Херсоні, Луцьку [1.199, арк. 5-8] та інших містах Російської імперії. 1877 р. в Єлизаветграді за ініціативою Я. Когона було створено Товариство взаємодопомоги прикажчиків «Опора». Основним напрямком діяльності «Опори» стала організація кредитування єврейських прикажчиків міста [4.968, с. 180]. Аналогічну допомогу єврейським ремісникам та торгівцям містечка Добровиця надавало місцеве ощадно-позичкове товариство створене в 1899 р. [1.194, арк. 1-3].

Законодавчою основою діяльності єврейських кооперативних товариств стало видане у 1895 р. «Положення про товариства дрібного кредиту» [4.871, с. 497]. Положення регулювало діяльність єврейських товариств взаємного безпроцентного кредитування [2.576, с. 5]. Створення національних кооперативів, якими вважалися і

єврейські, супроводжувалось рядом обмежень та приписів, які постійно видавались та скасовувались російськими урядовими установами. Однією з умов діяльності єврейських кредитових товариств у 1902 р. було введення до керівних органів товариств осіб православного віросповідання. 1905 р. дана умова була знята. Того ж року російський уряд видав Зразковий статут ощадно-позичкового товариства. Статут визначав основні засади діяльності даного виду кооперативних об'єднань. Зокрема, стаття 26 передбачала, що основний капітал ощадно-позичкового товариства формується шляхом об'єднання всіх паїв і пайових внесків членів товариства, сум пожертвувань чи позик, наданих для формування основного капіталу, а також коштів, які вираховуються із прибутків, отриманих товариством [4.919, с. 165].

У квітні 1913 р. Міністерство фінансів запропонувало відділенню Держбанку при відкритті кредитних і ощадно-позичкових товариств віддавати перевагу сільським, а не міським чи містечковим кооперативам. До статутів товариств Міністерство вимагало включати умови обмеження щодо придбання євреями нерухомості [4.683, с. 18].

Деякі єврейські добровільні товариства спрямовували свою діяльність на видання нужденним євреям грошових позик. Дані товариства виникли внаслідок видання царським урядом «Тимчасових правил про євреїв». Правила посилювали контроль за єврейським населенням українських губерній, вводились додаткові обмеження щодо прав євреїв на вибір місця проживання, прав ведення торгівлі і купівлі нерухомості. Дане узаконення вдарило по найбільшій групі єврейського населення. У губернських і повітових містах на початку ХХ ст. проживала велика кількість безпритульних та бідних євреїв. Традиційні благодійні товариства не могли зарадити даним категоріям населення, тому на початку ХХ ст. набували поширення позичкові товариства. Як приклад, можна навести діяльність «Миколаївського єврейського людинолюбного товариства», яка припадала на важкі в економічному плані роки. У 1910 – 1912 рр. Російська імперія переживала торгово-промислову кризу. Це негативно впливало на діяльність об'єднань: зменшувалася кількість членських внесків. Так, у 1912 р. членські внески склали 991

крб., а вже у 1913 р. – 740 крб. від 370 членів. Але вже у 1913 р. надійшло більше пожертвувань – 86 крб. 80 коп. (проти 47 крб. 50 коп. у 1912 р.). Діяльність товариства полягала головним чином у наданні грошових позик нужденним. У 1913 р. таких позик було надано 358 особам на загальну суму 4103 крб. 50 коп. Разом же прохань про отримання допомоги до товариства надійшло від 508 чоловік, але 150 особам правління змушене було відмовити з різних причин. Правління при наданні позик зіткнулося із суттєвою проблемою – дуже повільним поверненням виданих грошей. Боротьба з цим явищем велася різними засобами: від письмових звернень членів правління до боржників до подання судових позовів [4.738, с. 167].

Швидке поширення кооперативного руху серед українського єврейства пов'язане з національною релігією та традиціями взаємодопомоги. Провідна роль в єврейських кооперативах належала ремісникам та дрібним гендлярям, які зазнавали найбільших утисків від царської адміністрації та місцевого населення. Так, у зв'язку з посиленням конкуренції на місцевому ринку (появою дешевого варшавського і петербурзького фабричного взуття), приходять об'єднання дрібних єврейських ремісників Вінниці у Вінницьке ощадно-позичкове товариство. Перше засідання товариства відбулось 12 листопада 1906 р. Основними складовими фінансових надходжень товариства рада визначила непрямі податки, які запроваджувались серед єврейських ремісників міста та околиць, доходи від наданих позик та кредитів. На 1 грудня 1912 року посередницький капітал Вінницького ощадно-позичкового товариства складав 13.476 руб. 08 коп. Крім кредитування єврейського населення товариство організувало закупівлю для місцевих ремісників сировини та організувало і утримувало власним коштом складські приміщення. Взяти за приклад Вінницьке товариство, єврейські кустарі та ремісники містечка Тальне 1911 р. організували власне ощадно-позичкове товариство [4.856, с. 104]. Подібні товариства у 1911-12 рр. запрацювали в Бердичеві та Звягелі. Зокрема, у Черкасах на початку ХХ ст. діяло Товариство допомоги бідним єврейським купцям міста, яке активно кредитувало місцевих торгівців. [384, арк. 7] У Бердичеві Товариство взаємодопомоги прикажчиків і комерційних службовців працювало з 1908 року.

Товариство організувало кредитування місцевих службовців-євреїв, допомагало їм з купівлею нерухомості в місті та околицях [1.203, арк. 32].

У 1898-1908 рр. Російська імперія переживала економічну кризу, яка поклала початок створення ремісничих та кустарних артілей. Більшість спроб організації артілей припадає на 1900-1902 р., коли масове безробіття на Півдні Росії потягло за собою різке погіршення економічного становища місцевого єврейства. Засновниками кооперативів виступали єврейські «позичкові каси», «каси взаємодопомоги», «товариства взаємного кредиту». Перші громадські позичкові каси працювали за принципом разового безвідсоткового кредитування і переважно були збитковими. На видачу позик витрачалися кошти, які надходили до кас товариств від членів-підкувальників. Каси направляли зібрані суми на створення кооперативних об'єднань. У Бессарабії на кошти, зібрані касами на користь євреїв, постраждалих від неврожаю, були сформовані капітали для товариств шорників, чоботарів, бондарів та капелюшників. Яскравим прикладом діяльності єврейських ощадно-кредитових товариств є Катеринославське ощадно-кредитне Товариство єврейських ремісників і малих торговців (Перше єврейське ремісниче і дрібно-гуртове ощадне товариство). Товариство було створене в 1902 р. і проіснувало до 1921 р. [4.696, с. 29]. Метою діяльності товариства було надання місцевому єврейству взаємодопомоги та грошових позик на виробничі цілі. В перші роки діяльності товариство поширило свій вплив не тільки на єврейську громаду Катеринослава, а й на єврейське населення навколишніх сіл і містечок. У своїй діяльності товариство використовувало принципи єврейської взаємодопомоги та допомоги ближньому. Товариство активно допомагало єврейським сім'ям, які втратили годувальника, кредитувало навчальні ремісничі майстерні, фінансувало єврейські освітні та дитячі установи. 1905 р. товариство надало допомогу постраждалим від погромів євреям міста на 30 тис. крб. До 1917 р. об'єднання створило фонд допомоги сім'ям померлих членів товариства, навчальну майстерню, медичну амбулаторію, дитячий садочок та єврейську гімназію [4.694, с. 25].

1909 р. в Одесі розпочало свою діяльність позичкове товариство Гмілус Хесед – під керівництвом Гедалії Гедалевича. Товариство надавало євреям міста позики

під заставу рухомого майна. Позики видавалися в розмірі від 50 копійок до 10 крб. на більш як чотири місяці. У 1912 році євреї-бідняки Одеси отримали від товариства безпроцентні позики на суму 23 634 крб. 40 копійок [4.843, с. 120].

Чернігівське товариство взаємного кредиту на початку ХХ ст. об'єднувало переважно єврейських купців (в 1910 р. – 354 члена). Оборотний капітал товариства в 1913 р. був більше мільйона карбованців. Газета «Чернігівське слово» відмічала, що його учасниками переважно є єврейські купці, трохи менше було євреїв-власників будинків, а в «дуже незначній кількості російські чиновники, власники будинків і купці. Останні по відношенню до перших перебували майже в такому відношенні, як один на сто. Що пояснює таке явище ми не знаємо» [4.863, с. 5].

Особливо швидко розвиваються кредитні товариства. У Полтавській губернії 1900 р. діяли 7 єврейських кредитних кас та 14 товариств допомоги бідним, [1000, с.34] а вже в 1914 р. їх було 678. Загалом товариство охоплювали 400 тис. членів, що з членами сімей складало 1,5 млн. осіб, тобто третину всього єврейського населення Російської імперії. Кредитові товариства проводили страхування життя і майна учасників, організовували видачу безвідсоткових та довгострокових позик, а також допомагали школам та лікарням [4.921, с. 8].

Паралельно з кредитовим рухом виникають «будинки працелюбства» і товариства взаємодопомоги, які пропонували «чесну оплачувану працю тим нужденним, котрі марно шукають собі заробітку і притулку». Будинки створювались з метою надання роботи, засобів виробництва євреям містечок, які бажали працювати, але через певні обставини залишились без заробітку. Перші товариства взаємодопомоги в Україні з'явилися на початку 80-х рр. ХІХ ст.

Єврейська кооперація розвивалась і в єврейських сільськогосподарських колоніях Півдня України, де при синагогах створювались різноманітні благодійні товариства (херес) для допомоги нужденним. Основою їх діяльності були каси благодійності (купат цдака). Керували збором коштів старости, які призначалися з найбільш шанованих і добродішних жителів колоній. Гроші до каси надходили від коробкового збору і постійного збирання пожертв з усіх колоністів. Кошти збирались в спеціальні коробки та кружки, що встановлювались в синагогах та під

час організованого обходу будинків колоністів касирами. У колоніях було створено товариства гмілут-хесед (каса взаємодопомоги, яка видавала безвідсоткові позики нужденним), бікурім холім (оплата медичної допомоги, відвідування хворих, догляд за ними і надання матеріальної підтримки), севра кадіша (похоронні братства). На чолі товариств стояли найбільш заможні мешканці колонії, які жертвували на благодійність чималі суми. Їх голос був вирішальним при організації благодійних кампаній [4.711, с. 220]. Каси допомоги створювались і в місцях виходу єврейських сільськогосподарських переселенців. Так, у звіті Київського генерал-губернатора від 1 серпня 1849 р. говориться про видачу допомоги євреям із Волинської губернії, які переселяються в Новоросійський край, і про створення для них каси допомоги [1.183, арк. 30].

Отже, в кінці XIX – на початку XX ст. серед українського єврейства набуває поширення національний кооперативний рух, який існував у формі кредитно-позичкових товариств, товариств взаємодопомоги, кустарно-ремісничих кооперативів. Єврейська тогочасна кооперація була тісно переплетена з філантропічним рухом та допомоговими товариствами, які функціонували в єврейських громадах України. Російський уряд втручався в розвиток єврейського кооперативного громадського руху, законодавчо обмежуючи сферу діяльності товариств, контролюючи їх склад та фінансові надходження. Однак, це не завадило формуванню в краї мережі національно орієнтованих об'єднань та представництв загальноімперських товариств, причому відомих не тільки своєю соціально-економічною діяльністю, але і розбудовою національно-культурного життя єврейських громад. Учасники кооперативних товариств брали активну участь у розвитку системи освіти, діяльності комітетів і комісій з налагодження культурного життя регіону.

У результаті війни, голоду, погромів і «політики воєнного комунізму» соціально-економічне життя євреїв на початку 1920-х рр. перебувало в занепаді. Руйнація торгівлі, грошового обігу, ігнорування значення товарних відносин поглиблювали економічний занепад, призводили до зубожіння, голоду як серед українців, так і євреїв. За висновками обстеження економічного становища

єврейських містечок у них проживали 35-40% крамарів, 30-35% кустарів, 15-20% декласованого елементу і 5-10% робітників. До 25% жителів містечок не мали постійної роботи і жили від випадкових заробітків, або від допомоги їх американських родичів [1.496, арк. 161].

Допомогу декласованому єврейству міст та містечок Правобережної України в період громадянської війни надавали єврейські закордонні добровільні товариства, які прагнули відродити серед єврейських кустарів дореволюційну мережу кооперативних установ. Товариство ремісничої праці в 1919-1920 рр. для допомоги безробітним єврейським біженцям організувало в Києві взуттєву артіль, артіль пильщиків та дроворубів [1.121, арк. 13]. 16 лютого 1920 р. ТРП звернулось до Главбюро Євсекцій з клопотанням виділити товариству на організацію швейних кустарних майстерень 30 пудів ниток та шерсті. Після розгляду клопотання матеріали були виділені товариству за умови контролю за їх розподілом з боку місцевих осередків Євсекцій [1.119, арк. 127].

Після X з'їзду РКП(б) у країні запроваджується нова економічна політика. Сутність непу полягала в проведенні принципово нової економічної політики, заснованої на ринкових відносинах, засобах управління народним господарством. Неп повинен був підготувати економічну базу для будівництва задекларованого правлячою партією соціалізму в новій державі. Певну роль у цьому процесі повинні були відігравати і національні меншини. Нова економічна політика передбачала деяку лібералізацію у сфері економіки: продрозверстка замінювалась продподатком, селянам дозволялося надлишок продукції продавати на ринку, організовувати кооперативи, орендувати землю та використовувати найману працю. Але неп не повністю усував дискримінацію щодо національних меншин, зокрема, єврейської.

Оскільки при новій економічній політиці дозволялося організовувати кооперативи, то на початку 20-х рр. XX ст. у місцях компактного проживання єврейських громад почав відроджуватися кооперативний рух, що існував ще на початку XX ст.

Радянський уряд розглядав кооперативи перш за все як школу соціалістичного виховання населення, його при звичаювання до спільного виробничого, а в ідеалі, й

суспільного життя. В цьому відношенні уряд не цікавили економічні показники діяльності кооперативів, вони були вторинними. На перших порах, очікуючи всесвітньої пролетарської революції, комуністичний уряд не ставив перед собою завдання оптимізації виробничих процесів. Основною метою всіх форм кооперації (за винятком комуни) було полегшення й прискорення відчуження виробника від засобів виробництва, перетворення дрібного власника на пролетаря, суцільна комунізація виробничого і суспільного життя країни [4.1099, с. 203]. Такий підхід було застосовано компартійними органами до організації кооперативного руху серед євреїв України. Розвиток кооперативної системи розглядався більшовиками як один із способів відродження економіки та покращення матеріального становища різних соціальних груп українського єврейства, зокрема, кустарів та дрібних торговців. Серед більшовицького керівництва існували різні погляди на єврейських кустарів та дрібних торговців. Одні розглядали їх як класових ворогів, що не вписуються в нову марксистську модель більшовицького суспільства, будучи «дрібнобуржуазними елементами». Інші вбачали в кустарях жертв капіталістичної російської імперської економіки. Вони наголошували на можливості інтегрувати кустарів та дрібних торговців до нової соціалістичної системи через створення кооперативної системи, де кустарі і торговці поступово перетворюються на пролетаріат. Дана концепція була частиною бухарінської моделі розвитку економіки, що передбачала дозвіл на розвиток дрібного виробника для відновлення економіки країни. У містечках кустарі складали більшість декласованого населення, яке необхідно було залучити на сторону нової влади. Тому державні інституції на початку 1920-х рр. активно сприяли розвитку в містечках Правобережної України кустарно-виробничої, споживчої та ощадної кооперації.

У межах нової політики на початку 1920-х рр. у містечках Волинської та Подільської губерній розпочинають діяльність єврейські кредитні, ощадні кооперативи та товариства взаємного кредиту. У містечках Славуті, Шепетівці, Лабуні, Білогіродці, Грицеві активно працюють кредитні товариства. Товариства взаємного кредиту створюються в Шепетівці та Славуті. У містечку Сатанові за короткий час запрацювали декілька єврейських виробничих та торгових

кооперативи. Ощадні товариства починають роботу в Ямполі, Білогіродці, Березові та Славуті [4.660, с. 203]. Функціонували кооперативи відповідно до особливостей соціальної структури єврейського містечка та традиційних напрямів господарської діяльності його жителів. В основному єврейські кооперативні товариства займалися кустарно-виробничою, торговельною або посередницькою діяльністю. Активну участь єврейські кооперативи брали у розвитку легкої промисловості, торгівлі, шовківництва та ін. галузей виробництва.

У залежності від економічних напрямів діяльності кооперативи поділялися на кредитні, виробничі, споживчі та сільськогосподарські. Спочатку різні форми кооперації охоплювали невелику кількість кустарів. До кустарних кооперативів могли увійти тільки ремісники і кустарі, які визнавались радянським законодавством трудовими елементами. Всі інші кустарі, що не були кооперованими, працювали одноосібно. Їх за радянським законодавством прирівняли до нетрудових елементів.

Виробничі та кустарні кооперативи створювались на основі об'єднання вступних внесків майбутніх членів кооперативу. З внесків (паїв) формувався капітал кооперативу, який поповнювався за рахунок регулярних членських внесків. Законодавство визначало, що вступний внесок в кооператив може вноситися у грошовій, відробітковій та натуральній формі. Кошти кооперативу використовувались правлінням для вирішення поточних потреб та для допомоги учасникам кооперативу. Оплата праці в кооперативі залежала від умов договору, обсягу виконаної роботи і рівня кваліфікації кустаря. Керівництво кустарними кооперативами здійснювала виборна рада товариства і ревізійна комісія. До кооперативів такого типу відносились виробничі артілі кустарів в містечках та містах, а також сільськогосподарські артілі. В виробничих кооперативах робітники були більш тісно пов'язані між собою і більше залежали від економічної політики держави. Ця форма кооперації особливо підтримувалась компартійним органами, які вбачали в ній засіб наближення кустаря до соціалістичних форм ведення господарства.

Програмною метою політики більшовиків щодо єврейських кустарів на початку 1920-х рр. було їх об'єднання у кооперативні товариства та артілі. Останні об'єднувались в окружні і республіканські кустарно-промислові спілки. Вони реєстрували новостворені артілі, здійснювали контроль за їх фінансовою діяльністю та їх соціальним складом. У цьому, згідно з комуністичною доктриною, полягав перехід населення єврейських містечок до соціалістичної суспільно-економічної формації.

Економічна ефективність кооперативу залежала від платоспроможності та кваліфікації його учасників. Єврейські кооперативні об'єднання, створені на основі капіталів торгівців, заможних кустарів та лихварів, протягом 1920-х рр. страждали від соціально-економічної політики більшовиків, яка полягала у виключенні з кооперативів колишніх учасників сіоністських організацій та нетрудових елементів.

Більшовицьке керівництво розглядало кооперування євреїв через призму відлучення їх від шкідливих занять і приватної виробничої діяльності. Компартійний режим від самого початку прагнув поставити під контроль національні кооперативні об'єднання єврейства, спрямувавши їх діяльність у потрібне для себе русло. Контроль за кооперацією компартійні органи здійснювали за допомогою створення великих кооперативних спеціалізованих об'єднань, куди входили низові кооперативи [4.1036, с. 39] Політичний контроль здійснювався шляхом введення до керівних органів товариств місцевих прорадянських налаштованих активістів, комуністів та комсомольців [4.957, с. 117].

У квітні 1921 р. було розпочато створення єдиної системи споживчої кооперації для міста і села. Їй надавалось право заготівель і збуту сільськогосподарської та промислової продукції. Споживча кооперація єврейського містечка об'єднувала мережу кооперативних магазинів, асортимент яких формувався як із привозної, так і з місцевої продукції. У них члени кооперативу могли придбати товари за пільговими цінами. Споживча кооперація користувалася популярністю серед євреїв. На початку 1927 р. лише у 2 єврейських товариствах споживчої кооперації м. Зінов'ївська перебувало близько 250 осіб [2.542, с. 103, 191-194, 213-215]. До середини 1920-х

років споживча кооперація втратила національний характер. Споживчі кооперативи формувалися лише за територіальним та соціальним принципом.

Хоча влада вбачала в споживчих кооперативах засіб витіснення торгівців і кустарів з ринку, більшу частину непу вона була малоефективною, оскільки податкова політика і криза споживчого ринку впливали на кустарів і торгівців більше, ніж конкуренція з боку споживчих кооперативів. У другій половині 1920-х років ситуація кардинально змінюється. Посилюється податковий тиск, погіршується постачання населення продуктами і споживчими товарами. У кінці 1926 і протягом 1927 р. запроваджуються фіксовані ціни на основні товари в державній і кооперативній торгівлі і централізований розподіл товарів. Кооперативний магазин поступово витісняє в містечку приватну торгівлю і залишається єдиним реалізатором товарів першої необхідності.

У єврейських районах на початку 1930-х рр. споживчі кооперативи повністю витісняють всіх приватних торгівців. Споживча кооперація в Сталіндорфському районі в 1932 р. складала 48 торгівельних установ, а вже в 1935 р. – 60 (охоплювали 14 тис. пайщиків). [1069, с. 289] Кооперування проводилося за територіальним (міста, містечка, села) і за галузевим принципом. Всі 53 кустаря, що проживали в м. Оріхові Запорізького округу, об'єдналися в єдине товариство. У кооперативі працювали і 25 єврейських кустаря. В іншому райцентрі цього ж округу всі кустарі-металісти об'єдналися навколо невеликого заводу «Червоний металіст», із яким були тісно пов'язані їх економічні інтереси. Більше половини всіх кустарів-євреїв м. Миколаєва об'єдналися в товариство «Кустар». У Вознесенську цього ж округу більше половини кустарів-євреїв також стали членами кооперативу [4.953, с. 91].

У вересні 1923 р. ЦК КП(б)У розіслав на місця циркуляр «Про кустарно-промислову кооперацію», в якому зазначалося: «ЦК партії неодноразово звертав увагу партійних організацій на необхідність серйозного ставлення до питань кустарно-промислової кооперації, висуваючи кооперування кустаря як протиположності приватному капіталу» [4.953, с. 87].

Перші кустарні кооперативи розглядалися євреями, як засіб захисту власних економічних інтересів. На початку непу компартійні органи не виділяли єврейських

кустарів в окрему соціально-економічну групу, прирівнявши їх із нетрудовими елементами (про це йшлося в попередньому параграфі), що вело до їх дискримінації. Товариства поєднували функції дореволюційних містечкових благодійних товариств та неформальних профспілок, що захищали своїх членів від свавілля місцевої влади. Створені у містах та містечках кустарні кооперативи нерідко дублювали функції один одного. Це було пов'язано з тим, що перші кооперативи створювались за ініціативою місцевих кустарів, які прагнули знайти в кооперативі вихід з економічної кризи, заручившись підтримкою з боку місцевих компартійних органів. Тому вже до середини 1920-х рр. владні органи намагалися розвести кооперативи за напрямками діяльності та їх функціями. У листопаді 1923 р., відповідно до рішення ЦК КП(б)У, при губкомах і окружкомах партії були створені т.зв. кооперативні наради з метою більш чіткої координації роботи зі створення кооперативів і керівництва ними в різних сферах діяльності.

Процес створення єврейських кооперативних артілей кустарів більш активно проходив на Правобережній Україні. Перші кустарні кооперативи виникають на початку 1920-х рр., а вже у 1925 р. тільки у Волинській окрузі функціонували 12 єврейських сільськогосподарських кооперативи – Житомирський, Радомишльський, Новоград-Волинський, Володарський, Троянівський, та ін. кустарні кооперативи, що об'єднували 2100 кустарів. На Київщині кустарні кооперативи налічували в 1923-24 рр. 1464 осіб єврейської національності, а в кооперативах Уманського округу євреї-кустарі складали 90% членів кустарних кооперативів [1.505, арк. 119]. Найбільш поширеними були швейні і харчові кооперативи, які діяли у кожному містечку. У багатьох з них існували також шкіряні, взуттєві та деревообробні кооперативні артілі. На Поділлі серед єврейського населення організовувались кустарні виробничі кооперативні колективи шевського, пекарського, бондарського та круп'яного напрямків. За даними обстеження окружного плану у 1927 р. у Кам'янець-Подільській окрузі кооперовані євреї-кустарі розподілялися так: металісти – у 5 артілях та 278 товариствах, деревообробники – відповідно в 34 та 193; друкарі – 17 та 30; текстильники – 54 та 138; швейники – 147 та 994; харчовики – 82 та 252; мінеральними – 14, та 58; чинбарі – 107 та 406 [4.906, с. 31]. У листопаді 1924 р. в

Катеринославській губернії нараховувалось 148 кустарно-промислових артілей, у тому числі 96 міських та 52 сільських. По галузях розподілялися таким чином: 33 харчових, 21 шкіряних, 11 металевих, 11 хімічних, 8 деревообробних, 4 кравецьких, 2 гончарних, 1 текстильна і 7 іншого профілю. У Запорізькому окрузі тільки за один 1923-24 господарський рік кількість артілей збільшилася з 17 до 28, а членська маса в них з 164 до 468 осіб [4.953, с. 88]. У грудні того ж року з'їзд уповноважених кустарно-промислової кооперації губернії взяв курс на об'єднання однорідних артілей у більш великі з метою впровадження механізованих процесів та здешевлення на цій основі собівартості продукції. Така ж тенденція була характерна для всієї території України. У цілому по Україні в 1924 р. єврейські кустарні кооперативи склали половину всіх міських і містечкових кооперативів республіки. Серед них 30,7% склали кооперативи швейників, 21,8% – шкірників, 11,95% – металістів та 10,4% – харчовиків [1.505, арк. 171]. Подібною була структура великих міських кооперативів кустарів. При Катеринославському міському кустарному кооперативі, що об'єднував 1345 євреїв (81% членської маси), працювали об'єднання швейників, шкірників та металістів [4.694, с. 30]. Однак, на середину 1920-х рр. єврейська кустарно-промислова кооперація у містечку все ж була економічно слабкою. Причиною такого становища була її орієнтація на сільського споживача та його купівельної спроможності. Крім того у містечках відчувалась відсутність необхідних капіталів та оборотних коштів [1.496, арк. 163].

Активну допомогу єврейським кустарно-промисловим кооперативам надавали єврейські добровільні товариства: ТЗЕТ, товариство «Допомога», ТРП, ТРП-фербанд і Агро-Джойнт. Робота товариствами проводилась у двох напрямках: навчання єврейської молоді та перекваліфікація кустарів в навчальних пунктах товариств і відповідних державних підприємствах та школах ФЗУ. Так, осередки товариства «Допомога» допомагали створювати торгівельні та виробничі кооперативи, допомагали єврейським кустарним майстерням.. У Волинській окрузі протягом 1926-1929 рр. місцевий осередок товариства «Допомога» власним коштом організував 4 єврейські будівельні кооперативи, 35 виробничих майстерень, в яких працювало 600 єврейських кустаря [1.423, арк. 7]. У Києві в артілі Промкоопу в

1929-1930 рр. кооперативні товариства направили 965 євреїв-кустарів. Товариство «Допомога» спільно з ТРП створило 12 швейних артілей, де працювало 583 єврейських жінок та 5 промислово-кустарних артілей, в яких працювало 350 чоловік [1.123, арк. 93]. У Житомирі ТРП в жовтні-листопаді 1929 р. сприяло організації виробничо-трудової артілі з переробки синтетичного волокна [1.387, арк. 9-10].

Особливого поширення кооперативні товариства набули у невеликих містах і містечках, де євреї складали значну частину мешканців. На середину 1925 р. в Україні працювало 81 єврейське ощадно-позичкове товариство з 36829 членами. На кінець 1926 р. їх кількість зросла до 250 товариств. 176 товариств працювали в єврейських містечках. За вибірковими обстеженнями стану єврейських містечок, проведеними виконкомами рад у 1928 р., значна кількість кооперативних товариств була в містечках Юзефпіль, Баранівка, Романів, Солобківці, Чуднів, Хащувате, Каховка та ін. [4.938, с. 144]. Загалом тільки протягом 1929-30 років на Правобережній Україні понад 50 тис. єврейських кустарів увійшли до кооперативних артілей та підприємств промкооперації [1.404, арк. 31]. Переважну більшість членів кустарно-промислових артілей Житомирської губернії складали євреї – близько 52%, а в кредитно-позичкових товариствах євреї складали 80%. Держава заохочувала цей процес пільговими цінами на сировину, низькими податками на прибуток та запровадженням на цих підприємствах фіксованої зарплати. За даними А. Гітлянського, у 1930 р. кооперованих кустарів-євреїв на Україні було близько 100 тис. чоловік [3.609, с. 40]. Однак уже на початку 1930-х рр. кустарна кооперація перестала розвиватися і практично зникла під тиском великих підприємств і трестів, які виникли в Україні в процесі індустріалізації [4.822, с. 97].

Перші кустарні кооперативи об'єднувались навколо ощадно-позичкових товариств. Вони не мали чіткої управлінської структури, яка організовувала б економічну співпрацю між кооперативами, місцевою владою та галузевими підприємствами. Кооперативи виконували роль своєрідних профспілкових об'єднань, які захищали економічні інтереси кустарів та ремісників. У Житомирі у 1923 р. існувало 2 єврейські ощадно-позичкових товариства, що об'єднували кустарів, торговців і дрібних промисловців. Основними джерелами їх фінансування

було взаємне кредитування учасників та отримання безвідсоткових позик від сіоністських організацій, міжнародних єврейських товариств та Джойнт. На III Всеросійському з'їзді Цеїре Ціон в 1922 р. делегати доповідали про допомогу місцевим єврейським кредитним, промисловим, сільськогосподарським та споживчим товариствам. Одночасно делегати з'їзду виступили за створення власної небільшовицької єврейської кооперації [1.133, арк. 60].

До 1926 р. серед кредитів отриманих єврейським ощадно-позичковим товариствам на Україні переважали кредити, що надійшли від ТРП, ЄКТ, Джойнт [4.794, с. 40]. Завдяки зусиллям ЄКТ у багатьох містах для євреїв було створено каси взаємодопомоги. Також було надано цільову матеріальну допомогу у формі безвідсоткових позик близько 20 тис. злидненим єврейським родинам [4.822, с. 98-100]. Протягом 1923-1927 рр. ЄКТ прокредитувало 204 товариства, що об'єднували близько 80 тис. членів, в середньому по 468 осіб на товариство [4.979, с. 56]. Ощадно-позичкові товариства в 1920-ті рр. стали продовженням єврейської кредитної кооперації, яка існувала до революції і була знищена в період «військового комунізму». Ощадна кооперація виконувала ті ж функції, що і її попередниця: страхування, сприяння у купівлі сировини, надання медичної допомоги, взаємного кредитування членів кооперативу та ін. [4.681, с. 12-14]. У Катеринославі послугами міського ощадно-позичкового товариства користувалось правління міської єврейської общини [1.146, арк. 21] Спілки кустарів міст Сновськ, Соснище, Мена та Добрянки об'єднували 400 осіб і мали власні каси взаємодопомоги та утримували свої клуби та медичні установи [1.496, арк. 140].

Євсекції прагнули тримати кустарно-виробничі єврейські кооперативи під постійним контролем. У травні 1925 р. ЦБ євсекцій прийняло постанову про координацію діяльності товариств України та Білорусії, пояснюючи це прагненням уніфікації товариств і руйнування корпоративності їх активу [4.786, с. 102].

Стихійно створені товариства були наслідком самоорганізації та самозахисту єврейського населення містечок, як і дореволюційні лікарняні каси та товариства взаємодопомоги, і тому постійно конфліктували з місцевими компартійними органами. Щоб їх уникнути, місцеві євсекції вимагали посилити політичний

контроль за кооперативами. Для посилення свого впливу в кооперативі, євсекції використовували практику витіснення з нього соціально неблагонадійних елементів, введення до керівних органів власних представників. Періодично організовувались перевибори активу. Під час перевиборів до керівних органів вводились комуністи та узгоджені з місцевим райкомом кандидатури політично лояльних кустарів.

Регулярно проводились і кампанії з перереєстрації кооперативних артілей з метою їх укрупнення та ліквідації класово-ворожих об'єднань. У грудні 1924 р. відбувся з'їзд уповноважених кустарно-промислових кооперативів Катеринославської губернії. На ньому був взятий курс на об'єднання однорідних артілей у більш великі з метою впровадження механізованих процесів і здешевлення собівартості виробленої продукції. З'їзд обрав раду губернської промислової кооперативної спілки, куди увійшли Геллер, Заславський, Єрухимович та ін. [4.953, с. 88]. Промислові артілі, на думку компартійних чиновників, мали стати вищою формою кооперування кустарів і сприяти побудові в пролетарській державі «суспільства цивілізованих кооператорів». 26-27 грудня 1925 р. у Житомирі відбувся 1-й окружний з'їзд товариств кустарів та ремісників-одинаків. У день відкриття голова Житомирського товариства кустарів Наумов у вітальній промові вказав на величезне значення з'їзду, який «закладе фундамент об'єднання кустарів всього Житомирського округу, що має колосальне значення у підвищенні їх економічного становища і підняття культурного рівня». Головним результатом з'їзду було створення окружного товариства кустарів та уніфікація структури периферійних товариств. Вони будувалися за виробничим принципом. При наявності в секції не менше 25 членів на чолі її створювалось бюро, яке безпосередньо підпорядковувалось правлінню товариства. При правліннях організовувались організаційна, культурна та економічна комісії, до їх роботи активно залучались кустарі активісти. Для регулярного зв'язку окружного правління з периферією вводилися платні посади двох відповідальних працівників. Таким чином, окружне товариство кустарів поступово набувало форм державної установи, яка покликана була здійснювати жорсткий контроль за розвитком кустарної промисловості на місцях. Враховуючи те, що основна маса членів товариств

складалася з євреїв, вся робота велася мовою ідиш. Кожне товариство мало штамп і печатку двома мовами – українською та ідиш [4.834, с. 98].

У травні 1925 р. відбулося розширене засідання ЦБ євсекції при ЦК РКП(б) за участю керівників євсекцій ряду губкомів КП(б)У. Одним із головних пунктів порядку денного цього засідання було питання про роботу з кустарями і ремісниками, а точніше – про шляхи їх кооперування. У прийнятій постанові говорилося: «Вважати нормальним ходом кооперування кустарів – організацію їх у кредитно-кооперативні товариства (позичково-ощадні), прагнути до їх подальшого розвитку шляхом усупільнення окремих господарських функцій, збутових і закупівельних у першу чергу, а також усупільнення праці» [4.953, с. 88]. Того ж місяця ЦБ євсекції прийняло постанову про роботу серед кустарів. Постанова дозволяла залучати до ощадно-позичкових кустарних товариств осіб, які раніше відносились до «нетрудових елементів» як ті, що використовували найману працю (у них працювали за наймом до трьох осіб) [4.786, с. 100].

До 1925 р. основними нормативними актами, що регламентували діяльність кустарів, були різноманітні циркуляри та вказівки. У 1925 р. ІХ Всеукраїнський з'їзд Рад доручив ВУЦВКа розробити законодавство, яке «сприяло б розвитку кустарного виробництва і полегшенню становища кустарів та робітників, зокрема, полегшення податкового обкладання цих категорій працюючого населення і всілякого сприяння розвитку промислової кооперації» [4.953, с. 89]. У тому ж році вийшли постанови союзного та українського уряду, що упорядковували правове поле виробничої діяльності кустарів, визначали пільги для кустарних кооперативів. Зміни, пов'язані з лібералізацією 1925 р. змінили соціальний склад товариств. У них з'являються службовці та заможні кустарі. Нерідко біднота виконувала в правліннях кооперативів лише представницьку функцію. Важливі рішення приймалися основними економічними донорами кооперативу.

Здійснюючи лібералізацію соціального складу кооперативів, компартійні органи одночасно посилювали фінансовий контроль за об'єднаннями. Відбувалися перевірки на виявлення «диких» та «фіктивних артілей. «Дикими» артілями називались кооперативи, які були зареєстровані в Кустспоживспілці, але не були під

її повним контролем. Під «фіктивними» влада розуміла кооперативи, які, використавши звільнення від податків в перший рік існування кооперативу, закривались, і через деякий час відновлювали свою роботу під іншою назвою та профілем діяльності. Існували артїлі, які поряд з офіційною продукцією виготовляли незареєстровані товари, що користувались особливим попитом серед населення. Так, за даними української євсекції, в містечку Судилков євреї трикотажної артїлі виготовляли разом з простирадлами також «неофіційні» талеси, які реалізовувались навіть у Москві. До революції в містечку існувало талесне виробництво, кустарі продовжили виготовлення талес і в радянську добу. Про нелегальне виробництво знали і керівники місцевої Кустспоживспілки, від якої артіль отримувала дефіцитні тканини [4.786, с. 358]. Контролювались і обігові операції та надходження від основних спонсорів єврейської кооперації – Єврейського колонізаційного товариства і «Агро-Джойнт». Позики та допомогу товариства стали отримувати через окружну споживчу спілку або через місцеве відділення державного банку. Більшість кооперативів мали слабку матеріальну базу і випускали продукцію низької якості. Вивіскою кооперації у 1921-22 рр. прикривалися багато приватних виробників, які зазнавали утисків від держави і прагнули кооперуванням змінити своє соціально-економічне становище. Після введення непу значна кількість комерсантів залишили кооперативи і відновили свій статус одноосібника.

Цікавим явищем в єврейській кооперації також була організація багатопрофільних кооперативів. На Київщині таких було 50 відсотків. Багатопрофільність допомагала колективам кооперативів орієнтуватися на ринку та виживати у тяжких умовах конкуренції з великими підприємствами. Такі кооперативи артільного характеру створювались інколи механічно з різного роду цехів. Наприклад, артіль «Прогрес» в м. Шпола (Київська губернія) включала виробництво мінеральних вод, цукерковий і ковбасний цехи та цех токарів, бондарів та шевців. В усіх цих цехах було зайнято всього 32 особи. Взагалі цей кооператив віддзеркалював масштаби розвитку кооперації в єврейському містечку [4.822, с. 97]. Загалом, за результатами Всесоюзного перепису кустарної промисловості 1928 року, мережа єврейської промислової кооперації була найбільш розгалуженою і

найчисельнішою серед усіх національних кооперативів. Всього членами кустарно-ремісничої промисловості в Україні були 154 496 осіб. З них 19 231 особа користувалася найманою працею і до радянської кооперативної системи занесена умовно. На 1 жовтня 1928 р. євреї склали 51,8% від кооперованих ремісників і кустарів етноменшин Української СРР [1.58, арк. 47].

У другій половині 1920-х рр. в ЦБ євсекцій відбувається процес поступового перегляду ролі єврейської кустарної кооперації. Керівництво євсекції наполягало на переорієнтації товариств виключно на виконання пропагандистських та культурно-просвітницьких завдань. В результаті таких змін поступово згортаються державні програми фінансово-економічної допомоги товариствам. Останні поступово відмовляються від самокредитування власного активу і купівлі сировини для незаможних кооператорів. Ці функції передавались кредитній та споживчій кооперації. З причини відсутності коштів так і не були реалізовані програми медичної та юридичної допомоги кооперативам. Втративши державну підтримку та пільги, товариства поступово залишають заможні кустарі. У кінці 1928 року Головне бюро євсекцій Української СРР виступило з ініціативою ліквідації кустарної кооперації. Проти виступило ЦБ Євсекцій, звинувативши своїх українських колег у правому ухильництві та потуранні заможним елементам. Загалом, до кінця 1920-х рр. кустарні кооперативи перетворюються на об'єднання некооперованих єврейських кустарів [4.786, с. 103]. Кооперативні об'єднання розглядалися компартійними органами як дієвий спосіб залучення національних меншин до активної громадської діяльності. При кооперативах створювались осередки масових громадських організацій та добровільних товариств, зокрема, Тсоавіахім, «Геть неписемність», «Войовничий безвірник» та інші. На початку 1920-х рр. до кооперування євреїв було залучено і товариство «Сетмас». Товариство допомагало євреям міст і містечок організувати кооперативи, кооперативні артілі. У Чернігові діяв кооператив різників, який забезпечував євреїв міста кошерним м'ясом [1.6, арк. 56]. Загалом було створено 62 кустарно-промислові артілі [4.779, с. 161]. За сприяння «Сетмасу» на початку 1920-х років в містах також створювались єврейські кустарно-профспілкові об'єднання кравців, шевців, ковалів [4.929, с. 172].

У 1928 р., за даними одного із радянських керівників А. Буценка, євреї у споживчій кооперації склали 4,4%, у кустарно-промисловій кооперації національних меншин – 49,8% [3.594, с. 30-31]. Станом на 1926 р. у лавах Одеської окружної кустарно-кооперативної спілки налічувалося 3380 євреїв. Євреї беззаперечно домінували у цій спілці, становлячи 76,3 % усіх її членів. Того ж року в артілях кустарно-промислової кооперації м. Первомайська 90 % становили євреї і ще 10 % – росіяни. Представників же інших національностей у спілці не було. У лавах кустарно-промислової кооперації м. Сталіно найбільше було євреїв – 67,5 % та росіян – 24,3 %. У Сумах в об'єднаннях кустарно-промислової кооперації перебували 102 євреї [1.48, арк. 4-5, 8-9].

У виробничих кооперативах євреї склали 23,7%, у кооперативах із постачання і збуту – 15%, у ощадно-позичкових національних товариствах – 76,7%, у трудових артілях – 7,5%, у артілях інвалідів – 22,1%. Найменше євреїв було залучено у сільськогосподарську кооперацію. У галузевих кооперативах вони склали менше одного відсотка [3.594, с. 30-31]. Згідно відомостей Всесоюзного перепису кустарної промисловості станом на жовтень 1928 р. у складі організацій кустарно-ремісничої кооперації налічувалося 135,2 тис. євреїв, що становило 51,8 % усіх членів кооперативних об'єднань такого типу [1.58, арк. 47]. Найбільше євреїв перебувало у складі кооперативних організацій, які діяли у місцях їх компактного проживання. Зокрема, на Вінниччині до кінця 1920-х рр. до кооперативів вступило 48,8 відсотка євреїв-кустарів [4.822, с. 97]. У Херсонській спілці кустарно-промислової кооперації наприкінці 1920-х рр. 81 % членів були євреями, у Черкасах із 2700 членів окружної кооперативної спілки 1700 склали євреї, у Мелітополі їх було 348 із 482 членів окружного спілкового об'єднання [1.56, арк. 137]. Наприкінці 1920-х рр. членами промислових кооперативів міста Кам'янця були близько 600 євреїв [1.64, арк. 23]. У період згортання непу багато єврейських кооперативних артілей почали розпадатися, але деякі з них стабілізувалися за рахунок вступу кустарів інших національностей. Однак переважна частина артілей поступово перетворилася на фіктивні кооперативні організації. Так, артілі зі збору утилю не переробляли вугілля. Вони стали прикриттям старих заробітків, пов'язаних із

посередницько-міновими операціями. У містечку Грузьку члени такої артілі їхали у село лише для проведення приватної торгівлі. Головним для них була не праця в артілі, а спекуляція, адже заробіток збирача утилю був невеликим – не більше як 50 крб. Те ж саме відбувалося й у багатьох інших містечках [4.822, с. 106].

На початку 1930-х рр. спостерігається тотальна пролетаризація тих єврейських кустарів-одинаків, які ще не були членами промислових кооперативних організацій і артілей. Вони потрапили під прогресуючий податковий тиск, що поставило кустарів, які перебували поза кооперативними об'єднаннями, на межу економічного знищення. За цих умов вони змушені були вливатися до складу згаданих організацій [4.1099, с. 349-351]. Відбувається і поступове одержавлення промислової кооперації, що спричинило поступову «совєтизацію» євреїв-кооператорів [4.947, с. 362-363]. 1931 р. рівень кооперування кустарів в єврейському середовищі був найвищим в республіці: із загальної кількості у 135 тис. кустарів було кооперовано 110 тис. З початком індустріалізації розпочався поступовий процес ліквідації кустарних кооперативів. Починається поступовий відтік єврейської бідноти з кооперативів до промисловості. Якщо протягом 1920-х рр. на заводи і фабрики прибули 18 тис. євреїв-випускників фабзавучів, то вже в 1930-1931 р. таких осіб було 10 тис. У 1931 р. уряд планував видати 29 тис. нарядів для забезпечення євреїв місцем роботи у промисловості та будівництві, причому за розрахунками частка євреїв-працівників повинна була перевищити питому вагу службовців. Отже, загальна частка кооперованих кустарів та робітників мала скласти близько 10% (150 тис. осіб), а спільна частка залученого до землеробства та промисловості єврейського населення становила б близько 20%. Такими були результати перебудови соціальної структури єврейства на 1931 р. і вони названі А. Глинським «колосальним досягненням», яке стало можливим лише в умовах радянської влади [4.1098, с. 199].

У 1930-ті роки, з початком індустріалізації, компартійні органи змінюють своє ставлення до єврейських кустарно-промислових кооперативів. Продукція єврейських кустарних артілей вже не могла конкурувати з більш дешевими фабрично-заводськими виробами. Низька продуктивність праці в артілях не дозволяла їх членам отримувати належну заробітну плату. Тому кооперовані кустарі

поступово залишають артілі. Частина перетворюється на робітників, частина переходить на становище індивідуальних виробників. 1935 р. у Вінницькій області чисельність кооперованих кустарів зменшилась до 41,2%, а на кінець 1930-х років – до 15%. [4.1074, с. 19].

Товариства взаємодопомоги, створені в середині 1920-х р., виконували роль основного пропагандиста компартійних досягнень на національній ниві серед єврейської містечкової бідноти. Їх основним економічним завданням в межах політики радянзації єврейського населення було залучення декласованої бідноти до продуктивної праці і лише потім перед ними ставилось завдання організації матеріальної і фінансової допомоги незаможним. З моменту створення товариств, в основі їх діяльності лежав принцип взаємодопомоги, а не притаманна містечковому єврейству філантропія. Члени товариств повинні були вносити внески як у кооперативі, це давало їм право користуватися економічними (короткотермінові безвідсоткові позики) і соціальними пільгами (отримання дешевшої медичної і юридичної допомоги, звільнення від оплати за навчання дітей в школі). Крім того, товариства взаємодопомоги повинні були заохочувати євреїв можливістю отримати пільги при купівлі палива, а також доступу до громадських пасовищ. Однак застосування диференційованого підходу до формування товариств призвело до порушення кооперативного принципу. Головною ознакою відмови від цих позицій стало звільнення бідноти від сплати членських внесків. Упродовж 1920-х рр. у містах і містечках Правобережної України функціонувало «Товариство допомоги бідним і декласованим євреям». Це громадське об'єднання дбало про подолання безробіття у середовищі єврейської людності. Для безробітних силами товариства організовувалися спеціальні виробничі майстерні [1.62, арк. 4-5]. 1927 р. у м. Зінов'ївську євреями було створено громадську організацію, яка мала назву «Громада допомоги». Товариство об'єднувало близько 500 осіб єврейської національності. Його головною метою було надання матеріальної допомоги нужденним євреям міста та округи. Ідучи у розріз з політикою місцевих компартійних органів, товариство досить швидко було ліквідоване [2.542, с. 171]. 1926 р. діяло близько 300 кас взаємодопомоги, які надавали позики дрібним

ремісникам і нараховували 85 тис. членів. Каси взаємодопомоги залежали від державних банків і могли бути закриті в будь-який момент в разі порушення умов банківських договорів [4.1074, с. 5]. Розвивалась і мережа допомогових товариств, які працювали по лінії кустарної промисловості. За даними Наркомсоцбезу в 1931 р. у прикордонній смузі Правобережної України в системі товариства «Допомоги» діяло 415 підприємств, на яких працювало 8768 осіб, з них 7453 євреї [1.149, арк. 34]. Для контролю за товариствами взаємодопомоги влада створювала відповідні контролюючі органи. Так, товариствами взаємодопомоги на Волині опікувалася окружна інспектура управління соціального забезпечення [1.40, арк. 143].

Отже, не дивлячись на відхід від принципу взаємодопомоги, товариства відрізнялись від Єврейського громадського комітету (Євгромадкому), що існував в 1920-1924 рр. і надавав допомогу єврейському населенню та діяв на принципах філантропії. Містечкові товариства взаємодопомоги прагнули побудувати власну незалежну систему фінансової діяльності, створивши комерційні організації, прибуток від яких розподілявся між бідними верствами єврейського населення містечка, і підприємства, на яких могли б працевлаштуватися єврейські бідняки. Сільськогосподарські єврейські артїлі були єдиними за формою кооперативами, які створювались за цілковитого сприяння компартійних органів за етнічним принципом. Всі інші кооперативні об'єднання, де брали участь євреї були інтернаціональними. Однак кооперація в містечках мала етнічну специфіку, пов'язану з перевагою євреїв серед жителів містечок. У результаті цього в кооперативах зберігались єврейські національні традиції та обрядовість. Зокрема, багато кооперативів не працювали в суботу і на релігійні єврейські свята. Листування з державними органами кооперативи, в яких переважали євреї, вели мовою ідиш.

6.2. Прокомуністичні громадські об'єднання.

Ліквідовуючи єврейські громадські об'єднання, компартійні органи на їх місці створювали громадський «сурогат» у вигляді організацій, які з моменту реєстрації перебували під жорстким партійним контролем. Крім того, компартійна влада

намагалася залучити євреїв до участі у функціонуванні тих громадських об'єднань, які були створені з її ініціативи. Це стосувалося єврейських кооперативів, масових добровільних товариств та профспілок – громадських об'єднань, які мали обслуговувати потреби компартійної номенклатури.

Компартійні органи на початку 1920-х рр. намагалися перетворити єврейські міжнародні товариства у підконтрольні організації, які втратили статус самостійного політичного гравця в єврейському середовищі України. Тому в зазначений період були непоодинокі випадки застосування проти відділень закордонних добровільних товариств методів революційної законності, через їх «націоналістичний» характер та саботаж радянського будівництва серед єврейського населення України. Як правило, відділення та комітети закривались, а їх майно передавалось на баланс місцевих євсекцій.

Канали впливу влади на населення місточок були вкрай обмеженими. Бідна частина єврейського населення залишалась політично пасивною і повагою серед іншого єврейства не користувалась. Її не можна було використовувати при веденні пропаганди серед містечкового єврейства. Обмежений вплив на містечкових євреїв мали і пробільшовицькі масові добровільні товариства. Їх членами були майже виключно місцеві єврейські комуністи, комсомольці та члени профспілок. Прокомуністичні громадські об'єднання брали активну участь у советизації єврейського містечка. Зокрема, добровільні товариства вживали заходів із залучення представників єврейської громади до організації виборів міських рад. При цьому проводилась відповідна агітаційно-пропагандистська робота. Активісти прокомуністичних громадських об'єднань також спрямовували свої зусилля на недопущення проведення агітації під час виборів до рад представниками єврейського духовенства, які мали значно більший вплив на єврейську громаду, ніж місцеві комуністичні об'єднання [3.609, с.36-37].

Компартійні органи одразу після окупації України в 1918 р. розпочали роботу зі створення прокомуністичних єврейських громадських об'єднань, які повинні були замінити собою систему національного громадського руху, що існувала.

Однією з перших пробільшовицьких громадських організацій стала Спілка єврейських трудящих мас («Сетмас»). Вона була створена влітку 1919 р. [1.117, арк. 1]. Базою для створення Сетмасу стали так звані «народні ради» єврейської бідноти, які створювались більшовиками на підконтрольній їм території України на початку 1919 року. Народні спілки були об'єднані в єдину спілку «червоним рабином» Авраамом-Яковом Житником за сприяння Київського губкому більшовицької партії [1.117, арк. 2]. Статут товариства передбачав поширення серед єврейських трудящих комуністичних ідей і радянської влади, залучення євреїв до радянського будівництва шляхом створення мережі артілей, сільськогосподарських комун та інших колективних форм господарювання. Окремо товариство декларувало боротьбу з непродуктивними заняттями євреїв містечок та створення у їх середовищі кустарної кооперації [1.6, арк. 5]. У члени товариства приймалися лише ті євреї, які, згідно Конституції, мали виборчі права, тобто євреї-незаможники [1.120, арк. 16].

Під час окупації Києва денікінськими військами в серпні 1919 р., а згодом і військами Директорії Сетмас переїхав до Білорусії. Центральний комітет товариства було перенесено до Москви [1.117, арк. 2].

Після повернення в Україну більшовиків, керівні органи товариства переїжджають до Києва. До складу керівних органів Сетмасу вводяться представники Єврейської Комуністичної партії та КП(б)У [1.162, арк. 84-85]. Осередки товариства створюються в Києві, Кременчуці, Полтаві, Прилуках, Пирятині, Катеринославі. У Києві, Чернігові, Полтаві осередки Сетмасу об'єднували 400-500 осіб. Товариство проводило активну пропагандистську роботу серед єврейських незаможників та «напівпролетарського елементу», закликаючи до переходу від паразитичної праці до соціалістичного будівництва. Товариство за сприяння Євсекцій видавало газету «Горевание» та «Єврейская беднота» [1.53, арк. 14]. Організуються «недільники», на яких члени товариства та євреї, що підтримують їх працюють на будівництві [1.117, арк. 3]. У лютому 1921 р. на Першій Всеросійській конференції Сетмасу було визначено нову мету і завдання товариства. Метою організації визначалась діяльність, направлена на покращення матеріального становища єврейської громадськості. Основним завданням

товариства з'їзд визначив організацію допомоги тим верствам релігійного єврейського населення (напівпролетаріям), які під час революції втратили засоби до існування. В економічній сфері товариство прагнуло всіляко сприяти аграризації містечкового єврейства на колективістських засадах та залучати єврейських кустарів й дрібних торгівців до промисловості. У політичних питаннях Сетмас декларував підтримку більшовиків та виступав за боротьбу з кулацьким елементом, буржуазно-клерикальними рухами [1.117, арк. 4].

На початку 1920-х рр. Сетмас став масовою організацією, яка користувалася значною популярністю серед єврейських кустарів. Товариство об'єднувало 72 місцеві організації. У 1920 р. Вітебське і Смоленське відділення нараховувало 800 чоловік, Гомельське – 600, Київське – 400-500 [1.120, арк. 16]. Це можна пояснити тим, що її члени звільнялись від примусових робіт, в той час «позбавленці» примусово направлялись більшовиками на громадські роботи. В цьому питанні члени товариства прирівнювались до членів профспілок, мобілізація яких відбувалась у відповідності із затвердженим графіком. Виконував Сетмас також посередницькі функції у стосунках єврейського населення і влади: допомагав доставляти скарги на діяльність місцевих адміністративних органів вищим інстанціям і навіть доставляв їх до Москви. Майже у кожному населеному пункті, де проживали євреї, члени спілки організовували професійні секції шевців, кустарів, а також сільськогосподарські артілі. У Чернігові осередком товариства було створено кооператив різників, що забезпечував євреїв міста кашерним м'ясом [4.842, с. 208]. Сетмас також брав участь у організації єврейських сільськогосподарських колективів.

Товариство було централізованою організацією. Керівництво місцевими відділами, які в свою чергу, керували секціями, здійснював Центральний комітет, при якому працювали відділи пропаганди, економічний, інформаційно-організаційний. На початковому етапі фінансування потреб організації взяв на себе радянський уряд, але пізніше припинив субсидіювання. Сетмас продовжувала існувати за рахунок фінансової підтримки Агро-Джойнта. Він утримував 62 кустарно-промислових і 39 сільськогосподарських артілі [4.929, с. 171-173]. У

серпні 1920 р. співпрацюючи з Євгромадкомом, товариство отримало від Джойнт для облаштування єврейських ковальських артілей 75 тис. крб. [1.327, арк. 54зв.]. Поступово діяльність спілки почала все більше узгоджуватись із політикою радянського уряду, що спричинило до зміни керівництва. Діяльність товариства у багатьох питаннях співпадала з політикою керівництва Центрального Євкому. Програма товариства про «продуктивізацію» і аграризацію єврейства з метою покращення його економічного становища відповідала поглядам євсекцій. Діманштейн вказував у статті, опублікованій в газеті «Дер штерн» 24 квітня 1920 р., що при боротьбі з єврейською спекуляцією необхідно попередньо втягнути єврейські «нетрудові елементи» у виробництво, хоча б в міські комуни та артілі. Важливим для євсекцій було також те, що Сетмас проводив роботу серед малодоступних для агітації груп єврейського населення, використовуючи для цього синагогу, закриту для євсекцій [4.786, с. 62]. Активісти Сетмасу на початку 1920-х рр. відкривали у середовищі єврейського населення міст і містечок України клуби, бібліотеки, «народні університети» та інші культурно-просвітницькі установи. У цій сфері діяльність «Сетмасу» координувалася Народним комісаріатом освіти УСРР [1.6, арк. 4]. Така діяльність поєднувалася з поширенням атеїзму у середовищі єврейського населення українських міст, із виробленням «пролетарської самосвідомості» [1.117, арк. 2]. Товариство вживало заходів щодо поширення комуністичних ідей у середовищі єврейського населення міст і містечок Української СРР, популяризації політики компартійної влади серед українських євреїв, вело агітацію проти дрібної торгівлі та посередницької діяльності як «буржуазного способу життя» тощо. Всі ці заходи перебували в рамках реалізації провідного завдання цього громадського об'єднання – «пролетаризації» єврейського населення [1.6, арк. 56]. Долучалося товариство і до надання економічної допомоги єврейству України. За кошти товариства відкривались навчально-консультаційні пункти, де євреї вивчали основи економічних знань та могли отримати консультації щодо питань господарсько-виробничого характеру тощо [1.117, арк. 2]. Разом з тим євсекції розглядали Сетмас як свого конкурента в єврейському середовищі у стосунках з іншими провладними об'єднаннями. Компартійна влада розпочала

боротьбу проти товариства. У березні 1920 р. головному комітету товариства було поставлено на вид за прийняття в його члени соціально неперевіраних осіб і вказано, що в березні місяці цим елементам «не видавати трудові картки, щоб припинити можливу спекуляцію ними» [4.741, с. 71]. Доволі довго розглядалось у ЦК КП(б)У питання виділення субсидій. Тільки влітку 1920 р. постановили виділити товариству 500 тис. крб. допомоги і вирішити питання про необхідність його існування. Розпочалася дискусія серед керівництва Наркомнацу. У жовтні 1920 р. було прийнято рішення ЦБ євсекції при ЦК РКП(б) про відмову у фінансовій підтримці товариства з причин передачі всієї агітаційно-пропагандистської справи єввідділу наркомнацу. Вся організаційно-пропагандистська робота на місцях мала передаватись місцевим євсекціям [4.741, с. 71]. У листопаді 1922 року відбувся судовий процес проти керівництва одного з кооперативів спілки, яке звинувачували у завданні збитків державі. Незважаючи на репресії з боку влади, товариство продовжувало роботу до кінця 1923 р. У Києві в січні 1923 р. ним було створено дві каси взаємодопомоги для єврейських робітників [4.822, с. 98]. У кінці 1922 р. євсекції розпочали кампанію з дискредитації товариства. Було змінено керівника. Ним став колишній член Поалей-Ціон Ш. Жидовецький, а засновник Сетмасу «радянський рабин» Житник у лютому 1923 р. емігрує до США. Від товариства відділяється група активістів, яка створює товариство Сетмас. У Києві Сетмас нараховував близько тисячі членів. Протидія євсекцій, а також діяльність євгромадкому призвели до ліквідації Сетмасу 1923 р. [4.929, с. 172].

Організацію радянської культурної роботи серед єврейського населення здійснювало створене у 1926 р. товариство допомоги єврейській культурі «Гезкульт». Головним завданням товариства була популяризація серед працюючих єврейських мас завдань та досягнень радянської влади. В основі діяльності Гезкульту в галузі літератури і мистецтва була пропаганда марксизму-ленінізму як основного філософського напрямку розвитку радянської культури. Осередки товариства утворювалися в окружних містах при клубах та сільбудах. У Волинській окрузі на кінець 1927 р. існувало 4 осередки Гезкульту, які об'єднували 110 чоловік. Осередки активно проводили антирелігійну пропаганду, розповсюджували серед

місцевого єврейства радянську пресу і літературу мовою ідиш [1.423, арк. 18]. Особливо плідно відділення Гезкульту працювали у Вінниці та Кам'янці, влаштовуючи вистави, допомагаючи поповнювати фонди єврейських бібліотек. У Вінниці функціонували єврейська капела і драматична студія, які об'єднували навколо себе місцевих артистів. Драматична студія утримувалася на громадські кошти. Уваги до неї з боку влади не було, тому артисти в 1928 р. переїхали до Києва і Москви [4.943, с. 49].

Одним з найбільш впливових громадських об'єднань радянського єврейського жіноцтва у 1920-ті рр. були жіночі відділи при Комітетах КП(б)У, які створювалися по всій території Української СРР згідно з більшовицькою концепцією залучення до радянського будівництва усіх верст тогочасного суспільства, а також комуно-фемінізацією національного жіноцтва колишньої Російської імперії. Згідно з офіційною концепцією більшовицької партії соціальну роботу, спрямовану на покращення становища материнства та дитинства, повинні були очолити і координувати спеціальні органи – жіночі відділи при партійних комітетах різних рівнів. Керівним органом у сфері жіночої політики в Україні був жінвідділ ЦК КП(б)У, який очолювала В. Майорова. Жінвідділи працювали у більшості міст України. На початку 1920-х рр. до їх складу входили представниці КП(б)У, ВЛКСМ, ЄКП та ЄКСМ. Зокрема, в Полтавській губернії у жовтні 1920 р. до складу місцевого губжінвідділу входили дві представниці місцевого союзу ЄКП [1.162, арк. 22]. Метою жінвідділів різного рівня була оголошена необхідність підйому політичної свідомості жінок та прищеплення їм пролетарського способу життя. Учасниці руху жінок-делегаток брали активну участь у роботі відділів соціального забезпечення, праці, народної освіти та охорони здоров'я [4.825, с. 3]. Керівництвом жінвідділів були передбачені наступні заходи активізації пропагандистської роботи серед єврейських жінок: видання пропагандистських матеріалів мовою ідиш, спілкування активісток з тими єврейськими жінками, які не розмовляли російською мовою. Характеризуючи особливості пропагандистської роботи керівник єврейського більшовицького жіночого руху М. Фрумкіна зазначала: «Потрібно заговорити з нею на її рідній мові, для цього потрібно підійти до неї близько,

дознавшись особливості її життя. Треба... знайти пов'язаних з нами жінок-робітниць, матерів, домогосподарок, які дійсно могли б достукатися до темної, відсталої, недосвідченої і зараженої релігійними та міщанськими забобонами, яка перебуває під буржуазним впливом єврейської працівниці» [4.825, с. 5].

Представниці єврейських жінвідділів спільно з інструкторами комосередків по роботі з єврейськими робітницями організовували раз на два тижні збори єврейських жінок на підприємствах та за місцем проживання, спільно проводили агітаційно-пропагандистські кампанії, перевіряли роботу дитячих та культурно-освітніх єврейських установ. Так, за результатами перевірки дитячого майданчика в місті Пирятині на Полтавщині було виявлено відсутність пристосованого приміщення для занять з дітьми в холодну пору року, а також відсутність гігієнічної та постільної білизни [1.162, арк. 10].

Жінвідділи були закриті по всій Україні спеціальним рішенням у 1929 році в зв'язку із «відсутністю подальшої необхідності боротьби жінок за рівноправ'я». На початку 1930-х рр. компартійні органи оголосили про те, що рівність чоловіка та жінки стала суспільною реальністю і подальша боротьба за емансипацію жіноцтва в Радянському Союзі зайва. Закриття жінвідділів та інших єврейських громадських об'єднань було ретельно сплановано, воно супроводжувалось репресіями та переслідуваннями жінок-активістів та на довгі роки позбавило єврейські жіночі організації їх незалежного характеру [4.825, с. 7].

Одночасно зі створенням мережі підконтрольних компартійним органам єврейських національних товариств, більшовицьке керівництво намагалося залучити євреїв до системи новостворених радянських профспілок. Особливістю створення єврейських груп та секцій у радянських галузевих профспілках на початку 1920-х рр. була наявність великої кількості євреїв-кустарів та ремісників, які проживали у містечках Правобережної України і не були інтегровані до промисловості. 1924 р. єврейське робітництво складало лише 14-20% від загальної чисельності єврейського населення міст та містечок. При цьому слід врахувати, що в містечках Правобережної України робітники складали менше 10%. У той же час у містах проживало 77,4% євреїв [4.1099, с. 332, 335]. На думку В.С. Орлянського, уже на

початку 1920-х рр. у радянських профспілках євреї мали доволі значний відсоток членства, особливо у великих промислових містах центру та сходу України [4.953, с. 91]. Із 319 делегатів II-ї Всеукраїнської конференції профспілок, яка проходила у січні 1922 р., 183 були євреями [4.911, с. 97]. Євреї були представлені на всіх профспілкових рівнях. Наприкінці 1922 р. 55,5% працівників президій губернських профспілкових рад (губпрофрад) були євреями. З-поміж делегатів III-ї Всеукраїнської конференції профспілок, яка проходила в травні 1923 р., було 47 євреїв. Євреями були 27,8% учасників II-го Всеукраїнського з'їзду профспілок [4.911, с. 106-108]. На 5-му Губернському з'їзді профспілок промислово розвинутої Катеринославської губернії, який проходив у травні 1923 р. з 249 делегатів – 60 були євреями [2.540, с. 50].

З середини 1920-х рр. компартійні органи розпочали кампанії, направлені на економічне оздоровлення єврейського містечка. Державна політика передбачала ряд заходів по залученню єврейських кустарів і ремісників до промислового виробництва та створення у містечках кустарної промисловості. 1925 р. компартійне керівництво у резолюції IX з'їзду КП(б)У визнало необхідність залучення єврейської містечкової бідноти до промислового виробництва. 3 травня 1927 р. постановою РНК СРСР «Про кустарно-ремісничу промисловість і промислову кооперацію» компартійні органи визначили необхідність повного «кооперування» єврейських ремісників-кустарів. Постанова стала фундаментом стрімкої пролетаризації міського єврейського населення України [4.1099, с. 349-350]. Єврейську молодь стали залучали до технічних шкіл і промислових училищ, що створювались при підприємствах для їх поповнення кваліфікованим робітництвом. Частина євреїв ще на початку XX ст. працювала на підприємствах українських промислових губерній і була зрусифікованими пролетарями. Крім того на національний склад робітництва вливала і політика коренізації, розпочата в Україні у 1923 р. Євреїв-членів профспілок стали залучати до керівних профспілкових органів. Станом на 1 травня 1924 р. євреї склали 30,7% апарату окружних відділень профспілок і 33,6% працівників апарату Центральних правлінь профспілок [4.685, с. 49].

Одночасно лави радянського робітництва поповнювали і представники інших національностей, які проживали в Україні. Якщо проаналізувати дані П.М. Бондарчука про національний склад профспілок другої половини 1920-х рр., можна зробити висновок про поступове зниження масової частки євреїв у профспілковому апараті пропорційно національному складу населення українських міст у зазначений період. Станом на 1 січня 1926 р. євреї склали 11,8% членів Всеукраїнської ради профспілок, 26,8% членів обласних рад професійних спілок і 24,8% членів Всеукраїнських комітетів профспілок, 27,5% працівників окружних відділень. Станом на 1 травня 1928 р. чисельність євреїв у керівних органах профспілок зменшилась: до 4,5% – у Всеукраїнській Раді профспілок, до 22% – у обласних радах, до 16,6% – у ВУКах і до 23,2% – у окружних відділеннях профспілок. Серед працівників заводських та міських комітетів профспілок євреї у цей час становили 26,5% [4.685, с. 53, 61].

Чисельність євреїв у профспілках залежала і від галузі промислового виробництва. На деяких підприємствах шкіряної і кустарної промисловості частка євреїв у заводському профспілковому апараті досягала 66,5% [4.911, с. 100]. Однак у профспілці транспортних працівників та працівників зв'язку у травні 1926 р. євреї склали лише 3,9 % [4.685, с. 87]. Звітні цифри про чисельність євреїв у профспілках залежали і від регіону подання звітності. Якщо у Дніпропетровській окрузі відсоток єврейських робітників членів профспілок складав станом на травень 1926 р. 11,4% [4.978, с. 74], то на Київщині чисельність єврейського профспілкового робітництва становила 25,7%, а в наступному році досягла 26,2% [4.973, с. 53]. У м. Бердичеві 2,5 тис. євреїв були членами профспілок. У місті існували швейна, будівельна профспілка та профспілка шкірників [1.500, арк. 261]. На Поділлі у 1923 р. євреї мали абсолютне домінування у спілці швейників – 98%, друкарів – 90%, спілці шкірників єврейські робітники склали 72%. Дані профспілки належали до кустарної промисловості, де євреї мали значну перевагу над кустарями інших національностей. Крім того дані професії завжди вважалися єврейськими і тут спрацьовувала корпоративна національна єдність. Загалом, у профспілковому апараті регіону у середньому близько 27% працівників були євреями [4.944, с. 208].

Отже, у травні 1926 р. євреї становили 12% членів в індустріальних профспілках Української СРР, а загалом в українських профспілках євреї склали 12,8%. 1929 р. в індустріальних спілках євреїв було 11,3%, у профспілках загалом – 11,7% [4.841, с. 127]. Варто відзначити, що зростання кількості робітників з-поміж числа євреїв не зменшувало напруги у їх взаєминах із робітництвом інших національностей. Так, є свідчення поширеності антисемітизму у робітничому середовищі Полтавщини у 1924 р. [1.142, арк. 105]. Відповідно до політики коренізації індустріальні профспілки у 1920-х рр. здійснювали діловодство мовою ідиш. Профспілкове керівництво закликало місцеві профспілкові організації звертати увагу на забезпечення єврейського робітництва літературою та періодичними виданнями рідною для них мовою. Так, у 1928 році III-й міжспілковий окружний з'їзд профспілок Волинської округи прийняв резолюцію про посилення ідеологічної і політично-пропагандистської роботи серед національних меншин рідною для них мовою [2.570, с. 26]. На Київщині 1927 р. поряд із українською та російською мовами, мовою діловодства керівних органів профспілок працівників легкої промисловості була мова ідиш. У Білій Церкві клуб працівників легкої промисловості організовував культурно-освітні заходи українською, російською та єврейською мовою. Для єврейських робітників на ідиш видавалася стінгазета, проводились культурно-мистецькі вечори. У бібліотеці для єврейських робітників було організовано куточок єврейської книги [2.516, с. 20].

Збільшення присутності євреїв у профспілках припадає на початок кампанії з індустріалізації промисловості кінця 1920-х – початку 1930-х рр. Посилюється тиск на кустарну промисловість, у містах створюються державні фабрики і заводи, що спричиняє до переходу кустарів на новостворені підприємства [4.822, с. 104-105, 107]. Збільшення частки євреїв, зайнятих на виробництві на початку 1930-х рр., демонструють статистичні звіти про національний склад легкої промисловості Української СРР. Так, якщо у 1922 р. працівниками легкої промисловості були 3,9% євреїв, а в 1929 р. їх чисельність навіть зменшилась до 3,8% (за рахунок кустарної промисловості), то в 1934 р. уже 8,8% євреїв працювало на підприємствах легкої промисловості [4.953, с. 29, 97].

Ставлячи за мету соціально-економічну інтеграцію містечкового єврейства до радянської економічної системи, компартійні органи на початку 1920-х рр. розпочали кампанію із залучення євреїв до промисловості та сільського господарства. 25 вересня 1925 р. Президія ЦВК Радянського Союзу зареєструвала положення про діяльність державного органу зі сприяння аграризації радянських євреїв – Комітету при Президії Ради національностей ЦВК Союзу РСР з землеоблаштування трудящих євреїв (КОМЗЕТ) [1.33, арк. 23]. Сприяти реалізації зазначених перетворень мало Товариство по земельному облаштуванню трудящих євреїв у СРСР (ТЗЕТ). Товариство було створено у грудні 1924 року [1.456, арк. 2]. Перше організаційне засідання ТЗЕТу відбулося 17 січня 1925 р. в Москві. На засіданні було обрано перше правління товариства. Правління очолив Ю. Ларін, а його заступником було обрано А. Брагіна. До правління увійшли 92 особи. Було створено і контролюючий орган товариства – ревізійну комісію в складі 10 осіб. Крім цього обрали і президію ТЗЕТу, яку очолив Я. Свердлов. До президії увійшли С. Діманштейн, Я. Свердлов, Ю. Гольде, І. Каганов, І.Сударський, А. Мережін, Я.Кантор та інші [4.771, с. 147]. Товариство мало поповнити когорту добровільних громадсько-політичних організацій, що допомагали б втілювати в життя політику пролетарського інтернаціоналізму в районах компактного розселення єврейської меншини. Товариство належало до групи неспецифічних громадських організацій, для яких пропагандистська та агітаційна діяльність носила похідний характер і доповнювала завдання у фінансовій, матеріально-технічній допомозі містечковому єврейству та переселенським осередкам. Спектр завдань, які покладались на товариство, включав у себе ідеологічну допомогу партійному режиму. А саме, через товариство мало здійснюватись виховання єврейського населення в дусі більшовицької ідеології, вестися підготовка кадрів, які мали стати провідниками більшовизму серед єврейських переселенців, провадити більшовицьку культурну експансію на різні соціальні групи єврейського містечка. Роботу ТЗЕТу мала контролювати євсекція при ЦК ВКП(б). Працівники товариства отримали статус державних службовців, котрих призначали та звільняли за вказівкою влади. У правління ТЗЕТу «для вірного розуміння лінії партії» ввели радянських партійних та

державних діячів – голову президії ЦВК М. Калініна, наркома зовнішньої торгівлі Л. Красіна, наркома іноземних справ Г. Чичеріна і його заступника М. Литвинова [4.805, с. 215].

Радянський режим, створюючи добровільне товариство з питань переселення, прагнув досягти тотального контролю над життям єврейської громади містечок України, висуваючи при цьому більш благородну для світової громадськості мету. А саме, за статутом, метою діяльності товариства визначався перехід трудящих євреїв СРСР і, зокрема УСРР, до сільськогосподарської праці, а також зміцнення розвитку землеробства серед єврейських трудящих. Товариство мало надавати агрокультурну, матеріальну та юридичну допомогу євреям, які бажають займатися землеробством, а також новоствореним єврейським землеробським комунам, артілям, створюючи для цього відповідні установи та підприємства. Згідно статуту, ТЗЕТ повинен був практично втілювати в життя політику Наркомзему та КОМЗЕТу, в першу чергу в плані співробітництва з іноземними єврейськими добровільними організаціями, що діяли на той час в СРСР і УСРР – ТРТ, Агро-Джойном, АРА, ЕКТ та ін. [1.24, арк 4].

Крім вирішення фінансових завдань, ТЗЕТ повинен був також популяризувати ідею залучення єврейської бідноти до переселення серед робітників, службовців, селян інших національностей. Прикриваючись ідеями популяризації переселення, товариство отримало завдання вести боротьбу з «ворожою агітацією, що ведуть шовіністичні одиночки та групи проти радянської влади та переселення». Товариство мало боротися із сіоністами та іншими націоналістичними угрупованнями, вести боротьбу з чорносотенцями та петлюрівцями, що намагаються спекулювати серед радянських громадян на пережитках антисемітизму.

Товариство швидкими темпами стало створювати вслану мережу відділень та осередків. Відкривались представництва товариства і за кордоном. У Берліні та Лондоні – групи допомоги ТЗЕТу, в Йоханесбурзі – Єврейський колонізаційний фонд (ЄКФ); Буенос-Айресі і в Ризі – ОСЕК, в Лондоні – Об'єднаний фонд сприяння єврейській колонізації Росії, в Тель-Авіві – Палестинське товариство допомоги єврейському землеробству в Радянському Союзі (Агру).

У 1925 р. влада на допомогу Всесоюзному ТЗЕТу, створює філію товариства в Україні. Філію очолив Л. Ніколаєвський, до першої президії увійшли А. Брагін, І. Каганов, Я. Левін, О. Соловейчик та інші. [4.782, с. 88-89] Статут Всеукраїнської філії був зареєстрований НКВС УРСР 3 квітня 1925 р. [4.874, с.44] Згідно із статутом товариства його членами могли бути будь-які особи старші 18 років, що не мали судимості (це дозволило вступати до товариства позбавленим політичних прав т.з. позбавленцям), а також юридичні особи – колективи підприємств, установ і організацій, крім релігійних громад та політичних партій. Керівництво Всеукраїнським ТЗЕТом та його місцевими відділеннями здійснювало Правління товариства і його місцевих філій, ревізійні комісії, які обиралися та створювалися під час з'їздів представників осередків товариства в округах. Крім того, проходили збори місцевих організацій товариства і з'їзди представників. На з'їздах проходило обговорення і вирішення всіх основних питань, що входили до переліку завдань товариства і були записані до статуту, вибори керівних органів на період до наступного з'їзду, затвердження звітів, вирішувалось питання ліквідації товариства і його місцевих філій [1.24, арк 7]. Справами товариства в цілому завідувало центральне правління Всесоюзного ТЗЕТу. Йому підпорядковувалось українське товариство. Центральне правління обиралося з'їздом представників всіх республіканських філій. За статутом, правління скликало і встановлювало строки проведення з'їздів і загальних зборів, впроваджувало в життя усі постанови з'їздів і загальних зборів, вело звіти, кошторис та розробляло плани діяльності відділень товариства на різних рівнях, здійснювало прийом грошових платежів згідно кошторису і постанов з'їздів і загальних зборів [1.24, арк 6]. До управлінської структури належали і ради товариства та його місцевих філій. Ради здійснювали загальний нагляд за веденням справ товариством, попередній розгляд його програми і кошторису, а також контроль за виконанням програми діяльності товариства і його місцевих відділень після їх затвердження з'їздом і загальними зборами. Ради надавали дозвіл на виділення коштів правлінню для фінансування діяльності товариства [24, арк 11]. На першому засіданні ради товариства головою ради Всеукраїнського ТЗЕТу було обрано Вольфа, його заступником професора

Зільбергера від Одеського ТЗЕТу і професора Зороховича від Харківського ТЗЕТу [1.108, арк 3].

На першому з'їзді Всеукраїнського ТЗЕТу, який проходив у кінці 1925 р., було створено ряд комісій товариства. Зокрема, організаційну, фінансову, культурну та ревізійну [1.108, арк 5]. Організаційна комісія проводила пропагандистську роботу в плані залучення до товариства нових членів, створення відділень ТЗЕТу в районах та округах, вела боротьбу проти антирадянських та націоналістичних елементів, організовувала випуск агітаційних матеріалів, фінансувала видання радянських газет єврейською мовою. Культурна комісія здійснювала загальнокультурну та медичну допомогу єврейським переселенцям: будівництво та утримання шкіл, підготовку вчителів та лікарів, організацію дитячих майданчиків; крім того, ще й проведення антирелігійної роботи, пропаганду досягнень радянської влади. При комісіях товариства діяли секції Всеукраїнського ТЗЕТу [1.108, арк 25]. Контроль за фінансовою діяльністю товариства на всіх рівнях здійснювали ревізійні комісії.

Первинною ланкою товариства був осередок ТЗЕТу. Осередки створювались на підприємствах, установах, клубах, кустарних організаціях, при інших товариствах. Осередки об'єднували навколо себе жителів міст і містечок єврейської національності, а також червоноармійців, селян і інтелігенції [1.112, арк 11].

Протягом 1925-1926 р. Всеукраїнський ТЗЕТ проходив процес становлення. Протягом двох років оформилась структура і мережа осередків товариства. Товариство заповнило своїми осередками практично усю територію тогочасної України. На кінець 1928 р. у 30 округах діяло 968 осередків, що об'єднували 93,5 тис. чол. [1.107, арк 147] Цьому сприяло проведення значної агітаційно-пропагандистської роботи. Всеукраїнський ТЗЕТ тиражував ряд спеціальних видань де замальовувалася «ідилія» переселенського життя на землях, виділених тзетівським організаціям. За дорученням Одеського окружного правління ТЗЕТу, редакція місцевої газети «Одеський робітник», що виходила єврейською мовою, підготувала окремий інформаційний номер про завдання, структуру та діяльність товариства [1.112, арк 16]. Однією з форм ТЗЕТ-пропаганди були місячники ТЗЕТу. Для проведення місячника в кожному районі створювалися місцеві комісії, до складу

яких залучалися представники комсомолу, профспілок та інших громадських об'єднань. Під час перебігу місячника в Уманський окрузі упродовж листопада-грудня 1928 р. було задіяно 1382 активісти, розповсюджено 1400 примірників різноманітної агітаційної літератури і проведено до дев'ятнадцяти загальних зборів на підприємствах та установах [1.111, арк 60-61].

На початковому етапі товариство було виключно єврейською організацією, але з 1929 р. воно перетворюється в інтернаціональне за складом об'єднання. Партійні функціонери в гонитві за цифрами збільшували чисельність товариства, записуючи до його складу українців, росіян, болгар, займалися і просто приписками. Вже в 1929 р. чисельність Київської організації зросла на 33 % і налічувала 16256 членів, із яких лише 39,7 % були євреями [1.106, арк 8]. Сумська окружна філія того ж року зросла на 1650 осіб, із яких 1090 не були євреями. У 1930 році чисельність товариства досягла 175 тис. чоловік. [110, арк 201] У 1933 р. було заплановано довести чисельність українського ТЗЕТу до 400 тис. осіб. Уже в квітні 1933 р. керівництво Всеукраїнського ТЗЕТу звітувало про наявність мережі в 200 районних відділень, що об'єднували 186 тис. членів. [109, арк 7] Ці цифри далеко не відбивали реального стану речей. В Одеській області з 39 районних організацій більше половини не працювали, у Дніпропетровській – із восьми райвідділів ознаки життя подавали лише три [1.109, арк 13-15]. Поряд з агітаційно-пропагандистськими акціями дієвим засобом активізації роботи товариства усе частіше були репресії. Через нібито бездіяльність розпускається Алчевська тзеторганізація, оголошуються догани з опублікуванням у пресі керівникам Харківського комітету ТЗЕТ [1.109, арк 6]. У 1935 р. у Всеукраїнському ТЗЕТі нараховувалося 200 тис. членів, у республіці діяло понад 2 тис. низових осередки, 90 районних та міських організацій, 7 обласних філій. Як свідчать архівні матеріали, ця масовість товариства була показовою, багато членів ТЗЕТу записувалися до організації для звітності, примусово [3.643]. На початку 1930-х рр. показова масовість товариства досягла свого апогею. Відділення товариства відкривались в найвіддаленіших куточках Радянського Союзу. Вони з'явилися в районах, де місцеве населення і гадки не мало про єврейство взагалі, а про програму переходу євреїв до занять сільським

господарством – тим паче. Відділення ТЗЕТу було відкрито в місті Верхньоудинську – столиці Бурят-Монгольської АСРР, де в 1933 р. було навіть випущено одноденну газету «Озетовець Бурятії» [4.680, с. 14]. Це була вже агонія переселенського руху та ТЗЕТу зокрема. Після голоду 1932 – 1933 рр. ситуація ще більш ускладнилась. Значно зменшилось кількість єврейських колгоспів та бажаючих брати участь у переселенських кампаніях. Набуває поширення формалізм, компанійщина. За даними проведеного в 1933 р. обстеження стану роботи ТЗЕТу в Україні, стан товариства було визнано плачевним. «У ряді областей, зокрема, Дніпропетровській, Донецькій, Чернігівській окружні філії ніякої роботи не ведуть і існують лише на папері. Всеукраїнське правління ТЗЕТу не має точних даних про склад і кількість низових ланок і навіть районних організацій, не знають керівників обласних і районних ланок. Керівництво товариства не має даних про точну кількість членів товариства на Україні. Роботу ведуть лише штатні працівники» [5.1172, с. 332]. З початку 1930-х рр., товариство не могло зібрати членські внески. З 1934 р. це стало масовим явищем. Організацію звинувачували в постійному невиконанні планів, перевищенні організаційно-адміністративних видатків над культурними [1.151, арк 18-19]. На четвертому пленумі ТЗЕТу в лютому 1936 р. вперше було підняте питання про доцільність його діяльності. Секретар Ради національностей ВЦВК М.Хацкевич заявив про необхідність згортання програми переселення та ліквідації товариства [1.151, арк 21].

У 1937 р. товариство накрила хвиля репресій. Арештовували керівників і активістів товариства, починаючи з районних відділень і закінчуючи центральним апаратом. На початку 1937 р. було виведено зі складу президії Всеукраїнського ТЗЕТу Хайта і членів Ради Всеукраїнського ТЗЕТу Наумова та Баканурського як ворогів народу [1.113, арк 8]. Було заарештовано члена Політбюро ЦК КП(б)У і учасника товариства М. Хатаєвича. Згодом його засудили до розстрілу [4.980, с. 185] 26 липня 1937 р. було виключено із складу президії першого пленуму Всеукраїнського ТЗЕТу і заарештовано як ворога народу Дитюка [113, арк 34]. За прояви ворожих дій проти партії знято з посади секретаря Всеукраїнського ТЗЕТу Гутермана [1.113, арк 35]. Того ж року було висловлено недовіру керівництву

Харківського облтзету і всім керівникам районних відділень області за невиконання планів по переселенню до ЄвАО. Керівництво звинуватили у невмінні організувати управління. На засіданні 15 жовтня 1937 р. було виведено зі складу президії Всеукраїнського ТЗЕТу Маца, як «нерозброєного буржуазного націоналіста» [4.783, с. 99]. На початку 1938 р. Була спроба відновити єврейське землеробство на місцях. Створюється відділення товариства у Житомирській та Чернігівській області. Але це не могло реанімувати діяльність ТЗЕТу. Більшість членів були репресовані і знищені як єврейські націоналісти. 1937 р. було закрито і друкований орган товариства – «Трибуну» [1.114, арк 10]. Остаточне рішення про ліквідацію товариства Раднарком СРСР прийняв 11 травня 1938 р. постановою «Про ліквідацію ТЗЕТу і передачі всіх прав Наркомзему» [1.113, арк 44-45]. Робота по ліквідації товариства проходила швидкими темпами, і вже 8 липня 1938 р. «центрліквідком ТЗЕТу» звітував Наркомзему про ліквідацію товариства [1.14, арк 215].

Отже, на початку 1920-х рр. компартійні органи намагалися створити в середовищі українського єврейства систему власних громадських об'єднань, які мали всіляко сприяти інтеграції євреїв до новоствореної більшовиками політичної системи «держави диктатури пролетаріату». Однак всі спроби створення провладних добровільних товариств завершилися крахом. Єдиним дійсно масовим єврейським добровільним товариством став ТЗЕТ, який зумів, видозмінюючи власні форми та напрямки роботи, проіснувати майже до кінця 1930-х рр.

6.3. Культурно-освітні та релігійні організації

Консервативно-релігійне крило єврейського громадського руху представляли «Мізрахі» і «Ахдут Ізраїль» – ортодоксальні релігійні організації. «Мізрахі» – світовий рух, що виступав за створення палестинської держави в основі існування якої лежала б Тора. Прихильники «Мізрахи» розглядали повернення в Сіон як початок месіанської епохи, про яку говорили мудреці і пророки. Факт створення організації в 1902 р. в межах Всесвітньої сіоністської організації, визначався необхідністю збереження традиційних основ духовного життя сучасного єврея. Члени Мізрахі розглядали створення ВСО та вступ до Спілки як можливість

захопити керівні органи ВСО, потіснивши з них альгемайнсїонїстів. Всесвітні сїонїстські конгреси 1898 і 1901 років оголосили релїгію особистою справою кожного і відхилили вимоги «Мїзрахі». Органїзація формально вийшла зі складу ВСО в 1907 р., але зберїгала тїсні контакти з нею аж до 1925 р. [4.760, с. 155].

«Ахдут (Єднїсть)» стояв на ще бїльш релїгїйних позицїях і перебував в опозицїї до полїтичного сїонїзму. З 1912 р. Ахдут виступав проти планів Всесвітньої сїонїстської органїзацїї побудувати в Палестинї єврейську державу за допомогою дипломатичних перемовин. У лютому 1917 р. релїгїйні органїзацїї «Мїзрахі» та «Ахдут» оголосили про створення власних молодїжних релїгїйних громадських органїзацїї, якї мали займатися агїтацїєю та релїгїйно культурною роботою серед єврейських пїдлїтків. Пїд час революцїйних подїй 1917 р. єврейські релїгїйні громадські об'єднання брали активну участь в полїтичному життї України. На виборах до Київської мїської думи до демократичного блоку єврейських громадських органїзацїї увїйшли і представники релїгїйного руху. У Харковї пїд час виборів до мїської думи товариство єврейських ортодоксів «Адас Ісроел» закликала євреїв мїста вимагати від влади створення умов, за яких кожний мав би можливостї сповїдувати їудаїзм [4.1035, с. 165].

Культурно-просвїтницьке товариство «Тарбут» опїкувалося справою збереження та поширення єврейської мови та культури серед тих представників цїєї нацїональної меншини, якї мешкали в українських мїстах. Для цього товариство пїдтримувало Єврейські народні унїверситети у Києві та Одесї, вїдкривало вчительські та фребелївські курси, професїйні та вечїрні школи, дїтячі садочки, суботнї курси та гуртки, влаштовувало концерти та театральнї вистави, лекцїї та бесїди тощо. За сприяння Тарбуту діяло Нововоронцївське єврейське народне училище Херсонської губернїї [1.314, арк. 40]. У 1918 р. в Києві товариство вїдкрило Єврейські Фребелївські курси, якї здїйснювали пїдготовку викладачїв для єврейських освїтнїх навчальних закладїв. На курсах вивчали їудейську релїгію, єврейську їсторїю, педагогїку, загальноосвїтнї предмети (в тому числї і українську мову). [1019, с. 155] Товариство «Тарбут» також утримувало рїзноманїтнї курси для дорослого єврейського населення і курси пїдвищення квалїфїкацїї для вчителїв

єврейських навчальних закладів. Так, було відкрито курси підвищення кваліфікації («повторні курси») для вчителів єврейських предметів (івриту, історії євреїв і історії єврейської літератури) в Києві та Одесі. Влітку 1918 р. товариство організувало Київські «літні вчительські курси з вивчення єврейської мови та літератури» [1.314, арк. 162]. Київські курси для вивчення івриту, історії євреїв і історії єврейської літератури, на відміну від фребелівських курсів та курсів підвищення кваліфікації, були платними і навчалися там всі бажаючі [4.1045, с.157]. Товариство всіляко сприяло українському уряду П. Скоропадського у підготовці та друку періодичної, навчально-методичної та художньої літератури єврейською мовою [1.163, арк 1]. На початку 1917 р. Тарбут об'єднував 40 тис. єврейських учнів і 2 тис. вчителів та власним коштом утримувало 250 шкільних та освітніх установ [4.760, с. 72].

Товариство існувало за рахунок членських внесків, які складали 5 крб. на рік, пожертв єврейських меценатів та політичних діячів та коштів, отриманих від реалізації художньої та навчальної літератури. Справами товариства керував Центральний комітет, який складався з 15 осіб. Склад комітету обирав З'їзд представників відділів Товариства, який скликався ЦК раз на рік. З власного складу ЦК обирав голову, двох заступників та скарбника товариства. При комітеті діяв секретар та канцелярія товариства. ЦК розташовувався в Києві [1.163, арк 2-3]. Тарбут допомагав професійним організаціям єврейських лікарів, вчителів та художників [1.163, арк 1]. Для організації єврейського книгодрукування товариство створило видавничий кооператив «Тарбут». Метою кооперативу було сприяння задоволенню потреб у єврейській книзі учнів і вчителів шкіл, училищ та культурно-мистецьких установ. У Києві кооператив відкрив книжковий склад і магазин для купівлі-продажу різноманітної книжкової продукції єврейською мовою [1.315, арк 1-2]. Товариство користувалося значною підтримкою сіоністських організацій. 1918 року до товариства приєдналися спілки сіоністської молоді «Ахдут» і «Тхія», євреї-воїни, вчителі гебраїсти, сіоністські учнівські організації [3.612; 3.613]. 1922 р. на потреби Тарбуту було зібрано декілька десятків мільйонів карбованців. За ці кошти товариство відкрило свій клуб при синагозі «Ойгель-Йосиф» по вулиці Великій

Васильківській, 23. Клуб зібрав бібліотеку єврейських книг, підтримував єврейські школи на Подолі та центрі Києва [4.780, с. 75].

На Херсонщині єврейський громадський культурно-освітній рух розвивався на базі місцевих освітніх товариств. Так, на базі товариства єврейської культури та виховання «Хеврас лехинух и Тарбус Иврис» було відкрито єврейський дитячий садок, організовано комітет єврейських учнів. Товариство допомогло організувати Єврейський літературно-музичний драматичний гурток для сприяння розвитку єврейської драми та літератури. Для допомоги місцевим Херсонським єврейським гімназіям місцеві вчителі-євреї на початку 1918 р. створили Спільку вчителів єврейських товариств, приватних шкіл та притулку для єврейських дітей-сиріт ім. І.В. Оленова [4.1093, с. 43].

Починаючи з 1921 р. на теренах радянської України діяло єврейське товариство релігійно-культурницького спрямування «Рада уповноважених синагог і молитовних будинків». Ця громадська організація опікувалася постачанням для релігійних общин кошерного м'яса та маці, створенням мікв і громадських лазень, контролювала виконання євреями релігійних правил тощо [1.7, арк 2, 5].

Іншим напрямом культурно-просвітницької діяльності єврейських громадських об'єднань в першій половині 1920-х рр. стало відкриття недержавних шкіл, курсів та гуртків з вивчення єврейської національної культури. Представники молодіжних організацій Мізрахі і Ахдусу спільно з активістами Цеїре Ціону та альгемайн Ціону при синагогах Києва, Харкова, Одеси, Умані, Кременчука організовували єврейські релігійно-культурні центри. У них працювали літературні та релігійні лекторії, діяли театральні та літературні гуртки [1.138, арк 40].

На початку непу в державні інстанції посипались маса звернень від представників єврейської громадськості з проханням отримати дозвіл на відкриття загальнодоступних курсів з вивчення івриту і з вимогою допустити викладачів івриту в школи I ступеня, особливо в ті з них, що фінансувались із місцевих бюджетів або з позабюджетних джерел. Одночасно, різко стала зростати кількість хедерів, як легальних, так і підпільних. Про це заявив секретар ЦК Єм. Ярославський в доповіді на травневому (1921 р.) пленумі ЦК РКП(б). Восени 1921 р.

проблема протидії розвитку системи конфесіональної освіти обговорювалась Голоvbюро євсекцій при ЦК КП(б)У.

Євсекції, створені в 1918 р. єврейськими комуністами, розглядалися новими більшовицькими керівниками як основний руйнівник старої єврейської громади України і Білорусії. Вони мали провести соціальну мобілізацію ідишемовних євреїв, зруйнувати традиційну єврейську культуру та ліквідувати мову іврит як мову ортодоксального єврейства. При цьому Євсекції паралельно вели боротьбу як з сіоністськими, так і з пробільшовицькими культурними установами. Так, Ліквідаційна комісія у єврейських справах при відділі управління Харківського Гуввиконкому спільно з місцевою Євсекцією в березні 1920 р. ліквідувала товариство «Тарбут», Трудове Палестинське кооперативне товариство, єврейське Поховальне товариство «Хівре-Кадішо», клуби «Герцлія», «Калколо» та відділення спортивного клубу «Маккабі» [1.53, арк 17]. На засіданні Бюро Євсекцій Кримського обкому ВКП(б) 11 жовтня 1927 р. було прийнято рішення відмовити Гезкульту (Товариству сприяння єврейській культурі) відкрити свої осередки на території півострова [4.784, с. 110].

Існує теорія, що абсолютно дезінтегрований колектив важче організувати і мобілізувати. Традиційні об'єднання можуть стати основою для модернізації, якщо вони трансформовані, а не ліквідовані [4.1074, с.8]. Однак, перебудова життя радянського єврейства проходила більш радикальніше, з майже повною ліквідацією традиційних структур і цінностей. Вони були настільки ворожі духу і змісту комуно-більшовицької ідеології, що вважались такими, що не піддаються трансформації. Крім того, більшовицький комунізм вимагав високої віри в державні інституції і цінності нового суспільства. Євсекція, розуміючи слабкість свого впливу серед містечкового єврейства, прагнула ліквідувати всіх своїх політичних, громадських та культурних суперників на «єврейській вулиці». Першим мали бути ліквідовані традиційні релігійні єврейські об'єднання, традиційні єврейські організації, сіоністські громадські об'єднання, які були противниками советизації єврейства.

Отже, єврейський традиційний релігійний рух, сформований ще в період Російської імперії, в 1920-ті рр. переживав негативні наслідки більшовицьких соціально-економічних та культурно-ідеологічних перетворень. Націоналізація традиційних єврейських промислів, еміграція заможних євреїв, які фінансували діяльність релігійних організацій призвели до консолідації різних релігійних громад. Їх керівництво прагнуло змінити основні напрямки свого впливу на єврейство. Пріоритетом для релігійних рухів стала єврейська молодь, кустарі та дрібні торговці містечок Правобережжя, які зазнавали найбільших утисків від нової влади. Про релігійний характер життя єврейських громад містечок Правобережжя говорять зведення і статті у радянській періодичній пресі того часу. Так, «Вісті ВУЦВКа» у 1928 р. опублікували статтю під назвою «Шкідлива робота єврейських клерикалістів» [3.644]. У ній провладне видання констатувало високий рівень релігійності серед жителів єврейських містечок, а також наголошувало на тому, що працівники сільрад не можуть вирішити те чи інше питання, не отримавши дозволу від місцевого рабина.

Київський равинат 1927 р. спільно з молодіжними організаціями надіслав листа до Політосу з проханням дозволити організувати червоні куточки в синагогах, а також дозволити відкрити власні хати-читальні і сільбуди [3.644].

Релігійне життя єврейської громади у 1920-ті рр. розвивалось у вигляді релігійних концертів, спільних молитов і читання Тори, організації молодіжних релігійних гуртів. Особливо популярними серед віруючого єврейства було проведення в синагогах релігійних концертів, які відбувалися під керівництвом регента хору (кантора) групами мандруючих співаків, частина яких була дітьми, вихідцями з найбідніших сімей, віком від 8 до 14 років. Вхід на молитву до синагоги у таких випадках супроводжувався продажем квитків, безкоштовно потрапити на дійство мали змогу лише найбідніші євреї містечка [4.1018, с. 424].

У першій половині 1920-х рр. компартійні органи провели кампанію з об'єднання і укрупнення існуючих релігійних організацій. Кампанія розпочалася після оприлюднення Декрета РНК УСРР від 28 червня 1921 р. «Про реєстрацію Товариств і Спілок». Декрет передбачав перереєстрацію в державних органах всіх

існуючих в Україні громадських об'єднань, крім профспілок, кооперативів та сільськогосподарських комун, товариств і артілей [1.388, арк 62]. На виконання декрету органами влади була розроблена спеціальна процедура реєстрації і перереєстрації релігійних об'єднань. Процедура передбачала одночасне закриття всіх об'єднань з наступною реєстрацією їх статутів і самих організацій. 27 квітня 1923 р. була надрукована інструкція наркомату юстиції та внутрішніх справ «Про порядок реєстрації релігійних товариств і видачі дозволів на скликання з'їздів». Постанова передбачала створення і реєстрацію релігійних об'єднань у формі товариств, які за формою нагадували групи віруючих (у складі до двадцяти осіб), які передбачались попередньою постановою 1918 р. Інструкція містила і приблизний статут «релігійного товариства». Отже, інструкція розпочала кампанію перереєстрації існуючих релігійних об'єднань. Під час кампанії усі діючі єврейські релігійні громади мали пройти реєстрацію в окрвиконкомах. Якщо товариство під час перереєстрації містило п'ятдесят засновників, питанням їх реєстрації займалися органи юстиції, якщо громада налічувала менше п'ятдесяти засновників – її затверджував виконком відповідної ради [4.656, с. 199]. Перереєстровані релігійні організації отримували право обирати власне керівництво (правління) з членів організації. Їм дозволялось здійснювати релігійні обряди, влаштовувати у визначеному приміщенні молитовні збори, приймати участь у з'їздах релігійних громад, які пройшли перереєстрацію, організувати місіонерські, літературні, хорові, музичні та інші зібрання та гуртки. Релігійним організаціям дозволялось мати власне відокремлене майно, одержане у користування від місцевих органів влади, укладати угоди правового характеру. Будь-яка релігійна організація зобов'язувалась при реєстрації дотримуватись у своїй діяльності Положення про приватні товариства і спілки, але при цьому вона не отримувала статусу юридичної особи, що значно обмежувало її майнові і представницькі права. Зокрема, заборонялось формувати бюджет організації за рахунок встановлення членських внесків, використовувати пожертви для ведення власної виробничої та господарської діяльності. Членом релігійної організації могли бути лише повносправні громадяни, які досягли вісімнадцятирічного віку. До складу

організації зараховували рішенням загальних зборів, за письмовою заявою віруючого. Контроль за діяльністю релігійної організації здійснювали представництва НКВС на місцях та виконкоми. Їм надсилались відомості про склад організації, форми роботи та фінансування. Ліквідувати релігійну організацію могли відповідні адміністративні органи за порушення статуту, радянського законодавства та у разі зменшення зареєстрованих членів (менше 50 осіб). Перереєстрацію проходили всі релігійні єврейські громади України. Зокрема, за даними МЕКОСО в Чернігівській губернії 1923 р. зареєстровано статuti Березенської релігійної громади, 1-ї та 2-ї Чернігівської релігійної єврейської громади [1.17, арк 2, 38], у Полтавській губернії статут синагоги товариства «Теві-бес-Гамедрош» міста Переяслав [1.16, арк 28]. 19 травня 1924 р. у Миколаївській державній нотаріальній конторі було зареєстровано статут релігійної організації (громади) прихожан синагоги «Кнесет Ісроел». При реєстрації до громади увійшли 134 чоловіки та 69 жінок у віці від 20 до 60 років, переважно торгівці і кустарі. До правління входили староста громади, скарбник та члени ревізійної комісії [4.688, с. 33]. Під час перереєстрації в 1926 р. місцеві компартійні органи ліквідували Одеську єврейську релігійну громаду при синагозі «Ахавас», Єврейську релігійну громаду при синагозі Бродського, Одеську громаду лівого фронту «Юголеф» [1.28, арк 13]. У Катеринославі було закрито шість синагог, а їх громади розпущено [6.696, с. 28]. У Києві в 1924 р. органи НКВС відмовили в перереєстрації єврейському молитовному будинку «Мойрію», який розташовувався на Подолі [1.19, арк 112]. З 1924 р. запроваджувався постійний контроль за керівниками релігійних організацій та виконанням ними культових дій. У місцевих органах влади та відділеннях ОДПУ створювались спеціальні комісії, які здійснювали негласний нагляд за релігійними громадськими організаціями та культовими спорудами [4.826, с. 90].

Одночасно проводився наступ на релігійну присутність у освіті. Декретом РНК від 1919 р. про відділення церкви від держави і школи від церкви заборонялось викладання релігійних віровчень у всіх державних і громадських, а також приватних навчальних закладах, де вивчаються загальноосвітні предмети [1.29, арк. 106]. На виконання декрету Наркомат освіти рішенням колегії від 23 квітня 1921 р. і

циркуляром від 30 серпня 1921 р. оголосив про заборону створення релігійних навчальних закладів для неповнолітніх. При цьому підкреслювалось, що дозволене законом вивчення основ віровчення приватним шляхом, поза шкільними стінами, не повинно вилитись у діяльності навчальних закладів, утримуваних духовенством. За ініціативою місцевих єврейських компартійних органів в другій половині 1921 р. виконкоми в адміністративному порядку розпочали кампанію закриття хедерів та ієшиботів. Постфактум дії провінційної влади були санкціоновані високим партійним і державним керівництвом. В Україні дозволи надавав Наркомюст [4.760, с. 92]. 1922 р. Відділ по відділенню церкви від держави Наркомюсту направив усім Губвідюстам циркуляр про комплекс заходів по боротьбі з єврейською релігійною присутністю в освіті. Циркуляр передбачав виявлення і закриття усіх хедерів, адміністративний арешт чи затримання меламедів, рабинів, які сприяли діяльності єврейських релігійних освітніх установ [1.29, арк. 106]. Єврейські громади не погоджувались на закриття релігійних навчальних закладів. Виконавчий орган «Ваад Рабаней СРСР» Мерказ 1923 р. зробив запит до Центральної юридичної консультації з приводу викладання релігії в приватному приміщенні, не навчались п'ять або шість дітей. Відповідь була позитивною, це допомогло зберегти і легалізувати ряд підпільних хедерів. Однак особи, які займалися викладанням приватних релігійних предметів, в тому числі викладанням давньоєврейської мови, в березні 1924 р. бралися на облік. У Маріуполі євсекція за наказом губвиконкому обліковувала всіх вчителів та точні місця проведення занять [5.1168, с. 153].

На весні 1922 р. було завершено огляд хедерів, ієшиботів та проведено реєстрацію працюючих меламедів у 24 населених пунктах України, Білорусії та Росії. Огляд показав, що меламенти, як правило, працювали з дітьми у власних будинках та у синагогах. Опозиційну педагогічну роботу згуртовували навколо себе товариства Гехолуц та Гашомер-Гацоїр. Вони допомагали меламендам та хедерам, організовували культурно-освітні гуртки при місцевих закладах культури і синагогах. У листопаді 1925 р. товариства провели кампанію «за свободу єврейської мови і культури в СРСР». Акція проводилась у вигляді розсилки заяв до центральних органів влади, у яких вимагалось, щоб в єврейських школах викладався

іврит та вивчалась єврейська релігійна література. Пропонувалося провести агітаційну роботу серед дітей та підлітків [4.943, с. 48].

У 1926 р. до ВУЦВКа звернулись 125 єврейських вчителів та підлітків з містечка Сатанова та 64 – з Меджибожа. Вони просили видати декрет, який би дозволив вивчення івриту, єврейської літератури єврейськими дітьми. Крім того, автори звернення протестували проти репресивних заходів євсекцій, вважаючи їх членів зрадниками свого народу. Подібні прохання не задовольнялись, а у відповідь відбувались арешти активістів єврейських партій, меламедів. Однак, не дивлячись на переслідування і репресії, хедери продовжували нелегально діяти аж до початку 1930-х рр. [4.943, с. 48].

Однією із причин підтримки українським єврейством хедерів та національної освіти було небажання компартійних органів врахувати специфіку єврейського етносу, який протягом існування Російської імперії зберігав свою ідентичність лише за рахунок мови іврит та релігії. Як вже зазначалось вище, на початку 1920-х рр. компартійні органи розпочали переслідування носіїв мови іврит, яка оголошувалась мовою сіоністів. Кампанія мала ліквідувати іврит та здійснювалась паралельно з наступом на сіоністські громадські об'єднання та партії, однак викликала ще більшу консолідацію євреїв навколо ідей сіонізму.

Паралельно проводились кампанії антирелігійної пропаганди. Більшовицька пропаганда включала створення і поширення серед євреїв нової альтернативної юдаїзму – більшовицької обрядовості. На початку 1920-х рр. запроваджуються єврейські суботники – шабесники, під час яких організовувались безкоштовні обіди. Агітатори виступали проти обрізання. Наголошувалось, що обрізання веде до імпотенції, високої дитячої смертності. Була створена «Червона агада», яку повинні були читати на Песах. Такі тексти друкувались в антирелігійній газеті «Апікойрес». Радянські автори проводили агітаційну роботу, протиставляючи вірі «здоровий глузд», медицину і гігієну, зокрема, доводили переваги комунальних лазень перед міквами [4.790, с. 71]. Рішення про організацію антиклерикальних кампаній приймалося керівництвом Євсекцій та доводилося до відома місцевого активу. Так, Главбюро євсекцій 15 лютого 1922 р. прийняло рішення про організацію на місцях

антиклерикальних кампаній. На виконання рішення у губернії було розіслано плани проведення антирелігійних вечорів та тези виступів на зборах єврейської робітничої молоді. Окремо Главбюро розіслало програми антирелігійних Пасхальних вечорів [1.137, арк 1, 15]. Протягом 1921-22 рр. антирелігійні мітинги і демонстрації (в тому числі і дитячі), політичні суди над релігією і хедерами пройшли в більш ніж 70 населених пунктах країни. Євбюро Одеського губкому КП(б)У 16 листопада 1922 р. на виконання постанови главбюро організувало в міських клубах, читальнях у дні єврейських релігійних свят антирелігійні вечори. На підприємствах міста де працювали єврейські робітники, у листопаді 1922 р. було проведено виробничі суботники. [132, арк 17] У 1921 р. Євсекції проводять кампанії «Суд над хедером», «Суд над сіонізмом». До кампаній залучаються відомі діячі єврейської культури, які мали «вести агітацію серед молоді і дітей, які відвідують хедер» [2.569, с. 8]. У звіті про діяльність Євсекції Київської губнаросвіти за 1921 р. йдеться про те, що «всі євсекції Київської Губнаросвіти працювали разом з єввідділами Губпарткому. Було прочитано 120 лекцій з різної тематики. У школах введено посилене викладання політграмоти» [2.569, с. 9]. Починаючи з літа 1921 р. і до кінця 1922 р. до реальної, а не інсценованої юридичної відповідальності було притягнуто рабинів, меламедів, керівників ієшибов Житомира, Кременчука, Слуцька (загалом 12 міст) [4.760, с. 93]. Арешти і звільнення активних громадських активістів, єврейських вчителів та місцевих жителів продовжилися і в 1923-1925 рр. У Тульчині у 1923 р. за виступ проти закриття єврейських освітніх та релігійних установ місцевого вчителя було звільнено з роботи. [4.858, с. 129-130] У лютому 1924 р. в Житомирі місцева євсекція виявила підпільний хедер у меламеда Умера Кагановського. У хедері освіти здобували 10 дітей. Рішенням місцевого окружкома КП(б)У хедер було закрито, на батьків дітей, які навчалися в ньому накладено адміністративний штраф, а меламеда У. Кагановського притягнуто до кримінальної відповідальності [1.407, арк 7]. Того ж року Житомирська окружна євсекція провела громадські політсуди над двома кустарями артілі швейників, за відвідання ними місцевої синагоги. Аналогічні політсуди було організовано в Ямполі, Романівці, Черняхові, Чуднові та Кам'яному Броді [1.407, арк 6]. В артілях, де переважали євреї, Євсекції сприяли прийняттю

загальними зборами артілі рішень про перенесення вихідного дня з суботи на неділю, що було порушенням традиційних єврейських обрядів.

Щоб перевести антихедерну кампанію в організоване русло, 1 січні 1922 р. ЦБ євсекцій разом з наркомпросом розіслала циркуляр, що передбачав ліквідацію місцевих хедерів, яку необхідно було проводити з урахуванням місцевої специфіки та стану єврейської громади регіону. Постанова передбачала ліквідацію в першу чергу хедерів, якими керували місцеві релігійні товариства. Всі інші мали закриватися поступово або перетворюватися на радянські школи [4.760, с. 93].

Протягом 1923-24 рр. ВУЦВКа і НКВС Української СРР видали власні циркуляри, які забороняли неповнолітнім створювати будь-які групи, товариства для вивчення основ віровчення, де б то не було. Малолітнім (особи до 18 років) заборонялось бути членами релігійної общини, бути присутніми на громадських зборах, що мали релігійний характер. Заборонялось скликання дитячих та юнацьких релігійних зборів [4.760, с. 94]. На рівні університетів та інститутів передбачалось створення пролетарських єврейських товариств (лікнепу, антирелігійних гуртків та ін.). Вони мали організовувати антирелігійну пропаганду серед єврейських студентів, формувати серед них новий радянський атеїстичний світогляд.

До антирелігійної пропаганди залучались і профспілки. Діючи у середовищі єврейської національної меншини, вони брали участь у суспільно-політичних трансформаціях, виступаючи провідниками інтересів компартійної влади. Так, у 1923 р. профспілкові організації Волині були залучені до кампанії, направленої на ліквідацію хедерів. Профспілкові активісти мали вести серед єврейських кустарів пропаганду радянської школи та агітувати кустарів переводити своїх дітей до місцевих радянських шкіл [3.596, с. 76]. До середини 1923 р. владі вдалося ліквідувати хедери і перевести єврейських дітей до радянських освітніх установ. Влітку 1923 р. НКВС видав додаткове розпорядження про заборону викладати індивідуально предмети, які раніше викладались у хедерах [3.595, с. 15]. Однак національний характер новостворених радянських єврейських шкіл залишався наскрізь пронизаний релігійністю учнів і вчителів. Єврейська секція обкому ВКП(б)

констатувала: «Існуючі школи являють собою тип советизованих хедерів» [4.786, с. 110]. У школах найчастіше викладачами були колишні меламеди.

Одночасно із закриттям єврейських освітніх закладів релігійного спрямування організовувались молодіжні акції в межах антиклерикальних кампаній. Кампанії передбачали заходи антирелігійної пропаганди, заклики до роботи у суботу та дні релігійних свят, закриття культових споруд. Восени 1921 р. у дні єврейських релігійних свят («Рош-Хашана» – єврейський новий рік і «Іом-Кіппур» – «Судний день») більше 10 тис. членів євсекцій комсомолу у 18 населених пунктах губерній колишньої межі осілости вийшли на антирелігійні демонстрації. «Щенки против бога» – захоплено характеризували їх центральні комсомольські періодичні видання. Восени 1922 р. акцію повторили в 34 населених пунктах, а під час пасхальних свят 1923 р. антирелігійні паради єврейської молоді проходили вже за планом Спілки комсомолу [4.760, с. 98]. Починаючи з 1921 р. молодь організовувала трудові десанти в традиційні для євреїв дні відпочинку з метою порушення «святості суботи».

У грудні 1925 р. ЦК РЛКСМ видав циркулярний лист «Про масову роботу серед молоді національних меншин». У ньому зазначалось, що центром політико-просвітницької роботи серед молоді має стати хата-читальня, національний клуб та червоний куток. При хатах-читальнях рекомендувалось організовувати різні молодіжні гуртки: хоріві, військово-спортивні, драматичні, організовувати атеїстичні вечори, проводити читку радянської періодичної преси. При проведенні розважальних заходів необхідно враховувати національні та релігійні традиції. Комсомол має широко розповсюджувати серед національної молоді нові радянські сільськогосподарські свята: день врожаю, день лісу, проводити змагання на кращого лісника чи дроворуба [4.864, с. 179]. Окрема увага у циркулярі приділялась молодіжним організаціям, які мали спрямовувати позашкільне виховання у дусі атеїстичності і формувати новий світогляд у учнів: «Антирелігійна робота з дітьми можлива, і вона дає великі результати. На цьому ґрунті можуть виникати конфлікти в батьків з дітьми. Але зрештою, дитина у школі, перебуває під впливом учителя, і якщо вчитель правильно цю справу поведе, то дитина не тільки сама виробить у собі

цілісний світогляд, але вона буде впливати і на своїх батьків... Антирелігійна пропаганда не повинна мати відірваного характеру... Вона повинна, вибиваючи камінь за каменем з цього релігійного світогляду, заповнювати його новим, науковим світоглядом... треба витравити цілком релігію, витравити всі залишки релігійного світогляду» [4.784, с. 142].

Створюється мережа національних робітничих клубів та шкіл. Так, в Кременчузі у 1925-1926 р. організовано профтехнічні єврейські курси для оволодіння токраною та слюсарною справою [1.157, арк 25]. 1924 р. у Могилівській окрузі працювало 17 вечірніх шкіл єврейської молоді, де навчалось 900 кустарів [1.152, арк. 85].

ЦК КП(б)У розглядав роботу клубів як обов'язкову агітаційно-пропагандистську роботу для всіх національних відділів агітації і пропаганди. Клуби мали стати «центрами, що направляють всю роботу політичну і культурно-просвітницьку в напрямку комуністичного будівництва та пролетаризації національних меншин» [4.898, с. 194]. Головним завданням клубів була організація політичного навчання та виховання робітничих мас. У Харкові 1920 р. місцеві євсекції стали ініціаторами створення єврейського клубу ім. III Інтернаціоналу. Клуб об'єднував 400 єврейських робітників міста [4.898, с. 195]. У ньому проходили молодіжні комуністичні вечори, організовувались атеїстичні читання, працювала дитяча атеїстична спілка. Єврейський клуб у Вінниці отримував підтримку місцевої Євсекції, яка створила в клубі комсомольський гурток. Гурток відвідувало 100 чоловік, які вивчали твори партійних функціонерів та класиків марксизму. Гурток проводив активну пропаганду суред єврейських підлітків більшовицьких ідей та проводив боротьбу направлену на ліквідацію у місті осередків не комуністичних організацій Молот, Гехолуц, Товариства допомоги дітям та спортивно-культурних гуртків маккабістів. [289, арк 208] 1921 р. у Єлисаветграді працював єврейський пролетарський клуб ім. Борохова. Членами клубу були 150 осіб. При клубі діяли літературна, політична та хорова студія. Працював єдиний у місті єврейський хор на 40 чоловік. 1923 р. між керівництвом клубу та місцевим Єввідділом КП(б)У виник конфлікт. Останній оголосив клуб Борохова буржуазно-сіоністським і закрив його

[1.124, арк 194-195]. 1 березня 1925 року у Миколаєві запрацював Центральний єврейський робітничий клуб. На потреби клубу місцева влада передала приміщення місцевої хоральної синагоги. За рахунок місцевих заводів синагогу перебудували, обладнали сцену, балкони, добудували бібліотечні приміщення. Основними формами агітаційно-масової роботи клубу були політичні та антирелігійні вечори, тсоавіахімівські та червонохрестні курси, вечори безбожників, радянські літературні читання. Клуб став центром антирелігійної пропаганди та більшовицької політосвіти. 1929 р. Миколаївський Центральний єврейський робітничий клуб було перетворено на Будинок єврейської культури [5.1152, с. 124]. 1925 р. в Україні функціонували 21 робітничий єврейський клуб, 69 єврейських відділень при робітничих інтернаціональних клубах, 10 відділень при клубах кустарів, 19 сільбудів, 57 хат-читалень, 62 єврейських відділення при загальних сільбудах, 367 пунктів ліквідації неписьменності, 36 вечірніх шкіл для малограмотних [4.953, с. 125]. У Дніпропетровську в другій половині 1920-х рр. працювали Клуб швейників, Клуб кустарів-ремісників, дитячий єврейський клуб ім. III Інтернаціоналу. У грудні 1924 р. його відвідувало 100 дітей (48 хлопчиків та 52 дівчинки). При клубі працювали 5 педагогів, які керували спортивною, театральною секціями, художньою студією та драматичним гуртком [4.694, с. 28]. У Житомирі в другій половині 1920-х рр. працювало три єврейські клуби: Єврейський робітничий клуб, клуб ім. Томського і клуб ОЦБ. Найбільшим з перелічених установ був Єврейський робітничий клуб, який об'єднував профспілки швейників, транспортників, шкіряників та деревообробки. Членами клубу на кінець 1927 р. були 498 робітників, з них 458 – євреї. При клубі профспілкові активісти організували кооперативну та профспілкову школу, пункт лікнепу I і II ступеня, драмгурток та спортивно-шаховий гурток [1.417, арк 9].

Система культурно-освітніх установ, яку створювали компартійні органи, часто працювала тільки на папері, відчувалась відсутність національної літератури, досвідчених педагогів та діячів «пролетарської культури». У 1925 р. в Сталінській окрузі осередками культурно-освітньої роботи з єврейським населенням були єврейський робітничий клуб у м. Сталіно та два червоних кутки. Матеріальне

становище клубу було настільки низьке, що ще в 1923 році стояло питання про його закриття. Клуб утримувався коштами спілок «Швейпрому» і спілки «Шкіряного тресту». Хоча в єврейському робітничому клубі було записано 200 людей, коштів для роботи не вистачало. Причиною фінансової кризи клубу було скорочення штату в «Швейтресті». Багато членів клубу стали безробітними і не могли сплачувати членські внески. Розуміючи політичне значення клубу, губернська євсекція всіляко прагнула його зберегти [5.1168, с. 168]. Протягом 1925-1929 рр. ситуація майже не змінилась.

З початком індустріалізації промисловості гостро постала потреба у великій кількості підготовлених кваліфікованих робітників. Їх не вистачало, як на великих промислових гігантах, так і на невеликих підприємствах. Досить часто на підприємства приїздили невідповідно підготовлена молодь та колишні ремісники. Розуміючи складність ситуації у 1928 р. було оголошено про створення мережі робітничих шкіл та відкриття курсів для підготовки фахівців робітничих спеціальностей. У червні 1928 р. у Дніпропетровську при кустарному кооперативі було відкрито єврейську кустарно-промислову школу на три відділення: слюсарно-ковальське, деревообробне і мукомельно-млинарське. У школі навчалось 70 учнів [4.695, с. 32]. У Волинській окрузі протягом 1928-1929 рр. для забезпечення новостворених фабрик і заводів робітничими кадрами у містечках було відкрито 5 шкіл, де навчалось 210 євреїв-кустарів [1.423, арк 11].

Протягом 1920-х рр. поступово розширюється мережа більшовицьких єврейських культосвітніх установ. У Бердичеві у 1923 р. організовано 5 пунктів ліквідації неписьменності мовою ідиш, 5 політгуртків та гурток антирелігійної роботи [1.290, арк 261]. 1928 р. у Вінницькому окрузі діяло 39 єврейських лікнепів, 7 хат-читалень, кілька гуртків та бібліотек. У них відзначались свята на честь єврейських поетів та письменників [4.943, с. 49]. У Волинській окрузі станом на 1 жовтня 1929 р. працювало 28 лікнепів та культосвітніх установ, які утримувались за рахунок товариства «Гезкульт», кустарних кооперативів, ощадно-позичкових товариств [1.423, арк 11].

Антирелігійна пропаганда займала помітне місце і в освітньо-виховному процесі радянських культурно-освітніх установ. Постійно влаштовувалися дитячі антирелігійної конференції. Причому явка на них була обов'язковою. Зокрема, до новорічних єврейських свят 1927 р. та свята «Судний день» у Волинській окрузі у всіх єврейських клубах було проведено атеїстичні дитячі вечори [1.417, арк 35зв.]. У єврейських школах велику увагу приділили «вилученню дітей з-під домашнього впливу»: весь вільний час учні мали перебувати у клубах, шкільних гуртках, працювати на шкільних земельних ділянках у дні релігійних свят. При школах та школах робітничої молоді організовувались піонерські гуртки, комсомольсько-партійні осередки. У Володарському районі вся працююча єврейська молодь була об'єднана в «Юнсекцію», якою керував місцевий комсомольсько-партійний актив [1.418, арк 2]. Перед святом Песах учні випускали «антипасхальні листівки». Непоодинокими були випадки відмови релігійних батьків відвідувати синагоги в дні Рош ха-Шана і Йом-Кіпур, оскільки боялися, що їх релігійність принесе шкоду дітям [4.858, с. 127].

Під постійним прицілом євсекцій перебували і релігійно-національні інституції, які століттями регулювали соціальне і духовне життя єврейства. Наступ на єврейські релігійно-національні інституції полягав у переслідуванні рабинів, перетворенні синагог на клуби, майстерні та склади, нескінченних арештах релігійних сіоністів та громадських активістів, антирелігійних кампаніях на кшталт «показових судів над Торою», створенні «червоних громад» на чолі з «червоними рабинами», оголошення «гнійниками духу» хедерів та їх закриття, закриття ієшив, нищення священних книг. [4.735, с. 227] У 1924 р. було встановлено тотальний контроль за єврейськими релігійними громадськими активістами та рабинами. В органах ОДПУ створюються спеціальні комісії, які мали слідкувати за діяльністю синагог та релігійних організацій. Періодично рабини викликались до місцевих компартійних органів, де в них бралась письмова розписка про недопущення контрреволюційної пропаганди в єврейських молитовних будинках [1.121, арк 19]. У 1927 р. був заарештований Любавицький рабин Йосип Іцхак Шнеєрсон, який виступав за розвиток єврейської кустарної кооперації, що дозволяла єврейським кустарям працювати вдома і

виконувати усі релігійні настанови Тори. Він закликав Джойнт та інші закордонні єврейські добровільні товариства виділяти кошти на підтримку навчання євреїв ремеслу та купувати для кустаря сировину і необхідний реманент. Рабина засудили до вищої міри покарання, яку згодом замінили засланням. Пізніше він був помилуваний та емігрував з країни [4.858, с. 128].

Під прикриттям пропагандистської кампанії допомоги голодуючим у 1922-1923 рр. по Україні прокотилась кампанія вилучення релігійних цінностей із синагог та молитовних будинків. У лютому 1922 р. ВУЦВКа видав постанову про конфіскацію всіх церковних цінностей для допомоги голодуючим. Постанова передбачала вилучення з культових споруд коштовних виробів та предметів культу для наступного продажу за кордон і купівлі за ці кошти продовольства. Кампанією керували створені при губвиконкомах підвідділи з конфіскації майна релігійних організацій та спеціальні комісії по вилученню релігійних цінностей. До комісій входили єврейські активісти та члени КП(б)У. У Київській губернії в синагогах конфіскували двадцять вісім пудів виробів із срібла, в Миколаєві – близько тридцяти кілограмів, в Бродській синагозі Одеси – два пуди срібла і золота [4.805, с. 147]. 31 березня 1922 р. Харківською губернською комісією з вилучення церковних цінностей у релігійної громади хоральної синагоги Харкова було відібрано 23 фунти срібних речей: підсвічники, корони для Тори та ін. В телеграмі від 28 квітня 1922 р., що надійшла з Житомира до НКВС Харкова, вказувалося про успішне завершення кампанії з вилучення цінностей із місцевих синагог в ході якої було зібрано 3 пуда 9 фунтів срібла. У звіті Кременчуцької губкомісії зазначалося, що з 29 березня по 17 травня 1922 р. було вилучено цінності з 4 синагог міста [4.778, с. 208]. Однак невідомо, яка частина коштів реально пішла на закупку продовольства. На думку Фелікса Канделя, на початку 1922 р. більшу частина отриманих коштів перевели в Комінтерн для підготовки світової революції. Валюту виділили і для лікування радянських партійних діячів і членів їх сімей за кордоном в Карлсбаді, Вісбадені та інших світових курортах. [4.805, с. 147]

У другій половині 1920-х р. тиск на єврейський релігійний громадський рух посилюється. Рабинів та прихожан молитовних будинків і синагог звинувачують у

підтримці сіоністів. Співпраця з сіоністами стає одним із приводів закриття єврейських культових споруд. Так, у містечку Пулин Волинської округи у 1928 р. місцеву синагогу закрили по причині розповсюдження у ній підпільної газети місцевих молодих сіоністів [1.423, арк 16]. Загалом у Волинській окрузі за співпрацю з сіоністами протягом 1928-1929 рр. було закрито 10 синагог [1.423, арк 17]. 1928 р. на Проскурівщині під час хлібозаготівельної кампанії міліція вилучила у місцевого рабина придбане у місцевих селян зерно, звинувативши його у антирадянській діяльності [3.644] Велася боротьба і з єврейськими поховальними організаціями. Була заборонена діяльність «Хевра Кадіша» як товариства, що робить спроби відновити єврейську релігійно-буржуазну обрядовість і примусово збирає з євреїв кошти на функціонування релігійних інституцій [1.161, арк 25].

Масово закриваються єврейські культові споруди, ліквідуються релігійні організації і в інших регіонах України. 1928 р. і містечку Городня Проскурівського району місцеву синагогу рішенням місцевого осередку товариства безвірників було передано під єврейську хату-читальню [3.598]. 1929 р. у Чернігові на вимогу місцевих комсомольців-атеїстів була закрита одна із Чернігівських синагог. На її місці було організовано єврейський комсомольський клуб [3.592, с. 41]. Активну участь в кампанії із закриття синагог брали осередки Войовничих безвірників та інших пробільшовицьких єврейських товариств. Центральна рада Спілки в лютому 1927 р. на спільній нараді з агітаційно-пропагандистським відділом ЦК ВКП(б) прийняла рішення про розгортання серед національних меншин активної атеїстичної пропаганди та розпочати формування мережі сільських та міських секцій СВБ [1.415, арк. 155]. Тільки протягом 1928 р. у Волинській окрузі було створено 11 гуртків і секцій євреїв-безвірників [1.423, арк. 12]. Для комплектування секцій безвірників працівниками влітку 1927 р. всі національні організації СВБ, відділення та секції спільно з національними відділеннями і секціями ВКП(б) у місцях компактного проживання різних національних громад розгорнули кампанії з підготовки антирелігійних працівників. У межах кампанії протягом 1927-1928 років місцеві секції СВБ мали закривати місцеві культові споруди, перетворюючи їх на центри Войовничих безвірників [1.415, арк 157]. Так, за ініціативою місцевого

осередку СВБ у 1928 р. було закрито Дубенську синагогу в селищі Малин на Волині. Її переобладнали у клуб кустарів [3.591, с. 35]. Наступного року в містечку Пулинів на Волині на вимогу кустарів-безвірників місцеву синагогу переобладнали у клуб «Червоного кустаря» [3.592, с. 48]. У Житомирі у приміщенні місцевої синагоги було організовано єврейський клуб «Древо» робітників кооперативних спілок шкірників і швейників [1.423, арк 11]. Журнал «Безвірник» у кінці 1920-х рр. постійно публікував дані про закриття синагог та інших культових споруд у різних регіонах республіки, влошувалось на перепрофілюванні синагог на Херсонщині, Волині, Київщині, Чернігівщині. Приміщення синагог масово переобладнювались у клуби, будинки атеїзму [3.590, с. 34, 38, 42].

1927 р. відділ ЦК КП(б)У з питань антирелігійної пропаганди розіслав місцевим партійним комітетам тези доповіді агітаційно-пропагандистського відділу про антирелігійну роботу на місцях. У них наголошувалось на випадках посилення і вдосконалення форм і методів впливу духовенства різних релігійних конфесій на пролетаріат республіки. У відповідь на посилення релігійних рухів компартійні органи вимагали від місцевих адміністративних органів посилення більшовицької політосвітньої та антирелігійної роботи, яка мала реалізовуватись у формі театралізованих антимолитовних зібрань, спеціальних заходах антирелігійних гуртків: атеїстичних вечорів, організацію суботників та недільників, театралізованих антирелігійних парадів тощо [1.148, арк 12].

Значні кошти на проведення атеїстичної пропаганди витрало Товариство по землевлаштуванню єврейських трудящих. Робота велась у напрямку створення у місцях компактного проживання євреїв мережі культосвітніх установ та спільна з безвірниками антирелігійна робота. Сільбуди та хати-читальні відкривались у великих селах та містечках. Вони були низовими культурно-освітніми установами, які мали здійснювати антирелігійну, пропагандистську та лікнепівську роботу. Робота з місцевим єврейством здійснювалась у формі лекцій, політичних бесід, проведення атеїстичних вечорів, вечорів кіно, прослуховування радіопередач. Фінансування більшовицьких культурно-освітніх установ здійснювалось за рахунок коштів місцевих органів самоврядування, самообкладання населення та за рахунок

коштів пробільшовицьких єврейських добровільних товариств. Протягом 1926-1927 р. Одеське відділення Всеукраїнського ТЗЕТу профінансувало соціально-культурну роботу у єврейських колоніях на 2537 крб. Товариство утримувало за власний кошт хати-читальні, сільбуди та лікнепи у 8 єврейських колоніях регіону. ТЗЕТ закупив для хат-читалень меблі та сільськогосподарську літературу, випишував єврейські періодичні видання – «Одеские известия», «Емес», «Штерн», «Ідишер Пойєр», «Юнгвальд». Окремо товариство доплачувало керівникам культурно-просвітницьких установ щомісячно 10 крб. [1.466, арк 65-66]. У Київській області протягом 1932-1933 років товариство відкрило у 15 школах ФЗУ і 115 загальноосвітніх школах групи «Друзів ОЗЕТ» [1.389, арк 143]. Протягом 1932-1933 років УкрТЗЕТ витратив на культмасову роботу понад 430 тис. крб. [1109, арк 25]. Значна частина цих асигнувань витрачалася на забезпечення агітаційно-культурної інфраструктури господарсько-політичних компаній в єврейських національних районах та на переселенських фондах: проведення конференцій, агітмасовок, мітингів, виїзди разом з редакціями газет в колгоспи і радгоспи, утримання прокомуністичних періодичних видань, які виходили в Україні єврейською мовою [1.109, арк 24-26]. Протягом 1933 р. ТЗЕТ виділив на будівництво Будинку колгоспників в Ерлетайській сільраді Калініндорфського району 35 тис. крб., на перебудову Будинку колгоспника в с. Львово того ж району 15 тис. крб., ще 150 тис. крб. пішло на добудову клубу в Ново-Златопільському районі та будівництво шкіл у Сталіндорфському районі [1.467, арк 27]. Під час посівної кампанії 1933 р. бригади ТЗЕТу отримували пам'ятки для ведення політосвітньої роботи серед колгоспників. [1.468, арк 97].

Не дивлячись на масову антирелігійну роботу протягом 1920-х рр., у 1930-х рр. серед єврейства збереглося особливе ставлення до синагоги та юдаїзму. Про це писав у 1933 р. журнал «Безвірник». А у звіті ЦК КП(б)У від 11 серпня 1935 р. «Про антирелігійну роботу серед національних меншин» повідомлялося про активізацію єврейських національно-клерикальних елементів, переповнені синагоги Одеси, Херсона Умані і створення підпільних хедер в Овручі. У цілому, констатував журнал, безвірницька робота на Одещині перебуває в стані небувалого ще занепаду.

Аналогічна ситуація була і на Вінниччині. Районні організації СВБ не виконували своїх завдань, а серед єврейства антирелігійної роботи майже не було [4.990, с. 180].

Вагомий внесок у розвиток єврейської культури, освіти та мистецтва зробила комунізована на початку 1920-х рр. культурно-просвітницька організація «Культурна Ліга» (далі Культур-Ліга). Культур-Ліга виникла в Києві в період реалізації Центральною Радою нової демократичної національної політики, яка була направлена на задоволення основних соціально-економічних, політичних та культурних потреб національних меншин Української народної республіки. Зокрема, Центральна Рада 2 грудня 1917 р. прийняла Закон УНР «Про утворення єврейських громадських рад» та ряд інших законодавчих актів, які дозволили діяльність єврейських громадських об'єднань. Культур-Ліга була заснована 15 січня 1918 року в Києві. Товариство об'єднало провідних єврейських літераторів, митців, представників політичної та культурної інтелігенції міста та регіону. Першим головою організації стала І.Г. Вґріте. До складу товариства увійшли єврейські письменники-ідишисти Давід Бергельсон, Давід Гофштейн, Моше Літваков, Дер Нестер, Іезекіель Добрушин, Лахман Майзіль [4.816]. 15 січня 1918 року Київський окружний суд зареєстрував перший статут товариства [1.216, арк 3], який діяв до травня 1922 року, коли Центральне організаційне бюро Культур-Ліги у Москві зареєструвало новий статут, а Українське Оргбюро Ліги започаткувало реєстрацію своїх філій і нову реєстрацію членів. [542, с.4] Протягом 1918-1920 років Культур-Ліга була незалежною організацією. У зазначені роки товариство відкрило свої відділення у більшості українських міст де існувала єврейська громада. Згідно статуту, Культур Ліга мала забезпечувати підтримку розвитку і поширення серед пересічного єврейства єврейської світської культури всіх видів людської творчості, зокрема, літератури, мистецтва, музики, театру і всіляко сприяти побудові нової єврейської демократичної школи і інших просвітницьких установ [1.216, арк 2]. Засновники товариства розглядали його діяльність через призму розвитку єврейської культури мовою ідиш – мовою Східноєвропейського єврейства. Тобто Культур-Лігу можна розглядати як продукт ідишизму, руху культурного, лінгвістичного і політичного, який прагнув до визнання ідиш як національної мови

євреїв Європи. Переконання в можливості збереження і подовження національного життя єврейства за допомогою інституту національної автономії визначала необхідність цілісного підходу до діяльності Культур-Ліги. Ідишизм став також фактором єднання та тісної співпраці представників різних національних політичних партій, організацій, єврейської інтелігенції та митців. Культур Ліга розглядалась демократичним національно свідомим єврейством як інституція, що стане базою національного піднесення і виразником єврейського духу. Керівні органи товариства розташовувались в Києві. Керівництво товариством здійснювали Загальні збори членів і виборний Центральний комітет з 21 особи. Загальні збори формували місцеві відділення товариства, делегуючи до них своїх виборних представників. Загальні збори проходили два рази на рік. За ініціативою Центрального Комітету, Ревізійної комісії чи 50 членів товариства могли скликатися позачергові зібрання. На Загальних зборах формувалися керівні органи товариства: Центральний Комітет та Ревізійна комісія. Вибори комітету проходили раз на рік. Зі свого складу ЦК обирав Голову товариства, його товариша, скарбника і секретаря-діловода. Центральний комітет займався вирішенням поточних справ товариства, слідкував за використанням фінансових ресурсів товариства, вів листування та представляв інтереси Культур-Ліги у стосунках з іншими громадськими організаціями, державними органами та судом. Він формував Виконавче бюро Культур-Ліги (входило 7 осіб), яке працювало самостійно у межах, встановлених ЦК. Центральний комітет збирався на засідання один раз на місяць, Бюро – раз на тиждень [1.216, арк 2]. Культур-Ліга діяла як безпартійна організація, але 9 членів ЦК були пов'язані з Фарейнігге, 7 – з Бунтом, а 2 – з Паолей Ціон [4.926, с. 94].

Будучи товариством, яке поєднано різні напрямки та діячів єврейської культури, Культур-Ліга виділила у своєму складі літературну, музичну, театральну, художню, педагогічну секції. Секції мали організувати допомогу та стимулювати розвиток єврейської культури на місцях – в повітах, губерніях та єврейських містечках України [1.216, арк 2-4]. У 1920 р. до складу Київського відділення товариства входило близько 20 єврейських культурно-мистецьких об'єднань. [648] На місцях функціонували місцеві відділення товариства. Культур-Ліга протягом

1918-20 рр. активно займалася видавничою діяльністю і координувала роботу єврейських культурно-мистецьких установ та організацій. Навесні 1918 р. ЦК Культур-Ліги організувало творчу поїздку в Крим єврейських художників, що згодом сформували Художню секцію товариства – І.Б. Рибака, М. Епштейна, Б. Арансона, А. Тишлера, І. Ельмана, І. Бабичева. Під час поїздки художники організовували виставки робіт, допомагали створювати декорації для театральних студій [4.817]. У Києві за сприяння художньої секції в лютому 1920 та в 1922 рр. було проведено дві виставки скульптури і графіки відомих єврейських художників, а також єврейських учнів та вчителів мистецьких шкіл і художніх гуртків міста [4.817]. Велика увага приділялась організації допомоги погромленому єврейству, особливо дітям. Представники товариства ходили до складу Євгромадкому [1.320, арк 1]. Товариство збирало кошти на допомогу мережі дитячих притулків, дитячих будинків, сприяло організації освітніх закладів мовою ідиш [1.319, арк 2] Тільки в Києві товариство відкрило п'ять єврейських шкіл: три для дорослих і дві для підлітків у віці від 13 до 17 років. У школах навчалось 300 дорослих і близько 150 дітей. У одній із шкіл для дорослих, що знаходилась на вулиці Ярославській, 40, викладав російську мову та ідиш майбутній відомий єврейський поет Давид Гофштейн. Крім ідиш та російської мови, в єврейських школах, створених Культур-Лігою, навчали загальноосвітніх предметів та єврейської історії. Заняття проводились ввечері, що давало можливість учням поєднувати роботу і навчання. По суботах у школах проводились літературні наукові-популярні читання. При деяких школах було відкрито і бібліотеки. Культур-Ліга також відкрила Єврейську гімназію в Києві, що знаходилась на вулиці Володимирській. У гімназії працювало 11 вчителів, навчання проводилось мовою ідиш [4.1045, с. 151].

1918 р. Культур Ліга відкрила у Києві Єврейський народний університет, який став першим на території Східної Європи вищим єврейським навчальним закладом. Метою створення університету товариство визначало поширення єврейського населення систематичних наукових знань та вищої освіти. В університеті спочатку навчалось 62 студенти, а влітку 1919 р. їх чисельність зросла до 250. Підготовка студентів проводилась за трьома напрямками: гуманітарним, природничо-

математичним та оволодіння знаннями з єврейської історії, мови, літератури, культури, релігійних та світських традицій [1.217, арк 7]. Навчання в університеті тривало два роки. В університеті працювали відомі тогочасні педагоги – Я.Б. Резнік, письменник Д. Гофштейн, скульптор Б. Аронсон, режисер Е.Б. Лойтер, поет Д. Бергельсон та ін. Також у ньому працювали діячі української, російської, польської та інших культур.

13 квітня 1919 року у складі Культур-Ліги була створена перша єврейська театральна студія, яку очолював Ефраїм Лойтер. У роботі студії брали участь режисер С. Самдор, оперний співак І. Кунін, А. Смирнов та інші. У 1924 р. студія перейшла на баланс держави. Наступного року на її основі створили Перший Всеукраїнський єврейський державний театр, який переїхав до Харкова [4.926, с. 94]. Протягом 1919-1920 рр. Культур Ліга власним коштом утримувала в Києві 30 культурно-освітніх установи. За даними Варшавської газети «Унтер Вег», наприкінці липня 1919 року Культур Ліга допомагала 4 єврейським вечірнім школам для дорослих, 6 початковим школам, де навчались грамоті єврейські міщани Києва, утримувала гімназію, 56 місцевих бібліотек, 17 дитячих садків, вчительську семінарію, велике видавництво та книгарню [2.569, с. 6]. Серед педагогів, які викладали у цих закладах, були фахівці з дипломами Сорбони, Київського комерційного і Фребелівського інститутів, спеціалісти з вченими ступенями [4.926, с. 94]. Допомагали товариству Український Червоний Хрест, єврейські кооперативні товариства. У 1920 р. на будівництво та утримання дитячих майданчиків, клубу і дитячого будинку дитяча секція товариства отримала від Наркомсобесу 142 тис. крб., а від товариства Червоного Хреста безвідсоткову субсидію [3.632]. Поступово зростає мережа осередків товариства. Якщо влітку 1918 р. товариство нараховувало 27 відділень, то наприкінці року – 120 відділень; аналогічні групи почали з'являтися в Росії, Бессарабії, Криму та інших регіонах колишньої імперії [2.569, с. 5].

Після встановлення більшовицької влади в Україні товариство відчувало активний вплив нової влади на членів організації. Новостворена тоталітарна держава прагнула поставити під свій контроль різноманітні громадські об'єднання, пристосувати до своїх ідеологічних потреб, перетворити національні організації в

суто класові. 1922 р. було заборонено реєстрацію Єврейської артілі письменників «Цилцлей-Шома», яка об'єднувала молодих єврейських письменників і літераторів, що писали на івриті [1.9, арк. 214-215]. Внаслідок заборон і переслідувань майже усе керівництво першого складу «Ліги» переїхало до Варшави, художники І. Рабинович, А. Тишлер, І. Чайков, Н. Шифрін – до Москви, поети Л.Квітко і П. Маркіш, художник І.Рибак тимчасово виїхали до Німеччини, а Д. Гофштейн – до Палестини. У грудні 1920 р. відбулася повна комунізація керівних органів товариства. Відбулася заміна Центрального комітету на пробільшовицький організаційний комітет. Замість Зільберфарба головою ЦК було обрано І.М. Нусінова. У різні роки «Лігою» керували також Ш. Добін, М. Кац [2.569, с. 8]. Нове керівництво прагнуло перетворити Культур-Лігу на інструмент радянської культурної політики. Її структури народної освіти ввійшли в підпорядкування Наркомпросу і Євсекцій, інші були розформовані, за виключенням видавництва. У 1921 р. видавництво отримало офіційний статус «Кооперативного видавництва «Культурна Ліга». Протягом 1920-х років у ньому було надруковано десятки найменувань підручників, художньої, педагогічної, технічної, дитячої, науково-популярної та пропагандистської літератури мовою ідиш. Відділення видавництва функціонували в Бердичеві, Білій Церкві, Кам'янець-Подільському та Могилев-Подільському. На книжковій виставці «Жива книга», що проходила в Києві 1924 році, видавництво експонувало 115 найменувань книг та брошур. 1928 р. спільно з Всеукраїнським товариством сприяння єврейській культурі «Гезкульт» видавництво Культур-Ліга розпочало друкувати спеціальну серію бібліотеку «Єврейські письменники». До бібліотеки увійшли твори класиків єврейської літератури Менделе Мохер Скорим, Шолом Алейхемі та пролетарських єврейських письменників [5.1152, с. 127]. Офіційно видавництво було ліквідовано в 1931 р.

1921 р. у всіх культурних закладах вводиться посада політкомісара, тобто до штату вводився працівник ГПУ, що мав повноваження цензора і наглядача, від якого залежало прийняття всіх рішень. Євсекція отримала право керувати поставками паперу та друкарського обладнання. У серпні 1921 р. Київська Губполітпросвіта встановила обов'язкове затвердження євсекцією усіх планів

роботи «Культур Ліги». У січні 1923 р. рішенням євсекції встановлювалась заборона на одержання товариством допомоги від зарубіжних єврейських організацій. У грудні 1923 року євсекція Київського губкому КП(б)У постановила передати під керівництво євсекції Наросвіти Центральну єврейську бібліотеку, Художню студію і Музичну школу «Ліги». Крім того, відбулися заміни завідуючих трудшколою і бібліотекою «Ліги» політично більш підходящими особами [2.569, с. 9]. До 1925 року Культур-Ліга втратила майже всі свої культурно-мистецькі установи. У 1924 році постала проблема фінансування діяльності секцій та відділів Культур-Ліги. Заборона фінансових надходжень з боку Джойнт та ліквідація Євгромадкому значно зменшили бюджет товариства. Для покриття видаткової його частини в розпорядженні товариства залишились лише надходження від культурно-мистецьких заходів та кошти членських внесків і пожертв меценатів. Епізодична допомога з боку «Когорсоюзу» та зарубіжних делегацій не могла врятувати товариство. Культур-Ліга була ліквідована на початку 1925 р.

Отже, Культур-Ліга за роки свого існування створила мережу єврейських навчальних закладів нового типу: світські єврейські школи (як для дітей, так і для дорослих), Єврейську вчительську семінарію та Єврейський народний університет в Києві. На початку 1920-х років йшло поступове перепідпорядкування культурно-мистецьких та освітніх установ Культур-Ліги компартійним органам із закриттям найбільш контрреволюційних та клерикальних. Усі школи і гімназії Ліги стали звичайними «єдиними трудовими школами» при губернських відділах народної освіти. Вищі педагогічні курси «Ліги» перейшли у підпорядкування Наркомату освіти. Товариство перетворилося на звичайне кооперативне видавництво, яке друкувало книги «пролетарською» мовою ідиш. У 1924-1930 рр. на Подолі діяв книжковий магазин і склад єврейської літератури, завідувачами яких були М.І. Лехт та Б.І. Маршак. Філії видавництва та агентства Культур-Ліги в 1927-1928 рр. діяли у Бердичеві, Білій Церкві, Кам'янці-Подільському, Могилеві-Подільському та інших містах України [4.823, с. 24].

На початку 1920-х рр. українське єврейство активно підтримувало і сповідувало іудаїзм, який залишався поряд із мовами ідиш та іврит засобом збереження

національної ідентичності євреїв у новій радянській державі. В Україні функціонували осередки багатьох громадських об'єднань релігійно-культурного та освітнього спрямування. Розвивались релігійні організації при єврейських культових спорудах. Окремо збереженню національної ідентичності євреїв сприяли освітні установи, яким активно допомагали релігійні громади та товариства. Компартійні органи вже в перші роки свого правління розпочали активний наступ на єврейський релігійний громадський рух. Проводилась активна політика поділу євреїв на атеїстів та віруючих. Останні постійно переслідувались і піддавались репресіям. Активну участь у антирелігійній кампанії брали Євсекції при ЦК КП(б)У. За їх сприяння місцеві органи влади закривали синагоги, перетворювали їх на робітничі клуби, хати-читальні. Зачинялись хедери і єшиботи, знищувались свитки Тори, молитовники та інша релігійна література. Під час єврейських релігійних свят та по суботам серед єврейської молоді, робітників та інтелігенції організовувались суботники, різноманітні атеїстичні дійства, суди над рабинами та іудаїзмом. Із згортанням непу та початком масової советизації населення в кінці 1920-х рр. тиск на релігійний єврейський громадський рух зі сторони компартійних органів та радянських спецслужб посилюється. Активізуються репресії проти духовенства та найбільш активних громадських активістів. Загалом, гоніння на іудаїзм обумовило масовий відхід євреїв від релігійних традицій і масове руйнування традиційного релігійного життя українського єврейства.

Отже, аналіз архівних документів доводить, що паралельно з нищенням єврейського громадського руху компартійні органи створювали власну систему підконтрольних громадських об'єднань. Створювані прокомуністичні єврейські добровільні товариства мали нагадувати собою масові добровільні товариства та спілки, це був свого роду громадський «сурогат» у вигляді організацій, які з моменту реєстрації перебували під жорстким партійним контролем. Крім того, компартійна влада намагалася залучити євреїв до участі у функціонуванні тих громадських об'єднань, які були створені з її ініціативи. Це стосувалося єврейських кооперативів, масових добровільних товариств та профспілок – громадських об'єднань, які мали обслуговувати потреби компартійної номенклатури.

Компартійні органи на початку 1920-х рр. намагалися перетворити єврейські міжнародні товариства у підконтрольні організації, які втратили статус самостійного політичного гравця в єврейському середовищі України. Тому в зазначений період були непоодинокі випадки застосування проти них методів революційної законності, через їх буржуазно-націоналістичний характер та саботаж радянського будівництва серед єврейського населення України.

Прокомуністичні громадські об'єднання брали активну участь у радянізації єврейського містечка. Добровільні товариства вживали заходів із залучення представників єврейської громади до організації виборів міських рад. При цьому проводилась відповідна агітаційно-пропагандистська робота. Активісти прокомуністичних громадських об'єднань також спрямовували свої зусилля на недопущення проведення агітації під час виборів до рад представниками єврейського духовенства, які мали значно більший вплив на єврейську громаду, ніж місцеві комуністичні об'єднання. Єврейські прокомуністичні громадські об'єднання активно залучались компартійними органами до антирелігійних кампаній направлених на ліквідацію юдаїзму, як культурно-релігійного базису збереження національної ідентичності українського єврейства. Основними центрами комуністичної культури та атеїстичного виховання ставали робітничі клуби, будинки культури та школи. Окрім участі у створенні культурно-освітньої мережі, єврейські прокомуністичні організації брали активну участь у згортанні роботи традиційних єврейських освітніх установ – хедерів, Талмуд-тор, поширенні серед містечкового єврейства політосвітньої пропагандистської літератури. При цьому політосвітня робота серед українського єврейства за своїм змістом, принципами й методами не відокремлювалась від тієї, що проводилась у межах більшовицької держави. Отже, створена компартійним органами мережа єврейських прокомуністичних громадських об'єднань з їх інфраструктурою була своєрідним знаряддям утвердження у свідомості українського єврейства ідеї легітимності компартійного режиму і підпорядкування прагматичним завданням ідеологічної обробки єврейського населення із класовими пріоритетами і чітко визначеним пролетарським спрямуванням.

ВИСНОВКИ

Незважаючи на зростання в останні роки обсягу новітньої історичної літератури, багато питань історії єврейських громадських об'єднань України, як і проблема їх участі у національно-культурному будівництві та збереженні національної ідентичності українського єврейства в імперський період та роки формування в Україні більшовицького тоталітарного суспільства, так і не знайшли належного висвітлення в історіографії. Практично повна залежність радянської історіографії від компартійних інструкцій зумовила вульгаризоване зображення історії єврейських громадських об'єднань. Ідеологічні установки, замовчування та перекручування історичних подій щодо вивчення історії єврейської громадської ініціативи обмежували дослідницькі можливості. Необхідно відзначити й обмеженість матеріалу, обумовлену відсутністю тенденції до розширення проблематики. До переліку заборонених тем радянської історіографії входили: участь єврейської закордонної громадськості у кампанії аграризації єврейства, у вирішенні питань соціально-економічної реабілітації єврейського містечка; знищення компартійними органами єврейського кооперативного руху; історія сіоністських добровільних товариств; історія єврейського філантропічного руху. Причиною нерозробленості багатьох сюжетів досліджуваної тематики є не лише обмеженість джерельної бази й ідеологічні межі, а й, значною мірою, недостатня методологічна озброєність радянських істориків у вирішенні багаточисельних та масштабних завдань, які виникли в процесі дослідження. Їх вирішення пов'язане з необхідністю системного вивчення чисельних джерел імперського та радянського періоду історії українського єврейства, одночасної обробки різних джерел інформації, матеріалів обласних і загальнодержавних архівів України. Переважна більшість праць 1990-х рр. носила описовий характер і виконувала завдання найскорішого заповнення лагун в історії етнічних меншин міжвоєнного періоду. Найважливішим підсумком цього відтинку слід вважати якісний прорив у дослідженні заборонених раніше тем та сюжетів, накопичення вагомого фактологічного матеріалу, що дозволив науковцям у подальшому підійти до аналізу

історичного досвіду реалізації національної політики в Радянському Союзі, а також створення комплексних досліджень з дотичної проблематики.

Характер та оцінки подій, присвячених історії єврейської громади України другої половини XIX – першої третини XX ст., здійсненні вітчизняними істориками, запровадили якісно новий напрям досліджень, які базуються на критичному аналізі джерел, наукової та публіцистичної літератури попередніх періодів розвитку української юдаїки. Проблемаам суспільно-політичної історії євреїв України на рубежі XIX – XX ст. присвячено чимало наукових робіт, але більша їх частина досліджує соціально-економічні, культурно-політичні процеси в загальноімперському, а згодом і в загальносоюзному масштабі. Дослідження громадської ініціативи, зародження та розвитку національних єврейських громадських об'єднань істориками розглядалася побіжно, лише в контексті загальноісторичних процесів.

Діяльність єврейських громадських об'єднань в Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. припадає на один з найтяжчих періодів в історії українського єврейства. Царський уряд проводив стосовно євреїв вкрай реакційну політику. Урядовці ставили єврейські громади в тяжке соціально-економічне, політичне становище. Урядом майже відверто проводилася політика державного антисемітизму, яка особливо підсилилася в останній третині XIX ст. Означена політика була відверто відображена в законах імперії. У законодавчому плані життя осіб іудейського віросповідання, у тому числі й їхнє духовне життя, підлягало суворій регламентації. Регламентація стосувалася діяльності кагалів, синагог, раввинів. Сформована російським імперським самодержавством яскраво виражена антисемітська політика призвела до безпрецедентної консолідації українського єврейства навколо захисту власних національних інтересів. Важливе значення у формуванні національного громадського руху відіграла єврейська інтелігенція та буржуазія. Представники зазначених соціальних груп зайняли ключові посади в громадських інституціях, які захищали інтереси єврейських спільнот України. Даний процес охопив всю межу осілості та південноукраїнські губернії Російської

імперії. На початку ХХ ст., створені єврейськими активістами громадські об'єднання стали активними учасниками політичної системи Російської імперії.

Цілком зрозуміло, що єврейська громада Російської імперії не могла очікувати від влади позитивного вирішення спродукованих нею проблем. Найбільш освідченні та соціально активні представники єврейського етносу вдалися до заходів, направлених на зародження серед єдиновірців громадського руху, що мав захистити політичні, соціально-економічні та культурні права єврейства. Громадська ініціатива другої половини ХІХ ст. вилилась у появу різноманітних громадських об'єднань, національної кооперації та організацій взаємодопомоги.

На початку ХХ ст. євреї українських земель Російської імперії сформували систему національних громадських об'єднань, які активно захищали їх інтереси та потреби. Представники різних соціальних верств тогочасного єврейського суспільства – підприємці, банкіри, домовласники, чиновники, викладачі, лікарі, студенти, а також релігійні діячі – в другій половині ХІХ ст. організовували різноманітні громадські об'єднання для захисту національних, соціально-політичних та культурних інтересів єврейства імперії. Функціонування громадських організацій здійснювалось майже виключно за рахунок громадських пожертв їх засновників, простих євреїв-обивателів та фінансових надходжень від закордонних єврейських добровільних товариств. Важливу роль у діяльності об'єднань відіграла участь у їх діяльності представників інтелігенції, студентської та учнівської молоді, жіноцтва.

Єврейські громадські об'єднання в імперський період історії України гостро дискутували з приводу участі в соціально-економічному, політичному та культурному житті єврейської громади Російської імперії. На предмет перспективності тієї чи іншої позиції спільної, узгодженої точки зору на той час так і не сформувалося. Єврейська громадська ініціатива на початку ХХ ст. розвивалася в залежності від політичних поглядів його учасників.

Проаналізувавши опубліковані архівні матеріали, звіти і статuti єврейських організацій Російської імперії, ми можемо стверджувати, що на початку ХХ ст. в імперії функціонувало більше двадцяти жіночих громадських об'єднань, більшість

з яких існували у великих містах, губернських та повітових центрах. Більшість з них займались виключно благодійництвом і організацією допомоги єврейським дівчатам і жінкам. Їх можна віднести до великої групи філантропічних єврейських громадських об'єднань, що існували в імперії на початку ХХ століття.

Перша світова війна внесла суттєві корективи в систему єврейських громадських об'єднань, що функціонували в Російській імперії. Антиєврейська політика російського військового командування та цивільної адміністрації дала сильний поштовх розвитку єврейської самодіяльності. Війна спричинила до появи та відродження благодійних товариств і товариств взаємодопомоги, орієнтованих на допомогу єврейським біженцям і виселенцям. Розгортають активну роботу закордонні та загальноімперські єврейські громадські об'єднання. Серед них виділялось своєю розгалуженою мережею створене в 1880 р. Товариство ремісничої праці. ТРП працювало в кооперації з Всесвітнім комітетом допомоги Джойнт, який надавав допомогу як російським, так і австро-угорським євреям. Всіляку допомогу єврейським біженцям і виселенцям надавало Товариство охорони здоров'я євреїв. У 1915 р. розпочало роботу Єврейське товариство допомоги жертвам війни. Тобто, не дивлячись на масові переслідування російського єврейства зі сторони імперських чиновників, війна надала сильного поштовху до розгортання серед євреїв Російської імперії самодіяльного гуманітарного руху. Вибудовується система взаємовідносин між єврейськими загальноімперськими товариствами та місцевими організаціями допомоги біженцям. Налагоджуються зв'язки між єврейським допомогним громадським рухом та християнськими організаціями. Зростає роль єврейських культурних і освітніх товариств в охороні єврейської мови, традицій, історії та етичних національних ідеалів в роки військового лихоліття. У подальшому учасники єврейського громадського руху періоду Першої світової війни розгорнуть активну політичну та національно-культурну діяльність у роки української революції 1917-1920-го рр.

У 1917 році після Лютневої буржуазної революції та повалення царизму у єврейському національному громадському русі стався новий потужний вибух. Запрацювали нові громадські об'єднання та добровільні товариства, різноманітні за

своїми напрямками, поглядами, соціальним складом. Легалізуються сіоністські партії та їх громадські організації, молодіжні та дитячі добровільні товариства.

Після захоплення влади більшовиками відбулися суттєві зміни в політичній системі нової пролетарської держави та в її економічному становищі. Встановлення на території України більшовицького панування призвело до конфлікту нової тоталітарної влади з розвинутим серед українського єврейства громадським рухом. Компартійні органи одразу розпочали переслідування національних громадських об'єднань, прагнучи їх ліквідації або перетворення на підконтрольні режиму організації. Прикладом останнього є історія культурно-мистецького товариства Культур-Ліга.

Напевно компартійні органи могли б уникнути багатьох труднощів в інтеграції єврейського населення України до радянського суспільства, зокрема, і в здійсненні структурної перебудови єврейської економіки, якби більш активно працювали з некомуністичними позитивно або нейтрально налаштованими до більшовиків єврейськими громадськими об'єднаннями. І якщо в умовах громадянської війни відмову від співробітництва з єврейськими небільшовицькими добровільними товариствами, в тому числі і з представництвами закордонних організацій, ще можна зрозуміти, то відмову від допомоги абсолютно лояльних до пролетарської держави організацій, можна пояснити лише прагненням монополізувати владу та створити в країні однопартійну диктатуру, або також політичними амбіціями партійних функціонерів.

У процесі формування тоталітарного режиму на території СРСР була розгорнута кампанія непримиренної боротьби з єврейським громадським рухом, в результаті чого на кінець 1920-х рр. більшість громадських об'єднань припинили своє існування. Активісти вказаних організацій потрапили під жорна карально-репресивної системи і були фізично знищені. Подальшу громадську активність змогли продовжити лише ті, кому вдалося емігрувати за межі Радянського Союзу.

Конфлікт між активним єврейством та партійно-більшовицьким режимом ускладнювала соціально-економічна катастрофа єврейського містечка. На середину 1920-х рр. єврейське містечко переживало господарський занепад, економічне

розорення торгівців і ремісників, декласування та люмпенізацію жителів. Це спричинило поширення антирадянських настроїв та посилення впливу сіоністських партій та громадських об'єднань, які конкурували з більшовиками за вплив на «єврейській вулиці».

Політика коренізації позитивно позначилася на становищі єврейського населення України. Переважна більшість євреїв були мешканцями міст та містечок. Питаннями влаштування населення по партійній лінії займалися Голоvbюро єврейських секцій при окружках КП(б)У, по радянській лінії – ЦКНМ, на місцях – бюро національних секцій при окрвиконкомах та уповноважені при райвиконкомах. Головними завданнями, пов'язаними з поліпшенням економічного, побутового становища євреїв були, по-перше, надання допомоги кустарям та ремісникам в організації кооперативів та товариств взаємодопомоги, по-друге, землеоблаштування бажаючих перейти до занять сільським господарством за допомогою державної програми «аграризації» євреїв.

Національна політика компартійних органів мала ідейно-політичний та пропагандистсько-агітаційний характер. Її визначає відсутність конструктивно-державницької складової. Партійна номенклатура робила все можливе, щоб на початку 1920-х рр. схилити етнонаціональні групи до більшовизму, переконати їх в тому, що лише пролетарська держава забезпечить їм належні умови життя й національно-культурний розвиток. Одночасно компартійні органи вели непримиренну боротьбу з єврейськими традиційними національними об'єднаннями. Їх оголосили ворожими пролетарській державі «диктатури пролетаріату» куркульсько-клерикальними організаціями, а їх активістів – представниками сіоно-буржуазного підпілля. Отримавши всю повноту влади в країні і знищивши всі опозиційні течії і рухи, компартійний режим в другій половині 1920-х рр. змінив власну національну політику і направив її на ліквідацію будь-яких національних рухів серед національних меншин більшовицької імперії. Активну допомогу у реалізації нової національної політики надавали провладні громадські об'єднання, кооперація та профспілки. Для українського єврейства названі організації залишалися чужорідними утвореннями з уніфіковано-бюрократичною структурою,

позбавленими національного господарсько-культурного змісту. Будучи байдужими до офіційної демонстрації громадського волевияву у формі добровільних товариств та спілок, євреї засвідчували значний інтерес до розвитку національного кооперативного руху.

Силою історичних обставин єврейські кооперативні товариства, які виникли на початку ХХ ст. в період революції і громадянської війни, були включені в радянську кооперативну систему, подекуди зберігали притаманні їм особливості, що позначались на змісті, формі та темпах розвитку єврейських національних кооперативів. На темпи розвитку єврейських кооперативів негативно впливали особливості реалізації більшовицької національної політики стосовно українського єврейства. Нехтування соціально-економічними та національно-культурними особливостями життя єврейської громади Правобережної України негативно впливало на єврейську кустарно-промислову, ощадну та споживчу кооперацію. Влада на місцях прагнула розчинити єврейські кооперативи в українських кооперативних об'єднаннях, перетворивши їх на класово-уніфіковані організації.

Закордонні єврейські благодійні товариства, які функціонували на території України ще в роки Російської імперії активно включилися в кампанію допомоги потерпілим від голоду 1921-1923 рр. Виділяючи кошти для надання допомоги голодуючому населенню України, іноземні філантропи були зацікавлені в тому, щоб їх ресурси розподілялись справедливо, потрапляли до рук усіх, хто потребував допомоги, в тому числі і єврейської інтелігенції, клерикальних елементів, активних учасників сіоністського руху і т.д. Тому керівники товариств наголошували на тому, що комітети з розподілу допомоги мають бути незалежними від політичних сил, до їх складу можуть увійти єврейські активісти, які користувалися підтримкою та незаперечним авторитетом серед населення. В єврейських громадах такими були рабини, єврейські вчителі, представники національного громадського руху. Крім того, необхідно враховувати і психологічний фактор. Представники Джойнту та інших благодійних товариств прибули із-за кордону і мали власні політичні погляди на нову більшовицьку владу, недовіряли їй, побоювались репресій і переслідувань. Вони часто використовували АРА та Джойнт для боротьби з ненависницьким

режимом та підтримки противників держави «диктатури пролетаріату». Діяльність закордонних благодійних товариств спричинила активізацію релігійного руху серед єврейства, відродження національних громадських об'єднань, які переслідувались компартійною владою і не мали легальних джерел фінансування.

Після подолання продовольчої кризи початку 1920-х рр. закордонні єврейські товариства здійснювали планомірну підтримку єврейського сільського господарства, сприяли розвитку освіти, культури та національних традицій. Іноземні єврейські добровільні товариства ввозили до Української СРР для допомоги єврейському населенню новітню сільськогосподарську техніку та устаткування, машини для буріння свердловин та артезіанських колодязів у переселенських районах Півдня України та Криму. Допомогу отримували перші переселенці, які відгукнулися на заклик КОМЗЕТу та ТЗЕТу і створювали на території Півдня України і Криму єврейські сільськогосподарські райони, як повинні були стати передвісниками майбутньої еміграції до Палестини. Незважаючи на твердження єврейських секцій, що Джойнт, АРА, ТРП, ЄКТ підтримують переважно «класово ворожі елементи» із середовища торгівців, кустарів та інших декласованих соціальних груп, ці організації здійснювали свою філантропічну діяльність аж до ліквідації компартійними органами всіх проявів національного єврейського життя. Компартійні органи, не зважаючи на політичну заангажованість багатьох діячів єврейського закордонного благодійного руху, дозволяли товариствам активно ввозити до СРСР власні фінансово-технічні ресурси. Крім сучасної техніки Джойнт направив до України і власних спеціалістів, які мали створити на малопродатних до землеробства ґрунтах Півдня України та Криму високотехнологічні переселенські господарства. Більш того, Джойнт, на відміну від інших закордонних приватних інвесторів початку 1920-х рр., не просто продавав техніку та технології, а прагнув створити новий комплекс сільгоспвиробництва в переселенських районах України.

Розпочата в ХІХ ст. кампанія єврейської аграризації в 1920-ті рр. набуває нового забарвлення. Компартійні органи вважали залучення євреїв до сільського господарства важливим засобом вирішення «єврейської проблеми містечок смути осілості». Кампанія розглядалась в контексті програми коренізації та кооперування,

що проводилась в СРСР в 1920-ті рр. Вважалося, що коопероване єврейство втратить тісні культурно-релігійні та соціально-економічні зв'язки з єврейським містечком Правобережної України і буде приречене до повної радянізації. Крім того, створення сільськогосподарської кооперації дозволить одержати владі нових надійних платників податків, яких можна використовувати у боротьбі з негативно налаштованим до більшовиків українським селянством Півдня України та Криму. У процесі реалізації програми аграризації та пролетаризації українського єврейства склалося досить продуктивне співробітництво компартійно-державних органів з єврейськими громадськими об'єднаннями, як радянськими, так і закордонними. Державного фінансування єврейських переселенців і колоністів явно не вистачало, особливо це стосується першої половини 1920-х рр., тому активно залучались кошти єврейських закордонних добровільних товариств. Товариства активно кредитували переселенців. Кредити видавались під мінімальні відсотки, іноді були навіть безвідсотковими. Програма громадської єврейської аграризації мала створити на території Півдня України та Криму мережу економічно міцних національних кооперативів, однак процес тотальної колективізації єврейських господарств призвів до руйнації єврейського сільського господарства. Єврейські кооперативні об'єднання перетворились на звичайні колгоспи з жорсткою централізацією виробництва та управління.

Проблема досліджень єврейської історії має для України важливе значення. Про це зазначав ще в 1998 р. керівник Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України І. Курас: «Ще й досі не подолана створена і насаджувана впродовж майже всього ХХ ст. в західній і єврейській історіографічній традиції теза про Україну як країну суцільного антисемітизму та суцільних єврейських погромів» [4.866, с.8]. Проблему антисемітизму в Україні досить активно поширюють і розробляють сучасні російські історики. Вони зображають українців як націю патологічних антисемітів. У цьому контексті вкрай назрілим є питання створення спільних урядових і неурядових комісій, до складу яких мають увійти історики, політологи, викладачі вищих та середніх загальноосвітніх навчальних закладів, які б, узгоджуючи гострі проблеми, пов'язані з трактуванням міжетнічних взаємин

українців і євреїв, створили спільну концепцію висвітлення історії євреїв України в єврейських та українських підручниках. У шкільних та вузівських курсах Ізраїлю та численної єврейської діаспори Україна має висвітлюватись як країна, яка стала батьківщиною для мільйонів євреїв Європи і позитивно впливала на розвиток єврейської культури, освіти та єврейської національної громадської ініціативи. У свою чергу, й вітчизняні освітні програми мають бути збагачені за рахунок тем із єврейської проблематики, що сприятиме вихованню нової генерації у душі толерантності і поваги до інших народів.

Результати дослідження процесу формування, становлення та розвитку єврейських громадських об'єднань України в 60-ті рр. XIX – 30-ті рр. XX ст. свідчать про необхідність у ході трансформації політичної системи української держави обов'язково враховувати особливості громадської ініціативи населення у зазначений історичний період. Тільки завдяки комплексному вдумливому та глибокому історико-економічному аналізу суспільно-політичних процесів ми зможемо зрозуміти причини кризового становища української держави. Впровадження сучасних демократичних механізмів в поєднанні з не декларованою, а реальною можливістю громадських об'єднань впливати на прийняття важливих рішень державного життя, негайне проведення політичних перетворень та реформ здатні в значній мірі забезпечити побудову в Україні сильної демократичної, правової, соціально-орієнтованої держави. Подальший розвиток демократичних принципів організації життя суспільства потребує глибокого наукового аналізу попередніх етапів їх існування, з'ясування позитивних і негативних факторів, що стимулювали чи, навпаки, гальмували демократичні процеси. Такий підхід буде не лише сприяти поглибленню у свідомості народу корінного перелому в поглядах на роль та історичне місце демократії і самоуправління, але й здатний стати надійним фактором економічного, а отже, і соціально-політичного прогресу українського суспільства. Загалом дії держави по розвитку інституційної спроможності громадських об'єднань в Україні мають спрямовуватися на формування «демократії участі». Для цього необхідно насамперед з-поміж усіх громадських об'єднань

виділити найбільш суспільно корисні і фінансувати не їх безпосередньо, а надані ними соціальні послуги. Необхідно впорядкувати систему обліку громадських об'єднань з точки зору їх функціональності, що дасть змогу визначити економічні показники їх діяльності, зокрема, їх економічний вплив на різні сфери суспільного життя. У такий спосіб можна полегшити реалізацію програм субсидіювання громадських об'єднань, передбачених законодавством. Доцільно більш диференційовано підходити до питання грантової підтримки громадських організацій з боку вітчизняних і закордонних філантропів-меценатів, передбачивши на законодавчому рівні певні фінансові пільги для бізнес-структур, які фінансують конкретні громадські ініціативи та громадські інституції. Крім того держава має активно використовувати потенціал етнічних і конфесійних спільнот, і їх громадських інституцій у різних сферах суспільного життя:

- у галузі соціального захисту, через розвиток альтернативних систем соціального захисту, зразком якої можуть бути єврейські хеседи;
- у галузі освіти й дошкільного виховання, через створення національних шкіл і дитячих садків на базі культурно-освітніх установ етноменшин, зі збереженням обов'язкової загальноосвітньої програми, а також передачі громадам та їх інституціям частини установ середньо-спеціальної й вищої (насамперед, педагогічної) освіти;
- у сфері позашкільного виховання й роботи з молоддю, через організацію громадськими об'єднаннями дитячих, молодіжних і сімейних таборів задля розвитку традиційних і національних цінностей народів України;
- у сфері культури, через розвиток самофінансованої мережі культурно-освітніх установ, видавництв, бібліотек, обштинних центрів;
- у галузі економіки, через залучення коштів етнічних діаспор у розвиток економіки держави та їх загальноекономічного потенціалу для лобіювання інтересів України закордоном і розвитку міжнародних економічних зв'язків;
- у суспільно-політичній сфері, через створення інституту національно-культурних автономій як протипага різним сепаратистським тенденціям.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Архівні матеріали

**Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
(ЦДАВО України)**

Фонд 5. Народний Комісаріат внутрішніх справ м. Харків

опис 1.

- 1.1. Спр. 136. Положение о Еврейском общественном комитете помощи жертвам погромов (Евобщестком). Уставы Евобщесткома и комитета по делам армян. 4 августа 1920 – 15 декабря 1920, 72 арк.
- 1.2. Спр. 660. Доклады и сведения о еврейских погромах в период гражданской войны. 8 июня 1921 – 13 декабря 1921, 84 арк.
- 1.3. Спр. 661. Материалы об организации отрядов самообороны по борьбе с бандитизмом в Городнянском уезде, Черниговской губернии. 14 июня – 24 июля 1921, 14 арк.
- 1.4. Спр. 662. Выписки из протоколов заседаний Постоянного совещания по борьбе с бандитизмом и докладные записки о восстановлении еврейских отрядов самообороны. 29 ноября – 11 декабря 1921, 7 арк.
- 1.5. Спр. 663. Переписка о порядке выезда еврейских семей к родственникам в Америку. 5 октября 29 ноября 1921, 10 арк.
- 1.6. Спр. 664. Устав Всероссийского и Всеукраинского союза еврейских трудящихся масс «Сетмасс». 25 февраля 1921, 8 арк.
- 1.7. Спр. 665. Устав Крюковського еврейского религиозного общества и списки прихожан. 27 июня – 4 августа 1921, 18 арк.
- 1.8. Спр. 1824. Материалы о деятельности еврейского подотдела нацменьшинств НКВД УССР. 4 января – 26 декабря 1922, 191 арк.
- 1.9. Спр. 1825. Сведения о деятельности сионистских и других националистических организаций по губерниям Украины и переписка об оказании помощи еврейскому населению, пострадавшему от погромов. 22 марта 1922 – 8 декабря 1922, 246 арк.

- 1.10. Спр. 1834. Протокол совещания при отделе управления Харьковского губисполкома об организации польской и еврейской секций, выписка из бюллетеня еврейского переселенческого бюро. 6 октября – 29 ноября 1922, 29 арк.
- 1.11. Спр. 2240. Материалы деятельности еврейского подотдела нацменьшинств. 6 февраля 1923. – 13 февраля 1924, 145 арк.
- 1.12. Спр. 2241. Материалы деятельности еврейского подотдела нацменьшинств. 23 января – 4 декабря 1923, 130 арк.
- 1.13. Спр. 2242. Информационные сведения о еврейских погромах по губерниям УССР в 1918-1920 г., 63 арк.
- 1.14. Спр. 2280. Материалы об утверждении устава Всеукраинского общественного комитета помощи пострадавшим от войны, погромов и стихийных бедствий (Евобщестком). 28 февраля 1923 – 25 ноября 1924, 25 арк.
- 1.15. Спр. 2287. Материалы о регистрации устава Общества ремесленного и земледельческого труда среди евреев на Украине «ОРТ» и его деятельности. 11.06.1923. – 17.01.1925, 173 арк.
- 1.16. Спр. 2297. Уставы религиозных общин, зарегистрированных Полтавской губернской МЕКОСО. 18 июля 1923. – 19 ноября 1923, 96 арк.
- 1.17. Спр. 2298. Уставы религиозных общин, зарегистрированных Черниговской губернской МЕКОСО за 1923 год, 146 арк.
- опис 2.
- 1.18. Спр. 214. Переписка с административным отделом Волынского губисполкома по рассмотрению заявлений религиозных общин. 4 февраля 1924 – 12 сентября 1924 года, 30 арк.
- 1.19. Спр. 311. Материалы о регистрации уставов обществ и союзов. 15 октября 1924 – 2 октября 1925, 353 арк.
- 1.20. Спр. 325. Уставы обществ и союзов Киевской губернии. 4 марта 1924. – 1 апреля 1924, 321 арк.
- 1.21. Спр. 335. Протоколы заседаний президиума Центральной административно-территориальной комиссии при ВУЦВКе (ЦАТК). 4 марта 1924 – 7 декабря 1925, 146 арк.

1.22. Спр. 1189. Материалы о регистрации устава Всеукраинского союза трудящихся евреев «Укревтруд». 7 декабря 1925 – 6 марта 1926, 67 арк.

1.23. Спр. 1193. Выписки из протоколов заседаний Центральной Межведомственной комиссии по делам обществ и союзов (Центр МЕКОСО) об утверждении устава Всеукраинского союза трудящихся евреев «Укревтруд». 6 ноября 1925 – 25 января 1926, 40 арк.

1.24. Спр. 1194. Устав общества ОЗЕТ и переписка о его регистрации. 26 марта 1925. – 11 апреля 1925, 10 арк.

1.25. Спр. 2167. Полугодовые, квартальные и месячные отчеты о деятельности отдельных культотделов административных отделов окрисполкомов за 1925-1926 годы, 345 арк.

1.26. Спр. 2184. Протоколы съездов и совещаний религиозных общин и переписка с административными отделами окрисполкомов о разрешении их проведения 4 марта 1926 – декабрь 1927 года, 96 арк.

1.27. Спр. 2209. Переписка с административным отделом Херсонского окрисполкома по заявлениям религиозных общин. 3 января 1926 – 15 декабря 1926 года, 34 арк.

Оп. 3.

1.28. Спр. 473. Статистические сведения о количестве и списки ликвидированных обществ и союзов по округам за 1926-1927 год, 47 арк.

Ф.8. Народний комісаріат юстиції Української СРР

опис 1.

1.29. Спр. 1218. Документы о работе губернских ликвидационных комиссий юстиции по отделению церкви от государства (протоколы, отчеты, докладные записки, заявления, прошения, переписка). 1 июня 1922 – 30 декабря 1922 года, 214 арк.

Фонд 413. Центральна Комісія національних меншин при Всеукраїнському

Центральному Виконавчому комітеті рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (29 квітня 1924–1941р.)

опис 1.

1.30. Спр. 8. Протоколи засідань колегії Наркомзему УСРР та листування з ним про переселення євреїв-олоністів та наділення їх землею. 1921 рік, 38 арк.

- 1.31. Спр. 10. Звіти про роботу ЦК національних меншостей за 1924 – 1926 рр., 122 арк.
- 1.32. Спр.13. Документи про роботу Запорізького та Подільського губвиконкомів серед національних меншостей (протоколи, відомості, листування). 18 листопада 1924 – 14 жовтня 1925 року, 211 арк.
- 1.33. Спр. 34. Витяги з протоколів засідань президії ЦВК СРСР та листування з ЦВК СРСР про організацію переселенських циганських та татарських товариств, підсумки роботи серед національних меншостей. 25 вересня 1925 – 23 грудня 1927 року, 36 арк.
- 1.34. Спр. 63. Протоколи та листування з Зінов'євським окрбюро національних меншостей про розподіл коштів серед єврейських сільськогосподарських колективів, переселення безземельних і малоземельних на вільні території. 9 січня 1925 – 31 грудня 1926 року, 156 арк.
- 1.35. Спр. 64. Протокол №1 загальних зборів правління ОЗЕТ в м. Маріуполі від 14 листопада 1925 року про завдання ОЗЕТ, 6 арк.
- 1.36. Спр. 89. Документи про результати обстеження єврейських переселенських колективів (звіт, доповідні записки, акти). грудень 1925 – травень 1926 року, 89 арк.
- 1.37. Спр. 90. Документи про стан роботи серед єврейського населення по округах України (відомості, анкети, листування). 27 лютого – 26 вересня 1925 року, 89 арк.
- 1.38. Спр. 96. Документи про культосвітню роботу серед національних меншин (постанови, протоколи, листування). 13 квітня – 10 грудня 1925 року, 73 арк.
- 1.39. Спр. 102. Листування з ЦК КП(б)У про створення селищних рад, обстеження роботи серед єврейської молоді, переселення населення. 13 січня – 20 листопада 1925 року, 91 арк.
- 1.40. Спр. 104. Листування з РНК УСРР Наркомфіном УСРР, Наркомздоров'я УСРР та іншими установами про охорону здоров'я національних меншостей, проведення огляду національного складу профспілок, відпуск коштів на поліпшення становища єврейського населення. 25 грудня 1925 – 25 вересня 1926 року, 425 арк.
- 1.41. Спр. 105. Листування з Наркомюстом УСРР НКВС про скликання чергового Всеукраїнського з'їзду представників союзу голандських вихідців на Україні,

необхідність видання законодавчих актів мовами національних меншин та інших питань. 1 січня – 25 листопада 1925 року, 115 арк.

1.42. Спр. 106. Листування з Накрмомземом УСРР про забезпечення землею переселенців євреїв. 4 лютого – 23 грудня 1925 року, 192 арк.

1.43. Спр. 112. Листування з Київським окрвиконкомом про єврейські земельні колективи і об'єднання, національний склад населення м. Києва. 6 липня – 24 грудня 1925 року, 26 арк.

1.44. Спр.114. Листування з Коростенським окрвиконкомом про створення сільрад для національних меншостей, перехід єврейського населення до землекористування та переселення їх на Південь України. 24 липня – 17 грудня 1925 року, 37 арк.

1.45. Спр. 123. Листування з Херсонським окрвиконкомом про надання допомоги євреям-переселенцям. 15 липня – 9 листопада 1925 року, 28 арк.

1.46. Спр. 124. Листування з Уманським окрвиконкомом про відкриття національних шкіл, реєстрацію єврейського населення. 12 серпня – 14 грудня 1925 року, 19 арк.

1.47. Спр. 127. Листування з окрвиконкомами про організацію національних судових камер. 1925 рік, 33 арк.

1.48. Спр. 137. Відомості про національний склад спілки кустарів України по округах. 1 червня 1925 – 9 листопада 1926 року, 68 арк.

1.49. Спр. 164. Протоколи засідань Президії ОЗЕТ та кошторис прибутків витрат по забезпеченню переселенців євреїв на 1926-27 р. 5 квітня – 12 липня 1926 року, 86 арк.

1.50. Спр. 165. Протоколи засідань Президії ОЗЕТ(копії). 3 квітня – 17 вересня 1926 року, 15 арк.

1.51. Спр. 166. Протоколи засідань ОЗЕТ і КОМЗЕТу. 28 жовтня 1926 – 29 вересня 1927року, 19 арк.

1.52. Спр. 249. Звіт РНК УСРР про роботу серед нацменшостей, витяги з протоколів ІХ і Х Всеукраїнських з'їздів Рад. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про стан народної освіти на Україні», 201 арк.

1.53. Спр.340. Листування з Мелітопольським окрвиконкомом про перевибори до національних сільрад, забезпечення переселенців земельними ділянками. 1 січня 1927 – 24 жовтня 1927 року, 11 арк.

- 1.54. Спр. 341. Листування з окрвиконкомами про підготовку до перевиборів Рад, переселення єврейського населення. 5 березня – 26 червня 1927 року, 312 арк.
- 1.55. Спр. 345. Протоколи засідань Президії Центрального Правління ОЗЕТ, ЦК національних меншин та листування з Укоопспілкою, Укрсільбанком, «Сільським господарем» про переселення циган на Україні, залучення єврейського населення до виробництва. 3 січня 1927 – 24 липня 1928 року, 36 арк.
- 1.56. Спр. 351. Документи про обстеження стану грецьких сільрад (звіт, витяги і резолюції) та листування з видавництвами. Товариством «Геть неписемність», Всеукраїнською науковою асоціацією сходознавства про видання кооперативної літератури мовами національних меншин, покращення матеріального становища. 1 жовтня 1927 – 21 вересня 1928 року, 151 арк.
- 1.57. Спр.456. Документи про стан колективізації серед нацменшостей (протоколи, відомості, листування, списки, таблиці), 116 арк.
- 1.58. Спр. 458. Протоколи засідань райвиконкомів та листування з Наркомздорв'я УСРР, Нарком праці УСРР, Вукоопромкредитсоюзом, Наркомюстом УСРР про роботу промкооперації серед нацменшостей, підготовку педагогічних кадрів для нацменшостей. 14 серпня – 24 листопада 1929 року, 68 арк.
- 1.59. Спр. 459. Протоколи засідань окружних комісій ЗЕТ та тези доповіді про стан роботи в завдання товариства «Геть не писемність». 10 січня – 13 вересня 1929 року, 28 арк.
- 1.60. Спр. 476. Документи про підсилення обслуговування нацменшостей сільськогосподарською кооперацією, культурне будівництво серед нацменшостей (резолюції, доповіді, відомості) за 1929-1930 рр., 46 арк.
- 1.61. Спр. 522. Листування з Кременчуцьким товариством «Допомога», окрвиконкомом, Товариством ОЗЕТ про вирішення питань по виселенню з будинків осіб, позбавлених виборчих прав. 20 січня – 30 березня 1930 року, 56 арк.
- 1.62. Спр. 526. Листування з Вукопромкредитсоюзом, ВРНГ, окрбюро нацменшостей про забезпечення кустарних артілей сировиною. 31 січня – 23 грудня 1930 року, 31 арк.
- 1.63. Спр.553. Тези доповіді про перспективи промислового розвитку національних районів на 1932 рік, контрольні цифри геологорозвідувальних робіт в районах, де

проживають національні меншини та листування з райвиконкомом про організацію МТС, 66 арк.

1.64. Спр. 557. Документи про культполітоосвітню роботу та склад політосвітніх установ національних меншостей (протоколи, резолюції, плани, доповідні записки, акти, листування). 19 травня – 3 червня 1931 року, 387 арк.

1.65. Спр. 581. Протоколи №1-15 засідань ЦК національних меншин при ВУЦВК, 30 арк.

**Фонд 505. Всеукраїнська комісія в справі земельного влаштування
працюючих євреїв, при Президії ВУЦВКа
(Український КОМЗЕТ, м. Харків 1923-1933)**

опис 1.

1.66. Спр.1. Устав образцової трудової сільськогосподарської земледельчої артели. 1923 рік, 18 арк.

1.67. Спр. 37. Протоколи засідань різних організацій. 1925 рік, 67 арк.

1.68. Спр. 42. Листування Агро-Джойнта. 1926 рік, 359 арк.

1.69. Спр. 44. Статистичні матеріали. 1926 рік, 22 арк.

1.70. Спр. 70. Протоколи Президії ЦП ОЗЕТ. 1927 рік, 58 арк.

1.71. Спр. 74. Протоколи засідань УкрОЗЕТа. 1927 рік, 67 арк.

1.72. Спр. 75. Протоколи ЦП ОЗЕТ УСРР. 1927 рік, 61 арк.

1.73. Спр. 91. Справа колективізації. 1927 рік, 36 арк.

1.74. Спр. 93. Розселення переселенців євреїв. 1927 рік, 25 арк.

1.75. Спр. 95. Відчутність ЕКО. 1927 рік, 112 арк.

1.76. Спр. 108. Листування з ЕКО. 1927 рік, 49 арк.

1.77. Спр. 110. Листування з Агро-Джойнтом. 1927 рік, 81 арк.

1.78. Спр. 111. Сільськогосподарські кредитові кооперативні товариства. 1927 рік, 14 арк.

1.79. Спр. 119. Статистичні матеріали. 1927 рік, 41 арк.

1.80. Спр. 124. Обстеження єврейських сільрад. 1927 рік, 16 арк.

1.81. Спр. 125. Відчит про стан єврейського землеробства на Одещині. 1927 рік, 45 арк.

- 1.82. Спр. 126. Статматеріали про переселення. 1927 рік, 9 арк.
- 1.83. Спр. 128. Перспективний 3-х річний план по переселенню. 1927 рік, 6 арк.
- 1.84. Спр. 130. Агротехнаради. 1927 рік, 17 арк.
- 1.85. Спр. 137. Протоколи нарад Агро-Джойнта. 1927 рік, 156 арк.
- 1.86. Спр. 150. Листування УкрОЗЕТа. 1927 рік, 118 арк.
- 1.87. Спр. 155. Листування ОРТ, 63 арк.
- 1.88. Спр. 161. Протоколи нарад ЕКО, ОРТ та ін. 1928 рік, 143 арк.
- 1.89. Спр. 210. «Сільгосподарь» – обслуговування колгоспів. 1928 рік, 198 арк.
- 1.90. Спр. 224. Листування з Агро-Джойнтом. 1928 рік, 132 арк.
- 1.91. Спр. 229. Відчит про роботу Агро-Джойнта за 1928 рік, 81 арк.
- 1.92. Спр. 234. Звіт Укркомзета за 1928 рік, 78 арк.
- 1.93. Спр. 236. Статистика та обстеження колгоспів. 1928 рік, 210 арк.
- 1.94. Спр. 280. Відчит ЕКО за 1928 рік, 73 арк.
- 1.95. Спр. 381. Агро-Джойнт, ЕКО, ОРТ. 1929 рік, 156 арк.
- 1.96. Спр. 417. Відчити Агро-Джойнта. 1929 рік, 113 арк.
- 1.97. Спр. 460. Інформаційний бюлетень ОЗЕТ №75. 1929 рік, 16 арк.
- 1.98. Спр. 521. Колективізація. 1930 рік, 12 арк.
- 1.99. Спр. 558. Протоколи засідань КОМЗЕТу та Нацмену. 1930 рік, 40 арк.
- 1.100. Спр. 597. Таємне листування. 1930 рік, 29 арк.
- 1.101. Спр. 668. Заявки та рознарядки на Крим. 1930 рік, 71 арк.
- 1.102. Спр. 685. Протоколи засідань КОМЗЕТа і ОЗЕТа. 1930 рік, 41 арк.
- 1.103. Спр. 704. УкрОЗЕТ. 1931 рік, 194 арк.
- 1.104. Спр.732. Протоколи засідань УкрОЗЕТ. 1931 рік, 87 арк.

опис 2.

1.105. Спр. 1. Протоколи, виписки із протоколів і копії засідань Раднаркому УРСР, УкрОЗЕТа, бюро єврейської секції Херсонського окркому КП(б)У і матеріали до них. Листування з партійними, державними установами і організаціями з питань переселення, землеоблаштування, фінансової допомоги трудящим євреям (1927-1930), 236 арк.

**Фонд 571. Українська Рада Товариства по земельному облаштуванню
трудящих євреїв (ТЗЕТ),
«УкрОЗЕТ», м. Харків (1925-1932)**

опис 1.

1.106. Спр. 346. Справи особового складу. 1930 рік, 18 арк.

1.107. Спр. 353. Статистичні зведення. 1930 рік, 221 арк.

опис 2.

1.108. Спр. 1. Протоколи засідань Президії УкрТЗЕТу. 22 лютого –26 грудня 1926 року, 176 арк.

1.109. Спр. 9. Звіт про роботу Всеукраїнської Ради ТЗЕТ за 1932-1933 рр. 1932 рік, 66 арк.

1.110. Спр. 39. Матеріали і листування з Ново-Златопольським національним районом з адміністративно-господарських і фінансових питань. 1933 рік, 19 арк.

1.111. Спр. 119. Звіти обласних організацій ТЗЕТу за 1933 р. і листування з ними. 9 січня 1934 – 8 грудня 1934 року, 86 арк.

1.112. Спр. 265. Листування з Чернігівською обласною радою ТЗЕТу з питань оргмасової роботи і адміністративно-фінансових питань. 16 липня 1935 – 30 грудня 1935 року, 18 арк.

1.113. Спр. 399. Протоколи засідань Президії УкрТЗЕТу. 1937 рік, 60 арк.

1.114. Спр. 528. Матеріали та листування в питанні ліквідації обласних ТЗЕТвідділень в УРСР та УкрТЗЕТу. 16 травня – 31 липня 1938 року, 232 арк.

**Центральний державний архів громадських організацій України
(ЦДАГО, м. Київ)**

Фонд 1. Центральний Комітет Компартії України

опис 20.

1.115. Спр. 57. Протоколи засідань Одеського губкома КП(б)У и его президиума, Балтского и Одесского горкомов партии, засідань организационного отдела Одесского горкома партии и секретарей районных партийных комитетов города. Доклад губкома, выписки из доклада секретаря подпольного Одесского обкома партии (областкама), телеграммы и лист о состоянии партийной работы в губернии на местах,

борьбе с григорьевщиной. Сводка в ЦК КП(б)У о губернской партийной конференции. 10 апреля 1919 – 30 мая 1919 года, 34 арк.

1.116. Спр. 92. Положение ЦК РКСМ о работе среди молодежи национальных меньшинств. Письмо ЦК Еврейского Коммунистического Союза рабочей молодежи на Украине Главному бюро еврейских секций при ЦК КП(б)У с предложениями о формах организационной связи между Евкомолом и евсекциями при КП (б)У. Смета расходов ЦК Еврейского Коммунистического Союза рабочей молодежи на Украине. 31 июля – октябрь 1919 года, 10 арк.

1.117. Спр. 93. Отчет Главного комитета Союза еврейских трудящихся масс «Сетмасс» о деятельности и задачах союза. Информация в ЦК КП(б)У о деятельности сионистских организаций на Украине. 18 марта 1919 – 2 июля 1919 года, 57 арк.

1.118. Спр. 253. Отчеты, доклады отделов Одесского губкома КП(б)У организационного, учетно-распределительной агитации и пропаганды, секции по работе среди национальных меньшинств. Отчет школы советского строительства при губревкоме. Февраль-декабрь 1920 года, 187 арк.

1.119. Спр. 338. Циркулярные письма, инструкции, протоколы заседаний, совещаний, отчеты, доклады, переписка Центрального Бюро еврейских секций при ЦК РКП(б) и Главного бюро еврейских Секций при ЦК КП(б)У, 96 арк.

1.120. Спр. 339. Переписка ЦК КП(б)У и ЦК РКП(б) о работе среди населения еврейской национальности и другим вопросам. Отчеты, доклады, протоколы, 150 арк.

1.121. Спр. 340. Протоколы совещаний еврейских общественных комитетов по вопросам организации оказания помощи еврейскому населению пострадавшему от погромов 1920 год, 36 арк.

1.122. Спр. 417. Тези і інструкції ЦК КП(б)У про першочергові завдання партії в області організаційно-партійної і агітаційно-масової роботи, партійному і господарському будівництві, реорганізації робітничо-селянської Червоної Армії, політично-просвітницької роботи на селі, ролі профсоюзів в господарському будівництві і ін. питання (липень 1921 – грудень 1921), 133 арк.

1.123. Спр. 476. Месячные отчеты, доклады, сводки, информация Екатеринославского губкома КП(б)У об экономическом и политическом положении в губернии,

организационно-партийной и политико-массовой деятельности губкома партии и её отделов. Отчет и резолюция широкой красноармейской конференции Катеринославского гарнизона. 14 марта 1921 – 23 января 1922 года, 20 арк.

1.124. Спр. 757. Переписка с губкомами КП(б)У, народными комиссариатами УССР, Главполитпросветом о высылке литературы, тиражах газет, проведении агитационно-массовой и просветительской работы среди болгар-крестьян, рабочих татар Донбасса и др. агитационно-пропагандистских вопросах. 1 апреля 1921 – 31 мая 1921 года, 279 арк.

1.125. Спр. 776. Резолюции, тезисы докладов IV Всероссийской конференции евсекций РКП(б). 29 июня – 17 июля 1921 года, 75 арк.

1.126. Спр. 777. Протоколы заседаний, своещений Центрального бюро Евсекций при ЦК РКП(б), Главного бюро еводела ЦК и губкомов КП(б)У, Главбюро евсекций при ЦК ЛКСМУ. 1 января – 31 декабря 1921 года, 254 арк.

1.127. Спр. 778. Протоколы заседаний еводела ЦК КП(б)У. Выписки из заседаний Политбюро, оргбюро и главбюро еводела ЦК КП(б)У о «Бунде», эмиграции евреев. 12 января – 26 ноября 1921 года, 77 арк.

1.128. Спр. 779. Циркуляры, положения, инструкции, тезисы ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У о еврейских отделах и комитетах КП(б)У их функциях, временных комиссиях при еводелах, подготовке к конференциям, объединении Бунда с РКП(б), работе среди еврейского населения и др. вопросам. 5 января – 23 декабря 1921 года, 121 арк.

1.129. Спр. 794. Протоколы заседания бюро еводела при Агитпропе Киевского губкома КП(б)У, общих собраний евреев-коммунистов. Отчеты, доклады, письма еводела при Агитпропе Киевского губкома КП(б)У о организационно-партийной и просветительской работе среди еврейского населения и др. вопросам. 15 декабря – 29 декабря 1921 года, 195 арк.

1.130. Спр. 796. Протоколы и выписки из протоколов заседаний бюро еводела при Агитпропе Одесского губкома КП(б)У, заседаний коллегии евсекции при губисполкоме, общих собраний евреев-колонистов. Отчеты, доклады, телеграммы, письма евсекции губкома партии об организационной, агитационно-пропагандистской работе, помощи голодающим, борьбе с сионистско-клерикальными течениями. 11 января – 26 декабря 1921 года, 166 арк.

1.131. Спр. 800. Письма еврейской коммунистической партии «Поалей-цион» о её деятельности на III Конгрессе Коминтерна. Устав, протокол и письма Всеукраинского общества ремесленного, земледельческого и технического труда среди евреев (ОРТ). 22 января – 30 декабря 1921 года, 90 арк.

1.132. Спр. 1203. Сведения волостных комитетов КП(б)У Полтавской губернии о социальных процессах происходящих на селе. 1922 год, 249 арк.

1.133. Спр. 1524. Циркулярные письма ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У, евсекции при ЦК КП(б)У по вопросам работы евсекции при партийных комитетах, выходе газеты «Комфон», подготовке к Всероссийской еврейской беспартийной рабочей конференции и другим вопросам. Резолюции Всеукраинского совещания евсекции. 13 февраля – 3 декабря 1921 года, 90 арк.

1.134. Спр. 1525. Протоколы заседаний и отчеты ЦБ евсекции при ЦК РКП(б). январь – декабрь 1922 года, 86 арк.

1.135. Спр. 1526. Протоколы заседаний Главбюро евсекций при ЦК КП(б)У, планы работы, отчеты евсекции ЦК КП(б)У. Список коммунистов-евреев, командированных Центральным бюро евсекций при ЦК РКП(б) на Украину для работы среди еврейских трудящихся. 3 марта – 29 декабря 1922 года, 83 арк.

1.136. Спр. 1528. Письма ЦК РКП(б) в Главбюро евсекции при ЦК КП(б)У о коммунистической работе среди еврейских рабочих, борьбе с сионизмом и еврейским клерикализмом. Переписка с ЦК РКП(б), губкома КП(б)У, советскими и другими учреждениями об агитационно-массовой работе среди еврейских рабочих масс, издание газет и журналов на еврейском языке, открытии еврейских отделений при партшколах, организации и работе евсекций при органах партобразования, оказании помощи пострадавшим от еврейских погромов, перемещении кадров, посылке на учебу и другим вопросам. 4 января – 30 июня 1922 года, 294 арк.

1.137. Спр. 1538. Протоколы заседаний и бюллетени Главбюро евсекции при ЦК КСМУ. Циркулярные письма ЦК КСМУ об агитационно-массовой работе среди еврейской молодежи, расколе в коммунист. Союзе еврейской молодежи (Евкомоле), о борьбе сионистской спортивной организацией «Маккаби» и ее ликвидации и др. вопросам, 95 арк.

1.138. Спр. 1693. Протоколы заседаний бюро Киевского губкома КП(б)У. Отчеты губкома партии в ЦК РКП(б) и ЦК КП(б)У о политическом и экономическом состоянии губернии, деятельности губернской партийной организации, укреплении советского аппарата, борьбе с бандитизмом и другим вопросам. 1 января – 7 декабря 1923 года, 118 арк.

1.139. Спр. 1704. Доклады, письма Полтавского губкома и окружкома партии в ЦК РКП(б) и ЦК КП(б)У о политическом и экономическом положении губернии, составе и деятельности губернской партийной организации, состоянии сельского хозяйства Потавщины. Доклад Конрадского уездного комитета партии Полтавской губернии о его деятельности. 9 января 1923 – 4 января 1924 года, 192 арк.

1.140. Спр. 1757. Доклад, справка, обзор, сводки ГПУ УССР в ЦК КП(б)У о политическом состоянии губерний, материальном положении органов ГПУ, деятельности советского аппарата в октябре-декабре 1922 года, борьбе с бандитизмом и итогах и перспективах деятельности иностранных организаций помощи голодающим на территории Украины и другим вопросам. Переписка НКВД УССР, ГПУ УССР о деятельности заграничных организаций, увеличении штатов Павлоградского окружного отделения ГПУ, работе отдела нацменьшинств при НКВД. 2 января – 31 декабря 1923 года, 198 арк.

1.141. Спр. 1940. Резолюції Пленуму Подільського губкому КП(б)У. Протокол, виписки із протоколів засідань бюро, секретаріату губкома партії. Звіт, огляд, листи Подільської губерньської партійної організації в ЦК КП(б)У про політичний та економічний стан губернії, діяльність губкому КП(б)У (1924.), 121 арк.

1.142. Спр. 1942. Протоколы, выписки из протоколов заседаний бюро, Секретариата Полтавского губкома КП(б)У, доклады губкома партии в ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У о политическом и экономическом положении губернии, деятельности губернской партийной, профсоюзной и комсомольской организаций, борьбе с недородом и безработицей и другим вопросам. 3 января 1924 – 20 декабря 1924 года, 166 арк.

1.143. Спр. 2007. Докладные записки, справки отделов ЦК КП(б)У, советских органов и учреждений о состоянии сектанства и религиозном движении на Украине. Протокол заседания комиссии Политбюро ЦК КП(б)У, обзор, докладная записка Главбюро

евсекций при ЦК КП(б)У и работе среди еврейского населения. Прокламации, листовки, инструкции сионистско-социалистической партии в СССР присланные губкомами ир окружками КП(б)У в главное бюро евсекций ЦК КП(б)У. 21 марта – 2 декабря 1925 года, 186 арк.

1.144. Спр. 2019. Заходи ЦК КП(б)У про посилення роботи серед національних меншин. Довідки, листи Агітпропу ЦК КП(б)У, листування з партійними, радянськими органами, секціями з питань роботи серед національних меншин. У справі містяться доповіді, резолюції секцій і Польбюро ЦК КП(б)У (1925.), 267 арк.

1.145. Спр. 2020. Выписки из протоколов заседаний Политбюро, Оргбюро ЦК КП(б)У, переписка с ЦИК СССР, партийными, советскими органами по землеустройству трудящихся евреев в СССР, личные письма на имя В.Я. Чубаря. 7 января 1925. – 15 декабря 1925 года, 109 арк.

1.146. Спр. 2432. Протоколы, выписки из протоколов, стенографические отчеты закрытых заседаний окружкомов КП(б)У о работе органов ГПУ, рассмотрении следственных дел. Досрочном освобождении осужденных, злоупотреблении служебным положением коммунистами, бандитизме и другим вопросам. 28 января – 23 декабря 1926 года, 148 арк.

1.147. Спр. 2688. Докладные записки, справки, переписка партийных, советских и административных органов, выписки из протоколов заседаний Политбюро ЦК КП(б)У по вопросам национальной политики и работы среди нацменьшинств в республике. 18 января – 27 ноября 1928 года, 92 арк.

1.148. Спр. 2494. Переписка с партийными органами, тезисы докладов Агиатционно-пропагандистского отдела ЦК КП(б)У по вопросам антирелигиозной пропаганды. В деле имеется выписка из протокола заседаний Секретариата ЦК КП(б)У о составе Всеукраинской антирелигиозной комиссии. 13 января – 22 декабря 1927 года, 270 арк.

1.149. Спр. 4171. Постановление ЦК КП(б)У, докладная записка заведующего культпропотделом ЦК КП(б)У А. Хвыли на имя секретаря ЦК КП(б)У П. Любченко по вопросам украинизации и проведении национальной политики в отдельных районах республики. Проект циркулярного письма ЦК КП(б)У окружкам партии об усилении борьбы с проявлениями антисемитизма. Справочный и статистический

материал о советском строительстве, проведении коллективизации среди национальных меньшинств. 1931 год, 60 арк.

1.150. Спр. 5058. Протоколы заседаний Ново-Златопольского райкома КП(б)У, районного партийного собрания. 31 января – 22 мая 1931 года, 35 арк.

1.151. Спр. 6213. Листопадова оглядова довідка про національно-культурне будівництво в областях та районах України. Доповідні записки, довідки, листи культвідділу ЦК КП(б) У, обкомів партії, Наркомпросу УСРР про стан роботи серед національних меншин. Довідка про нараду, проведену в Наркомпросі УСРР, болгарських культ робітників і філологів з реформи болгарського правопису (1933), 71 арк.

Ф.7. Центральний комітет Ленінської комуністичної спілки молоді України, 1919 – 1933 роки

опис 1.

1.152. Спр. 73. Переписка с губернскими и окружными комитетами комсомола о сионистских и других религиозных организациях на Украине и борьбе комсомола с ними. 9 июля 1924 – 20 декабря 1925 года, 243 арк.

1.153. Спр. 154. Выписка из протокола Модавского обкома КП(б)У и выводы по обследованию работы Молдавской областной и районных организаций ВЛКСМ. 9 февраля 1923 года, 109 арк.

1.154. Спр. 164. Материалы о борьбе с антикоммунистическими и религиозными группировками молодежи на Украине. 20 апреля – 27 ноября 1926 года. 66 арк.

1.155. Спр. 165. Сводка ВЛКСМ о проявлениях антисемитизма среди молодежи. 12 августа – 23 ноября 1926 года, 64 арк.

1.156. Спр. 166. Информация об антисемитизме среди комсомольцев и беспартийной молодежи на Украине ноябрь 1926 года, 5 арк.

1.157. Спр. 167. Выписки из протоколов заседания Секретариата ЦК КСМУ и пленума Главного бюро еврейских секций ЦК КП(б)У о работе среди еврейской молодежи на Украине. 12 января 1926 – 19 февраля 1927 года, 28 арк.

Фонд 41. Єврейські політичні партії та організації. 1902 – 1931 рік

опис 1.

1.158. Спр. 1. Справка о возникновении, деятельности и крахе еврейских мелкобуржуазных националистических и сионистских партий и организаций. (составлена партархивом Института 19 февраля 1970 года), 141 арк.

1.159. Спр. 33. Выписки из протоколов заседания президиума ВУЦИК об организации еврейских секций при отделе агитации и пропаганды и Всеиздате ВУЦИК. Переписка Главного Комитета Комфарбанда с ЦК КП(б)У, ВУЦИК Народным Комиссариатом просвещения о создании при них евсекций. 11 мая – 9 августа 1919 года, 47 арк.

1.160. Спр. 34. Переписка с ВУЦИК, Наркоматами УССР, исполкомами Киевского и Харьковского Советов рабочих и крестьянских депутатов и другими советскими органами и учреждениями о направлении членов Комфарбанда на работу в советские учреждения, оказании материальной и продовольственной помощи еврейскому населению, пострадавшему от петлюровских погромов, проведении культурно-просветительской работы. 10 февраля – 17 августа 1919 года, 106 арк.

1.161. Спр. 35. Отчеты, докладные записки и материалы к ним инструкторов и уполномоченных Главного Комитета Комфарбанда о состоянии партийной работы в Фастове, Бердичеве, экономическом положении еврейского населения в городах Киевской губернии. Сметы данных расходов местных организаций Комфарбанда. 27 июля – 19 августа 1919 года, 25 арк.

1.162. Спр. 177. Циркуляры ЦК, Украинского главного комитета, Полтавского губкома ЕКП «Поалей-Цион» о передислокации в Гомель, созыве и порядке дня губернской конференции, открытии партийной школы и других вопросах. 7 января – 24 декабря 1920 года, 95 арк.

1.163. Спр. 250. Уставы еврейского культурно-просветительского общества «Тарбут», сионистского клуба «Герцлия», сионистского общества потребителей «Эзро» (самопомощь), Енакиевского сионистского кооперативного общества «Палестина», Степанецкой сионистской организации «Анфей-Цион». Приходно-расходная ведомость Одесской фирмы «Гехолуц», 33 арк.

1.164. Спр. 270. Инструкция ЦК сионистской народной фракции «Цейре-Цион» для групп Гехолуц. Устав россавской сионистской организации «Цейре-Цион». Краткое руководство по практической подготовке к сельско-хозяйственной работе, 20 арк.

1.165. Спр. 271. Газеты «Известия» ЦК сионистской народной фракции «Цейре-Цион» и «Еврейская трудовая хроника» (орган Харьковского районного и городского комитетов сионистской фракции «Цейре-Цион»). 21 сентября – 8 мая 1919 года, 40 арк.

1.166. Спр. 274. Журнал (рукописный) «Голос подполья» орган Временного районного комитета Единой Всероссийской организации сионистской молодежи. 1924 год, 50 арк.

Центральний державний історичний архів України. (м. Київ)

Ф. 268. Одесское жандармское управление

опис 2.

1.167. Спр. 93. Переписка с охранными отделениями о деятельности лиц принадлежащих к еврейской буржуазно-националистической партии сионистов «Поалей-Цион» и др. (Переписка Южного (Одесского районного охранного отделения о еврейской организации). 4 января – 2 декабря 1910 года, 197 арк.

1.168. Спр. 147. Агентурные сведения и переписка с Департаментом полиции о деятельности еврейской буржуазно-националистической партии сионистов-социалистов, сионистской ученической организации в Одессе и о лицах принадлежащих к ним. Списки лиц задержанных на сходке сионистов. 22 января 1912 – 28 декабря 1912 года, 297 арк.

Ф.274.Київське губернське жандармське управління 1829-1917 роки

опис 1.

1.169. Спр. 900. Дознание по обвинению ученика Киевской гимназии А.Ю. Добровольского и А.Д. Калитина в принадлежности к «Киевскому среднеучебному организационному комитету» и хранение брошюры В.И. Ленина «Задачи русских социал-демократов» и другой социал-демократической литературы и др. 5 февраля 1904 – 21 августа 1904 года, 386 арк.

Ф.275. Киевское охранное отделение. 1901-1907 роки

опис 1.

1.170. Спр. 869. Дело о деятельности «Киевского союза для достижения полноправия еврейского народа в России». 12 ноября 1905 – 14 декабря 1906 года, 70 арк.

Ф.301. Жандармские учреждения Подольской губернии.

Подольское Губернское Жандармское управление

опис 1.

1.171. Спр. 559. Дело о выяснении деятельности еврейских благотворительных учреждений в г. Виннице по анонимному доносу. 25 января 1902 – 27 августа 1905 года, 58 арк.

1.172. Спр. 1878. Переписка с Департаментом полиции, Подольским губернатором и другими учреждениями о деятельности еврейского Комитета по оказанию помощи жертвам войны. 25 января 1916 – 21 февраля 1917 года, 831 арк.

Ф. 313. Катеринославське губернське жандармське управління, 1827-1917 роки

опис 2.

1.173. Спр. 2658. Ч.1-4. Списки членов добровольных обществ и переписка с Катеринославским полицмейстером и другими лицами о деятельности членов этих обществ. 21 декабря 1912 – 17 февраля 1914 года, 831 арк.

Ф.316. Военно-окружной суд Юго-Западного района театра военных действий, 1871-1916

опис 1.

1.174. Спр. 382-в. Предварительное следствие об полицмейстере г. Киева полковнике В.И. Цихоцком, обвиняемом в преступлении предусмотренном 2 ч. 341 ст. Уложения о наказаниях. том 2. Предварительное следствие: допрос обвиняемого Цихоцкого, допрос свидетелей указанных в расследовании сенатора Турау, документы, касающиеся деятельности Цихоцкого во время еврейского погрома в Октябре месяце 1905 года и отношении административных властей к военным и пр. 2 января 1906 – 24 июня 1906 года, 289 арк.

1.175. Спр. 382-г. Предварительное следствие об полицмейстере г. Киева полковнике В.И. Цихоцком, обвиняемом в преступлении предусмотренном 2 ч. 341 ст. Уложения о наказаниях. Опрос свидетелей погромов 18-19 октября 1905 года, 93 арк.

Ф. 335. Одеський тимчасовий генерал-губернатор

опис 1.

1.176. Спр. 74. Постановления о приостановлении на время военного положения издание газет «Студенческая мысль», «Кнут», «Скоморох» и другое. 11 декабря 1906 – 3 июля 1907 года, 200 арк.

Ф. 385. Жандармское управление города Одесса.

опис 1.

1.177. Спр. 7. Переписка с Одесским градоначальником и др. Об обнаружении подземного хода к Одесскому уездному казначейству, о розыске лиц, состоящих под надзором полиции, о возвращении в Россию польских эмигрантов, о разрешении чтения публичных лекций и др. Вопросам. 2 марта 1868. – 24 сентября 1868 года, 99 арк.

1.178. Спр. 113. Переписка с III отделением его императорского величества канцелярией, Одесским Градоначальником и др. о разрешении заседаний обществ, наблюдении за английскими подданными, командирование жандармов для производства следствий и др. вопросам. 8 января 1877 – 11 января 1878 года, 65 арк.

1.179. Спр. 900. Отчет о деятельности общества санитарных колоний еврейского населения г. Одессы. 1903 год, 382 арк.

опис 2.

1.180. Спр. 142. Переписка с Одесским градоначальником о пересылке списков профессиональных и кооперативных обществ действующих в г. Одесса. Списки обществ. 3 декабря 1915 – 27 июля 1916 года, 18 арк.

опис 7.

1.181. Спр. 102. Переписка с Департаментом полиции о деятельности еврейских буржуазно-националистических партий сионистов «Поалей-Цион», Гехавер и о лицах, принадлежащих к этим партиям. Резолюции III съезда партии сионистов в России. (Жандармское управление города). 7 января – 24 декабря 1916 года, 205 арк.

**Ф.442. Канцелярія Київського, Подільського і
Волинського генерал –губернатора**

опис 48.

1.182. Спр. 293. Дело о «Киевской еврейской кассе для оказания помощи недостаточным студентам». 19 ноября 1869 – 27 июля 1879 года, 58 арк.

опис 82.

1.183. Спр. 648. Циркуляры по управлению генерал-губернатора за 1849 год. 1 января 1849 – 1 декабря 1849 года, 54 арк.

опис 533.

1.184. Спр. 17. Дело о запрещении евреям-приказчикам проживающим в г. Киеве, создать общество взаимного вспомоществования. 10-26 января 1890 года, 5 арк.

опис 543.

1.185. Спр. 312. Дело об учреждении в г. Одессе «Общества вспомоществования евреям», переселившимся в Сирию и Палестину и о сборе денег в их пользу. 3 октября 1890 – 4 апреля 1904 года, 13 арк.

опис 623.

1.186. Спр. 378. Дело об отклонении прошения евреев г. Ровно об организации братства милосердия. Имеется проект устава братства. 26 октября 1893 – 30 сентября 1896 года, 16 арк.

опис 626.

1.187. Спр. 385. Дело об учреждении «Общества вспомоществования учащимся евреям в г. Житомире». 17 июля 1896 – 9 сентября 1897 года, 7 арк.

опис 627.

1.188. Спр. 132. Дело об отказе евреям Подольской губернии городов Винница, Проскуров и м. Тульчин в учреждении «Общества взаимного вспоможения приказчиков и коммерческих служащих». 20 февраля 1897 – 13 января 1906 года, 25 арк.

1.189. Спр. 335. Дело об учреждении в г. Богуславе «Общества вспомоществования бедным ученикам Талмуд-Торы». Прилагается проект устава. Имеются сведения о открытии школы и количестве учащихся. 1897-1898 год, 18 арк.

опис 628.

1.190. Спр. 190. Дело об учреждении «Общества пособия бедным евреям, ремесленникам и рабочим в г. Киеве». 20 марта – 6 октября 1898 года, 8 арк.

1.191. Спр. 207. Дело о Ковельском обществе пособия бедным евреям 24 апреля 1898 – 15 июля 1900 года, 4 арк.

1.192. Спр. 223. Дело о «Ровенском еврейском обществе пособия бедным». 1 апреля 1898 – 16 июня 1900 года, 4 арк.

1.193. Спр. 376. Дело об учреждении «Общества пособия бедным евреям в г. Заславле». 27 июля – 10 сентября 1898 года, 5 арк.

опис 629.

1.194. Спр. 110. Дело об открытии в г. Киеве дневного приюта для детей беднейших евреев. 20 марта 1899 – 9 апреля 1899 года, 6 арк.

1.195. Спр. 223. Дело по ходатайству жителей еврейского вероисповедания об учреждении в м. Добровице еврейской ссудор-сберегательного товарищества. 13 апреля – 31 мая 1899 года, 3 арк.

опис 630.

1.196. Спр. 172. Дело о запрещении образования в г. Виннице и г. Ямполье и мм. Дунаевцах и Ворошиловке «Общества пособия бедным евреям». 11 февраля 1900 – 17 июля 1903 года, 5 арк.

опис 631.

1.197. Спр. 238. Дело об изменении устава «Общества взаимного вспомоществования приказчиков и коммерсантов из евреев в г. Бердичеве. 30 апреля – 26 мая 1901 года, 3 арк.

1.198. Спр. 405. Дело по ходатайству доктора Нейштубе о разрешении ему сбора пожертвований для бедных больных евреев приезжающих в г. Киев в еврейскую больницу для лечения. 8 ноября 1901 – 20 июня 1902 года, 6 арк.

1.199. Спр. 430. Дело об учреждении «Общества вспомоществования приказчиков-евреев в г. Луцке. 20 ноября 1901 – 9 февраля 1906 года, 9 арк.

опис 633.

1.200. Спр. 175. Дело об учреждении «Ржищевского еврейского общества для оказания помощи и пособия бедным больным и родильницам иудейского вероисповедания. 5 марта – 12 апреля 1903 года, 4 арк.

опис 635.

1.201. Спр. 330. Дело об утверждении Общества вспомоществования учащихся Киевского двокласного еврейского училища. 18 июня – 13 июля 1905 года, 7 арк.

опис 636.

1.202. Спр. 647. Ч.1. Об обществах и союзах утвержденных на основании закона 4 марта 1906 года, 324 арк.

1.203. Спр. 647.Ч.4. Об обществах и союзах утвержденных на основании закона 4 марта 1906 года, 824 арк.

опис 661.

1.204. Спр. 273. Об урегулировании благотворительных учреждений в Киевской губернии. 12 ноября 1908 – 24 мая 1909 года, 472 арк.

опис 841.

1.205. Спр. 391. Переписка с Киевским губернским жандармским управлением и попечителем Киевского учебного округа о сходке студентов Киевского университета для обсуждения вопроса сбора денег в пользу Общества распространения просвещения между лицами еврейской национальности в России. – 23 декабря 1891 – 16 апреля 1892 года, 12 арк.

опис 859.

1.206. Спр. 2. Ч.2. Переписка с Киевским, Подольским и Волынским губернатором о разрешении на постановки спектаклей на украинском, польском и немецком языках в городах Киевской, Подольской и Волынской губернии. Часть 2. 24 апреля – 29 декабря 1909 года, 101 арк.

опис 864.

1.207. Спр. 85. Переписка с Департаментом полиции о высылке из местечка Жванца Каменецкого уезда Подольской губернии Г.И. Бромманаи Ш.-Я. Ф. Шамина. 3 марта – 1 апреля 1914 года, 9 арк.

Ф.707. Управление попечителя Киевского учебного округа, 1899-1919 гг.

опис 227.

1.208. Спр. 120/1906. О доставлении Министерству Народного Просвещения сведений о средствах, потребных на устройство и содержания городских по положению 31 мая 1872 года училищ, а также сведения о желательности открытия этих училищ в округе и разрешении на открытие училищ, 387 арк.

Ф.1252. Штаб-офицер Корпуса жандармов в г. Одессе

опис 1.

1.209. Спр. 163. Копии донесений в III отделение собственной ее императорского величества канцелярии об общественной жизни и политических событиях в г. Одессе. 1 февраля 1866 – 27 июня 1866 года, 71 арк.

Ф.1423. Документы собранные еврейской историко-археографической комиссией при историко-филологическом отделении Академии наук (коллекция), 1519-1917 гг.

опис 1.

1.210. Спр. 10. Копии документальных материалов, собранных еврейской историко-археографической комиссией о сионизме и его деятелях в 1900, 1903-1904 гг., 30 арк.

1.211. Спр. 28. Копии документальных материалов, собранных еврейской историко-археографической комиссией о погроме в 1881 году в г. Киеве (из письма академика Жирова), 8 арк.

1.212. Спр. 30. Копии документальных материалов, собранных еврейской историко-археографической комиссией о погромах в октябре 1905 года и оказанию помощи погромленным, 24 арк.

1.213. Спр. 36. Копии документальных материалов, собранных еврейской историко-археографической комиссией о состоянии образованных евреев в 1868, 1869, 1882 гг., 12 арк.

Ф. 1439. Черниговское губернское жандармское управление

опис 1.

1.214. Спр. 1649. Донесения и доклады начальника ЧГЖУ об отношении к войне и настроениях среди населения. 18 ноября 1915 – 14 января 1916 года, 65 арк.

Ф.1599. Помощник начальника Волынского ГЖУ в Житомирском, Овруцком и Староконстантиновском уезде

опис 1.

1.215. Спр. 168. Циркуляры Департамента полиции и переписка с Волынским ГЖУ и унтер-офицерами дополнительного штата о состоявшемся в г. Берне конференции заграничных секций РСДРП. 8 февраля 1915 – 17 января 1916 года, 68 арк.

Державний архів міста Києва**Фонд 163. Київська міська управа, 1870-1919**

опис 21.

1.216. Спр. 1425. Дело о регистрации пяти еврейских школ (3-х для взрослых и 2-х для подростков) общества «Культур-Лига», 10 арк.

опис 52.

1.217. Спр. 868. Устав, учебный план, смета расходов Киевского Еврейского Народного университета (1918-1919 гг.), 15 арк.

**Ф.179. Киевская еврейская мужская гимназия А.М. Козаринского г. Киев,
1916-1920**

опис 1.

1.218. Спр. 1. С циркулярами попечителя Киевского учебного округа 1916 год, 110 арк.

1.219. Спр. 4. Отчет о состоянии частных учебных заведений, 15 арк.

1.220. Спр. 17. Книга протоколов. 1916-1919 год, 87 арк.

1.221. Спр. 27. С перепиской Киевского учебного округа, 3 арк.

Ф.208. Киевская еврейская больница, 1891-1897 гг.

опис 2.

1.222. Спр. 1. Журнал заседаний совета Киевской еврейской больницы за 1891 год, 19 арк.

Державний архів Київської області**Ф.10. Киевское губернское по делам об обществах присутствие. 1895-1917**

опис 1.

1.223. Спр. 96. Дело о регистрации Общества содействия распространению начального и профессионального образования среди женского еврейского населения г. Умани. 7 августа – 31 декабря 1908 года, 31 арк.

1.224. Спр. 239. Прошение учредителей об открытии и регистрации Еврейского литературного общества в м. Александровке Киевской губернии. Устав и список учредителей общества. 6 апреля 1910 – 11 марта 1911 года, 30 арк.

1.225. Спр. 380. Дело о регистрации устава Общества попечения о бедных детях евреев г. Умани Киевской губернии. 28 марта 1912 – 6 июля 1913 года, 20 арк.

1.226. Спр. 396. Дело о регистрации Черкасского еврейского благотворительного общества для выдачи беспроцентных ссуд. Список членов правления общества. 30 октября 1912 – 1 февраля 1914 года, 3 арк.

1.227. Спр. 398. Дело Верховинского Благотворительного общества «Гмилус-Хесед» для выдачи беспроцентных ссуд». Устав общества. 31 декабря 1912. – 15 августа 1913 года, 31 арк.

1.228. Спр. 402. Дело о регистрации устава Общества врачей и естествоиспытателей для изучения и улучшения медико-санитарных условий жизни еврейского населения. 29 ноября 1912 – 27 января 1914 года, 22 арк.

1.229. Спр. 459. Дело о регистрации устава общества под названием «Киевский еврейский сиротский дом имени М.Б. и С.У. Гальпериных» в измененной редакции. 17 ноября 1912 – 18 марта 1913 года, 23 арк.

1.230. Спр. 474. Отчет общества пособия бедным евреям г. Сквыры за 1912 год, 3 арк.

1.231. Спр. 514. Переписка об открытии в пределах Киевской губернии общества охранения здоровья еврейского населения. Список членов комитета Киевского отделения. 18 февраля 1913 – 15 февраля 1914 года, 36 арк.

1.232. Спр. 835. Дело о регистрации устава Медвинского еврейского благотворительного общества «Гишлуе-хесед» для выдачи беспроцентных ссуд. 21 января 1913 года, 4 арк.

1.233. Спр. 846. Дело о регистрации общества пособия бедным больным евреям м. Козятина Киевской губернии под названием «Бикур Хойлим». 3 июля 1908 – 30 июня 1909 года, 56 арк.

Ф. 348. Киевское отделение Общества

для распространения просвещения между евреями в России, 1903-1918

опис 1.

1.234. Спр. 1. Протоколы заседаний комитета отделения общества за 1903-1907 гг., 182 арк.

- 1.235. Спр. 3. Доклад уполномоченного комитета, отчеты и сведения о деятельности Талмуд-Торы в м. Павлоче, Киевской губернии за 1907-1910 гг. и переписка с ней о назначении субсидий. 4 мая 1904 – 28 августа 1911 года, 125 арк.
- 1.236. Спр. 4. Отчеты, сведения о деятельности талмуд-торы в г. Козятине, Киевской губернии за 1911-1917 гг. и переписка с ней о выдаче субсидии. 31 августа 1905 – 13 августа 1917 года, 237 арк.
- 1.237. Спр. 5. Протоколы заседаний школьной комиссии за 1906-1909 гг., 80 арк.
- 1.238. Спр. 6. Протоколы заседаний совета старшин, отчеты и сведения о деятельности талмуд-торы в м. Ставыще Киевской губернии за 1910-1918 гг., 249 арк.
- 1.239. Спр. 8. Отчеты и сведения о деятельности женского еврейского частного училища в г. Радомысле, Киевской губернии за 1906-1916 гг. и переписка с ним о назначении субсидий, 189 арк.
- 1.240. Спр. 12. Протоколы заседаний комитета за 1907-1911 гг., 186 арк.
- 1.241. Спр. 33. Протоколы заседаний комитета за ноябрь 1910 – декабрь 1911 гг., 26 арк.
- 1.242. Спр. 37. Доклады уполномоченного комитета о результатах обследования учебных заведений в Киевской губернии за 1910 год, 28 арк.
- 1.243. Спр. 39. Протоколы заседаний комитета за 1911-1913 гг., 182 арк.
- 1.244. Спр. 41. Отчеты и сведения о деятельности еврейского частного низшего женского училища в г. Малине, Киевской губернии за 1914-1917 гг., 123 арк.
- 1.245. Спр. 45. Копии статей посланных в редакцию журнала «Вестник ОПЕ». 28 мая 19012 – 2 октября 1912 года, 48 арк.
- 1.246. Спр. 46. Акты обследования хедеров в местечках Киевской губернии. 12 сентября – 30 ноября 1912 года, 113 арк.
- 1.247. Спр. 50. Протоколы заседаний школьной комиссии комитета за 1914 год, 36 арк.
- 1.248. Спр. 51. Протоколы заседаний комитета за 1914-1915 гг., 42 арк.
- 1.249. Спр. 53. Отчеты и сведения о деятельности частного еврейского мужского училища в м. Малине, Киевской губернии за 1914-1915 гг., 62 арк.

1.250. Спр. 54. Доклады уполномоченного комитета о результатах обследования учебных еврейских заведений в местечках Киевской губернии. 10 июня 1914 – 4 февраля 1915 года, 70 арк.

1.251. Спр. 68. Протоколы заседаний комитета отделения общества за 1916 год, 24 арк.

1.252. Спр. 73. Отчеты и сведения о деятельности училища для детей евреев-беженцев в г. Сарны, Волынской губернии за 1916-1917 год, 9 арк.

1.253. Спр. 79. Доклады уполномоченного комитета о результатах обследования учителей еврейских заведений в местечках Волынской губернии. 10 января – 31 августа 1916 года, 18 арк.

1.254. Спр. 84. Доклады уполномоченного комитета о результатах обследования учебных заведений в Подольской губернии. 20 июня – 12 августа 1916 года, 74 арк.

1.255. Спр. 89. Сведения о состоянии учебных заведений в г. Киеве и местечках Киевской губернии за 1916 год, 39 арк.

1.256. Спр. 114. Протоколы заседаний школьной комиссии за 1917 год, 8 арк.

1.257. Спр. 126. Устав комитета общества 1914 год, 2 арк.

1.258. Спр. 127. Устав еврейских общественной библиотеки и читальни, 10 арк.

1.259. Спр. 128. Доклады уполномоченного комитета о результатах обследования учебных еврейских заведений в Черниговской губернии, 14 арк.

1.260. Спр. 129. Доклад уполномоченного о деятельности еврейской школы в г. Сарны. 1916 год, 5 арк.

1.261. Спр. 131. Переписка с местными еврейскими общинами о созыве съезда еврейских религиозных общин Украины и оказанию материальной помощи общинам 1917-1918 год, 45 арк.

опис 2.

1.262. Спр. 1. Протоколы заседаний комиссии по общим делам просвещения за 1904 год, 5 арк.

1.263. Спр. 2. Доклад об ассигновании денежной суммы на преобразования помещения для училища в м. Каменке, Чигиринского уезда. 1904 год, 2 арк.

- 1.264. Спр. 4. Протокол заседаний и общего собрания членов общества за 1905 год, 29 арк.
- 1.265. Спр. 6. Отчеты о работе общества за 1905 год, 13 арк.
- 1.266. Спр. 12. Протоколы заседаний, ведомости о приходе и расходе денежных сумм и др. вопросам общества за 1909 год, 29 арк.
- 1.267. Спр. 14. Протоколы заседаний членов комитета общества за 1910 год, 21 арк.
- 1.268. Спр. 15. Протокол заседания комиссии по народному образованию за 1910 год, 1 арк.
- 1.269. Спр. 16. Протоколы заседаний комитета общества за 1911 год, 14 арк.
- 1.270. Спр. 17. Протоколы заседаний комитета общества за 1912 год, 50 арк.
- 1.271. Спр. 19. Материалы общего собрания членов общества за 1912 год, 8 арк.
- 1.272. Спр. 20. Материалы общего собрания членов общества за 1912 год, 6 арк.
- 1.273. Спр. 21. Доклад о работе общества 1912 год, 8 арк.
- 1.274. Спр. 22. Протоколы заседаний комитета общества за 1913 год, 6 арк.
- 1.275. Спр. 24. Протоколы заседаний и общего собрания членов общества за 1914 год, 18 арк.
- 1.276. Спр. 25. Сведения о работе комитета общества за период 1914-1917 года, 60 арк.
- 1.277. Спр. 33. Программа деятельности комиссий общества, штатное расписание преподавательского состава школ и другое. 1918 год, 7 арк.

Ф. 444. Київське еміграційне товариство

опис 1.

- 1.278. Спр. 1. Устав общества для урегулирования еврейской эмиграции, 4 арк.
- 1.279. Спр. 1а. Устав еврейского территориалистского общества, протокол об организации общества. 24 января 1907 – 15 июня 1909 года, 27 арк.
- 1.280. Спр. 9. Отчет о деятельности еврейского эмиграционного общества за 1910 год, 58 арк.
- 1.281. Спр. 12. Отчет об оказанию помощи евреям-переселенцам за 1910 год, 116 арк.
- 1.282. Спр. 13. Отчет о деятельности еврейского эмиграционного общества с 1 января по 1 июля 1910 года, 26 арк.

1.283. Спр. 15. Сведения, отзывы, переписка об эмиграционном движении по г. Киеву. 28 января – 22 мая 1910 года, 14 арк.

1.284. Спр. 31. Отчет о деятельности эмиграционного общества. 15 апреля – 18 апреля 1911 года, 17 арк.

1.285. Спр. 32. Отчет Криворожского отделения еврейского эмиграционного общества 2 мая 1911 – 2 мая 1912 года, 1 арк.

1.286. Спр. 33. Отчет о деятельности уполномоченного еврейского эмиграционного общества в г. Немирове за 1911 – 1912 гг. март 1911 – январь 1912 года, 2 арк.

1.287. Спр. 34. Копии отчетов о числе лиц, собравшихся в информбюро для еврейских эмигрантов Шепетовского комитета за 1911 год. январь – сентябрь 1911 года, 6 арк.

1.288. Спр. 135. Отчет о деятельности еврейского эмиграционного общества за 1916 год, 8 арк

Ф. 445. Комітет товариства для надання допомоги єврейському населенню, що постраждало від військових дій

опис 1.

1.289. Спр. 1. Финансовый отчет Глуховского общества, 1913 год, 19 арк.

1.290. Спр. 2. Протоколы заседания Киевского еврейского комитета. 1 ноября – 20 декабря 1914 года, 7 арк.

1.291. Спр. 3. Копия протокола заседания районного комитета Плоского и Подольского участков г. Киева, декабрь 1914 года, 3 арк.

1.292. Спр. 4. Отчет об организации проверки питательных пунктов уполномоченного комитета за 1914 год, 6 арк.

1.293. Спр. 5. Краткий отчет Петроградского общества об условиях возникновения и деятельности комитета, сентябрь 1914 – апрель 1915 года, 11 арк.

1.294. Спр. 6. Отчет комитета в г. Остроге о приходе денежных средств и список лиц, оказавших помощь семьям запасных призванных на войну, ноябрь 1914 года, 6 арк.

1.295. Спр. 7. Отчет представителя КОПЕ о положении беженцев в г. Гусятине, 28 декабря 1914 – 21 февраля 1915 года, 11 арк.

1.296. Спр. 8. Краткие описания об условиях возникновения и деятельности Петроградского общества, сентябрь 1914 – апрель 1915 года, 9 арк.

- 1.297. Спр. 10. Переписка Варшавского еврейского общественного отделения с КОПЕ об организации помощи беженцам, 10 – 23 декабря 1914 года. 6 арк.
- 1.298. Спр. 13. Циркуляры Петроградского комитета помощи жертвам войны, 3 сентября – 22 ноября 1915 года, 21 арк.
- 1.299. Спр. 13а. Постановления комитета общества ораны здоровья по вопросу помощи выселенцам в области врачебно-санитарной, переписки комитетов и заявления отдельных лиц о помощи беженцам и их детям, 27 января 1915 – 3 января 1917 года, 46 арк.
- 1.300. Спр. 14. Отчет о деятельности бюро комиссии трудовой помощи, 1 ноября 1915 – 1 ноября 1916 года, 1 арк.
- 1.301. Спр. 15. Постановления принятые на заседании (объединенном) эвакуационной комиссии, 5 сентября 1915 года, 7 арк.
- 1.302. Спр. 18. Протоколы заседаний Комитета Киевского общества, 23 апреля – 30 ноября 1915 года, 14 арк.
- 1.303. Спр. 31. Резолюции особого совещания представителей Петроградского, Московского, Киевского, Харьковского, Виленского, Одесского, Елизаветградского и Симферопольского комитетов, 10-29 июня 1915 года, 8 арк.
- 1.304. Спр. 42. Выписка из доклада представителя КОПЕ об организации яслей. Анкетные листы комиссии по присмотру детей при КОПЕ, 11 июля 1915 – 23 февраля 1916 года, 12 арк.
- 1.305. Спр. 43. Тезисы к докладу комиссии КОПЕ по расселению беженцев, 20 августа 1915 года, 2 арк.
- 1.306. Спр. 44. Докладная записка представителя КОПЕ об обследовании работы комитета в Галиции, ноябрь 1915 года, 14 арк.
- 1.307. Спр. 46. Докладная записка и переписка Черниговского отделения общества оказания помощи семьям призванных на войну, 1 августа 1914 – 6 февраля 1916 года, 14 арк.
- 1.308. Спр. 47. Краткие сведения о деятельности Киевского еврейского комитета, для оказания помощи пострадавшим от военных действий, 20 мая 1916 года, 9 арк.

1.309. Спр. 50. Сведения о структуре комитета, его дирекциях и отчеты деятельности комиссий, 12 августа 1915 – 28 декабря 1916 года, 56 арк.

1.310. Спр. 56. Отчет комиссии по присмотру детей беженцев при КОПЕ, июнь – июль 1915 года, 6 арк.

1.311. Спр. 57. Отчеты о деятельности продовольственно-эвакуационной и питательной комиссии при Киевском КОПЕ. Финансовый отчет, 12 июня 1915 – 1 января 1916 года, 67 арк.

**Ф. Р 112. Киевский окружной исполком рабочих, крестьянских и
красноармейских депутатов, 1923-1927 годы**

опис 1

1.312. Спр. 1137. Положення про Центральну комісію нацменшостей при ВУЦВК. Обіжники, плани та звіти про роботу ЦКНМ. Відомості про кількість національних шкіл, дитячих будинків, культосвітніх установ округу, списки хліборобських єврейських колективів. 3 жовтня 1925. – 24 грудня 1926 року, 294 арк.

1.313. Спр. 1138. Постанова РНК УРСР «Про переселенські товариства на Україні». Звіти про роботу ЦКНМ з жовтня 1921 р. по 2 квітня 1925 р. статут єврейської землеробської робочої асоціації. Списки єврейських землеробських колективів на 21 березня 1925 р. 14 лютого – 21 березня 1925 року, 137 арк.

**Ф. Р 5004. Еврейское культурно-просветительское общество
«Тарбут», 1918-1919 годы**

опис 1.

1.314. Спр. 1. Переписка с еврейскими школами, списки членов «Тарбут», записки и листовки. 1918-1919 года, 180 арк.

1.315. Спр. 2. Устав книжного издательского кооператива «Тарбут». 3 апреля 1919 года, 8 арк.

**Ф. Р 5005. Киевский губернский еврейский учительский
профессиональный союз «Гаморе». 1918-1919 годы**

опис 1.

1.316. Спр. 1. Протоколы заседаний организационного Комитета Украинского еврейского учительского союза «Гаморе». 18 сентября – 8 октября 1918 года, 60 арк.

1.317. Спр. 2. Устав и записка о программе Киевского губернского еврейского учительского профессионального союза «Гаморе». 9 марта 1919 года, 17 арк.

Ф. Р 3050. Киевская районная комиссия еврейского общественного комитета помощи пострадавшим от погромов. 1919-1924 годы

опис 1.

1.318. Спр. 1. Устав Всеукраинского еврейского общественного комитета по оказанию помощи пострадавшим от погромов. Отчет о деятельности Всеукрревкома с 20 августа 1920 по 1 января 1922 года, 16 арк.

1.319. Спр. 2. Устав еврейского общественного комитета по оказанию помощи пострадавшим от погромов. Положение о еврейском общественном комитете помощи жертвам погромов, 7 сентября 1920 – 22 апреля 1921 года, 12 арк.

1.320. Спр. 3. Функции Киевской райкомиссии евообщесткома и организационные формы деятельности в центре и на местах, резолюция об организационных формах работы Киевской комиссии евообщесткома. 1920-1921 год, 8 арк.

1.321. Спр. 4. Циркуляры Центрального комитета и Киевской райкомиссии об открытии в Москве еврейской полиграфической школы для подростков, о достигнутом соглашении между Всеукраинским евообщесткомом и парткомом по снабжению. 27 сентября – 26 ноября 1920 года, 16 арк.

1.322. Спр. 5. Циркуляры Киевской райкомиссии еврейского общественного комитета по оказанию помощи пострадавшим от погромов об информировании Американского еврейского общественного комитета о состоянии дела помощи по районам и другое. 21 декабря 1920 – 9 декабря 1921 года, 69 арк.

1.323. Спр. 6. Приказ Народного комиссариата здравоохранения от 1 декабря 1920 г. о содействии Наркомздрава в деле оказания помощи еврейскому населению пострадавшему от погромов. Копия соглашения между Наркомздравом УССР и Всеукраинским евообщесткомом о взаимоотношениях и координации действий в центре и на местах. 30 ноября – 1 декабря 1920 года, 3 арк.

1.324. Спр. 7. Правительственные распоряжения об оказании содействия евообщесткому и уполномоченным евообщесткома для работы в Подольской, Киевской и Волынской губернии. 24 июля – 19 сентября 1920 года, 4 арк.

- 1.325. Спр. 8. Положение об евообщесткоме помощи жертвам погромов. Протокол общего собрания беженцев, сконцентрированных в г. Умани и другое. 17 июля 1920 – 20 мая 1922 года, 104 арк.
- 1.326. Спр. 9. Протоколы президиума Киевской райкомиссии с июля 1920 по 31 декабря 1920 года, 123 арк.
- 1.327. Спр. 11. Копии протокола заседания Центрального евообщесткома и заседания президиума евообщесткома и др. 2 июня – 31 декабря 1920 года, 121 арк.
- 1.328. Спр. 12. Протоколы заседания совещательной комиссии при уполномоченном евообщесткома по Бердичевскому району; отчеты о деятельности уполномоченного ЕОК по Бердичевскому району, договор заключенный Бердичевским отделом народного образования с уполномоченным евообщесткома о передаче последнему участка земли и др. материалы. 22 октября – 14 декабря 1922 года, 174 арк.
- 1.329. Спр. 16. Доклады районных уполномоченных, инструктора евообщесткома и заведующего детским еврейским детдомом гор. Липовца о положении беженцев, об открытии первого еврейского детского дома в м. Липовце и др. вопросам. 22 ноября 1920 – 28 сентября 1922 года, 75 арк.
- 1.330. Спр. 17. Докладная записка Киевского облсоюза кооперативных товариществ об организации промысловых кооперативов и артелей для обслуживания еврейского населения пострадавшего от погромов (в деле восстановления разрушенных хозяйств). 24 июля 1920 года, 2 арк.
- 1.331. Спр. 18. Отчет о деятельности Киевского районной комиссии евообщесткома с 22 июля 1920 года по 1 января 1922 года, 2 арк.
- 1.332. Спр. 19. Отчет о деятельности уполномоченного Евообщесткома по Гайсинскому уезду, переписка по поводу доноса представителя Гайсинского комитета беженцев при Укрсобезе т. Писнюра о бесконтрольной деятельности уполномоченного Евообщесткома по Гайсинскому уезду и др. 14 декабря 1920 – 29 мая 1922 года, 37 арк.
- 1.333. Спр. 20. Переписка с разными общественными организациями об оказании медицинской помощи и другой помощи пострадавшим от погромов. 18 октября – 10 декабря 1920 года, 17 арк.

1.334. Спр. 25. Циркуляр о передаче евсекциям при наробразах учреждений, созданных на базе отделений Культур-Лиги, 27 арк.

1.335. Спр. 33. Переписка с Главным комитетом общественной охраны здоровья еврейского населения на Украине (ОЗС) об организации детского сада в м. Кутузове Волынской губернии по финансированию и другим вопросам. 3 сентября 1920 – 31 марта 1921 года, 87 арк.

1.336. Спр. 35. Список сотрудников Главкомитета Всеукраинского общества (ОРТ); переписка об ассигновании ОРТУ денег на содержание существующих профтехшкол; о распределении среди учреждений ОРТа, обслуживающих пострадавших, продуктов и по другим вопросам. 16 августа 1920 – 7 ноября 1921 года, 67 арк.

1.337. Спр. 105. Переписка с Культур-Лигой. 4 января 1921 – 1 августа 1922 года 49 арк.

1.338. Спр. 351. Циркуляры Центревобщесткома от 22 мая и Харьковского Всеукрревобкома о работе представителя «Джойнта» доктора Богена на Украине под флагом АРА о взаимоотношениях евобщесткома и АРА. 27 мая – 16 октября 1922 года, 11 арк.

1.339. Спр. 564. Списки детучреждений, субсидируемых евобщесткомом по г. Киеву и Киевскому уезду, 24 арк.

опис 2.

1.340. Спр. 2. Краткие сведения о работе евобщесткома по Киевской губернии 1919-1920 год, 14 арк.

1.341. Спр. 33. Переписка с Американским еврейским деятельным комитетом «Джойнт» об отпуске средств и сметы на содержание учреждений «Культур-Лиги». Ведомости на выплату зарплаты сотрудникам центральной библиотеки «Культур-Лиги». Февраль-декабрь 1923 года, 43 арк.

Державний архів Одеської області

Ф. 2. Канцелярія Міністерства Внутрішніх Справ

опис 1.

1.342. Спр. 182. Про створення спілки єврейських благодійних товариств, 36 арк.

1.343. Спр. 690. Про заснування в Одесі Єврейського благодійного товариства. 1866 рік, 8 арк.

1.344. Спр. 727. Про благодійні товариства, що існують в Одеському градоначальстві, 28 арк.

1.345. Спр. 2120. Звіти про діяльність благодійних та інших товариств. 1895 рік, 73 арк.

1.346. Спр. 2305. Звіти благодійних товариств. 1897 рік, 47 арк.

1.347. Спр. 2782. Про затвердження статуту товариства трудової допомоги нужденним євреям у Одесі. 1900 рік, 2 арк.

Ф. 16. Одеська міська управа

опис 80.

1.348. Спр. 246. Про питання щодо заснування Санітарно-благодійного товариства, 18 лютого – 11 березня 1904 року, 14 арк.

Ф. 42. Канцелярія попечителя Одеського навчального округу

опис 35.

1.349. Спр. 2374. Статути та звіти товариств по наданню матеріальної допомоги учням і робітникам навчальних закладів, 4 січня – 23 лютого 1910 р., 100 арк.

1.350. Спр. 2722. Статути, звіти та листування про діяльність товариств взаємодопомоги в навчальних закладах за 1906 – 1909 рр., 524 арк.

Державний архів Житомирської області. (м. Житомир)

Ф.70. Канцелярія Волинського губернатора

опис 1.

1.351. Спр. 24. Циркуляри Волинського губернатора уездным исправникам и Житомирскому полицмейстеру об установлении строгого наблюдения за недопущением запрещенных изданий, о сборе пожертвований в пользу слепых, о закрытии школ, работающих без надлежащего на то разрешения, о строгом наблюдении за деятельностью целого ряда частных просветительских обществ. 1908 год, 307 арк.

1.352. Спр. 543. Рапорты уездных исправников и сведения о состоянии уездов, 96 арк.

1.353. Спр. 544. Сведения о составе населения и состоянии экономики в Житомирском уезде, о недоимках податей по губернии 1 октября 1896 года, 175 арк.

Ф.329. Волынское губернское по делам об обществах и союзах присутствие

опис 1.

1.354. Спр. 1. Переписка с уездным исправником с Волынским губернским жандармским правлением, 324 арк.

1.355. Спр. 11. Об учреждении общества помощи бедным евреям м. Грицева Изяславского уезда, 32 арк

1.356. Спр. 36. Об учреждении Ковельской еврейской богадельни, 6 арк.

1.357. Спр. 41. Об учреждении Общества пособия бедным евреям в городе Ковеле под названием «Мошав-Зекелем», 34 арк.

1.358. Спр. 63. Об учреждении еврейского благотворительного общества пособия бедным и больным в Славутиче Волынской губернии «Мисгов Ладох». 4 марта 1911 г., 63 арк.

1.359. Спр. 87. Об учреждении общества попечения о бедных детях обучающихся в Ровенской еврейской общественной «Талмуд-Торе», 54 арк.

1.360. Спр. 90. Об учреждении еврейского благотворительного общества пособия бедным и больным евреям в местечке Славуте Изяславского уезда под названием «Липась-Гацедек». Июнь 1912 г., 18 арк.

1.361. Спр. 94. Об учреждении общества попечения о бедных женщинах и детях евреев г. Кременца, 49 арк.

1.362. Спр. 104. Об учреждении еврейского общества призрения бедных евреев под названием «Беть-Молонь-Лоахим» в м. Полоном Новоград-Волынского уезда, 21 арк.

1.363. Спр. 131. Об учреждении общества вспомоществования бедным евреям жителям г. Староконстантинова. Июнь-июль 1913 г., 19 арк.

Ф. 397. Житомирское двухклассное еврейское начальное училище

опис 1.

1.364. Спр. 1. Житомирское двухклассное еврейское начальное училище о приходе сумм на содержание училища и сумм, отпускаемых на различные надобности по заданию бывшего Житомирского учительского института за 1889 год, 24 арк.

1.365. Спр. 3. Отчет о состоянии Житомирского двухклассного еврейского начального училища за 1902 год, 404 арк.

1.366. Спр. 4. Отчет о состоянии Житомирского двухклассного еврейского начального училища за 1903 год, 396 арк.

Ф. 804. Еврейская коммунистическая партия (Поалей-Цион) 1917-1923 г.

опис 1.

1.367. Спр. 1. Копии циркуляров, инструкции Центральной Комиссии по укреплению еврейской коммунистической партии «Поалей-Цион». Квитанция Всероссийского Союза помощи больным и раненым воинам 31.10.1917. – 14.09.1922 года, 315 арк.

Ф. 2399. Волынский губернский комиссариат генерального секретариата

опис 1.

1.368. Спр. 35. Информационные сводки о политическом состоянии в уездах губернии 19.01.1919 – 2.03.1919 г., 187 арк.

Ф. Р-263. Комиссия помощи голодающим

опис 1.

1.369. Спр. 23. Переписка с Николаевским губкомпомголодом о помощи голодающему населению. Март-ноябрь 1922 года, 193 арк.

1.370. Спр. 27. Переписка с детсекциями, детдомами о розыске и патронировании детей. 15 мая – 21 ноября 1922 года, 92 арк.

1.371. Спр. 33. Переписка с губернским сонетом помощи голодающим детям, уполномоченным АРА на Волыни и Подольи, детской секцией о проведении «недели голодного ребенка», о помещении детей в детдома, снабжении их продуктами и одеждой. Май 1922 – декабрь 1922 года, 154 арк.

**Ф. Р-264. Волынская губернская комиссия по ликвидации последствий
голода г. Житомир. (1922-1923гг.)**

опис 1.

1.372. Спр. 33. Переписка Губпоследголода с Изяславской укомпоследголодом за 1923 г., 165 арк.

1.373. Спр. 35. Переписка с губпоследголодом, здравотделом, детским домом. Март-август 1923 г., 238 арк.

1.374. Спр. 217. Отчеты о деятельности районных комиссий по ликвидации последствий голода. Сентябрь-октябрь 1923 года, 33 арк.

1.375. Спр. 275. Переписка с Полонским уполномоченным последголода. Ноябрь 1922 – март 1923 года, 75 арк.

1.376. Спр. 311. Переписка с Николаевской Губкомпоследголодом ноябрь 1922 – январь 1923 года, 45 арк.

1.377. Спр. 324. Переписка с Комитетом «АРА» 1922-1923 года, 32 арк.

1.378. Спр. 331. Отчеты Ведомственной тройки помголода при губздраве, 17 арк.

Ф. Р-326. Волынский окружной исполнительный комитет Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (окрисполком)

опис 2.

1.379. Спр. 45. Отчет о проведении перевыборов в Мартыновском, Пулыно-Гутском и Курганском сельсоветах Пулынского района от 3 марта 1926 г., 49 арк.

1.380. Спр. 93. Переписка по делу проведения перевыборов в рады 1926-1927 год, 64 арк.

Ф. Р-405. Житомирский городской исполнительный комитет

опис 1.

1.381. Спр. 1. Обязательное постановление, выписка из протоколов Житомирского городского исполнительного комитета, удостоверения членов Житомирского городского исполкома, список членов совета объединенных общественных организаций и др. вопросов, 567 арк.

1.382. Спр. 6. Протоколы совета объединенных общественных организаций г. Житомира, 50 арк.

1.383. Спр. 7. Переписка о регистрации организаций города Житомира (уставы обществ и списки членов обществ) 7.03.1917. – 17.06.1917 года, 257 арк.

1.384. Спр. 8. Переписка о регистрации организаций города Житомира (уставы обществ и списки членов). 17.06.1917. – 21.08.1917 года, 380 арк.

Ф.Р-1693. Волынский окружной комитет

Всеукраинского общества ремесленного и земледельческого труда среди евреев на Украине «ОРТ» г. Житомир, 1919-1930 гг.

опис 1.

1.385. Циркулярные распоряжения Всеукраинского общества ремесленного и земледельческого труда по вопросам организации трудовых артелей, организации профессионально-технических школ. Протоколы заседаний Волынского комитета о работе такового. 31.1929. – 18.10.1930 года, 65 арк.

1.386. Спр. 2. Переписка по вопросу распространения профессионального образования среди еврейского населения и организации трудовых артелей 27.01.1929. – 31.12.1929. года, 48 арк.

1.387. Спр. 3. Переписка по вопросу организации трудовых артелей. С материалами для рассмотрения на заседании ОКР комитета ОРТ. 17.01.1930. – 29.11.1930 года, 11 арк.

Ф. Р-1657. Отдел управления Волынского губернского комитета Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов города Житомира Волынской губернии

опис 1.

1.388. Спр. 430. Декреты и постановления Совнаркома УССР и Волынского губернского исполнительного комитета об упразднении сельских и волосных налоговых комиссий по продналогу, о волосных семенных фондах и хлебных пунктах, о регистрации обществ и союзов за 1922 год, 171 арк.

Ф. Р-1874. Житомирська районна філія Товариства по землеоблаштуванню працюючих євреїв «ОЗЕТ» міста Житомир

опис 1.

1.389. Спр. 3. Обіжні розпорядження ОЗЕТу, про влаштування молоді на роботу, про підготовку кваліфікованих робітників. Звіт про діяльність обласного товариства «ОЗЕТ» та листування щодо цього, 178 арк.

Ф. Р-1950. Коростенський окружний відділ Всеукраїнського товариства ОЗЕТ

опис 1.

1.390. Спр. 1. Статут товариства, протокол об'єднаного засідання по обстеженню стану єврейського населення України і Білорусії. Витяг з протоколу організаційної

комісії Всеукраїнського товариства про обстеження Коростенського окружного відділу ОЗЕТ та листування щодо цього. 18.12.1929. – 22.02.1930 р., 99 арк.

1.391. Спр. 2. Протоколи засідання президії УкрОЗЕТ про участь ОЗЕТ в колективізації сільського господарства, висновки проведення посівної та переселенської кампанії, підготовка до уборочної кампанії. 1930., 23 арк.

1.392. Спр. 3. Витяги з протоколу засідань президії Коростенського окружного виконкому. Матеріали обстеження Іскоростенської сільської ради, 80 арк.

1.393. Спр. 4. Витяги з протоколів загальних зборів робітників артилей про вступ членів товариства ОЗЕТ. Акти обстеження районних організацій та листування щодо цього. 1930 рік, 48 арк.

Ф.П-2. Волынский губернский комитет КП(б)У 1920-1925 годы

опис 1.

1.394. Спр. 152. Информационные бюллетени, оперативные сводки Волгубчека – Губернского политического управления. 3.01.1922. – 29.12.1922 года, 207 арк.

1.395. Спр. 153. Политотделы губернского отдела ГПУ. 5.02.1923. – 27.12.1923 года, 11 арк.

1.396. Спр. 204. Протоколы заседаний губбюро еврейских секций при губкоме КП(б)У. 6.11.1919. – 23.04.1920 года, 16 арк.

1.397. Спр. 205. Выписки из протокола заседания бюро ЦК КП(б)У по Правобережной Украине. Письма, телеграммы Главбюро евсекций при ЦК КП(б)У о созыве совещания еврейских секций, образовании при Главном бюро информационного отделения и его задачах и другим организационным вопросам. Отчеты членов КП(б)У о проведенной работе. 7.09.1919. – 1.03.1920 года, 13 арк.

1.398. Спр. 206. Сведения губотделов социального обеспечения народного образования в еврейскую секцию при губкоме КП(б)У об организации губкомиссии помощи жертвам контрреволюции и погромов, проведения конференции. Заявления членов партии в губбюро еврейских секций при губкоме КП(б)У о направлении на работу, оказании материальной помощи и другим вопросам. 15.11.1919. – 30.12.1919 года, 11 арк.

1.399. Спр. 207. Переписка губбюро еврейских секций с губкомом КП(б)У, губотделом народного образования, политотделом 58-й дивизии, советскими учреждениями о проведении конференции женщин-работниц, перемещении кадров, выделении литературы и другим вопросам. Заявления членов партии в губбюро еврейских секций при губкоме КП(б)У о направлении на партийную работу, оказании материальной помощи. 26.01.1920. – 22.12.1920 года, 29 арк.

1.400. Спр. 216. Протокол заседания Евсекций отдела пропаганды и агитации Губкома КП(б)У. 21.02.1922. – 21.04.1922 года, 9 арк.

1.401. Спр. 217. Планы работы еврейской и польской секции Волынского губкома КП(б)У. 15.10.1923. – 15.12.1923 года, 4 арк.

1.402. Спр. 218. Доклады, планы и переписка о состоянии и работе еврейских секций отдела пропаганды и агитации Шепетовского окружкома КП(б)У. 13.01.1924. – 2.12.1924 года, 47 арк.

1.403. Спр. 219. Протоколы, доклады, отчеты и переписка о работе еврейских секций Шепетовского окружкома КП(б)У. 1.01.1925. – 21.03.1925 года, 33 арк.

**Ф. П-42. Довбышанский районный комитет КП(б)У
(Мархлевск). 1923-1941 г.**

опис 1.

1.404. Спр. 297. Директивы ЦК КП(б)У, обкома КП(б)У о проведении массовой политработы среди сельского населения, спецсводки, об комплектовании спец. частей при учреждениях работниками и протокол межрайонного совещания секретарей и зав. парткабинетов. 5.09.1931. – 4.05.1932 года, 77 арк.

**Ф.П-85. Житомирский (Волынский) окружной комитет КП(б)У
1923-1930, 1936-1937 годы**

опис 1.

1.405. Спр. 78. Циркулярные письма губкома, окружкома, КП(б)У и переписка с райкомиссией по вопросам работы среди нацменьшинств, список коммунистов, владеющих польским языком и документы на немецком и польском языках. 27.06.1923. – 17.12.1923 года, 19 арк.

- 1.406. Спр. 97. Циркуляры ЦК губкома КП(б)У о работе среди польского, еврейского населения и отчет губотдела ГПУ. 19.03.1924. – 24.12.1924 года, 18 арк.
- 1.407. Спр. 159. Протокол, план работы, отчеты евсекций окружкома КП(б)У районных уполномоченных, анкеты о еврейском населении в местечках округа, переписка о работе среди еврейского населения и другие документы на еврейском языке. 13.02.1924. – 20.12.1924 года, 67 арк.
- 1.408. Спр. 172. Протоколы заседаний коллегии агитпропа ЦК КП(б)У. 7.03.1925. – 28.11.1925 года, 24 арк.
- 1.409. Спр. 180. Циркуляры ЦК КП(б)У по работе среди нацменьшинств. 2.11.1925. – 24.12.1925 года, 103 арк.
- 1.410. Спр. 254. Протоколы заседаний коллегии агитпропотдела, организационного заседания секции нацменьшинств и материалы к ним. 3.01.1925. – 4.12.1925 года, 68 арк.
- 1.411. Спр. 271. Протоколы заседаний бюро евсекции окрпарткома и материалы к ним. 24.02.1925. – 29.12.1925 года, 30 арк.
- 1.412. Спр. 272. Отчеты о работе евсекции окружкома, уполномоченных при райкомах КП(б)У. январь 1924 – декабрь 1925 года, 59 арк.
- 1.413. Спр. 273. Справка евсекции ОПК о работе среди еврейского населения, состав еврейских уполномоченных, список сионистских организаций, планы работы еврейских уполномоченных. 10 сентября 1925 – декабрь 1925 года, 11 арк.
- 1.414. Спр. 411. Протоколы заседаний пленума, Центрального бюро Евсекций при агитпропотделе ЦК ВКП(б). 31.01.1927. – 31.12.1927 года, 55 арк.
- 1.415. Спр. 413. Директивные письма ЦК ВКП(б) по вопросам агитационно-пропагандистской и массовой работы и работы среди национальных меньшинств. 25.02.1927. – 31.12.1927 года, 162 арк.
- 1.416. Спр. 415. Протокол заседаний главбюро евсекций ЦК КП(б)У. 17.01.1927. – 10.12.1927 года, 81 арк.
- 1.417. Спр. 484. Протоколы заседаний евсекции окружкома КП(б)У и материалы к ним. 5.01.1927. – 26.11.1927 года, 49 арк.

1.418. Спр. 485. Отчеты еврейских уполномоченных райкомов КП(б)У о работе среди еврейского населения. 14.04.1927. – 26.11.1927 года, 36 арк.

1.419. Спр. 487. Схема учета еврейской работы по Волынскому округу. 27.06.1927. – 5.09.1927 года, 13 арк.

1.420. Спр. 501. Выписки из протоколов заседаний политбюро, оргбюро, секретариата; протоколы заседаний ЦБ евсекции, выписки из протокола заседаний польбюро, резолюции совещаний ЦК ВКП(б) по работе среди нацменьшин. 6.01.1928. – 26.11.1928 года, 83 арк.

1.421. Спр. 505. Докладные записки ЦК КП(б)У о росте КП(б)У и работе правительственных ячеек, основных принципах организации хлебозаготовительного аппарата. Стенограмма совещания по экономическому положению местечек и переводе еврейской бедноты на земледелие. 8.03.1928. – 28.11.1928 года, 205 арк.

1.422. Спр. 507. Протоколы пленума, заседаний главбюро Евсекций ЦК КП(б)У и приложения к ним. 14.01.1928. – 14.12.1928. года, 126 арк.

1.423. Спр. 655. Протоколы заседаний Евбюро, евопактива городской конференции женщин и евсекции союза строителей. 7.01.1929. – 5.12.1929 года, 49 арк.

Державний архів Російської Федерації (місто Москва)

Ф.1318. Народный Комиссариат по делам национальностей РСФСР.

Представительства Наркомнаца РСФСР в договорных и автономных республиках и их представительства при Наркомнаце РСФСР, 1917-1924

опис 1.

1.424. Спр. 555. Переписка Еврейского комиссариата с Центрэваком и местными учреждениями о создании Комиссариата по еврейским национальным делам в г. Курске, об организации, хранении и разборке архивных материалов по вопросам еврейской политической истории, о разрешении проездов по железным дорогам, выезде и въезде в Петроград и по др. вопросам, списки заведующих отделами Еврейского комиссариата. 23 января – 15 июня 1918 года, 172 арк.

1.425. Спр. 1078. Переписка Беженского отдела с местными союзами увечных воинов об учете инвалидов войны, март – 20 сентября 1918 года, 96 арк.

1.426. Спр. 1204. Доклад консультационной части Наркомнаца отделу нацменьшинств о замене юридических отделов Горской республики шариатскими отделами, устав исполнительного бюро Московского корейского рабочего союза. 7 мая – июнь 1921 года, 24 арк.

Ф. 1339. Центральный комитет Всероссийского Еврейского общественного комитета по оказанию помощи пострадавшим от погромов и стихийных бедствий (Евобщестком), 1920-1924.

опис 1.

1.427. Спр. 10. Декрет Совнаркома УССР о создании особого фонда помощи потерпевшим от контрреволюции и договора между Евобщесткомом, Наркомсобесом и Наркомздравом УССР о координации в работе по оказанию помощи. 30 ноября 1920 – 3 сентября 1921 года, 10 арк.

1.428. Спр. 469. Черновые материалы по изданию информационного бюллетеня Евотдела Наркомнаца и Евобщесткома. Бюллетени еврейского телеграфного агентства в Берлине, 29 арк.

Ф. 3341. Центральный комитет Российского общества Красного Креста (ЦЕНТРОКРЕСТ, ЦК РОКК), 1918-1932

опис 2.

1.429. Спр. 50а. Дело комитета по оказанию помощи пострадавшим от погромов на Украине (списки городов, доклады о погромах и т.д.). 5 февраля – 5 мая 1919 года, 14 арк.

опис 6.

1.430. Спр. 411. Материалы о деятельности РОКК в период 1917-1920 гг. о признании Советского общества Красного Креста Международным Комитетом Красного Креста (на русском и французском языках). 04 апреля 1921 – 16 октября 1921 года, 23 арк.

Ф. 7541. КОМЗЕТ при Президиуме Совета национальностей ЦИК СССР

опис 1.

1.431. Спр. 39. Протоколы заседаний ЦП ОЗЕТ. 1925 год, 136 арк.

1.432. Спр. 40. Протоколы заседаний ЦП ОЗЕТ. 28 октября – 20 декабря 1925 года, 246 арк.

- 1.433. Спр. 51. Доклады, статистические сведения и переписка ЦП ОЗЕТ. 1925 год, 168 арк.
- 1.434. Спр. 97. Протоколы заседаний ЦП ОЗЕТ. 26 ноября 1926 – 26 октября 1927 года, 201 арк.
- 1.435. Спр. 98. Протоколы заседаний ЦП ОЗЕТ, информационные сводки и списки членов ЦП ОЗЕТ. 1926 год, 121 арк.
- 1.436. Спр. 99. Стенограммы речей на 1 Всесоюзном съезде ОЗЕТ. 15 октября 1926 года, 21 арк.
- 1.437. Спр. 109. Тезисы к докладу и стенограмма доклада Председателя ЦП ОЗЕТ на первом съезде. 15 ноября 1926 года, 37 арк.
- 1.438. Спр. 179. Переписка с Центральным сельскохозяйственным банком о кредитах и отсрочках платежей Центрального Правления ОЗЕТ. 1927 года, арк.
- 1.439. Спр. 211. Протоколы совещаний Крымского представительства КОМЗЕТА и ОЗЕТА, докладные записки и переписка о ходе переселения. 10 марта 1928 – 13 сентября 1929 года, 161 арк.
- 1.440. Спр. 212. Протоколы заседаний Президиума ОЗЕТ Украины. 1928 год, 46 арк.
- 1.441. Спр. 214. Протоколы совещаний при КОМЗЕТе на Криворожье, протоколы заседаний при Никопольской конторе ЕКО, доклад комиссии по обследованию положения переселенцев и переписка с представителями КОМЗЕТА для Никопольского района о хозяйственном устройстве переселенцев. 1928 год, 154 арк.
- 1.442. Спр. 243. Информационная сводка о работе Украинского ОЗЕТ и переписка с КОМЗЕТОм об отводе земель для внутри украинского землеустройства трудящихся евреев. 1929 год, 16 арк.
- 1.443. Спр. 244. Заметки из газет и переписка с Центральным Правлением ОЗЕТ о переселении в Биробиджанский район Дальне-Восточного края. 1929 год, 108 арк.
- 1.444. Спр. 246. Сведения о составе и штатах местных комиссий ОЗЕТА. 1928 год, 26 арк.
- 1.445. Спр. 297. Протоколы заседаний ЦП ОЗЕТА, стенограмма доклада на 2-м съезде ОЗЕТ о положении в Крыму. 1929 год, 34 арк.

1.446. Спр. 358. Соглашение КОМЗЕТа с ЦП ОЗЕТа о выдаче капитализированных пособий по безработице переселенцам. 1929 год, 26 арк.

1.447. Спр. 393. Протоколы совещаний КОМЗЕТа, комиссий ОЗЕТа, докладные записки и переписка с КОМЗЕТом Украинской ССР о подготовке кадров для государственной кустарной промышленности из еврейской молодежи. 1930-1931 год, 101 арк.

1.448. Спр. 510. Устав, протоколы, план, сметы ЦС ОЗЕТа. 1933 год, 54 арк.

**Ф. 7746 Американская еврейская объединенная
агрономическая корпорация (Агро-Джойнт)**

опис 1.

1.449. Спр. 3. Отчет агрономической организации Джойнт и Еврейского колонизационного общества (ЕКО). 1923 год, 186 арк.

1.450. Спр. 4. Работа Американского распределительного комитета Джойнт и Еврейского колонизационного общества (ЕКО). 1923 год, 65 арк.

1.451. Спр. 12. Проект плана деятельности Агро-Джойнт. 1924-1925 год, 82 арк.

1.452. Спр. 31. Отчет о деятельности Агро-Джойнта за 1924-1925 год, 82 арк.

1.453. Спр. 131. Протоколы заседания экономической комиссии и доклад Любарского. 1927 год, 3 арк.

1.454. Спр. 162. Доклад о плане работ делегата С.Е. Любарского. 1927 год, 16 арк.

Ф.9458. Бомаш Меер Хаимович, член IV Государственной Думы

опис 1.

1.455. Спр. 167. Доклады, письма на имя М.Х. Бомаша о положении еврейского населения в прифронтовой зоне западных губерний, 112 арк.

**Ф. 9498. Всесоюзне товариство по земельному облаштуванню трудящих євреїв
(ОЗЕТ), Центральна Рада**

опис 1.

1.456. Спр. 1. Стенограмма первого общего собрания членов Всесоюзного ОЗЕТа в Москве в июле 1925 г., 24 арк..

1.457. Спр. 2. Протоколы объединенных заседаний ЦП й ЦС ОЗЕТ за 1925-1926 г., 120 арк.

- 1.458. Спр. 14. Стенограммы заседаний 1-го Всесоюзного съезда ОЗЕТ, 15-16 ноября 1926г., 53 арк.
- 1.459. Спр. 15. Стенограммы заседаний 1-го Всесоюзного съезда ОЗЕТ, 15-16 ноября 1926 г., 139 арк.
- 1.460. Спр. 16. Стенограммы заседаний 1-го Всесоюзного съезда ОЗЕТ, 15-16 ноября 1926 г., 165 арк.
- 1.461. Спр. 17. Стенограммы заседаний 1-го Всесоюзного съезда ОЗЕТ, 15-16 ноября 1926 г., 62 арк.
- 1.462. Спр. 18. Резолюции по докладам на 1 Всесоюзном съезде ОЗЕТ, 1926 г., 14 арк.
- 1.463. Спр. 35. Протоколы заседаний Президиума ЦП ОЗЕТа за 1927 год, 63 арк.
- 1.464. Спр. 56. Материалы заседаний 2-го Всесоюзного съезда ОЗЕТ 10-11 декабря 1930 г., 81 арк.
- 1.465. Спр. 61. Стенограмма доклада делегата американской еврейской организации ИКОР на II-м Всесоюзном съезде ОЗЕТ 15 декабря 1930 г., 25 арк.
- 1.466. Спр.178. Материалы о работе Одесского отделения ОЗЕТ за 1926-1928 год, 123 арк.
- 1.467. Спр. 259. Материалы о работе Украинского Совета ОЗЕТ за 1932-1933 год. (протоколы, планы, сведения). Т.1. 60 арк.
- 1.468. Спр. 260. Материалы о работе Украинского Совета ОЗЕТ за 1933 год. (протоколы, планы, сведения). Т.2. 102 арк.
- 1.469. Спр. 408. Отчет о работе переселенческого сектора Центрального Совета «ОЗЕТ» за 1933 г. и материалы к отчету, 94 арк.
- 1.470. Спр. 518. Материалы по вопросу земельного устройства евреев на Украине, в Белоруссии, на Северном Кавказе в 1927 г., 33 арк.
- 1.471. Спр. 541. Материалы о работе агитмассового сектора ЦС ОЗЕТ за 1928 год, 121 арк.
- 1.472. Спр. 539. Материалы о работе культурно-массовой комиссии ЦС ОЗЕТ на 1937 г., 29 арк.
- 1.473. Спр. 550. Информационные сводки ЦП ОЗЕТ за 1929-1930 гг., 72 арк.

**Фонд 9501. Виконавчий комітет Спілки товариств Червоного Хреста і Червоного
Півмісяця**

опис 1.

1.474. Спр. 43. Отчет Исполнительного Комитета СОКК и КП СССР о деятельности за 1925-1928 годы; доклады, ЦК Обществ Красного Креста и Красного Полумесяца Грузинской, Украинской, Узбекской ССР о деятельности обществ за эти же годы. 1928 год, 115 арк.

1.475. Спр. 71. Проект пятилетнего плана организационной работы ЦК ОКК Украинской ССР на 1928-1932 гг., докладные записки ЦК общества о взаимоотношениях между территориальными и транспортными организациями ОКК УССР. 6 июня – 28 сентября 1928 года. 82 арк.

Фонд 9538. Центральный Еврейский Комитет помощи жертвам войны

опис 1.

1.476. Спр. 2. Отчет Центрального еврейского комитета помощи жертвам войны за 1914-1917 гг. (1917 год), 56 арк.

1.477. Спр. 3. Протоколы заседания Советов ЕВОПО 25 июля 1915 года, 2 арк.

1.478. Спр. 7. Ведомости о приходе и расходе сумм ЕВОПО (в деле имеется положение о кредитной кассе при Объединенном комитете еврейских организаций) 1915-1920 год, 121 арк.

1.479. Спр. 16. Переписка Совета Еврейского общества помощи жертвам войны с еврейскими общественными организациями и частными лицами. 1915-1920 год, 96 арк.

1.480. Спр. 17. Воззвание Московского еврейского общества помощи жертвам войны к московскому еврейскому населению об оказании всяческой помощи пострадавшему еврейскому населению. 1914-1920 год, 25 арк.

1.481. Спр. 20. Доклады, письма, телеграммы уполномоченных с мест Еврейскому обществу помощи жертвам войны с описанием погромов в Киевской, Подольской и других губерний. 1915 год, 101 арк.

1.482. Спр. 26. Доклады, письма уполномоченных Московского еврейского общества помощи жертвам войны о положении беженцев в Владимирской губернии. Копии. Машинопись. 1915 год, 68 арк.

1.483. Спр. 29. Инструкция разъездным уполномоченным Московского еврейского общества помощи жертвам войны. 1915 год, 17 арк.

1.484. Спр. 36. Положение о структуре и функциях структурных частей Московского еврейского общества помощи жертвам войны (МЕВОПО). 1914 год, 46 арк.

1.485. Спр. 37. Отчеты о деятельности Московского еврейского общества помощи жертвам войны (МЕВОПО). Печатные. Август 1914 – апрель 1917 года, 178 арк.

Російський державний архів соціально-політичної історії (місто Москва)

Ф.17. Центральный комитет ЦК ВКП (б)

опис 3.

1.486. Спр. 999. Протоколы заседаний политбюро ЦК ВКП(б), апрель-июнь 1938 год, 100 арк.

опис 31.

1.487. Спр. 104. Закрытые письма Одесского губернского комитета КП(б)У в ЦК РКП(б) и ЦК КП(б)У об экономическом и политическом состоянии губернии и работе партячек, июнь 1924 – ноябрь 1925 года, 73 арк.

опис 84.

1.488. Спр. 748. Постановления, циркулярные письма, доклады, отчеты, тезисы, резолюции ЦК КП(б) Украины, справки информотдела ЦК РКП(б) и др. о партийной работе в Украине, о положении в Николаевской окружной организации после Дымовского процесса, о политпросветработе в ВУЗах, об антирелигиозной и комсомольской работе, о госбанке, о КНС, о хлебозаготовках, об оживлении профсоюзов, о результатах посылки ответ работников на село, об итогах обследования пар ячеек украинского военного округа, об украинизации центральных учреждений Украины и др.; письмо сионистской организации к молодежи, июль 1924 – октябрь 1925 года, 183 арк.

Ф.74. Ворошилов К.Е. опись 1. (1881-1969 гг.)

опис 1.

1.489. Спр. 159. Речи товарища Ворошилова. Стенограммы выступлений. 1933 год, 181 арк.

Фонд 151. Смидович Петр Гермогенович

опис 1.

1.490. Спр. 43. Выписки из протоколов заседаний ЦИК СССР и протоколы заседаний Комитета по земельному устройству трудящихся евреев, о договоре СССР с Американской еврейской агрономической объединенной корпорацией, 106 арк.

Фонд 445. Центральное бюро еврейских секций при ЦК ВКП(б), 1918-1930

опис 1.

1.491. Спр. 7. Протоколы заседаний, отчеты, доклады, переписка Центрального бюро евсекций при ЦК РКП(б) о постановке партийной работы среди еврейских трудящихся Украины, Литвы, Белоруссии, об откомандировании работников, о выработке методов антирелигиозной пропаганды. февраль 1919 – июнь 1921 года, 121 арк.

1.492. Спр. 14. Протоколы заседаний Главного бюро евсекций при ЦК КП(б)У с материалами июнь 1919 – май 1923 года, 215 арк.

1.493. Спр. 19. Переписка Центрального бюро евсекций при ЦК РКП(б) с ЦК Наркомземом, подотделом нацменьшинств и другими о создании Комитета по землеустройству трудящихся евреев, об организации еврейских сельскохозяйственных коммун и кооперативов (1924), а также дела еврейских националистических партий, 115 арк.

1.494. Спр. 22. Докладные, объяснительные записки ЦБ евсекции, ЦК сионистских организаций, общества «Тарбут», статьи и другие материалы о деятельности сионистских организаций в России и борьбе с сионизмом август 1919 – май 1921 г., 66 арк.

1.495. Спр. 24. Докладные записки, письма ЦК еврейской социал-демократической партии (Поалей-Цион) в Секретариат Политбюро ЦК РКП(б), исполком Коминтерна и др. о возникновении развития и деятельности Поалей-Цион и др. август 1919 – август 1921 года, 149 арк.

1.496. Спр. 40. Информационные материалы 4 Всеукраинского совещания еврейских секций КП(б)У, циркулярные письма, отчеты Главбюро евсекций при ЦК КП(б)У о

деятельности секций, о организации и работе Всеукраинского союза трудящихся евреев, о сионистском движении на Украине, январь 1920 – декабрь 1925 года, 369 арк.

1.497. Спр. 86. Переписка Центрального бюро еврейских секций с Советом народных комиссаров, Наркоминделом и др. о земельном устройстве трудящихся евреев о мероприятиях по улучшению экономического положения еврейского населения в СССР, о создании эмигрантского «Союза возвращения на Родину» в СССР еврейских беженцев. 1929 год, 183 арк.

1.498. Спр. 119. Письма, докладные записки ЦБ евсекций РКП (б) в ЦК РКП(б) и др. о платформе, деятельности, целях и задачах сионистских организаций Гехалуц, Геховер, сионистской трудовой партии Гитахдут, Маккаби и других и борьбе с ними, циркулярные письма, инструкции, листовки, воззвания этих организаций к еврейскому населению. Январь 1922 – октябрь 1923 года, 238 арк.

1.499. Спр. 121. Протокол пленума Центрального бюро еврейских секций при ЦК РКСМ, заседаний бюро, циркулярные письма, доклады бюро о полит-просветительской работе среди еврейской молодежи, о борьбе с сионистскими организациями, об антирелигиозной пропаганде в период еврейских праздников, об издательской деятельности бюро, январь 1922 – декабрь 1924 года, 262 арк.

1.500. Спр. 126. Циркулярные письма, планы работы, отчеты Главбюро еврейских секций при КП(б)У, о работе Главбюро евсекций на местах, о работе ЕКО, протокол с материалами Всеукраинского совещания заведующих еврейскими секциями при губкомах КП(б)У и др. материалы. Май 1922 – июнь 1924 года, 348 арк.

1.501. Спр. 152. Протоколы заседаний Главбюро евсекций при ЦК КП(б)У с материалами. 1923-1925 год, 175 арк

1.502. Спр. 162. Письма, постановления и др. материалы ВЦИК; президиума Совета национальностей ЦИК СССР, КОМЗЕТа. 1929 год, 207 арк.

1.503. Спр. 165. Протоколы собраний, заседаний, отчеты, переписка еврейских секций об укреплении ОЗЕТ. 1929 год, 99 арк.

1.504. Спр. 167. Докладные записки Центрального бюро еврейских секций и местных секций в ЦК РКП(б) и др. о состоянии и антисоветской деятельности сионистских

организаций Гехолуц, Гашомер-Гацоир и др., листовки, воззвания этих организаций к еврейской молодежи, информационный материал о Всемирном совещании Гехолуц в Данциге и др. материалы. Декабрь 1923 – декабрь 1924 года, 209 арк.

1.505. Спр. 170. Переписка ЦБ евсекций при ЦК РКП(б) с партийными, советскими организациями, евсекциями и др. по вопросам работы среди кустарей, доклады, отчеты о состоянии кустарной промышленности положении работы Общества кустарей в городах Белоруссии и Украины, о политической, агитационно-массовой работе среди кустарей еврейской национальности с материалами присланными для сведения ЦБ. Январь 1924 – декабрь 1925 года, 180 арк.

1.506. Спр. 179. Информационные сводки, доклады и др. Главбюро еврейских секций при ЦК ВКП(б) о землеустройстве трудящихся евреев. 1925 год, 317 арк.

1.507. Спр. 180. Информационные доклады комиссии ЦК КП(б) Белоруссии и другие результаты обследования состояния работы среди местного еврейского населения, о социально-экономическом состоянии населения, о работе среди молодежи, женщин и др. материалы. 1926 год, 190 арк.

1.508. Спр. 186. Информационные сведения Центрального бюро еврейских секций, 236 арк.

1.509. Спр. 225. Докладные записки в НКВС о деятельности еврейских партий, письма, постановления Президиума ВЦИК, Совета народных комиссаров и др. о земельном устройстве трудящихся евреев. 1928 год, 236 арк.

1.510. Спр. 656. Отчет о работе евсекции за три года 15.11.1929 год, 20 арк.

2. ОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ

2.511. *Авербах О.И.* Законодательные акты, вызванные войной 1914 года с Германией, Австро-Венгрией и Турцией: Законы, манифесты, рескрипты, указы Правительствующему сенату, распоряжения и постановления министров и др. – Неофициальное издание / О.И. Авербах. – Вильна: типография А. Г. Сыркина, 1915. – 686 с.

- 2.512. *Аленицин В.Д.* Еврейское население и землевладение в юго-западных губерниях Европейской России, входящих в черту еврейской оседлости / В.Д. Аленицин. – СПб.: Государственная типография, 1884. – 92 с.
- 2.513. *Атлас.* Національні меншини в Україні, 1920-1930-ті роки: Історико-картографічний атлас. / Упорядник Панчук М.І. та ін. – К.: «Четверта хвиля», 1996. – 103 с.
- 2.514. *Благотворительность* в России. В 2-х томах. / Составлено Собственною Его Императорского Величества Канцеляриею по учреждениям Императрицы Марии. – Том.1. – СПб.: Б.В., 1907. – 882 с.
- 2.515. *Бруцкус Б.Д.* Еврейские земледельческие поселения Екатеринославской губернии Б.Д. Бруцкус. – СПб.: ЕКО, 1913. – 96 с.
- 2.516. *Відчит* Білоцерківської окружної ради професійних спілок до VII окружного з'їзду профспілок. – Біла-Церква: вид профрада, 1927. – 36 с.
- 2.517. *Голод* 1921-1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів / Під. ред. О.М. Мовчан. – К.: Наукова думка, 1993. – 240 с.
- 2.518. *Голод* 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. Я. Пиріг. – К.: Політвидав України, 1990. – 605 с.
- 2.519. *Голодомор* 1932-1933 років в Україні: док. і матеріали / упоряд. Р. Пиріг. – К.: Києво-Могилянська академія, 2007. – 1128 с.
- 2.520. *Гульдман В.К.* Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания / В.К. Гульдман; Подольский губерн. стат. комитет – Каменец-Подольский: Тип. Подольского губернского правления, 1889. – 557 с.
- 2.521. *Деятельность* рабоче-крестьянского правительства Украины. Отчет X Всеукраинскому съезду Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – Харьков: Держ. издав., 1927. – 74 с.
- 2.522. *Директивы* КПСС и советского правительства по хозяйственным вопросам / Сост.: В.Н. Малин, А.В. Коробов. Т.1. решения, принятые за период с 1917 по 1928, – М.: Госполитиздат, 1957. – 879 с.
- 2.523. *Документы* и материалы по истории противу-еврейских беспорядков 1881-1884 гг. – СПб.: Государственная типография, 1884. – 179 с.

- 2.524. *Евреи Одессы и Юга Украины: История в документах* / Авт. сост. Л.Г. Белоусова, Т.Е. Волкова. – Кн. 1. кон. XVIII – нач. XX вв. – Одесса: ООО «Студия «НЕГОЦИАНТ», 2002. – 300 с.
- 2.525. *Еврейское население на Николаевщине. Сборник документов и материалов.* – Николаев: Б.В., 1996. – 198 с.
- 2.526. *Еврейское население на Николаевщине. Сборник документов и материалов. В 2 т.* / Сост.: Л. Л. Левченко, Л. И. Огорокова, А. В. Серединский, М. П. Явлонова; Государственный архив Николаевской области, Николаевское общество еврейской культуры. – Николаев: Атолл, 2004. – 196 с.
- 2.527. *ЕКО. Деятельность его в СССР в 1923 г.* – М.: Тип. МСНХ, 1924. – 86 с.
- 2.528. *ЕКО. Статистика – экономические очерки и исследования.* – Вып.1. – Еврейская кредитная кооперация. – СПб.: Север, 1908.
- 2.529. *Єврейські політичні партії і рухи в Україні в кінці XIX-XX століттях: Документи і матеріали.* – К.: НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень, 2002. – 280 с.
- 2.530. *Жванко Л.М. Біженці Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали. (1914-1918) / Л.М. Жванко.* – Х.: ХНАМГ, 2009. – 360 с.
- 2.531. *Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. К 10-й годовщине октябрьской революции. По материалам Центральной комиссии.* – Х.: Уряд. друк. ім. М. Фрунзе, 1927. – 97 с.
- 2.532. *Кичаев А.М. Современное состояние еврейских местечек, и перспективы их экономического оздоровления / Каменец-Подольская окружная плановая комиссия; составитель А. М. Кичаев; редактор Я. Р. Рубинов.* – Каменец-Подольск: Издание Каменец-Подольского окрплана, 1929. – 67 с.
- 2.533. *Книга погромов. Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны. 1918-1922 гг. Сборник документов.* Отв. редактор Л.Б. Милякова, отв. составитель И. Зюзина. – М.: РОССПЭН, 2007. – 1032 с.
- 2.534. *Колективізація і голод на Україні. 1929–1933 рр.: збірник документів і матеріалів / упоряд.: Г. Михайличенко, Є. Шаталіна.* – К.: Наук. думка, 1992. – 732 с.

- 2.535. *Кооперация* среди евреев: (поданным 1924 г.): Под ред. Л. С. Зака. – Л.: Тип. ПУОКРа, 1925. – 135 с.
- 2.536. *Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1926 року: Національний і віковий склад, рідна мова та письменність населення.* – Х.: Уряд. друк. ім. М. Фрунзе, 1928. – 42 с.
- 2.537. *Котлер И.* Очерки по истории евреев Одессы / И. Котлер. – Иерусалим,: Гешарим, 1996. – 204 с.
- 2.538. *Краткий очерк деятельности Симферопольского отдела Таврического еврейского общества помощи пострадавшим от войны (Приложение к денежному отчету за период от 9 мая 1915 г. по 1 мая 1916 г.).* – Симферополь: Б.в., 1916. – 80 с.
- 2.539. *Левин С.М.* Важнейшие законы, указы и распоряжения военного времени: сборник законов, манифестов, указов Правит. сенату и министрам, Высочайших повелений, постановлений Совета Министров, Военного и Адмиралтейств-Совета, инструкций и распоряжений министров, изданных во время войны с Германией, Австро-Венгрией и Турцией, с приложением предметного указателя / С. М. Левин. – В 2-х томах. – Петроград: Издание юридического книжного магазина Н.К. Мартынова, 1915-1916.
- 2.540. *Материалы к V-му Губернскому съезду профсоюзов Екатеринославщины.* – Екатеринослав: Б.в., 1923. – 34 с.
- 2.541. *Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів / упор. М. Панчук.* – К.: Наукова думка, 1994. – 560 с.
- 2.542. *Національні процеси на Кіровоградщині. Збірник документів і матеріалів.* – Кіровоград: КДПУ імені Володимира Винниченка, 2004. – 249 с.
- 2.543. *Обзор деятельности Общества для распространения просвещения между евреями в России за время войны.* – Петроград: Б.в., 1916. – 53 с.
- 2.544. *Общество взаимного вспомоществования приказчиков-евреев г. Одессы. 1863-1913.* – Одесса, 1913. – 45 с.
- 2.545. *Общество по распространению просвещения между евреями в России.* – СПб.: Б.м.и., 1913. – 32 с.

- 2.546. *Островский* З.С. Еврейские погромы в 1918-1921 гг. / З.С. Островский. – М.: типография «Эмес», 1926. – 135 с.
- 2.547. *Отчет* Общества Помощи Жертвам Войны с начала деятельности (август 1914 года) по 30 июня 1917 года. – Петроград: типография М. Волковича, 1918. – 111 с.
- 2.548. *Отчет* Дамского общества попечения о бедных девочках, больных женщинах и родильницах иудейского вероисповедания города Мелитополя за 1911 год. – Мелитополь: б.м.и., 1912. – 36 с.
- 2.549. *Отчет* за 1914 год Отдела попечения о еврейских девушках и женщинах г. Киева при Киевском отделении Российского Общества защиты женщин. – Киев: Б.м.и., 1915. – 40 с.
- 2.550. *Отчет* Киевского отделения Общества по распространению просвещения между евреями в России за 1904, 1905 и 1906 гг. – К.: Б.м.и., 1907. – 74 с.
- 2.551. *Отчет* Киевского отделения Общества по распространению просвещения между евреями в России за 1912 год. – К.: Б.м.и., 1913. – 114 с.
- 2.552. *Отчет* о деятельности правления Общества пособия бедным евреям г. Одессы за 1903 г. – Одесса: Б.м.и., 1904. – 64с.
- 2.553. *Отчет* о деятельности правления Общества пособия бедным евреям г. Одессы за 1904 г. – Одесса: Б.м.и., 1905. – 96 с.
- 2.554. *Отчет* о деятельности Харьковского отделения Общества для распространения просвещения между евреями в России за 1914 год. – Харьков: Б.м.и., 1915. – 66 с.
- 2.555. *Отчет* о деятельности Харьковского отделения Общества для распространения просвещения между евреями в России за 1915 год. – Харьков: Б.м.и., 1916. – 54 с.
- 2.556. *Отчет* о состоянии школы-приюта для еврейских глухонемых детей в г. Одессе за 1905-1911 годы. – Одесса: Б.м.и., 1912. – 49 с.
- 2.557. *Отчет* общества Охранения здоров'я среди еврейского населения России за 1912-1913 гг. (с 28 октября 1912 г. до 1 января 1914 г.). – СПб. Б.м.и., 1914. 134 с.
- 2.558. *Отчет* общества летних санаторных колоний для больных детей неимущего населения г. Киева по содержанию колонии в Боярке за 1910 год / составленный Г.Р. Рубинштейном, Ю.М. Малисом. – К.: Б.м.и., 1911. – 40 с.

- 2.559. *Отчет* общества летних санаторных колоний для больных детей неимущего населения г. Киева по содержанию колонии в Боярке за 1912 год / составленный Г.Р. Рубинштейном, Ю.М. Малисом. – К.: Б.м.и., 1913. – 42 с.
- 2.560. *Отчет* Общества пособия бедным евреям села Голой Пристані за 1907 г. – Херсон: Б.м.и., 1908. – 38 с.
- 2.561. *Отчет* Одесского отделения Общества для распространения просвещения между евреями в России за 1914 год. – Одесса: б.м.и., 1915. – 67 с.
- 2.562. *Отчет* правления Общества пособия бедным евреям г. Симферополя за 1902 г. – Симферополь: Б.м.и., 1902. – 68 с.
- 2.563. *Отчет* Ровенской еврейской больницы за 1896 год. – Ровно: Типолитография Г.И. Бычека, 1897.
- 2.564. *Первая* Всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Волынская губерния. – СПб.: Центральный Статистический комитет МВД, 1904. – 312с.
- 2.565. *Полное* собрание законов Российской империи (Собрание первое). – Т. XXIII. – № 17.
- 2.566. *Полное* собрание законов Российской империи. – 2-е собр. – СПб., 1839. – Т.14. – №12486.
- 2.567. *Полное* собрание Законов Российской империи. Собр.1. – Т.8. – № 21547.
- 2.568. *Полный* хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев от уложения Алексея Михайловича до настоящего времени. 1649-1873: Извлечения из Полных собраний Законов Российской империи / сост. В.О. Леванда – СПб., 1874. – 839с.
- 2.569. *Правда* історії: діяльність єврейської культурно-просвітницької організації «Культурна Ліга» у Києві (1918-1925): Зб. документів і матеріалів / укл. М.О. Рибаків. – К.: Кий, 2001. – 187 с.
- 2.570. *Резолюції* III-го міжспілкового окружного з'їзду профспілок (1928 р. травень місяць). – Житомир: окрпроф, 1928. – 34 с.
- 2.571. *Сборник* материалов об экономическом положении евреев. – СПб.: Изд. ЕКТ, 1904. – Т.II. – 394с.

- 2.572. *Сборник* Циркуляров губернских учреждений Волынской губернии по разным частям административного управления. 1907-1910. – Житомир: типография Г. Гинзбурга, 1910. – 118 с.
- 2.573. *Собрание* узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства. – М.: Советское право, 1924. – 476 с.
- 2.574. *Советская* политика за 10 лет по национальному вопросу в РСФСР. Систематический сборник действующих актов правительства СССР и РСФСР по делам национальностей РСФСР. – М.: Госиздат, 1928. – 287 с.
- 2.575. *Состояние* учебных заведений Киевского учебного округа с 1901 по 1911 год. Таблицы к диаграммам, представленным учебным округом на Всероссийскую выставку 1913 года в Киеве, исполненные под наблюдением ассистента Киевского коммерческого института при кафедре статистики Н.А. Волжина. – К.: Без места издания, 1913. – 103 с.
- 2.576. *Ссудо-сберегательные* товарищества в черте еврейской оседлости. – Спб.: ЕКО, 1910. – 145 с.
- 2.577. *Улейников Л.* Еврейские земледельческие колонии Екатеринославской губернии в 1890 г. / Л. Улейников. – Спб.: Северный вестник, 1891. – 200 с.
- 2.578. *Устав* «Общества вспомоществования евреям-земледельцам и ремесленникам в Сирии и Палестине» утвержденный 1 сентября 1904 года. – Одесса: Изд-во Х-И. Белика и Ш. Бурьшкина, 1905. – 21 с.
- 2.579. *Устав* еврейского благотворительного общества г. Умань Киевской губернии. – Умань: Б.м.и., 1908. – 23 с.
- 2.580. *Устав* Житомирского еврейского благотворительного общества. – Житомир: Б.м.и., 1909. – 22 с.
- 2.581. *Устав* Общества вспомоществования евреям-учителям и меламедам живущим в г. Киеве и в черте еврейской оседлости. – К.: Тип. Ельника, 1908. – 9 с.
- 2.582. *Устав* общества для доставления средств Еврейскому бесплатному профессиональному училищу, учрежденному С.К. Шпельберг в г. Житомир. – Житомир: Б.м.и., 1904. – 13 с.

- 2.583. *Устав* Общества Охранения Здоровья Еврейского Населения. – К.: Тип. «Прогресс», 1913. – 26 с.
- 2.584. *Устав* общества пособия бедным евреям г. Киева (Гмилус-Хесед). – К.: тип. А. Гинзбурга, 1909. – 8с.
- 2.585. *Хейфец И.Я.* Мировая реакция и еврейские погромы. Украина. Т.3. / И.Я. Хейфец. – Харьков: Государственное издательство Украины, 1926. – 223 с.
- 2.586. *Чериковер И.М.* Антисемитизм и погромы на Украине. 1917-1918 гг. / Вступ. ст. С.М. Дубнова. – Берлин: Восточный архив, 1923. – 335 с.
- 2.587. *Шехтман И.Б.* Погромы Добровольческой армии на Украине (К истории антисемитизма на Украине. 1919-1920 гг.) / Вступ. ст. И.М. Чериковера; под ред. Н.Ю. Гергеля и И.М. Чериковера. – Берлин: Восточный архив, 1932. – 394 с.
- 2.588. *Штиф Н.И.* Погромы на Украине (Период Добровольческой армии) / Н.И. Штиф. – Берлин: Восточный архив, 1924. – 312 с.
- 2.589. *Юбилейное* торжество по случаю 50-летия Общества для распространения просвещения между евреями в России. – СПб.: Общество распространения просвещения между евреями в России, 1913. – 124 с.

3. ПЕРІОДИКА

- 3.590. *Безвірник*. 1928. – №12.
- 3.591. *Безвірник*. 1928. – №14.
- 3.592. *Безвірник*. 1929. – №4.
- 3.593. *Бруцкус М.* Евреи и нэп / М. Бруцкус // Еврейская трибуна. – 1923. – 19 октября.
- 3.594. *Буценко А.* Господарське й культурне будівництво серед нацменшостей України / А. Буценко // Радянська Україна. – 1928. – №10-11. – С.8-34.
- 3.595. *Бюлетень* НКВД(Харьков). – 1923. – №21 (июль).
- 3.596. *Вестник* профдвижения Украины. – 1923. – № 27.
- 3.597. *Вестник* НКВД (Киев). – 1919. – №10.
- 3.598. *Вісті* ВУЦВКа. 6 жовтня 1928 року.
- 3.599. *Вольнский* пролетарий. 1921. – №70 (4 октября).
- 3.600. *Вольнский* пролетарий. 1921. – №80 (11 октября).
- 3.601. *Вольнский* пролетарий. 1921. – №83 (14 октября).

- 3.602. *Волынский пролетарий*. 1921. – №84 (15 октября).
- 3.603. *Волынский пролетарий*. 1921. – №90 (22 октября).
- 3.604. *Волынский пролетарий*. 1921. – №91 (23 октября).
- 3.605. *Волынский пролетарий*. 1924. – №83 (11 апреля).
- 3.606. *Волынь*. 1901. – №19 (24 января).
- 3.607. *Волынь*. 1901. – №21 (26 января).
- 3.608. *Волынь*. 1901. – №24 (30 января).
- 3.609. *Гитлянский И.* Ленинская национальная политика в действии (Национальные меньшинства на Украине) / И. Гитлянский // *Революция и национальности*. – 1931. – №9. – С.35-44.
- 3.610. *День*. 11 декабря 1914 года.
- 3.611. *Еврейская мысль*. 26 января 1918 года.
- 3.612. *Еврейская мысль*. 13 сентября 1918 года.
- 3.613. *Еврейская мысль*. 27 сентября 1918 года.
- 3.614. *Еврейская неделя*. – 1915. – №15.
- 3.615. *Еврейская неделя*. 1918-1919. – №20-21.
- 3.616. *Известия ЦИК и ВЦИК*. 7 сентября 1924 года.
- 3.617. *Жизнь Волыни*. Ежедневная газета 22 сентября 1909 года.
- 3.618. *Жизнь Волыни*. 22 июля 1914 года.
- 3.619. *Жизнь Волыни*. 25 июля 1914 год.
- 3.620. *Жизнь Волыни*. 1 августа 1914 года.
- 3.621. *Киевская мысль*. 1 августа 1914 года.
- 3.622. *Киевская мысль*. 9 жовтня 1914 года.
- 3.623. *Киевская мысль*. 10 февраля 1915 года.
- 3.624. *Киевская мысль*. 10 марта 1915 года.
- 3.625. *Киевская жизнь*. 5 сентября 1919 года.
- 3.626. *Киевская газета*. 3 ноября 1905 года.
- 3.627. *Киевская газета*. 24 октября 1905 года.
- 3.628. *Ликвидация буржуазно-сионистских и клерикальных еврейских обществ на Украине // Жизнь национальностей*. – 1919. – №28(36). – С. 17-21.

- 3.629. *Маркович Р.* Про розвиток кустарних підприємств у єврейських національних районах України / Р. Маркович // Соціалістична борозна. – 1932. – №4. – С.6-8.
- 3.630. *Мац Д.* Некоторые статистические итоги обследования еврейского местечка на Правобережье Украины / Д. Мац // Революция и национальности. – 1933. – №4. – С. 77-81.
- 3.631. *Мац Д.* Попередні підсумки вибіркового обстеження єврейського містечка на Правобережжі / Д. Мац // Радянська Україна. – 1932. – №9. – С.42-46.
- 3.632. *Начало.* – 25 июня 1920 года.
- 3.633. *Новый восход.* 24 июля 1914 года.
- 3.634. *Новый восход.* 8 августа 1914 года.
- 3.635. *Новый восход.* 23 октября 1914 года.
- 3.636. *Новый восход.* 20 ноября 1914 года.
- 3.637. *Новый восход.* 30 января 1915 года.
- 3.638. *Новый восход.* 13 февраля 1915 года.
- 3.639. *Нормальный* тип еврейской школы // Вестник ОПЕ. – 1910. – №1. – С. 2-18.
- 3.640. *Помощь.* Журнал Еврейского Комитета помощи жертвам войны и погромов. – 1915. – №1.
- 3.641. *Помощь.* – 1916. – №7.
- 3.642. *Рассвет.* – 1924. – №10.
- 3.643. *Трибуна.* – 1932. – №5-6. – С.18-19.
- 3.644. *Шкідлива* робота єврейських клерикалістів // Вісті ВУЦВКа. 13 травня 1928. – № 111 (2301).
- 3.645. *Южный край.* 15 ноября 1914 года.
- 3.646. *Южный край.* 15 января 1915 года.
- 3.647. *Южный край.* 23 января 1915 года.

ЛІТЕРАТУРА

4. Монографії, брошури, статті

- 4.648. «Джойнт» – Американский еврейский распределительный комитет // Интернет ресурс. Режим доступу: www.hesed.lviv.ua.

- 4.649. *Артюх И.* Переселение евреев на территорию Запорожского округа в 20-е годы XX века / И. Артюх // Еврейское население Юга Украины. Ежегодник. Исследования, воспоминание, документы. – Харьков-Запорожье: Еврейский мир, 1998. – С. 151-154.
- 4.650. *Афанасьев А.* Полынь в чужих краях / А. Афанасьев. – М.: Молодая гвардия, 1984. – 318 с.
- 4.651. *Ахиезер А.* Антисемитизм в России: взгляд культуролога / А. Ахиезер // Вестник еврейского университета в Москве. – 1992. – №1. – С.98-128.
- 4.652. *Балабан Я.С.* Ехать, или не ехать в Аргентину? / Я.С. Балабан. – Одесса: Экон. типография, 1891. – 30с.
- 4.653. *Барковец А.* Об основных этапах деятельности «Агро-Джойнта» в СССР: (По материалам Гос-архива Российской Федерации) / А. Барковец // Вестник еврейского университета в Москве. – 1996. – № 2 (12). – С.134-144.
- 4.654. *Бармак М.В.* Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796-1914) розселення, господарське життя, міграції / М.В. Бармак. – Тернопіль, Б/в, 1999. – 208 с.
- 4.655. *Безаров О.Т.* Особливості правового становища єврейського населення Росії останньої чверті XIX століття / О.Т. Безаров // Наукові праці К-ПДПУ: історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т.11. – С. 328-338.
- 4.656. *Бейзер М.* Евреи Ленинграда. Национальная жизнь и советизация, 1917-1939 / М. Бейзер. – М.: Мосты культуры, 1999. – 448 с.
- 4.657. *Бейзер М.* Наше наследство: синагоги СНГ в прошлом и настоящем / М. Бейзер. – М.: Мосты культуры, 2002. – 176с.
- 4.658. *Бейзер М., Мицель М.* Американский брат: Джойнт в России, СССР, СНГ / Михаэль Бейзер, Михаил Мицель. – Иерусалим, 2004. – 208с. Электронный ресурс. Режим доступа: http://gateway1.d-catalog.com/_data/ebooks/5c547a2fee/view_book.php.
- 4.659. «Со страшной быстротой растут активные силы сионистов из недр еврейских масс ...» // Вестник еврейского университета в Москве. – 1997. – №1(14). – С. 178-192.
- 4.660. *100 еврейских местечек Украины: исторический путеводитель. Подолия* / Сост. В. Лукин, Б. Хаймович. – Иерусалим-Спб.: Эзро, 1997. – Вып.1. – 256 с.

- 4.661. *100 еврейских местечек Украины: исторический путеводитель. Подолия* / Сост. В. Лукин, Б. Хаймович. – Иерусалим-Спб.: изд-во А. Гершт, 2000. – Вып. 2. – 704 с.
- 4.662. *Агро-Джойнт* (К семидесятилетию основания). – Днепропетровск, 1995. – 134 с.
- 4.663. *Актуальні проблеми історії євреїв України* [Текст] / НАН України, Ін-т нац. відносин і політол., Від. єврейської історії та культури; наук. ред. М. І. Панчук. – К. : [б.в.], 1994. – 40 с.
- 4.664. *Альтер М.С.* Полтора века спустя в содружестве народов Донеччины. Страницы истории евреев в регионе / М.С. Альтер // Межэтнические культурные связи в Донбассе: история, этнография, культура. – Донецк, 2000. – С.37-45.
- 4.665. *Альтшулер М.* Між націоналізмом та комунізмом: євсекції в Радянському Союзі (1918-1930). (іврит) / М. Альтшулер. – Тель-Авів, 1980. – 376 с.
- 4.666. *Андрійчук М.* Єврейське містечко Волині: історична пам'ять та сучасність / М. Андрійчук // «Штетл» як феномен єврейської історії. Збірник наукових праць. Матеріали конференції 30 серпня – 3 вересня 1998 р. – К.: інститут Юдаїки, 1999. – С.16-23.
- 4.667. *Аленицин В.Д.* Еврейское население и землевладение в Юго-Западных губерниях Европейской России, входящих в черту еврейской оседлости / В.Д. Аленицин – СПб.: Государственная типография, 1884. – 92 с.
- 4.668. *Бек С.* Еврейская история от конца библейного периода до настоящего времени / С. Бек, М. Браин. – М., 1990. – 270 с.
- 4.669. *Бела М.* Мир Жаботинского / Пер. А. Лоренсон, М. Король. – Иерусалим, М.: Восточная литература, 1992. – 336 с.
- 4.670. *Бережанская Б.Б.* Еврейские колхозы в Крыму / Б.Б. Бережанская // Евреи Крыма. Очерки истории. Сост. Э. Соломоник. – Симферополь: «Мосты», 1997. – С.71-82.
- 4.671. *Беренштейн Л.Е.* Евреи и политические репрессии в СССР (20-80-е годы XX века) / Л.Е. Беренштейн. – К.: [б.в.], 1996. – 195 с.
- 4.672. *Беренштейн О.* До питання про соціально-професійний склад євреїв України у 20-30-ті роки ХХ століття (теоретико-історичний аспект) / О. Беренштейн // Запорожские еврейские чтения. Выпуск 3. – Запорожье, 1999. – С.65-68.

- 4.673. *Белый Д.* Культурне та громадське життя єврейських землеробських колоній Херсонського повіту на зламі доби (1919-1922 роки) (за матеріалами державного архіву Херсонської області) / Д. Белый // Південний архів. Історичні науки. Збірник наукових праць. – Херсон, 2001. – Випуск 6. – С. 26-37.
- 4.674. *Белый Д.В.* Єврейські землеробські колонії Херсонського повіту на зламі доби (1919-1922 рр.) / Д.В. Белый // Архіви України. – 2003. – №1-3. – С.138-146.
- 4.675. *Бикерман И.* Черта еврейской оседлости / И. Бикерман. – Спб.: Книгоизд. «Разум», 1911. – 152 с.
- 4.676. *Биневич Е.* Киевская «Культур-Лига» / Е. Биневич // газета «Народ мой». – 2007. – №21.
- 4.677. *Білоус Л.* Допомога постраждалому від війни єврейському населенню Східної Галичини (1914-1917) / Лариса Білоус // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – Вип. 6. – С. 87-110.
- 4.678. *Білоус Л.В.* Депортації єврейського населення на території Російської імперії під час Першої світової війни / Л.В. Білоус. // УІЖ. – 2011. – №2. – С.65-79.
- 4.679. *Блюм А.* Еврейская печать и литература в оценке коммунистической цензуры / А. Блюм // Евреи в России: История и культура. Серия «Труды по иудаике», Выпуск 1 – Спб.: Петербургский еврейский университет, 1993. – С.157-162.
- 4.680. *Блюм А.В.* Еврейский вопрос под советской цензурой 1917-1991 / А.В. Блюм. – Спб.: Петербургский еврейский университет, 1996. – 195 с.
- 4.681. *Блюм С.И., Зак Л.С.* Кооперация среди евреев. (По данным 1911 и 1912 гг.) / С.И. Блюм, Л.С. Зак. – Спб.: Типография Ш. Буссея, 1913. – 174 с.
- 4.682. *Боголюбов А.В.* Образование и деятельность комсомола Украины в годы гражданской войны: Документы и материалы / Сост.: А.В. Боголюбов, Т.Н. Кольяк, М.А. Самодед, В.Ф. Семеняка, А.Н. Стадник, И.М. Фурман; Ред. Н.Р. Доний, В.С. Федорченко. – К.: Молодая гвардия, 1959. – 657 с.
- 4.683. *Бойчук Я.А.* Кооперативний рух етноменшин в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / Я.А. Бойчук // Вісник аграрної історії. – 2013. – №4-5. – С.16-23.

- 4.684. *Бойчук Я.А.* Організаційні засади діяльності благодійних товариств етноменшин в Україні на поч. ХХ с. / Я.А. Бойчук // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки: зб. наукових праць. – 2014. – Вип. 12.– С.7-13.
- 4.685. *Бондарчук П.М.* Політика українізації і профспілки УСРР (1920-і рр.) / П.М. Бондарчук – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – 161 с.
- 4.686. *Боровой С.Я.* Еврейская земледельческая колонизация в старой России. Политика – идеология – хозяйство – быт. По архивным материалам / С.Я. Боровой. – М.: М. и С. Сабашниковых, 1928.– 218с.
- 4.687. *Бородій А.* Правове забезпечення участі євреїв в аграрних відносинах на території Правобережжя у ХІХ – на початку ХХ ст. / А. Бородій // Український історичний збірник. – 2009. – Вип. 12. – С. 118-123.
- 4.688. *Бугаєвська Ю.А.* Реєстрація єврейських релігійних громад на Миколаївщині у 1924-1930 рр. / Ю.А. Бугаєвська // Історичні мідраші Північного Причорномор'я, Випуск II / Голов. ред Шитюк М.М. – Миколаїв: типографія Шамрай, 2013. – С. 31-37.
- 4.689. *Будницький О.В.* Еврейский вопрос в эмиграционной публицистике 1920-1930 годов / О.В. Будницький // Вестник еврейского университета. – 1994. – № 3 (7). – С. 4-27.
- 4.690. *Будницький О.В.* Российские евреи между красными и белыми (1917-1920). / О.В. Будницький. – М.: РОССПЭН, 2006. – 552с.
- 4.691. *Букач В.М.* Национальные меньшинства и политика советского правительства Украины в 1921-1925 г. / В.М. Букач. – Одесса: [б.в.], 1999. – 31 с.
- 4.692. *Булдаков В.* Красная смута. Природа и последствия революционного насилия / В. Булдаков. – М.: РОССПЭН, 1997. – 376 с.
- 4.693. *Буценко А.* Радянське будівництво серед нацменшостей УСРР (тези доповіді) / А. Буценко. – Х.: Держ. видав., 1926. – 25 с.
- 4.694. *Быстряков А.* Евреи Екатеринослава-Днепропетровска (ХІХ-ХХ век) / А. Быстряков. – Днепропетровск: «АРТ-ПРЕСС», 2002. – 144 с.
- 4.695. *Быстряков А.* Евреи Екатеринослава-Днепропетровска (ХХ век) / А. Быстряков – Днепропетровск: «АРТ-ПРЕСС», 2002. – 198 с.

- 4.696. *Быстряков А.Г.* Евреи Екатеринослава-Днепропетровска (XVIII – начало XX вв.) / А.Г. Быстряков. – Днепропетровск: «АРТ-ПРЕСС», 2001. – 142 с.
- 4.697. *Быстряков А.Г.* Катеринослав в 1905 (революция, погромы, самооборона) / А.Г. Быстряков. – Днепропетровск: «АРТ-ПРЕСС», 2004. – 62 с.
- 4.698. *Быстряков А.Г.* Очерки истории сионистского движения в Екатеринославе / А.Г. Быстряков. – Днепропетровск: «АРТ-ПРЕСС», 2008. – 180 с.
- 4.699. *Ваксберг А.* Сталин против евреев. Секреты страшной эпохи. / А. Ваксберг. – Нью-Йорк: из-во Liberty publishing house, 1995. – 396 с.
- 4.700. *Василевич Ю.В.* Система образования в еврейских колониях Юга Украины в XIX – начале XX века / Ю.В. Василевич, Н.О. Колосюк // Историчні мідраші Північного Причорномор'я. Випуск III. Том.1. / Голов. ред. Шитюк М.М. – Миколаїв: Типографія Шамрай, 2014. – С. 193-199.
- 4.701. *Васильчук Г.М.* Історія національних меншин радянської України 1920-х – 1930-х років: історіографічні нотатки / Г.М. Васильчук // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2009. – №2. – С.213-223.
- 4.702. *Венгер Н.В.* Єврейські та менонітські погроми на Півдні України: до питання про типологію та семантику подій 1919 р. / Н.В. Венгер // Гуманітарний журнал. – 2011. – літо-осінь (№3-4). – С.138-147.
- 4.703. *Ветров А.С.* Борьба большевиков с сионизмом в годы гражданской войны / А.С. Ветров // Из истории борьбы КПСС за победу социалистической революции и построения коммунистического общества. – 1974. – Вып.4. – С.105-120.
- 4.704. *Ворона Н.О.* Єврейське питання в Україні в контексті публіцистичних творів С. Єфремова в газеті «Рада» (1906-1914) / Н.О. Ворона // Інтернет ресурс. Електронна бібліотека інституту журналістики. Режим доступу: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=2311>.
- 4.705. *Вороніна А.М.* Зародження палестинофільського руху на Півдні України / А.М. Вороніна // Историчні мідраші Північного Причорномор'я. Випуск III. Том.1. / Голов. ред. Шитюк М.М. – Миколаїв: Типографія Шамрай, 2014. – С.209-214.
- 4.706. *Востоков Л.* Антинародная деятельность сионистов в России / Л. Востоков // Вопросы истории. – 1973. – №3. – С. 22 – 31.

- 4.707. *Галант И.В.* К истории благотворительных еврейских учреждений на Юге России / И.В. Галант. – СПб.: Центр типолитографии М.Я. Минкова, 1903. – 56 с.
- 4.708. *Гаспарян С.* Еврейский вопрос и политика царского самодержавия (1880-1905 гг.) / С. Гаспарян // Исторические судьбы евреев в России и СССР: начало диалога. Сборник статей под ред. И. Крутика. – М.: Диалоги, 1992. – С. 125-133.
- 4.709. *Гаухан М.В.* Єврейський національний проект у російській національній політиці на Правобережній Україні (1905-1914 рр.) / М.В. Гаухан // ХХ століття – етнонаціональний вимір та проблеми Голокосту: збірник наукових праць за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції, Житомир, 22-23 жовтня 2010 р. – Дніпропетровськ: Вид-во Центр «Ткума», 2010. – С.257-267.
- 4.710. *Гветадзе І.Г.* Благодійна діяльність іноземців в Одесі (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / І.Г. Гветадзе // Історичні та політичні дослідження. Науковий журнал. – листопад 2010. – №3-4 / 45-46. – С. 135-140.
- 4.711. *Гедьо А.В.* Соціокультурні ініціативи юдейських громад Півдня України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / А.В. Гедьо // Історичні мідраші Північного Причорномор'я. Випуск ІІІ. Том.1. / Голов. ред. Шитюк М.М. – Миколаїв: Типографія Шамрай, 2014. – С.215-229.
- 4.712. *Гедьо А.В.* Діяльність благодійних товариств Херсонської губернії в боротьбі з дитячою безпритульністю та бездоглядністю (ХІХ – початок ХХ ст.) / А.В. Гедьо, Ю.Р. Остроушко // Історичні і політологічні дослідження. – 2013. – №1 (51). – С.80-86.
- 4.713. *Герлігі П.* Одеса. Історія міста, 1794 – 1914 рр. / П. Герлігі. – К.: Критика, 1999. – 382 с.
- 4.714. *Герпштейн С.* Экономическая структура еврейского населения России / С. Герпштейн. – СПб., 1898. – 96 с.
- 4.715. *Гершон-Баданес (Гуревич Г.Е.)* Еврейские общественные дела в Киеве / Гершон-Баданес. – К.: Тип. С.Г. Слюсаревского, 1910. – 36 с.
- 4.716. *Гессен Ю.* История еврейского народа в России / Ю. Гессен. – М.: Иерусалим, 1993. – 234 с.
- 4.717. *Гессен Ю.* Сто лет назад (Из эпохи духовного пробуждения русских евреев) / Ю.И. Гессен. – СПб: Центр, типо-литография М.Я. Минкова, 1907. – 36с.

- 4.718. *Гитлянский А.* Ленинская национальная политика в действии (национальные меньшинства на Украине) / А. Гитлянский // Революция и национальности. – 1931. – №9. – С. 35-44.
- 4.719. *Голод в еврейских колониях // Жизнь национальностей.* – 1922. – №8 (14). – С.12-19.
- 4.720. *Гольде Ю. В.* Земельное устройство трудящихся евреев / Ю.В. Гольде. – М.: КОМЗЕТ, 1925. – 99с.
- 4.721. *Гольдельман С.І.* Жидівська національна автономія в Україні 1917-1920. / С.І. Гольдельман. – Мюнхен-Париж-Єрусалим, 1967. – 138 с.
- 4.722. *Гольдин С.* Русское командование и евреи во время Первой мировой войны: причины формирования негативного стереотипа / С. Гольдин // Мировой кризис 1914-1920 годов и судьба восточноевропейского еврейства / Отв. ред. О.В. Будницкий. – М.: РОССПЭН, 2005. – С.29-46.
- 4.723. *Гольдштейн М.И.* Очерки истории евреев Полтавщины (1804-1920 гг.) / М.И. Гольдштейн. – Полтава: Скайтэк, 1998. – 67с.
- 4.724. *Гончаров В.* Еврейская сельскохозяйственная колонизация Мариупольского уезда Екатеринославской губернии во второй половине XIX века / В. Гончаров // Вісник Донецького університету. Серія Б. Гуманітарні науки. – Донецьк. – №2, 1998. – 13-16.
- 4.725. *Гончаров В.В.* Деякі аспекти модернізації общинної школи євреїв Катеринославської губернії (1861-1913 рр.) / В.В. Гончаров // Електронний ресурс. Режим доступу: http://archive.nbuv.ua/portal/soc_gum/lipd/2008_1_2/goncharov.htm.
- 4.726. *Гончаров В.В.* Роль еврейской сельскохозяйственной колонизации в формировании еврейской общины Юго-Восточной Украины (XIX в.) / В.В. Гончаров // XI Ежегодная Международная междисциплинарная конференция по иудаике. Секция: История евреев в Российской империи; История евреев в СССР. Тезисы. – М., 2004. – С.3-4.
- 4.727. *Гончаров В.В.* Чисельність єврейського населення Донбасу (середина XIX – початок XX ст.) / В.В. Гончаров // Нові сторінки історії Донбасу. Книга 8. – Донецьк: ДНУ, 2000. – С. 239-247.

- 4.728. *Горбаль В.* Єврейські містечка Вінницького та Кременчуцького округів на переломі 1928-1929 рр. / В. Горбаль // «Штетл» як феномен єврейської історії. Збірник наукових праць. – К.: інститут Юдаїки, 1999. – С. 149-155.
- 4.729. *Гордон А., Райцын Л.* Евреи в Первой мировой войне / А. Гордон, Л. Райцын // Еврейское слово. – 2001. – №4. – 24-30 января.
- 4.730. *Гордон А.С.* Кредитная кооперация среди евреев в 1914 году. (До войны и первые шесть месяцев войны) / А.С. Гордон. – Петроград: Б.м.и., 1916. – 110 с.
- 4.731. *Горюнова Е.А.* Межселенное и внутриселенное землеустройство в Крыму в 20-е годы XX века / Е.А. Горюнова // Культура народов Причерноморья. – 1997. – №1. – С.102-105.
- 4.732. *Гриневич В.* Національне військове питання в діяльності Союзу євреїв-воїнів КВО (липень 1917 – січень 1918 р.) / В. Гриневич, Л. Гриневич. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – 150с.
- 4.733. *Гриневич Г.* Еврейские благотворительные организации Николаева (XIX – начало XX вв.) // Єврейська історія та культура кінця XIX – початку XX ст. Збірник наукових праць. – К.: інститут Юдаїки, 2003. – С. 25-26.
- 4.734. *Гриневич Е.* Голодомор 1932-1933 гг. и еврейское население Николаевщины / Е. Гриневич // Збірник наукових праць за матеріалами XI міжнародної наукової конференції «Доля єврейських громад Центральної та Східної Європи в першій половині XX століття». – К.: інститут Юдаїки, 2004. – С. 55-62.
- 4.735. *Гриневич Л.* Єврейське національно-культурне відродження 1920-х – 1930-х рр. в УСРР у «проскуровом ложі» більшовицької ідеології / Л. Гриневич // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – 2004. – Вип. 12. – С. 225-233.
- 4.736. *Гріза В.А.* Соціально-економічне життя етнічних груп Південно-Східної України XVIII – початку XX ст. в сучасній українській історіографії / В.А. Гріза // Історіографічні та політологічні дослідження. – 2013. – №4 (54). – С. 31-40.
- 4.737. *Громачевский С.Г.* Ограничительные законы по землевладению в Западном крае, с историческим обзором их, законодательными мотивами и разъяснениями / С.Г. Громачевский. – СПб.: [б.в.], 1904. – 97 с.

- 4.738. *Гузенко Ю.І.* Становлення та діяльність громадських благодійних організацій на Півдні України в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії) / Ю.І. Гузенко. – Миколаїв: Іларіон, 2006. – 232 с.
- 4.739. *Гура В.К.* Сионизм против социализма и национально-освободительного движения / В.К. Гура. – К.: Рад. школа, 1984. – 182 с.
- 4.740. *Гусев В.* Сионистское движение в советской Украине в первой половине 20-х годов XX века: архивы ОГПУ свидетельствуют / В. Гусев // Российский сионизм: история и культура. Материалы научной конференции. – М.: Сэфер, 2002. – С. 265-277.
- 4.741. *Гусев В.И.* О еврейских погромах, помощи пострадавшим и эмиграции евреев из Украины (1917-1921 гг.) / В.И. Гусев // Вестник еврейского университета в Москве. – 1994. – №3(7). – С. 64-81.
- 4.742. *Гусев-Оренбургский С.* Багровая книга: Погромы 1919-1920 гг. на Украине / С. Гусев-Оренбургский.. – Харбин: «Декопо», 1922. – 262 с.
- 4.743. *Гусев-Оренбургский С.* Книга о еврейских погромах на Украине в 1919 г. / С. Гусев-Оренбургский. – Петроград: Госуд-й Трест «Петропечать», тип-я Пропагандист; Изд-е З.И. Гржебина, 1924. – 160 с.
- 4.744. *Гусев В.* Бундівські організації України в 1905 р. / В. Гусев // Запорожские еврейские чтения. Выпуск 4. – Запоріжжя, 2000. – С.98-101.
- 4.745. *Гуцало Л.В.* Єврейське населення УСРР в системі соціально-економічних експериментів / Л.В. Гуцало // XX століття – етнонаціональний вимір та проблеми Голокосту: збірник наукових праць за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції, Житомир, 22-23 жовтня 2010 р. – Дніпропетровськ: Вид-во Центр «Ткума», 2001. – 500с. – С.86-100.
- 4.746. *Даниленко В.М.* Сталінізм на Україні: 20-30-ті рр. / В.М. Даниленко, С.Г. Касьянов, С.В. Кульчицький. – К.: Либідь, 1991. – 344 с.
- 4.747. *Данильченко О.П.* Етнічні групи Півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х років XX ст. (Історичні зошити). Данильченко О.П. – К. Ін-т історії України АН України, 1993. – 58с.
- 4.748. *Дашкевич Я.* Єврейсько-українські взаємини середини XVI – початку XX ст.: період рівноваги / Я. Дашкевич // Слово і час. – 1992. – №9. – С.63-67.

- 4.749. *Декель-Хен Ионатан*, Хиллиг Гетц В. В поискахрая: о еврейском землеустройстве в Крыму / Ионатан Декель-Хен, Гетц Хиллиг. – Симферополь: Изд. центр БЕЦ «Хесед Шимон», 2004. – 120с.
- 4.750. *Демчишин К.С.* Еврейская благотворительность в Николаеве в XIX – начале XX вв. / К.С. Демчишин // Электронный ресурс. Народный университет еврейской культуры. Режим доступа: http://www.jewish.mk.ua/university/dem4/01_1.html.
- 4.751. *Дербаремдикер М.* К вопросу о еврейской общественно-политической и культурной жизни на территории бывшей Российской империи между двумя мировыми войнами / М. Дербаремдикер // Збірник наукових праць «Доля єврейських громад Центральної та Східної Європи в першій половині XX століття». – К.: Інститут Юдаїки, 2004. – С.68-74.
- 4.752. *Джонсон Пол* Історія євреїв / Пол Джонсон. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2000. – 704с.
- 4.753. *Дзидзоев В.Д.* Национальная политика: уроки опыта / В.Д. Дзидзоев. – Владикавказ: «Алания», 1994. – 266 с.
- 4.754. *Диброва С.С.* Создавая семью народов. О критике решения национального вопроса в Украине в 20-30-е годы / С.С. Диброва // Под знаменем ленинизма. – 1989. – №11. – С. 15-18.
- 4.755. *Дижур И.М.* Евреи в экономической жизни России / И.М. Дижур // Книга о русском еврействе: от 1860-х гг. до революции 1917 г. – М., Иерусалим, Минск, 2002. – С. 155-182.
- 4.756. *Дідок О.* Україна і жиди / О. Дідок. – Торонто, 1968. – 54с.
- 4.757. *Дніпровець В.* Обріхана благодійність: Компрометація і закриття єврейських благочинницьких організацій в Україні у 1920 – 1930 роках / В. Дніпровець // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 199-208.
- 4.758. *Добрецов В.В.* О контрреволюционной деятельности сионистских организаций в Западной Украине 20-30-е годы и борьба против них КПЗУ / В.В. Добрецов // Идеология и практика международного сионизма. – К.: Радянська школа, 1981. – С.152-163.

- 4.759. *Добрецов В.В.* Про реакційну діяльність сіоністських організацій на Західній Україні в 1920-1939 рр. / В.В. Добрецов // УІЖ. – 1971. – №7. – С.61-72.
- 4.760. *Долгатов А.Г.* Правительственная политика по отношению к этноконфессиональным меньшинствам: «еврейский вопрос» в жизни советского общества (ноябрь 1917-го – начало 1930-х годов). / А.Г. Долгатов. – СПб.: Нестор, 2002. – 204с.
- 4.761. *Доманский И.* Русские евреи вчера и сегодня / И. Доманский. – Иерусалим. 1975. – 221 с.
- 4.762. *Драгоманов М.П.* Евреи и поляки в Юго-Западном крае / М.П. Драгоманов. // Вестник Европы. – 1875. – Кн.7. – С. 113-179.
- 4.763. *Дубінець С.* Вклад торговців-євреїв у культурне життя Донбасу та Придніпров'я (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.) / С. Дубінець // Восьмые Запорожские еврейские чтения. – Запорожье: Диво, 2004. – С. 114-119.
- 4.764. *Дубінець С.* Про вклад євреїв у торгівлю Південно-Східної України (кінець ХІХ – поч. ХХ ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Випуск ХІІ. – Запоріжжя, 2000. – С. 14-20.
- 4.765. *Дубнов С.М.* Книга жизни. Материалы для истории моего времени. Воспоминания и размышления / С.М. Дубнов. – СПб.: «Петербургское востоковедение», 1998. – 340 с.
- 4.766. *Духовний Б.А.* Национальная политика Советской власти и евреи / Б.А. Духовный // Советское строительство. – 1928. – № 4. – С.51-62.
- 4.767. *Евреи* и русская революция. Материалы и исследования. / Ред.-сост. О. Будницкий. – Москва, Иерусалим: Гешарим, 1999. – 479 с.
- 4.768. *Еврейская* благотворительность на территории бывшего СССР. Сборник научных трудов / под ред. Д.А. Эльяшкевича и Б. Хапера. – СПб.: Петербургский еврейский университет, 1998. – 183 с.
- 4.769. *Еврейская* Энциклопедия. Свод знаний о еврействе, его культуре в прошлом и настоящем / Под ред. А. Гаркави, Л. Канцельсона: В 16 т. – СПб.: Изд. Общества для научных еврейских изданий и изд. Брогауз-Эфрон, 1906-1913.

- 4.770. Еврейский вопрос: поиски ответа / Центр изучения и публикации документов еврейской истории Храни и помни / В.Ю. Васильев (общ. ред.), В.Ю. Васильев (сост.) Леонид И. Килимник (предисл., прим., прилож.). – Винница: Глобус-Пресс, 2003. – 351с.
- 4.771. *Еврейский* крестьянин: [Сб. статей]. – М.: Центр. Правл. ОЗЕТ, 1925-1926. – Сб. 1. – 1925. – 280 с.
- 4.772. *Еврейский* крестьянин: [Сб. статей]. – М.: Центр. Правл. ОЗЕТ, 1925-1926. – Сб. 2. – 1926. – 304с.
- 4.773. *Евсеев Е.С.* Из истории сионизма в царской России / Е.С. Евсеев // Вопросы истории. – 1973. – №5. – С. 69-77.
- 4.774. *Егонина В.Н.* Из истории борьбы РКП(б) и РКСМ за молодежь против влияния националистических партий и их юношеских организаций / В.Н. Егонина // Вопросы коммунистического воспитания молодежи. – 1978. – Вып.2. – 67-74.
- 4.775. *Єкельчик С.О.* З історії українсько-єврейських відносин / С.О. Єкельчик // Український історичний журнал. – 1990. – №7. – С.54-63.
- 4.776. *Жванко Л.М.* Біженці Першої світової війни український вимір (1914-1918 рр.): монографія / Л.М. Жванко. – Х.: Віровець А.П. «Апостроф», 2012. – 568с.
- 4.777. *Жванко Л.М.* Проблема працевлаштування біженців Першої світової війни в українських губерніях за часів Російської імперії / Л.М. Жванко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2013. – №35. – С.90-97.
- 4.778. *Жолоб М.* Вилучення культових цінностей у польських та єврейських релігійних громад України в 1922 р. / М. Жолоб // Драгоманівські історичні студії: зб. наук. праць молодих істориків / відп. ред і упор. О.В. Потильчак, І.Г. Ветров, О.О. Сушко. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2013. – С. 205-211.
- 4.779. *Жуковський О.* Діяльність єврейських філантропічних організацій на Правобережній Україні в 20ті роки ХХ століття / О. Жуковський // Девятое Запорожские еврейские чтения. – Запорожье: Запорожский национальный университет, 2005. – С. 159-162.

- 4.780. *Жуковський О.І.* Роль єврейських громадських організацій та політичних партій у суспільному житті Правобережної України в 1920-ті рр. // Наукові записки. Серія: Історія. – Випуск XIII. – Вінниця: ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 2008. – С. 73-77.
- 4.781. *Журба М.* «Життя і смерть» українського ТЗЕТу в контексті національної політики більшовицького режиму (20-30 роки ХХ ст.) / М. Журба // Запорожские еврейские чтения. – Випуск 6. – Запорожье, 2002. – С. 145-149.
- 4.782. *Журба М.А.* Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20-30 рр. ХХ ст.): Монографія / М.А. Журба. – К.: Наук. світ, 2002. – 499 с.
- 4.783. *Журба М.А., Доценко В.О.* Шестикутна зірка над полем: Життя і смерть єврейського землеоблаштування в Україні (20-30-ті роки ХХ століття): Монографія. / М.А. Журба, В.О. Доценко. – К.: «МП Леся», 2005. – 230с.
- 4.784. *Журба М.А., Кондратюк Г.М.* Етнополітика більшовицького режиму та проблеми народної освіти в Криму (20-30 рр. ХХ ст.): Методичні рекомендації. / М.А. Журба, Г.М. Кондратюк. – К.: «МП Леся», 2005. – 199 с.
- 4.785. *Загребельна Н.* Велика війна: українство і благодійність (1914 – 1917 рр.) / Н. Загребельна, І. Коляда. – К.: Ін-т історії України НАН України, Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, 2006. – 193 с.
- 4.786. *Зельцер А.* Евреи советской провинции: Витебск и местечки 1917-1941. / Аркадий Зельцер. – М.: РОССПЭН, 2006. – 478с.
- 4.787. *Зингер Л.* Несколько цифр о положении еврейских переселенцев в Крыму / Л. Зингер // Революция и национальности. – 1933. – №2. – С.65-71.
- 4.788. *Иванов А.Е.* Российское еврейское студенчество в период Первой мировой войны / А.Е. Иванов // Мировой кризис 1914-1920 годов и судьба восточноевропейского еврейства / Отв. ред. О.В. Будницкий. – М.: РОССПЭН, 2005. – С.142-161.
- 4.789. *Иванов Ю.* Осторожно: сионизм! Очерки по идеологии, организации и практике сионизма. / Ю. Иванов. – М.: Издательство политической литературы, 1969. – 178 с.
- 4.790. *Измайлова Л.* Отражение компартийной политики в Украине на еврейской семье / Л. Измайлова. // Єврейський світ. Альманах. – К., 2004. – С.66-76.

- 4.791. *Измозик В. Ф.Э. Дзержинский, ОГПУ и сионизм в середине 20-х годов / В. Измозик. // Вестник еврейского университета в Москве. – 1995. – №1. – С.141-176.*
- 4.792. *История погромного движения на Украине 1917-1921 гг. Том 2. Погромы Добровольческой армии на Украине / И.Б. Шехтман. – Берлин: Б.в. , 1932. – 394 с.*
- 4.793. *Иткина Е. Еврейское переселение в Крым 1920-1930 годов в графике М.Х. Горшмана / Е. Иткина // Искусство (Москва). – 1994. – №1. – С. 44-48.*
- 4.794. *Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. К 10-й годовщине октябрьской революции. По материалам центральной комиссии национальных меньшинств при ВУЦИК. – Харьков: Издание ЦКНацмен при ВУЦИК, 1927. – 108 с.*
- 4.795. *Иванова Т.Ю. Етнічні меншини Півдня України у період голоду 1921-1923 рр. / Т.Ю. Иванова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2013. – Вип.. 35. – С. 130-134.*
- 4.796. *Иванова Т.Ю. Етнополітика більшовиків та її реалізація на території південних регіонів УРСР в міжвоєнний період / Т.Ю. Иванова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2012. – Вип. 33. – С.101-105.*
- 4.797. *Иващенко О.М., Поліщук Ю.М. Євреї Волині (кін. XVIII – поч.. XX ст.) / О.М. Иваненко, Ю.М. Поліщук. – Житомир: Вид-во «Волинь», 1998. – 192 с.*
- 4.798. *Кабузан В.М., Наулко В.І. Євреї на Україні, в СРСР і світі: чисельність і розміщення / В.М. Кабузан, В.І. Наулко // УІЖ. – 1991. – №4. – С.56-68.*
- 4.799. *Казовский Г. Художники Культур-лиги. Памяти Г.Б. Ингера / Г. Казовский. – Москва-Иерусалим: Мосты культуры – Гешарим, 2003. – 343 с.*
- 4.800. *Кальницкий М., Хандрос Б. Адреса еврейской благотворительности Киева / М. Кальницкий, Б. Хандрос // Еврейский обозреватель. 4 февраля 2006 года.*
- 4.801. *Кальян О.С. Деякі аспекти історіографії та оглядова характеристика джерел щодо правового регулювання статусу єврейської національної меншини в Україні (початок XX ст. - 1919 р.) / О.С. Кальян // Часопис академії адвокатури. – 2011. – № 2. – С. 1-7.*
- 4.802. *Кальян О.С. Правовий статус єврейського населення та антиєврейська політика російського самодержавства в Україні (1880-1907 рр.) / О.С. Кальян Актуальні*

проблеми політики: Збірник наукових праць Одеської національної юридичної академії. – Одеса. – 2011. – № 41. – С. 322-331.

4.803. *Кальян С.* Антиєврейська політика царського уряду (1889-1907 рр.) // «Єврейська історія та культура кінця ХІХ початку ХХ ст.». Збірник матеріалів Х міжнародної наукової конференції 28-30 серпня 2002 р. – К.: інститут Юдаїки, 2003. – С.58-66.

4.804. *Кальян С.* Єврейське питання у системі політики компартії України щодо етносів / С. Кальян // Інтернет ресурс. www.academia.edu/3075538. – С. 93-102.

4.805. *Кандель Ф.* Очерки времён и событий из истории российских евреев [том3] (1917-1939) / Ф. Кандель. - Иерусалим - Москва: «Гешарим - Мосты культуры», 2002. – 335 с.

4.806. *Кантор М.* Еврейское землеустройство на Украине / М. Кантор. – М.: ОЗЕТ, 1929. – 29 с.

4.807. *Кантор Я.* Єврейське хліборобство на Україні / Я. Кантор // Більшовик України. – 1928. – №11. – С.39-49.

4.808. *Кантор Я.* Єврейське хліборобство на Україні. / Я. Кантор. – Х.: Держвидав України, 1929. – 31 с.

4.809. *Каппелер А.* Россия – многонациональная империя. Возникновение. История. Распад: монография / А. Каппелер; пер. с нем. С. Червонная. – М.: Традиция, 2000. – 344 с.

4.810. *Кельберин И.П.* О самообложении в пользу бедных / И.П. Кельберин. – К.: [б.в.], 1909. – 46 с.

4.811. *Кельнер В.* Еврейский вопрос и русская общественная жизнь в годы первой мировой войны / В. Кельнер // Вестник еврейского университета в Москве. – М., 1997. – №1 (14). – С. 66–93.

4.812. *Киппер М.* Еврейское местечко Украины / М. Киппер. – Харьков: Пролетарий, 1930. – 108 с.

4.813. *Кихтюк В.В.* Про поселення національних меншин на Волині у другій половині ХІХ ст. / В.В. Кихтюк // Національні меншини Правобережної України. Історія і сучасність. Науковий збірник. – Житомир, 1998. – С. 28-29.

- 4.814. *Клейман В.* Посилити роботу серед декласованої бідноти / В. Клейман // Вісник промислової та промислово-кредитної кооперації України. – 1930. – №2. – С.11-12.
- 4.815. *Клейнер І.* Владімір (Зеев) Жаботинський і українське питання: Все людськість у шатах націоналізму / І. Клейнер. – К. – Торонто – Едмонтон: Канадський інститут Українських Студій, 1995. – 263 с.
- 4.816. *Клейнер І.* Єврейська громадськість України та Центральна Рада 1917-1918 рр. / І. Клейнер // Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції, 25 вересня 1996 р. / Ред.. кол. Г. Аронов, О. Шаніна, М. Феллер, Л. Фінберг. – К.: Асоц. Юдаїки України, 1997. – С.48-55.
- 4.817. *Клер Ле Фолль* Киевская Культур-лига и Витебская художественная школа: два подхода к проблеме еврейского искусства и национального сознания / Клер Ле Фолль // Електронний ресурс. Музей Марка Шагала. Режим доступу: <http://www.chagal-vitebsk.com/node/36>.
- 4.818. *Клиер Дж.* Казаки и погромы. Чем отличались «военные» погромы? / Джон Клиер // Мировой кризис 1914-1920 годов и судьба восточноевропейского еврейства / Отв. ред. О.В. Будницкий. – М.: РОССПЭН, 2005. – С.47-70.
- 4.819. *Клиер Дж.* Россия собирает своих евреев / Джон Клиер. – М.: Мосты культуры / Гешарим, 2000. – 101 с.
- 4.820. *Клименко Т.А.* До історії євреїв на Черкащині: соціально-економічне становище в ХІХ – на початку ХХ ст. / Т.А. Клименко // Проблеми історії України ХІХ-ХХ ст. – 2005. – Вип. ХVІ. – С. 75-82.
- 4.821. *Козерод О.В.* Евреи Украины в период новой экономической политики: 1921-1929 гг. / О.В. Козерод. – К.: «СПД Савчина», 2002. – 272 с.
- 4.822. *Козерод О.В.* Євреї України в період нової економічної політики: 1921 – 1929 рр./ О.В. Козерод – Київ: «СПД Савчина», 2003. – 314 с.
- 4.823. *Козерод О.В.* Євреї України у розвитку нових напрямків літератури, архітектури та мистецтва в 1920-ті рр. / О.В. Козерод // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. «Історія та географія». – 2013. – Вип. 48. – С. 20-27.

- 4.824. *Козерод О.В.* Єврейські жінки України у сіоністському русі: 1921-1929 рр. / О.В. Козерод // Грані. – №3 (77) травень-червень 2011. – С.16-21.
- 4.825. *Козерод О.В.* З досвіду самоврядування єврейської меншини України: жіночі організації у період 1920-х років / О.В. Козерод // Грані. – 2011. – №5 (79) вересень-жовтень. – С.3-7.
- 4.826. *Козерод О.В.* Переломные годы. Еврейская община Украины в первое послевоенное десятилетие (1919–1929 гг.) / О.В. Козерод. – Харьков: «Еврейский мир», 1998. – 168 с.
- 4.827. *Козерод О.В.* Становище єврейських жінок після закінчення погромів періоду громадянської війни / О.В. Козерод // Грані. – №3 (71) травень-червень 2010. – С. 26-30.
- 4.828. *Козерод О.В.* Теоретико-методологічні засади вивчення історії євреїв України у ХХ ст. / О.В. Козерод // Грані. – 2010. – №5 (73) вересень-жовтень. – С.24-28.
- 4.829. *Козерод О.В., Бриман С.Я.* Деникинський режим и еврейское население Украины: 1919-1920 гг. / О.В. Козерод, С.Я. Бриман. – Харьков, 1996. – 57с.
- 4.830. *Комарницький О.Б.* Містечка Волині та Київщини у добу Української революції 1917-1920 рр.: монографія / О.Б. Комарницький. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. – 312 с.
- 4.831. *Кондратюк Г.* Деятельность ОРТ-Фербанд в переселенческой кампании в Крымской АССР (рубеж 20-х – 30-е годы XX века) / Г. Кондратюк // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки: зб. наукових праць. – Випуск 11. – К., 2014. – С. 424-435.
- 4.832. *Кондратюк Г.М.* Національна політика в Кримській АРСР у 20-30 роках ХХ століття: монографія / Г.М. Кондратюк. – Вінниця: ТОВ «Ніланд-ЛТД», 2014. – 252с.
- 4.833. *Кондратюк Г.Н.* Деятельность Еврейской комиссии помощи голодающим (евпомгола) в контексте коренизации начала 1920-х годов / Г.Н. Кондратюк // Історичні мідраші Північного Причорномор'я. Випуск III. Том.1. / Голов. ред. Шитюк М.М. – Миколаїв: Типографія Шамрай, 2014. – С.311-330.
- 4.834. *Кондратюк Р.Ю.* Єврейська кустарна промисловість Волинського округу в період НЕПу / Р.Ю. Кондратюк // Національні меншини Правобережної України. Історія і сучасність. Науковий збірник. Серія «Праці Житомирського науково-

краєзнавчого товариства дослідників Волині» / Відп. редактор М.Ю. Костриця. – Т.18. – Житомир, 1998. – С. 97-99.

4.835. *Копанский Я.М.* Благотворительные организации евреев Бессарабии в межвоенный период 1918-1940 гг. // Я.М. Копанский. – Кишинев: Фонтос, 2002. – 500с.

4.836. *Копанский Я.М.* Джойнт в Бессарабии. Страницы истории / Я.М. Копанский. – Кишинев: Лига, 1994. – 123 с.

4.837. *Копил О.* Агрегація і артикуляція інтересів єврейського населення у діяльності єврейських політичних партій (Південь України, 1920-ті рр.) / О. Копил // Сучасна українська політика. Політики та політологи про неї. – Київ; Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2007. – Вип. 13. – С. 253-263.

4.838. *Костишин Е.І.* Єврейське питання у часи Директорії Української народної республіки / Емілія Костишин // Всеукраїнський науковий журнал «Мандрівець». – 2010. – № 4. – С. 33 – 37.

4.839. *Костырченко Г.* Тайная политика Сталина: Власть и антисемитизм / Г.В. Костырченко. – М.: Международные отношения, 2001. – 786 с.

4.840. *Костырченко Г.В.* Национальный вызов сионистов и классовый ответ большевиков. Первые шаги советской власти в решении еврейского вопроса / Г.В. Костырченко // Мировой кризис 1914-1920 годов и судьба восточноевропейского еврейства / Отв. ред. О.В. Будницкий. – М.: РОССПЭН, 2005. – С.215-230.

4.841. *Костюк Є.* Євреї у профспілках і технічних товариствах під радянської України: 20-30-ті рр. ХХ ст. / Є. Костюк // Одиннадцатые Запорожские еврейские чтения. Сборник научных трудов. – Запорожье, 2007. – С.126-131.

4.842. *Костюк Є.* Соціально-економічна діяльність небільшовицьких єврейських громадських об'єднань на території України в 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. / Євген Костюк // Десятые Запорожские еврейские чтения. Сборник материалов конференции. – Запорожье, 2006. – С. 205-209.

4.843. *Котлер И.* Из истории еврейской благотворительности в Одессе / И. Котлер // Еврейская благотворительность на территории бывшего СССР. Страницы истории: Сб. научных трудов. – СПб., 1998. – С.115-122.

- 4.844. *Котляр Ю.* Єврейське населення у повстанській боротьбі (1917-1920 рр.) / Ю. Котляр // Єврейська історія та культура кінця ХІХ – початку ХХ ст. (до першої світової війни). Збірник наукових праць. – К.: інститут Юдаїки, 2003. – С. 93-100.
- 4.845. *Котляр Ю.* Єврейське населення у повстанській боротьбі (1917-1920) / Ю. Котляр // Одиннадцатые Запорожские еврейские чтения. Сборник научных трудов. – Запорожье: ДИВО, 2007. – С.93-100.
- 4.846. *Котляр Ю.* Образование и культура сельского еврейского населения юга Украины в первой трети ХХ века // Єврейська історія та культура кінця ХІХ – початку ХХ ст. Збірник матеріалів Х міжнародної наукової конференції 28-30 серпня 2002 р. – К.: інститут Юдаїки, 2003. – С.314-319.
- 4.847. *Котляр Ю.В.* Голодомори 1921-1923 рр. та 1932-33 рр. на Півдні України: Етнічний та міжнародний аспекти. [Текст]: монографія / Ю.В. Котляр, І.С. Міронова. Монографія. – Миколаїв, 2008. – 204 с.
- 4.848. *Котляр Ю.В.* Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917-1931). – Київ-Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – 156 с.
- 4.849. *Котляр Ю.В.* Традиції єврейської самооборони у повстанському русі селян Півдня України (1917-1923 рр.) / Ю.В. Котляр // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції для викладачів та студентів «Історичні уроки Голокосту та міжнародні відносини (до 70-річчя початку другої світової війни)», 23-24 жовтня 2009 року: збірник наукових праць. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2010. – С. 184-192.
- 4.850. *Коцута А.А.* Фінансування єврейського шкільництва на Волині у ХІХ – на початку ХХ ст. / А.А. Коцута // Психолого-педагогічні та культурологічні засади формування особистісної спрямованості студентської молоді: суспільство, професія, сім'я: Матеріали шостої науково-практичної конференції молодих учених, магістрів, студентів. 6-11 травня 2010 року / За ред.. Л.М. Єршової, І.Є. Копоть, О.Б. Талько, О.М. Пелехатого, О.А. Шоботенко. – Житомир: ЖНАЕУ, 2010. – С.215-222.
- 4.851. *Крайзман И.* Киевская районная комиссия Евобщесткома по оказанию помощи пострадавшим от погромов / И. Крайзман // «Штетл» як феномен єврейської історії. Збірник наукових праць. – К.: Інститут юдаїки, 1999. – С.171-174.

- 4.852. *Крайzman I.* Єврейський громадський комітет для допомоги тим, хто постраждав від погромів / I. Крайzman // Підготовчі матеріали популярної енциклопедії «Українське єврейство». – Вип. 4. – К.: Інститут Юдаїки, 1999. – С. 60-67.
- 4.853. *Кранцфельд Я.* Агро-Джойнт на Україні / Яков Кранцфельд // Истоки. Вестник народного университета еврейской культуры в Восточной Украине. – Харьков: «Еврейский мир». – 1998. – №2. – С.87-95.
- 4.854. *Крапивин М.Ю.* Большевики и сионисты: история взаимоотношений в послеоктябрьский период (окт. 1917-го – начало 30-х годов.) / М.Ю. Крапивин. – Волгоград: Перемена, 1995. – 118 с.
- 4.855. *Краткая еврейская энциклопедия.* В 11 т. – Иерусалим: Общество по исследованию еврейских общин, 1976-2003.
- 4.856. *Кредитная кооперация среди евреев (за данными 1911 и 1912 годов) /* Составители редакторы И.А. Блюм и Л.С. Зак. – Спб.: Типография Ш. Буссея., 1913. – 174с.
- 4.857. *Криськов А.А.* Спроби уряду Російської імперії землевлаштувати єврейське населення в Подільській губернії в ХІХ ст. // Український селянин: Збірник наукових праць. / За ред. А.Г. Морозова. – Черкаси, 2005. – Вип. 9. – С. 115-121.
- 4.858. *Крічкер О.Ю.* Боротьба радянської влади за витіснення релігійної свідомості з традиційного життя єврейських громад у 1920-х рр. (на прикладі містечок Правобережної України) / О.Ю. Крічкер // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 48 (6). – С.127-133.
- 4.859. *Крічкер О.Ю.* Господарсько-економічне життя єврейського містечка Правобережної України в кінці ХІХ – першій чверті ХХ століття: історіографічний аспект / О.Ю. Крічкер // Вісник Черкаського університету. – 2012. – № 22 (235). – С. 17 – 21.
- 4.860. *Крічкер О.Ю.* Діяльність єврейської самооборони в містечках Правобережної України у часи Української революції / О.Ю. Крічкер // Історичний архів. Наукові студії: Зб. наук. пр. – Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. – Вип. 8. – С. 41-45.

- 4.861. *Крічкер О.Ю.* Єврейські громади містечок Правобережної України у роки Української Революції та Громадянської війни / О.Ю. Крічкер // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 54 (№ 11). – С.111-116.
- 4.862. *Кротік Н.Л.* Єврейська освіта в Україні 20-х – 30-х рр. ХХ ст.: постановка проблеми / Н.Л. Кротік // Краєзнавство. – 2002. – №1-4. – С.70-74.
- 4.863. *Кузнецова В.* Благотворительность еврейского купечества в Чернигове XIX-XX века / В. Кузнецова // Еврейское образование и благотворительность. – 2001. – Вип. 5. – С. 3-13.
- 4.864. *Кузьменко В.В.* Молодіжна політика єврейських національних партій (20-ті роки ХХ ст.) / В.В. Кузьменко, Т.П. Щербина // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2007. – Вип. ХХІ. – С. 175-180.
- 4.865. *Кульчицкий С.В.* Некоторые проблемы сплошной коллективизации в Украине. / С.В. Кульчицкий // История СССР. – 1989. – № 5. – С. 20-34.
- 4.866. *Курас І.* Єврейські студії в контексті вивчення всесвітньої та української історії / І. Курас // Наукові записки / Збірник. – К.: ІПіЕНД, 1998. – С. 3-9.
- 4.867. *Кучеров С.Л.* Евреи в русской адвокатуре / С.Л. Кучеров // Книга о русском еврействе от 1860-х годов до революции 1917 г. М. – Иерусалим; Мн., 2002 (воспроизведение издания Нью-Йорк, 1960). – С. 404-441.
- 4.868. *Лазанська Т.І.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Т.І. Казанська. – К.; Інститут історії України НАН України, 1999. – 266 с.
- 4.869. *Лазарович М.В.* Етнічний чинник станово-майнової диференціації населення України напередодні національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. / М. В. Лазарович // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: науковий вісник: зб. наук. праць / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, Українська АН. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 53 (№ 10). – С. 89-94.
- 4.870. *Лакер В.* История сионизма / Пер. с англ. А. Блейз, О. Блейз. / В. Лакер. – М.: КРОН-ПРЕСС, 2000. – 848 с.

- 4.871. *Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М.* Економічна історія України та світу: Підручник / за ред. Б.Д. Плановика. – К.: Вікар, 1999. – 737 с.
- 4.872. *Лапин Е.* Настоящее и будущее еврейской колонизации в Аргентине: Доклад читаемый в Центральном комитете Еврейского колонизационного общества в марте 1894 г. Е. Лапиным. / Е. Лапин. – СПб.: Типография А.Е. Ландау, 1894. – 70 с.
- 4.873. *Ларин Ю.* Евреи и антисемитизм в СССР / Ю Ларин. – М.: Госиздат, 1929. – 311с.
- 4.874. *Ларин Ю.* Зачем переселяют евреев на землю? / Ю. Ларин // *Спутник агитатора.* – 1927. – №2. – С. 44-46.
- 4.875. *Лейкин А.Я.* За интернациональное единство молодежи. Из истории борьбы КПСС с буржуазными и молодежными националистическими партиями за молодежь 1917-1925 гг. / А.Я. Лейкин, В.А. Динес. – Саратов: Политпросвет, 1988. – 179 с.
- 4.876. *Лейкин С.* Донецкая молодежь в пролетарской революции. Документированные очерки по истории комсомола. Предисл. С.И. Гопнер. Вступительная статья В. Межлаука. Часть 1. – Харьков-Одесса: Гос. изд. Украины, 1930. – 368 с.
- 4.877. *Лещинский Я.* Еврейское населения России и еврейский труд // Книга о русском еврействе от 1860-х годов до революции 1917 г.: Сб. статей. – Нью-Йорк-Минск, 2002. – С. 188-189.
- 4.878. *Литература о евреях на русском языке (1890-1947):* Книги, брошюры, оттиски статей, органы периодической печати: Библиогр. указатель / Сост.: В.Е. Кельнер, Д.А. Эльяшевич; Ред. Мария Александровна Бенина. – Санкт-Петербург: Академический проект, 1995. – 679 с.
- 4.879. *Лифшиц Ю.* Еврейская благотворительность на Украине в первые годы Советской власти (Деятельность Всеукраинского Еврейского общественного Комитета помощи евреям, пострадавшим от погромов) Ю. Лившиц // *Еврейская благотворительность на территории бывшего СССР. Страницы истории: Сб. научных трудов.* – СПб., 1998. – С.123-148.
- 4.880. *Ліньов А.А.* Міжнародна допомога голодуючим на Миколаївщині в 1921-1923 рр. / А.А. Ліньов // *Щотижня.* – 2003. – 14 травня (№ 20). – С. 6-7.

- 4.881. *Ліньов А.А.* Міжнародна допомога голодуючим на Миколаївщині в 1921-1923 рр. / А.А. Ліньов // Наукові дослідження в контексті історичних проблем: Збірник наукових праць. – Миколаїв – Одеса, 2003. – Т. 1. Історія та українознавство. – С. 157-168.
- 4.882. *Ліфшиць Ю.* Всеукраїнський єврейський громадський комітет допомоги євреям, постраждалим від погромів (Всеукреєвгромадком) / Ю. Ліфшиць // Електронний ресурс. Режим доступу: http://holocaust-ukraine.net/ru/razdel_iii.htm.
- 4.883. *Локшин А.И.* История евреев в России конца XVIII – начала XX веков в современной зарубежной историографии / А.И. Локшин. // Евреи в России. История и культура. Сборник научных трудов. – СПб., 1998. – С.15-37.
- 4.884. *Мадиевский С.* Правовое положение евреев Бессарабии к началу XX века / С. Мадиевский // Кишиневский погром 1903 г. Сборник статей. – Кишинев: «Лига», 1993. – С.11-29.
- 4.885. *Макаренко Т.П.* Єврейські погроми в добу Української революції / Т.П. Макаренко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2013. – Вип. 35. – С.116-119.
- 4.886. *Малочисленные национальности Юга Украины: история и современность.* Тезисы к областной научно-практической конференции 19-20 октября 1990 г. – Запорожье: ДИВО, 1990. – 121 с.
- 4.887. *Манько М.* Лев Біншток – один із піонерів єврейської публіцистики в Україні / М. Манько, Р. Шпізель // «Єврейська історія та культура кінця XIX – початку XX ст. (до першої світової війни)». Збірник наукових праць. – К.: Інститут юдаїки, 2003. – С. 70-74.
- 4.888. *Маор И.* Сионистское движение в России / Ицхак Маор // Интернет ресурс. Режим доступу: <http://www.litmir.net/br/?b=63936>.
- 4.889. *Марголин Ю.* Как было ликвидировано сионистское движение в Сов. России / Ю. Марголин // Вестник Института по изучению истории и культуры СССР. – Мюнхен, 1954. – № 6 (13). – Ноябрь-декабрь. – С. 91-111.

- 4.890. *Маркова С.В.* Громадсько-політична діяльність національних меншин Поділля в 20-30-х роках як передумова «Великого терору» / С.В. Маркова // Краєзнавство – 2002. – №1-4. – С.90-94.
- 4.891. *Марочко В.І.* Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.) / В.І. Марочко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. – 217 с.
- 4.892. *Марчук В.В.* Греко-католики України в 1914-1923 рр. / В. В. Марчук // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2014. – Випуск 89. – С. 66-69.
- 4.893. *Марчук В.В.* Греко-католицька церква у Другій Речі Посполитій / В.В. Марчук // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». – Ужгород, 2011. – Випуск 26. – С. 122-200.
- 4.894. *Масалимов Р.Н.* Национальные союзы молодежи России (1917-1929 гг.) / Р.Н. Масалимов. – Бирск: БирГПИ, 1996. – 96 с.
- 4.895. *Мацюк О.* Аграризація жидівства України / О. Мацюк. – Прага, 1932. – 176 с.
- 4.896. *Меламед Е.* Еврейские благотворительные организации на Волыне (вт. пол. XIX – нач. XX в.в.) / Е. Меламед // Еврейская благотворительность на территории бывшего СССР.: Сб. науч. трудов (под редакцией Д.Эльяшевича и Б. Ханера). – СПб., 1998. – С. 40-67.
- 4.897. *Мельник М.* Діяльність уповноважених Всеукраїнського єврейського громадського комітету з надання допомоги потерпілим від погромів у Вознесенському повітові та колоніях Миколаївської губернії / М. Мельник // Електронний ресурс. Державний архів Миколаївської області. Режим доступу <http://mk.archives.gov.ua/pubonsite/447-pub-ev-gromad-komy.html>.
- 4.898. *Мельниченко В.Е.* Интернациональное сплочение трудящихся: страницы исторического опыта (На материалах Украины) / В.Е. Мельниченко. – К.: Вища школа, 1986. – 303 с.
- 4.899. *Мендлин В.Я.* Самопомощь для еврейской массы. Отзывы и статьи с портретом автора / В.Я. Мендлин. – Одесса: Издание кружка друзей и почитателей по случаю исполнения 25-летия его литературной деятельности, 1905. – 24 с.

- 4.900. *Мировой кризис 1914-1920 годов и судьба восточноевропейского еврейства* / Отв. ред. О.В. Будницкий. – М.: РОССПЭН, 2005. – 448 с.
- 4.901. *Мирський Р. Юдофобія проти України* / Р. Мирський, Я. Хонігсман, О. Найман. – Львів, 1998. – 111с.
- 4.902. *Михайловський Т.О. Діяльність єврейського об'єднаного розподільчого комітету «Джойнт» на Миколаївщині у 20-х рр. ХХ ст./ Т.О. Михайловський // Наукові праці: історичні науки / ЧДУ імені Петра Могили. – Вип.10. Т.121. Історія. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2010. – С.120-124.*
- 4.903. *Михайловський Т.О. Міжнародні організації на Півдні України у 1920-х роках: джерела із колекцій США* / Т.О. Михайловський // Інтернет ресурс. <http://lib.chdu.edu.ua/index.php?m=10&s=1&t=140>.
- 4.904. *Мицель М. Документи по истории евреев Украины в Нью-Йоркском архиве Джойнта (коллекция 1921-1932 гг.)* / М. Мицель // «Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в ХХ столітті». Збірник наукових праць. – К.: інститут юдаїки, 2002. – С.5-7.
- 4.905. *Мицель М. Участие Американского еврейского распределительного комитета в борьбе с голодом на Украине в 1922-1923 гг.* / М. Мицель // Єврейська історія та культура кінця ХІХ – початку ХХ ст. Збірник наукових праць. – К.: інститут Юдаїки, 2003. – С.75-84.
- 4.906. *Місінкевич Л. Єврейська і польська національна меншина Поділля (20-30 рр. ХХ ст.)* / Л. Л. Місінкевич. – К.: НАН України, Хмельниц. ін-т регіон. упр. та права, 2001. – 254 с.
- 4.907. *Місінкевич Л.Л. Коренізація і національні меншини Поділля у 20-30-х рр. ХХ століття.* / Л.Л. Місінкевич. – К.: «Рідний край», 1999. – 73 с.
- 4.908. *Мицель М. Остання глава: Агро-Джойнт в роки Великого терору* / Михайло Мицель. – К.: Дух і літера, 2012. – 464 с.
- 4.909. *Мовчан О.М. Іноземна допомога голодуючим України в 1921-1923 рр.* / О.М. Мовчан // Український історичний журнал. – 1989. – № 10. – С. 77-84.
- 4.910. *Мицюк О. Аграризація жидівства України* / О. Мицюк. – Прага, український університет, 1932. – 176 с.

- 4.911. *Мовчан О.М.* Українські профспілки і радянська держава в 20-ті роки / О.М. Мовчан. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 278 с.
- 4.912. *Можарівська І.М.* Етнонаціональні особливості становлення позашкільної освіти на Волині в другій половині XIX – на початку XX ст. / І.М. Можарівська // Психолого-педагогічні та культурологічні засади формування особистісної спрямованості студентської молоді: суспільство, професія, сім'я: Матеріали шостої науково-практичної конференції молодих учених, магістрів, студентів. – 6-11 травня 2010 року / За ред.. Л.М. Єршової, І.Є. Копоть, О.Б. Талько, О.М. Пелехатого, О.А. Шоботенко. – Житомир: ЖНАЕУ, 2010. – С. 196-210.
- 4.913. *Мойсеєва Т.М.* Одеський єврейський сирітський будинок (1868-1900 рр.) / Т.М. Мойсеєва // Інтелігенція і влада. – 2005. – Вип.5. – С.55-64.
- 4.914. *Молчанов В.Б.* Пенсійне забезпечення населення та благодійність у містах Правобережної України на поч. XX ст. / В.Б. Молчанов // Проблеми історії України XIX-XX ст. – К., 2000. – С. 136 – 144.
- 4.915. *Морозова А.В.* Єврейське населення Лівобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст. / А.В. Морозова. – К.: Євразійський єврейський конгрес, 2009. – 300 с.
- 4.916. *Музичко О.* Антисемітизм в Червоній армії у роки громадянської війни на території України / О. Музичко // Одесса и еврейская цивилизация: Сб. материалом III международной научной конференции. – Одесса, 2005. – С. 166-175.
- 4.917. *Мучник А.* Борьба советской власти с молодежным сионистским движением в Украине (Одесса). Архивы ГПУ свидетельствуют / А. Мучник // Одесса и еврейская цивилизация: Сб. материалом III международной научной конференции. – Одесса, 2005. – С. 137-150.
- 4.918. *Мучник А.* Евреи в кредитной кооперации / А. Мучник // «Єврейська історія та культура кінця XIX – початку XX ст. (до першої світової війни).» Збірник наукових праць. – К.: Інститут юдаїки, 2003. – С.334-344.
- 4.919. *Мучник А.М.* Єврейська грошова кооперація: історія, ідеологія, принципи та цінності / А. Мучник. – К.: Євр. фонд. України, 2005. – 196 с.

- 4.920. *Мучник А.М.* Політика єврейської кредитної кооперації землеробських колоній в роки НЕПу / А. Мучник // *Єврейський світ*. – Київ, 2004. – С. 112-120.
- 4.921. *Мучник А.М.* Самофинансирование... Прошлое! Будущее / А. Мучник. – К.: Евр. фонд Украины, 2004. – 74 с.
- 4.922. *Мушперт Я.* Комсомол и молодежь национальных меньшин / Я. Мушперт, Е. Файнберг. – М.-Л.: Молодая гвардия, 1926. – 124 с.
- 4.923. *Найман А.* Еврейское земледелие на Украине в 1930-е годы / А. Найман // *Вестник Еврейского университета в Москве*. – 1995. – №1 (8). – С.217-221.
- 4.924. *Найман О.* Передумови та наслідки Голокосту в Україні / О. Найман // *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з дослідження та викладання проблем увічнення пам'яті жертв трагедій етносів України: «Міжнаціональна злагода: спільне минуле – спільне майбутнє (проблеми вшанування пам'яті жертв трагедії етносів України)»*. – К.: Інформаційний сервіс, 2002. – С. 40-59.
- 4.925. *Найман О.* Погроми і розвиток єврейських рухів в Україні наприкінці XIX ст. / О. Найман, Л. Ізмайлова // *«Єврейська історія та культура кінця XIX – початку XX ст.»*. Збірник наукових праць. – К.: Інститут юдаїки, 2003. – С. 85-92.
- 4.926. *Найман О.* Розгром єврейських організацій в Радянській Україні / О. Найман // *Сучасність*. – 1997. – №12. – С.94-104.
- 4.927. *Найман О.* Формування ідейно-політичних засад єврейських партій та угруповань України на початку XX століття / О. Найман // *Відродження. Часопис з питань культури та освіти національних меншин України*. – 1998. – № 6. – С. 12-13.
- 4.928. *Найман О.* Холуціанський рух в Україні / О. Найман // *Запорожские еврейские чтения*. – 1998. – Вып. 2. – С. 41-46.
- 4.929. *Найман О.Я.* Єврейські партії та об'єднання України. 1917-1925. Монографія / О. Я. Найман. – К.: ІПЕНД, 1998. – 190 с.
- 4.930. *Найман О.Я.* Історія євреїв України / О.Я. Найман. – Київ: друкарня Концерну «Ін Юре», 2002. – 496 с.
- 4.931. *Нарадько А.В.* Благодійна діяльність єврейської спільноти в Україні другої половини XIX століття / А.В. Нарадько // *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. – 2012. – Вып. XXXII. – С.137-141.

- 4.932. *Нариси з історії та культури євреїв України*. – К.: Дух і Літера, 2005. – 440с.
- 4.933. *Народы мира*. Энциклопедия. – М.: Науч. Узд-во «Большая Российская энциклопедия», 1994. – 796 с.
- 4.934. *Натанс Б.* За чертой. Евреи встречаются в позднеимперской Россией / Б Натанс. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2007. – 436 с.
- 4.935. *Наумов З.* Кооперація не повинна торгувати «кошерним» м'ясом / З. Наумов // Вісник промислової та промислово-кредитної кооперації України. – 1930. – №2. – С.11-12.
- 4.936. *Национальная политика России: история и современность* / С. В. Кулешов, Д. А. Аманжолова, П. В. Волобуев. – М.: Русский мир, 1997. – 678 с.
- 4.937. *Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність*. Науковий збірник. Серія «Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині / відповідальний ред.. М.Ю. Костриця. – Т.18. – Житомир, 1998.
- 4.938. *Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект* / Ред. кол.: І. Курас (гол. ред.) та ін. / Кер. авт. кол. М. Панчук. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2000. – 356 с.
- 4.939. *Невада И.* Зеев Жаботинский: Вехи жизни / И. Невада. – Иерусалим: Издательство «Гешарим» и «Мисдар Жаботински», 1991. // Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.odessitclub.org/reading_room/odessits/jabotinsky_12.php.
- 4.940. *Непролетарские партии и организации национальных районов России в Октябрьской революции и гражданской войне* / за ред. И.И. Минц. – М.: Политиздат, 1980. – 275 с.
- 4.941. *Нестеренко В.А.* Єврейські політичні партії та об'єднання на Поділлі в роки «Непу» / В.А. Нестеренко // Матеріали Х Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 421-427.
- 4.942. *Нестеренко В.А.* Колективізація єврейського населення Правобережної України в 1920-1930-ті роки / В.А. Нестеренко // Український селянин. – 2008. – Вип. 11. – С. 322-325.
- 4.943. *Нестеренко В.А.* Розвиток освітніх та культурних закладів національних меншин на Поділлі в 20-ті роки ХХ ст. / В.А. Нестеренко // Національні меншини

Правобережної України: історія і сучасність. Науковий збірник. Серія «Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині / відповідальний ред.. М.Ю. Костриця. – Т.18. – Житомир, 1998. – С. 47-49.

4.944. *Нестеренко В.А.* Українізація профспілок на Поділлі в 20-х роках / В.А. Нестеренко // «350-річчя Української держави Богдана Хмельницького». Матеріали міжнародної наукової конференції 15 – 16 грудня 1998 року. – К., 1999. – С. 36-37.

4.945. *Николишен С.* Культурна політика більшовиків: український культурний процес. (Публіцистичні рефлексії) / С. Николишен. – Б.М., 1939. – 352с.

4.946. *Нискеров Г.* Свидетели, историки, жертвы. «Еврейский вопрос» в первой мировой / Григорий Нискеров // Лехаим. Июнь 2004. – С. 26-33.

4.947. *Нізова Л.В.* Інтеграція дрібного виробника-власника в радянську систему (на прикладі втягнення кустаря і ремісника в промкооперацію УРСР) / Л.В.Нізова. – К.: Інст. історії НАН України, 2006. – 397 с.

4.948. *Общество* по распространению просвещения между евреями в России // Краткая еврейская энциклопедия. – Т.6. – Иерусалим, 1992. – С.49-53.

4.949. *Омельянчук І.* Кривавий жовтень 1905 року: сплановане насильство чи стихійний вибух / І. Омельянчук // Персонал – 2006. – №9. – С. 29-35.

4.950. *Орлянский В.* «Еврейский вопрос» в годы первой мировой войны / В. Орлянский // Девятыя Запорожские еврейские чтения. Сб. научных трудов. – Запорожье: «Диво», 2005. – 140-147.

4.951. *Орлянский С.Ф.* Из истории евреев Украины. Сборник статей. Выпуск 1-2. – Запорожье, 2001-2003.

4.952. *Орлянський В.* Євреї в кустарній промисловості Півдня України у 20-ті рр.. ХХ ст. / В. Орлянський // Підготовчі матеріали популярної енциклопедії «Українське єврейство». – Випуск 4. – К.: Інститут юдаїки, 1999. – С.37-45.

4.953. *Орлянський В.С.* Євреї України в 20-30-ті роки ХХ сторіччя: соціально-політичний аспект / В.С. Орлянський. – Запоріжжя: ЗГТУ, 2000. – 240 с.

4.954. *Орлянський В.С.* Соціально-економічний розвиток єврейського населення Півдня України в 20-ті роки / В.С. Орлянський // Електронний ресурс. Режим доступу: <http://web.znu.edu.ua/pu/articles/73.pdf>.

- 4.955. *ОРТ* // Краткая еврейская энциклопедия. – Т.6. – Иерусалим, 1992. – С.188-194.
- 4.956. *Оршанский И.Г.* Евреи в России. Очерки экономического и общественного быта русских евреев / И.Г. Оршанский. – СПб.: типография О.И. Бакста, 1877. – 439 с.
- 4.957. *Партия* о промысловой кооперации и кустарной промышленности. Сб. решений и постановлений ЦК ВКП(б), Коминтерна и ЦК ВЛКСМ. – М.: Гос. издат, 1931. – 231с.
- 4.958. *Певзнер Е.* «Тесная связь культуры духа и культуры тела» в основе деятельности Общества охранения здоровья еврейского населения (ОЗЕ) / Е. Певзнер // Тирош – труда по иудаике. – 2007. – Вып.8. – С. 194-204.
- 4.959. *Перерва В.* Історія шкільництва в містах і селах Київщини ХІХ – початку ХХ ст. Монографія / В. Перерва. – Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2008. – 672 с.
- 4.960. *Петровський-Штерн Й.* Евреи в русской армии: 1827-1914 / Й. Петровський-Штерн. – М.: Новое литературное обозрение, 2003. – 556 с.
- 4.961. *Платунов Н.* Еврейские крестьяне южной Украины в 20-30-е гг. / Н. Платунов // Малочисленные национальности юга Украины: история и современность. – Запорожье, 1990. – С. 65-67.
- 4.962. *Погребинская И.* Документы по истории еврейских политических партий и молодежных организаций в архивах г. Киева / И. Погребинская // Євреї в Україні: історія, культура, традиції. Збірник наукових праць. – К., 1997. – С.30-37.
- 4.963. *Погребінська І.* Єврейська національна автономія та діяльність національного секретаріату в Україні (1918-1919 рр.) / І. Погребінська // Єврейська історія та культура кінця ХІХ – початку ХХ ст. (до першої світової війни). Збірник наукових праць. – К.: б.в., 2003. – С. 98-104.
- 4.964. *Погребінська І.М.* Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / І.М. Погребінська // УІЖ. – 1996. – №4. – С.124-132.
- 4.965. *Погребінська І.М.* Смуга осілості / І.М. Погребінська // Євреї України: Історія, культура, традиції. Збірник наукових праць. – К., 1997. – С. 60-66.
- 4.966. *Погромський В.О.* Південь України в контексті єврейської колонізації Аргентини кінця ХІХ – початку ХХ ст. / В.О. Погромський // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К., 2012. – Випуск 57 (2). – С. 52-57.

- 4.967. *Подольський А.Ю.* Антисемітська політика російського царизму в Україні на початку ХХ ст. / А.Ю. Подольський // УІЖ. – 1995. – №6. – С. 61-65.
- 4.968. *Полищук М.* Евреи Одессы и Новороссии: социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии 1881-1904 / М. Полищук. – М.-Иерусалим: Мосты культуры, Гешарим, 2002. – 446 с.
- 4.969. *Полищук Ю.М.* Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) / Ю.М. Полищук. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. – 432 с.
- 4.970. *Помощь беженцам.* Материалы по вопросам помощи беженцам-евреям. – М.: Тип. И. Лурье и К, 1916. – 57 с.
- 4.971. *Пономарев А.П.* Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине: Этносоциальные проблемы / А.П. Пономарев. – К.: Наукова думка, 1989. – 320 с.
- 4.972. *Попович М.* Єврейський геноцид в Україні: історія та уроки / М. Попович // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 5-8. – С. 160–164.
- 4.973. *Праця та профрух на Київщині.* Статистичний збірник. 1926/27 – 1927/28 рр. – №3. – К., 1929. – 96 с.
- 4.974. *Прилуцький В.І.* Молодь України в умовах формування тоталітарного ладу (1920-1939) / В.І. Прилуцький. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – 249с.
- 4.975. *Прилуцький В.І.* Небільшовицькі молодіжні об'єднання в УСРР в 20-ті роки. Історичні зошити / В.І. Прилуцький. – К.: Поліграф, д-ци Ін-ту історії України АН України, 1993. – 59 с.
- 4.976. *Присяжнюк Ю.* Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: Монографія. / Ю. Присяжнюк. – Черкаси: «Вертикаль», ПП Кандич С.Г., 2007. – 640 с.
- 4.977. *Промыслово-кредитная кооперация среди евреев за 1923-1927 годы (за данными ЕКО).* – М.: ЕКО, 1928. – 127 с.
- 4.978. *Профробота на Днепропетровщине в 1926 г.* – Днепропетровск: Пролетар, 1927. – 117 с.

- 4.979. *Пять лет работы Еврейского колониционного общества в СССР (1923-1927 г.).* – М.: ЕКО, 1928. – 63 с.
- 4.980. *Рабинович Я.И.* В поисках судьбы: Еврейский народ в круговороте истории / Я.И. Рабинович. – В 3 книгах. Кн.2 – М.: Международные отношения, 2002. – 576 с.
- 4.981. *Рабинович Я.Й.* На зламі віків: до 1000-річчя проживання євреїв в Україні / Я.Й. Рабинович. – К.: Б.В., 1998. – 359 с.
- 4.982. *Рапопорт В.* Ленин, бабушка и мистер Гувер / В. Рапопорт // Электронный ресурс. Слово. – 2006. – № 50. Режим доступа: http://lit.lib.ru/w/witalij_r/text_0380.shtml.
- 4.983. *Рафальський О.* Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис / О. Рафальський. – К.: Полнос, 2000. – 447 с.
- 4.984. *Рафес М.* Национальные вопросы: Сб. статей и материалов / М. Рафес. – М.: Прлетарий, 1921. – 187 с.
- 4.985. *Рижева Н.О.* Сучасні наукові акценти в історіографічних розробках історії єврейської громади Миколаєва кінця ХVІІІ – початку ХХ століття / Н.О. Рижева // Історичний архів. – 2013. – Вип.10. – С. 174-178.
- 4.986. *Романюк Н.Й.* Роль етнічних громад у розвитку підприємництва Південно-Західного краю Російської імперії / Н.Й. Романюк // Психолого-педагогічні та культурологічні засади формування особистісної спрямованості студентської молоді: суспільство, професія, сім'я: Матеріали шостої науково-практичної конференції молодих учених, магістрів, студентів. – 6-11 травня 2010 року / За ред.. Л.М. Єршової, І.Є. Копоть, О.Б. Талько, О.М. Пелехатого, О.А. Шоботенко. – Житомир: ЖНАЕУ, 2010. – С. 181-196.
- 4.987. *Рот Сесиль.* История евреев / Сесиль Рот. – Иерусалим, 1967. // Электронный ресурс. Режим доступа: <http://log-in.ru/books/istoriya-evreev-rot-sesil-iudaizm/>.
- 4.988. *Рудницька Н.В.* Професійна освіта євреїв Волині у ХІХ – на початку ХХ ст. / Н.В. Рудницька // Український історичний журнал. – 2001. – №6. – С.123-132.
- 4.989. *Рудницька Н.В.* Соціально-економічні умови розвитку освіти євреїв на Волині у ХІХ – на початку ХХ ст. / Н. Рудницька // Єврейська історія та культура кінця ХІХ – початку ХХ ст. (до першої світової війни). Збірник наукових праць. Матеріали конференції 28-30 серпня 2002 р. – К., 2003. – С. 320-327.

- 4.990. *Рябошапко Л.* Правове становище національних меншин в Україні (1917-2000 р.): монографія / Л. Рябошапко. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 484с.
- 4.991. *Савиных М.Н.* Законодательная политика российского самодержавия в отношении евреев во второй половине XIX – начале XX вв. – Омск: Омскбланкиздат, 2004. – 164 с.
- 4.992. *Савочка А.М.* Благодійна діяльність єврейської громади Таврійської губернії (друга половина XIX – поч. XX ст.) / А.М. Савочка // XX століття – етнонаціональний вимір та проблеми Голокосту: збірник наукових праць за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції, Житомир, 22-23 жовтня 2010 р. – Дніпропетровськ: Вид-во Центр «Ткума», 2010. – С.247-256.
- 4.993. *Савочка А.М.* Етноконфесійні благодійні товариства Таврійської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) / А.М. Савочка // Проблеми історії України XIX - початку XX ст. / Ін-т історії України НАН України. – 2010. – Випуск 17. – С.271-279.
- 4.994. *Савочка А.Н.* Благотворительные заведения Симферополя XIX – начала XX века // Историческое наследие Крыма. – 2007. – №18. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.commonuments.criamea-portal.gov.ua>.
- 4.995. *Самарцев І.* Євреї в Україні (XIX – початок XX століття. Історично-економічний аналіз) / І. Самарцев // Віче. – 1993. – № 11. – С. 120–132.
- 4.996. *Самарцев І.Г.* Євреї в Україні на початок XX ст. / І.Г. Самарцев // УІЖ. – 1994. – №4. – С.19-29.
- 4.997. *Сапов І.* Вірним шляхом (Підсумки організації першого в СРСР єврейського адміністративно-територіального району) / І. Сапов // Радянська Україна. – 1928. – №7-8. – С. 89-95.
- 4.998. *Сахно В.* Архівні документи та місцеві періодичні видання про діяльність міжнародних гуманітарних організацій на Півдні України в 20-30-ті рр. XX ст. / В. Сахно // Студії з архівної справи та докуметознавства. – К., 2003. – Т. 10. – С. 122-124.
- 4.999. *Сахно В.В.* Діяльність міжнародних гуманітарних організацій на Україні в 20-ті роки XX століття / В.В. Сахно // «Південний архів» (історичні науки). – Херсон, 2002. – Вип. 7. – С. 185-203.

- 4.1000. *Сахно В.В.* Участь гуманітарної організації Гувера-Нансена Ара в подоланні голоду 1921-1923 роках на Херсонщині – Миколаївщині / В.В. Сахно // Таврійський науковий вісник. – Херсон, 1999. – Вип. 10. – С. 164-173.
- 4.1001. *Свистович С.М.* Громадський вимір соціалістичного експерименту в Україні (20-30 рр. ХХ ст.): Монографія / С.М. Свистович. – К.: Варта, 2007. – 568 с.
- 4.1002. *Семенюк А.В.* Националистическое безумие. Идеология, политика и практика международного сионизма / А.В. Семенюк. – Минск: Беларусь, 1976. – 256с.
- 4.1003. *Сергеєва І.А.* Семен АН-ський – письменник, етнограф, громадський діяч (за документами періоду Першої світової війни з архівів Києва та Москви) / І.А. Сергеєва // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2005. – Вип. 10. – С.139-154.
- 4.1004. *Сергійчук В.* Погроми в Україні 1914-1920 рр. Від штучних стереотипів до гіркої правди, прихованої в радянських архівах / В. Сергійчук. – К.: О.Теліги, 1998. – 544 с.
- 4.1005. *Сергійчук В.* Уся правда про єврейські погроми / В. Сергійчук. – К., 1996. – 163с.
- 4.1006. *Симонова А.* Сионистское движение в советской России в 20-е годы / А. Симонова // Российский сионизм: история и культура. Материалы научной конференции. – М.: Сэфер, 2002. – С.278-287.
- 4.1007. *Сингаївська Н.М.* Євреї та поляки в суспільно-економічному житті Правобережної України на початку ХХ ст. / Н.М. Сингаївські // ХХ століття – етнонаціональний вимір та проблеми Голокосту: збірник наукових праць за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції, Житомир, 22-23 жовтня 2010 р. – Дніпропетровськ: Вид-во Центр «Ткума», 2001. – С.147-153.
- 4.1008. *Сионизм* в контексте истории. Хрестоматия по истории сионизма с предисловием Артура Херцберга. – Книги 1-2. – Иерусалим, 1993.
- 4.1009. *Слободянюк П.Я.* Антисемітизм в роки першої світової війни / П.Я. Слободянюк // Національні меншини Правобережної України. Історія і сучасність. Науковий збірник. Серія «Праці Житомирського науково-краснознавчого товариства дослідників Волині». Т.18. / відп. редактор М.Ю. Костиця. – Житомир, 1998. – С. 84-88.

- 4.1010. *Слободянюк П.Я.* Єврейські общини Правобережної України: Наукове історико-етнологічне видання / П.Я. Слободянюк. – Хмельницький, 2005. – 409 с.
- 4.1011. *Слокум Д.У.* Кто и когда были «инородцами»? Эволюция категории «чужие» в Российской империи / Д.У. Слокум // Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет: антология. – М.: Новое издательство, 2005. – С. 502-535.
- 4.1012. *Сопенко С.* О деятельности Общества по земельному устройству трудящихся евреев (ОЗЕТа) в 20-е годы / С. Сопенко // Малочисленные национальности юга Украины: история и современность. – Запорожье: ДИВО, 1990. – С.70-71.
- 4.1013. *Состояние* учебных заведений Киевского учебного округа с 1901 по 1911 год. Таблицы к диаграммам, представленным учебным округом на Всероссийскую выставку 1913 года в Киеве, исполненные под наблюдением ассистента Киевского коммерческого института при кафедре статистики Н.А. Волжина. – К.: Без места издания, 1913. – 103 с.
- 4.1014. *Сотніченко В.* Тенденції розвитку єврейської економіки і формування передумов аграризації єврейського населення СРСР в 20-30-ті роки ХХ століття / В. Сотніченко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – Вип. 4. – К., 1991. – С. 89-94.
- 4.1015. *Степанский А.Д.* История общественных организаций дореволюционной России. Учебное пособие / А.Д. Степанский. – М.: МГИАИ, 1979. – 81 с.
- 4.1016. *Степанский А.Д.* Общественные организации на рубеже XIX-XX веков / А.Д. Степанский. – М.: МГИАИ, 1982. – 92 с.
- 4.1017. *Стешенко О.* О деятельности в Одессе общества охранения здоровья евреев (ОЗЕ) 1916-1922 гг. / Ольга Стешенко // Єврейська історія та культура кінця XIX – початку ХХ ст. (до першої світової війни). Збірник наукових праць. – К.: Інститут юдаїки, 2003. – С. 350-356.
- 4.1018. *Стоян Т., Жолоб М.* Неформальні релігійні громади польського, німецького та єврейського населення УСРР в 20-х роках ХХ ст. / Т. Стоян, М. Жолоб // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія №6. Історичні науки: Зб. наукових праць. – Випуск 10. – С. 419-428.

- 4.1019. *Ступак Ф.Я.* Благодійні товариства Києва (друга половина XIX – початок XX ст.) / Ф.Я. Ступак. – К.: Хрещатик, 1998. – 207 с.
- 4.1020. *Ступак Ф.Я.* Добродійні громади за національною і віросповідною ознакою XIX – поч. XX ст. (м. Київ і Волинська губернія) / Ф.Я. Ступак // *Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність. Науковий збірник. Серія «Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині / відповідальний ред.. М.Ю. Костриця.* – Т.18. – Житомир, 1998. – С. 52-54.
- 4.1021. *Субботин А.П.* В черте еврейской оседлости. Отрывки из экономических исследований в западной и юго-западной России за лето 1887 г. / А.П. Субботин. – СПб.: типография северного телеграфного агентства, 1890. – 240 с.
- 4.1022. *Субботин А.П.* Еврейский вопрос в его правильном освещении / А.П. Субботин. – СПб.: Б.в., 1903. – 123 с.
- 4.1023. *Сударский А.* Экономическое положение еврейского местечка / А. Сударский. – М.: ЦП ОЗЕТ, 1929. – 23 с.
- 4.1024. *Сучкова О.Ю.* Єврейська етнічна меншина в Донбасі (1920-1930-ті рр.) / О.Ю. Сучкова // *Нові сторінки історії Донбасу. Збірник статей.* – Книга 12. – Донецьк: ДНУ, 2006. – С. 105-115.
- 4.1025. *Сучкова О.Ю., Добров Е.В.* Єврейське й українське питання в житті та творчості Володимира (Зуєва) Жаботинського: до 130-річчя від дня народження / О.Ю. Сучкова, Е.В. Добров // *Історичні і політологічні дослідження.* – 2010. – №3-4 (45-46). – С.11-17.
- 4.1026. *Татаринов С.И.* Евреи Бахмута-Артемовска. Очерки истории XVIII-XX столетий. / С.И. Татаринов, Ю.А. Семик, С.В. Федяев. – Артемовск: Истоки, 2001. – 84с.
- 4.1027. *Твердохлеб Н.Ф.* Евреи Кременчуга. Исторический очерк. / Н.Ф. Твердохлеб. – Кременчуг: «Пирамида», 2004. – 325 с.
- 4.1028. *Телушкин Й.* Еврейский мир: Важнейшие знания о еврейском народе, его истории и религии / Пер. с англ. Н. Иванова, В. Владимирова. / Й. Телушкин. – Иерусалим: «Гашарим», М.: «Мосты культуры», 2000. – 576 с.

- 4.1029. *Тихий К.Т.* Решение еврейского вопроса в Советском Союзе и позиция американской общественности в 20-30 гг. / К.Т. Тихий. // Великобритания и США в XIX – XX веках: политика, дипломатия, историография. – Уссурийск: Забайкалье, 1997. – С.104-114.
- 4.1030. *Тихонов А.К.* Єврейські погроми 1881 р. в українських губерніях Російської імперії / А.К. Тихонов // Український історичний журнал. – 2007. – Вип. 5, (№476). – С.65-74.
- 4.1031. *Тихонов А.К.* Католики, мусульмане и иудеи Российской империи в последней четверти XVIII – начале XX в. – 2-е изд. / А.К. Тихонов. – СПб.: Издательство СПб университета, 2008. – 368 с.
- 4.1032. *Троцкий И.* Самодеятельность и самопомощь русского еврейства // Книга о русском еврействе: от 1860-х годов до революции 1917 г. – Иерусалим: «Гешарим», М.: РПО «Мосты культуры», 2002. – С.475-501.
- 4.1033. *Туманова А.С.* Еврейские общественные организации в годы Первой мировой войны (на примере Тамбовской губернии) / А.С. Туманова // Мировой кризис 1914-1920 годов и судьба восточноевропейского еврейства / Отв. ред. О.В. Будницкий. – М.: РОССПЭН, 2005. – С.124-141.
- 4.1034. *Турченко Ф.Г.* Володимир Жаботинський і питання єврейської сільськогосподарської колонізації на Півдні України / Ф.Г. Турченко // Міжнаціональні відносини на Півдні України: історія і сучасність. – Запоріжжя: ДИВО, 1993. – С. 45-59.
- 4.1035. *Устименко В.М.* Єврейські організації і партії в суспільно-політичному житті України за доби Центральної Ради / В.М. Устименко // Проблеми вивчення історії української революції. 1917-1921 рр. – К.: Інститут історії України, 2009. – Вип.4. – С. 147-182.
- 4.1036. *Файн Л.Е.* Советская кооперация в тисках командно-административной системы (20-е годы) / Л.Е. Файн // Вопросы истории. – 1994. – №9. – С.35-46.
- 4.1037. *Филановский А.* Выбор базовых параметров для анализа изменений, происходивших в еврейской общине Украины в XIX – начале XX в. / А. Филановский

// Материалы Седьмой Ежегодной Международной конференции по иудаике. – М.: Сефер, 2000. – Ч.1. – С. 371-395.

4.1038. *Филановський А.* Правовое положение евреев Украины в Российской империи, УНР и УССР / А. Филановский // Запорожские еврейские чтения. – Запорожье, 2000. – Вып.4. – С.21-26.

4.1039. *Финберг Л.* Иудаика в Украине. Год 1994 / Л. Финберг // Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції. Київ. 8-9 грудня 1994р. – К.: Асоціація іудаики України, 1995. – С. 201-203.

4.1040. *Финкель А.Х.* Еврейское землеустройство в Советском Союзе / А.Х. Финкель. – Х.: ОЗЕТ, 1926. – 62 с.

4.1041. *Фрумкина М.* Долой раввинов / М. Фрумкина. – М.: Главполитпросвет, 1923. – 56с.

4.1042. *Хенкин Е.* О роли «Джойнта» в оказании помощи России и Украине в 1921-1923 гг. / Е. Хенкин // Вестник еврейского университета в Москве. – 1993. – №4. – С.89-98.

4.1043. *Хенкин Е.М.* Очерки истории борьбы советского государства с голодом (1921-1922 гг.) / Е.М. Хенкин. – Красноярск: Просвещение, 1988. – 176 с.

4.1044. *Хитерер В.* Деятельность еврейских женских организаций в Российской империи в начале XX века. (На примере деятельности Еврейских отделов Российского общества защиты женщин) / Виктория Хитерер // Збірник наукових праць «Доля єврейських громад Центральної та Східної Європи в першій половині XX століття. – К.: Інститут юдаїки, 2004. – С. 210-218.

4.1045. *Хитерер В.* Еврейское образование в Украинской народной республике (1917-1920 гг.) / В. Хитерер // Вестник еврейского университета в Москве. – 1996. – №3 (13). – С. 147-162.

4.1046. *Хитерер В.М.* Еврейские погромы на Украине в октябре 1905 года / В.М. Хитерер // Электронный ресурс. Режим доступа: <http://history.pedclub.ru/lessons9/1905.htm>.

4.1047. *Хонигсман Я.С., Найман А.Я.* Евреи Украины (краткий очерк истории). – Ч.1. – К.: Видавництво: Укр-финский ин-т менеджмента, 1993. – 174 с.

- 4.1048. *Хонігсман Я.С.* Євреї України: короткий нарис історії. Ч.I / Хонігсман Я.С., Найман О.Я.; за заг. наук. ред. Ф.Я. Горовського. – К.: НМК ВО, 1993. – 176 с.
- 4.1049. *Хонігсман Я.С.* Колективізація, голодомор і занепад єврейського землеробства в Україні / Я.С. Хонігсман // Український історичний журнал. – 1994. – № 2-3. – С.66-74.
- 4.1050. *Царевская Т.В.* Крымская альтернатива Биробиджану и Палестине / Т.В. Царевская // Отечественная история. – 1999. – №2. – С.119-124.
- 4.1051. *Цвасман А.* Еврейский вопрос в России в годы первой мировой войны (1914-1917 гг.) / А. Цвасман // Материалы Восьмой ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике. Тезисы. – М.: Сефер, 2000. – С.136-139.
- 4.1052. *Ципперштейн С.* Евреи Одессы: история культуры. 1794-1881 / С. Ципперштейн. – М.: Мосты культуры, 1995. – 207 с.
- 4.1053. *Чемерисский И.А.* Партия «Поалей-Цион» в годы революции и в первые годы советской власти / И.А. Чемерисский // Непролетарские партии и организации национальных районов России в Октябрьской революции и гражданской войне. – М.: Науч.совет АН СССР по комплекс. пробл. «История Великой Окт.соц. революции», 1980.– С. 156–165.
- 4.1054. *Чериковер И.* Антисемитизм и погромы на Украине, 1917-1918 / И. Чериковер. – Берлин: Ostjudisches historisches archiv, 1923. – 335 с.
- 4.1055. *Чериковер И.* История общества для распространения просвещения между евреями в России. 1863-1913. – Т.1. / И. Чериковер. – СПб.: ОПЕ, 1913. – 87 с.
- 4.1056. *Черкаський А.В.* До питання про етносоціальний склад населення півдня України у 20-ті роки ХХ ст. / А.В. Черкаський // Український історичний журнал. – 1993. – №11-12. – С.87-91.
- 4.1057. *Чирко Б.В.* Національні меншини в Україні в 20-30-ті р. ХХ ст. / Б.В. Чирко. – К.: Асоція «Україна», 1995. – 215 с.
- 4.1058. *Чирко Б.В.* Національні меншості на Україні в 20-30-х рр. / Б.В. Чирко // Український історичний журнал. – 1990. – №1. – С.36-39.

- 4.1059. *Чирко Б.В.* Робота парторганізацій з національними меншостями на Україні (1923-1930 рр.) / Б.В. Чирко // Український історичний журнал. – 1998. – №6. – С.68-77.
- 4.1060. *ЧК-ГПУ-НКВД* в Україні: особи, факти, документи. / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – К.: Абрис, 1997. – 234 с.
- 4.1061. *Чумак О.Ф.* Про ліквідацію наслідків «смуги осілости» в 20-х роках / О.Ф. Чумак // Український історичний журнал. – 1971. – №18. – С.54-59.
- 4.1062. *Шайкін І.* Єврейські землеробські колонії в Україні / І. Шайкін // Підготовчі матеріали популярної енциклопедії «Українське єврейство». – Вип. 3. – К.: Інститут Юдаїки, 1998. – С.68-79.
- 4.1063. *Шамир М.* Народ Израиля и страна Израиля / М. Шамир. – Тель-Авив: «Рольник», 1993. – 126 с.
- 4.1064. *Шаповал Ю.* Євреї в керівництві органів ДПУ – НКВС УСРР – УРСР у 1920 – 1930-х рр. / Ю. Шаповал, В. Золотарьов // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2010. - №1 (34). – С. 53-93.
- 4.1065. *Шаповал Ю.І.* Торкнутись історії / Ю.І. Шаповал. – Київ-Дніпропетровськ: Парламентське видавництво, «Ліра», «Ткума», 2013. – 504 с.
- 4.1066. *Шахнович М.І.* Кому служить «религія Израиля?» / М.І. Шахнович. – Л.: Прибой, 1930. – 96 с.
- 4.1067. *Шварц С.* Антисемитизм в Советском Союзе / С. Шварц. – Нью-Йорк: Изд-во им. Чехова, 1952. – 272 с.
- 4.1068. *Шевченко В.* Участь одеських банкірів єврейського походження у соціальній доброчинності (др. пол. XIX – поч. XX ст.) / Валентина Шевченко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – Вип. 10. – С.168-178.
- 4.1069. *Шевчук-Бела Я.В.* Економічна політика Російської імперії щодо євреїв та її особливості в Одесі у першій половині XIX ст. / Я.В. Шевчук-Бела // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 34. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. – С. 128-132.
- 4.1070. *Шейнман М.* О равинах и синагогах / М. Шейнман. – М. Гос. издат, 1930. – 32с.

- 4.1071. *Шершун Т.М.* Благодійна та культурно-освітня діяльність представників купецького стану Південної України першої половини ХІХ ст. / Т.М. Шершун // Інтелігенція і влада. Випуск 8. Серія: історія. – Одеса, 2006. – С. 87–92.
- 4.1072. *Шитюк М.М.* Масові репресії проти населення Півдня України в 20-50-ті роки ХХ ст. / М.М. Шитюк. – К.: ТЕТРА, 2000. – 533 с.
- 4.1073. *Шитюк М.М., Щукін В.В.* Єврейське населення Херсонської губернії в ХІХ – на початку ХХ століть / М.М. Шитюк, В.В. Щукін. – Миколаїв: Видавництво Ірини Гудим, 2008. – 222 с.
- 4.1074. *Школьникова Э.* Трансформація єврейського местечка в ССРСР в 1930-е годы (по материалам Государственного Архива Российской Федерации и еврейской прессы на идиш и русском). Общество «Еврейское наследие» / Э. Школьникова // Електронний ресурс. «Общество «Евреское наследие». Режим доступу: <http://jhistory.nfurman.com/lessons9/1930.htm>.
- 4.1075. *Шпейнгауз М.М.* Летние детские колонии / М.М. Шпейнгауз. – СПб: Издание Общества охранения здоровья еврейского населения, 1918. – 192 с.
- 4.1076. *Шустер Ф.* «Дай мне хлеба, и я дам тебе девушку». Бедность, контрабанда, шпионаж и проституция во время Первой мировой войны в еврейском контексте / Ф. Шустер // Мировой кризис 1914-1920 годов и судьба восточноевропейского еврейства / Отв. ред. О.В. Будницкий. – М.: РОССПЭН, 2005. – С.10-28.
- 4.1077. *Щербак М.Г.* Національна політика царизму на Правобережній Україні / М.Г. Щербак, Н.О. Щербак – К.: Вид. КНУ ім. Шевченка, 1997. – 92 с.
- 4.1078. *Щербак Н.О.* Єврейське питання у внутрішній політиці царизму наприкінці ХVІІІ – у першій чверті ХІХ ст. / Н.О. Щербак // Український історичний журнал. – 2004. – № 6. – С.16-26.
- 4.1079. *Щербак Н.О.* Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець ХVІІІ – поч.. ХХ ст.) / Н.О. Щербак. – К.: ПЦ «Ризографіка», 2005. – 616 с.
- 4.1080. *Щетініна Т.* Єврейське містечко в документах Української Центральної Ради (1917-1918 рр.) / Тетяна Щетініна // «Штетл» як феномен єврейської історії. Збірник наукових праць. – К.: Інститут Юдаїки, 1999. – С. 218-222.

- 4.1081. *Щукин В.В.* Дорога к храму. Еврейские культовые сооружения и религиозные общины в г. Николаеве. Очерк истории / В.В. Щукин. – Николаев: Изд. Шамрай П.Н., 2011. – 96 с.
- 4.1082. *Щукин В.В.* Зарождение сионистского движения в Николаеве (конец XIX – начало XX в.) // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. – Вип. XXVII. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2008. – С. 89-96.
- 4.1083. *Щукін В.В.* Джерела з історії єврейської благодійності в Миколаєві в кінці XIX – на початку XX ст. / В.В. Щукін // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. – Вип. XXV. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2007. – С. 221-224.
- 4.1084. *Щукін В.В.* До питання про ефективність єврейської сільськогосподарської колонізації в Новоросійському краї (XIX – поч. XX ст.) // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. – Вип. XIX. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2005. – С. 154-161.
- 4.1085. *Щукин В.В.* Єврейська благодійність у Миколаєві в II половині XIX – на поч. XX ст. / В.В. Щукін // Історичні і політологічні дослідження. Науковий журнал. Видання Донецького національного університету. – 2007. – №3/4 (33/34). – С. 135-139.
- 4.1086. *Щукин В.В.* Особливості дії законодавства Російської імперії по відношенню до євреїв у південноукраїнських землях / В.В. Щукін, Н.В. Сугацька // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – Вип. 5. – К.; Миколаїв, 2004. – С. 83-89.
- 4.1087. *Эльце А.* Еврейский вопрос и национализация кредита / А. Эльце. – К., 1914. – 24 с.
- 4.1088. *Эльяшкевич Д.А.* Еврейская благотворительность (к осмыслению исторического опыта) / Д.А. Эльяшкевич // Еврейская благотворительность на территории бывшего СССР. Сборник научных трудов. – СПб., 1998 – С. 11-12.
- 4.1089. *Эльяшкевич Д.А.* Правительственная политика и еврейская печать в России (1797-1917). Очерки истории цензуры / Д.А. Эльяшкевич. – СПб.; Иерусалим: Мосты культуры: Гешарим, 1999. – 790 с.
- 4.1090. *Эттингер Ш.* Евреи в Советской России / Ш. Эттингер. – Лондон: Б.в., 1975. – 231 с.

- 4.1091. *Эттингер Ш.* История еврейского народа / Ш. Эттингер. – Москва-Иерусалим: изд-во «Библиотека-Алия», 2002. – 688 с.
- 4.1092. *Эттингер Ш.* Очерки по истории еврейского народа / Ш. Эттингер. – Тель-Авив: Ам овед, 1972. – 872 с.
- 4.1093. *Ядловська О.С.* Етнічні меншини в громадсько-політичному житті Херсонської губернії (1917-1919) / О.С. Ядловська // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – К., 2010. – Випуск 42 (12). – С.42-47.
- 4.1094. *Якубова Л.* Вітчизняна історіографія історії етнічних меншин УССР: напрямки досліджень, здобутки, перспективи / Л. Якубова // Електронний ресурс. Режим доступу: <http://histans.com/JournALL/pro/17/22.pdf>.
- 4.1095. *Якубова Л.* Нерадянські суспільно-політичні рухи в контексті суспільно-політичного життя радянської України 20-х – початку 30-х років ХХ ст. / Л. Якубова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – 2005. – Вип. 13. – С. 72-106.
- 4.1096. *Якубова Л.* Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2011. – 339 с.
- 4.1097. *Якубова Л.* Повсякденне життя нацсела між голодомором та великим терором / Л. Якубова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – 2011. – Вип. 20. – С. 283-310.
- 4.1098. *Якубова Л.* Політика аграризації єврейства: соціальні та економічні наслідки (20-ті – початок 30-х рр. ХХ ст.) / Л. Якубова // Електронний ресурс. Режим доступу: <http://histans.com/JournALL/pro/10/11.pdf>.
- 4.1099. *Якубова Л.* Соціально-економічне становище національних меншин в Україні в 20-30-х роках ХХ ст. / Л. Якубова. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 454с.
- 4.1100. *Яновский С.Я.* Еврейская благотворительность / С.Я. Яновский. – СПб.: Гос. Типография, 1903. – 17 с.
- 4.1101. *Яруцкий Л.Д.* Евреи Приазовья / Л.Д. Яруцкий. – Мариуполь: Б.и., 1996. – 321с.

- 4.1102. *Яшин В.О.* Діяльність Єлизаветградського комітету допомоги євреям, постраждалим внаслідок погромів (1881-1882 рр.) / В.О. Яшин // Електронний ресурс: Обласна універсальна наукова бібліотека ім. Д.І. Чижевського. Режим доступу. <http://library.kr.ua/kray/yashin/>
- 4.1103. *Яшин В.О.* Діяльність першого (Єлизаветградського) комітету з допомоги постраждалим євреям (1881-1882 рр.) / В.О. Яшин // Вісник Дніпропетровського університету. – 2011. – №1(1). Том 19. – С. 29-36.
- 4.1104. *Яшин В.О.* Традиціоналізм і модернізація. Єврейське населення Катеринославщини й Херсонщини в соціально-культурних та економічних процесах другої половини ХІХ століття: монографія / Вадим Олександрович Яшин; за заг. ред. проф. С. І. Світленка; КП ДВНЗ «КНУ». – Кривий Ріг: Вид. Р.А. Козлов, 2013. – 280 с.
- 4.1105. *Abramson Y.* Jewish Representation in the Independent Ukrainian Governments of 1917-1920 / Y. Abramson // *Slavic rev. Standord.* – 1990. – Vol. 50. – №3. P.542-550.
- 4.1106. *Aster H. and P. Potichnyj.* Jewish-Ukrainian Relations: two Solitudes. – Ontario, 1983.
- 4.1107. *Baron S.* The Russian Jew Under Tsars and Soviets / S. Baron. – N-Y, 1978.
- 4.1108. *Borys J.* Political Parties in the Ukraine / J. Borys // *Ukraine, 1917-1921. A. Study in Ruvolution.* – Cambridge: Harvard Univ. Press, 1977. – P. 128-158.
- 4.1109. *Dekel-Chen J.L.* An Unlikely Triangle: Philanthropists, Commissars, and American Statesmanship Meet in Soviet Crimea, 1922-37 / J.L. Dekel-Chen. // *Diplomatic History*, 27, no.3 (July 2003). – P.353-376.
- 4.1110. *Dekel-Chen J.L.* Farmers, Philanthropists, and Soviet Authority in Rural Crimea and Southern Ukraine, 1923-1941 / J.L. Dekel-Chen. // *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 4, no.4 (2003). – P.1-37.
- 4.1111. *Dekel-Chen J.L.* Shopkeepers and Peddlers into Soviet Farmers: Jewish Agricultural Colonization in Crimea and Southern Ukraine, 1924-1941 / J.L. Dekel-Chen: Ph.D. Dissertation, Brandeis Universits, 2001.
- 4.1112. *Dekel-Chen J.L.* Soviet-Jewish Agricultural Colonists, 1937-1945 / J.L. Dekel-Chen // *Jews in Eastern Europe (Jerusalem)*, 3, no.46, winter 2001. – P.34-58.

- 4.1113. *Frankel D.* Prophecy and Politics: Socialism, Nationalism and the Russian Jews, 1862-1917 / D. Frankel. – Cambridge, 1981.
- 4.1114. *Frankel D.* The Dilemmas of Jewish National Autonomism: the Case of Ukraine 1917-1920 / D. Frankel // *Ukrainian-Jewish Relations in Historical perspective.* – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies. – 1990. – P. 263-279.
- 4.1115. *Gitelman Z.* Jewish Nationality and Soviet Politics / Z. Gitelman. – Princeton, 1972.
- 4.1116. *Gitelman Z.A.* Centry of Ambivalence: The Jews of Russia and the Soviet Union / Z.A. Gitelman. – N-Y, 1988.
- 4.1117. *Goldman G.G.* Zionism under Soviet Rull 1917-1928 / G.G. Goldman. – New York, 1960.
- 4.1118. *Kuchenbecker A.* Zionismus ohne Zion. Birobidzan: Idee und Geschichte eines jüdischen Staates in Sowjet-Fernost / A. Kuchenbecker. – Berln, 2000.
- 4.1119. *Laquer W.A.* History of Zionism / W.A. Laquer. – New York, 1972.
- 4.1120. *Leneman L.* La tragedie des juifs en URSS / L. Leneman. – Paris, 1959.
- 4.1121. *Lenin and Jews.* The Bolsheviki come to power. – London, 1966.
- 4.1122. *Levenberg S.* The Jews and Palestine / S. Levenberg. – London, 1945.
- 4.1123. *Schechtman J.B.* Zionism and Zionist in Soviet Russiu / J.B. Schechtman. – New York, 1966.
- 4.1124. *The Zionist Idea.* F. Historical Analysis and Reader. – New York, 1973.

5. Дисертації та автореферати дисертацій

- 5.1125. *Асеев И.А.* Общественные организации советской России в условиях «военного коммунизма» (На материалах Российского общества Красного Креста) / Игорь Алексеевич Асеев: Дис. ... канд. истор. наук: специальность 07.00.01. – История Коммунистической партии Советского Союза / Московский госудасртвенный университет им. М.В. Ломоносова. – М., 1994. – 169 с.
- 5.1126. *Бармак М.В.* Міграційні процеси серед німецького, чеського, єврейського населення Волинської губернії (1796 – 1914 рр.) / Микола Валентинович Бармак: Дис. ... канд. істор. наук: спеціальність 07.00.05 – Етнологія / Тернопільський держ. педагогічний ін-т. – Тернопіль, 1997. – 225 с.

- 5.1127. *Бачинский П.П.* Деятельность КП(б)У по осуществлению ленинской национальной политики в 1921-1925 гг. / Петр Павлович Бачинский: Дис. ... докт. истор. наук: специальность 07.00.01. – История Коммунистической партии Советского Союза / Киевский государственный университет. – К., 1970. – 926 с.
- 5.1128. *Безаров О.Т.* Політика російського уряду в єврейському питанні наприкінці XIX ст. (1881-1894 рр.). / Александр Троянович Безаров: Автореф. дис. ... канд. истор. наук: специальность 07.00.02 — всевітня історія — Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2003. – 20 с.
- 5.1129. *Бернштейн О.Б.* Дискримінаційна політика царського уряду щодо євреїв у другій половині XVIII – першій половині XIX століття (за матеріалами Правобережної України) / Олег Борисович Бернштейн: Дис. ... канд. истор. наук: специальность 07.00.07. – етнографія / Інститут національних відносин і політології НАН України. – К., 1995. – 218 с.
- 5.1130. *Бистрицька О.Б.* Розвиток системи освіти національних меншин в Україні у 1917-1939 рр. / Олена Борисівна Бистрицька: Автореф. дис. ... канд. истор. наук: специальность 07.00.01. – історія України / Харківський держ. педагогічний ун-т ім. Г.С.Сковороди. – Харків, 1998. – 16с.
- 5.1131. *Бубнов И.В.* Борьба КП(б)У с антисемитизмом в Красной Армии в годы Гражданской войны / Игорь Васильевич Бубнов: Дисс. ... канд. истор. наук: специальность 07.00.01. – История Коммунистической партии Советского Союза / Одесский государственный университет им. И.И. Мечникова. – Одесса, 1990. – 196 с.
- 5.1132. *Бурда І.О.* Національне питання в Росії 1905-1907 рр. (на матеріалах Державної Думи першого та другого скликань) / Інна Олександрівна Бурда: Автореферат дис. ... канд. истор. наук: специальность 07.00.02 – Всесвітня історія / Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка. – К., 2004. – 17 с.
- 5.1133. *Вовк В.П.* Деятельность коммунистической партии по вовлечению трудящихся национальных меньшинств Украины в социалистическое строительство (1921-1925 гг.) / В.П. Вовк: Дисс. ... канд. ист. наук: специальность 07.00.01. – история Коммунистической партии Советского Союза / Одесский государственный университет им. Мечникова. – Одесса, 1977. – 228 с.

- 5.1134. *Войналович О.О.* Становлення і розвиток загальноосвітньої школи для національних меншин в Україні (1917-1938) / Олександра Олександрівна Войналович: Автореф. дис. ... канд. педаг. наук: спеціальність 13.00.01. – Загальна педагогіка та історія педагогіки / Український державний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова – К., 1993. – 23 с.
- 5.1135. *Гончаров В.В.* Єврейське населення Південно-Східної України. 1861-1917 рр. / Володимир Володимирович Гончаров: Дис. .. канд. істор. наук: спеціальність 07.00.01. – історія України / Донецький національний університет. – Донецьк, 2005. – 234 с.
- 5.1136. *Горюнова Є.О.* Соціально-політичні процеси в селі Кримської АРСР 1920-х років / Євгенія Олександрівна Горюнова: Автореф. дис. ... канд. істор. наук: спеціальність 07.00.01. – історія України / Запорізький державний університет. – Запоріжжя, 1999. – 19 с.
- 5.1137. *Гузенко Ю.І.* Становлення і діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії / Юрій іванович Гузенко: Дис. ... канд. іст. наук: спеціальність 07.00.01. – історія України / Інститут історії України НАН України.– К., 2004. – 247 с.
- 5.1138. *Гура В.К.* Сионистские партии на Украине: стоки, эволюция, деятельность (1897-1934 гг.) / Виктор Константинович Гура: Дисс.... докт. ист. наук: специальность 07.00.02. – история СССР. / АН УССР. Ин-т соц. и эконом. проблем зарубеж. стран. – К., 1991. – 402 с.
- 5.1139. *Жуковський О.І.* Національні меншини Правобережної України у 20-ті роки XX століття: суспільно-політичний та культурний розвиток / Олександр Іванович Жуковський: Дис. ... канд. істор. наук: спеціальність 07.00.01. – історія України / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2006. – 209с.
- 5.1140. *Загребельна Н. І.* Громадські гуманітарні організації в Україні у роки Першої світової війни / Ніна Іванівна Загребельна: Дис. ... канд. іст. наук спеціальність 07.00.01. – історія України / Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова. – К., 2004. – 244 с.

- 5.1141. *Зингер Л.Г.* Социально-экономические итоги разрешения еврейского вопроса в СССР. Очерки социальной истории советского еврейства / Лев Григорьевич Зингер: Дис. канд. ист. наук: специальность 07.00.01. – история Коммунистической партии Советского Союза / Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова. – М., 1947. – 139 с.
- 5.1142. *Златина М.А.* Проблема еврейского беженства в период первой мировой войны: июль 1914 – зима 1915/16 гг. / Мария Александровна Златина: Дис. ... канд. ист. наук: специальность 07.00.02. – Отечественная история / Рос. гос. пед. ун-т им. А. И. Герцена – Спб., 2010. – 253 с.
- 5.1143. *Измозик В.С.* Политический контроль в советской России. 1918-1928 гг. / Владлен семенович Измозик: Дис. ... докт. ист. наук: специальность 07.00.02. – Отечественная история / Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова. – М., 1995. – 510 с.
- 5.1144. *Ильина О.А.* Еврейская эмиграция из Российской империи в Палестину, 1880-1904 гг.: идеология, практика, мифология / Ольга Александровна Ильина: Дисс. ... канд. ист. наук: специальность. 07.00.03. – Всемирная история. / Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова. – М., 2009. – 217 с.
- 5.1145. *Кнорринг В.В.* Издательская деятельность Общества для распространения просвещения между евреями в России / Вера Вадимовна Кнорринг: Дисс. ... канд. ист. наук: специальность 05.25.03. / С.-петерб. гос. ун-т культуры и искусств. – Спб, 2005. – 293 с.
- 5.1146. *Кульчицька О.В.* Громадські та політичні організації Півдня України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. (на матеріалах Херсонської губернії) / Олена Василівна Кульчицька: Автореф дис. ... канд.. істор. наук: спеціальність 07.00.01. – історія України / Донецький національний університет. – Донецьк, 2007. – 20 с.
- 5.1147. *Куприн Д.О.* Эмиграция из России в конце ХІХ – начале ХХ вв. / Дмитрий Олегович Куприн: Автореф. дис... канд.. ист. наук: специальность 07.00.02. – Отечественная история / Московский городской педагогический институт. – М., 2000. – 26 с.

- 5.1148. *Лейкин А.Я.* Исторический опыт борьбы КПСС с буржуазными и мелкобуржуазными партиями и союзами за молодежь (1917-1925 гг.) / А.Я. Лейкин: Дисс. ... докт. ист. наук: специальность 07.00.01. – история Коммунистической партии Советского Союза. – Л., 1981. – 596 с.
- 5.1149. *Лызлова Т.С.* Реализация национальной политики Советской власти в отношении еврейского населения 1917-1938: на материалах Смоленской области / Таьяна Сергеевна Лызлова: Дис. ... канд. ист. наук: специальность 07.00.02. – Отечественная история / Смоленский государственный педагогический университет. – Смоленск, 2004. – 252 с.
- 5.1150. *Мазур В.М.* Кооперативний рух у національних районах Української СРР (1921-1929 рр.) / Василь Митрофанович Мазур: Дис. ... канд. іст. наук: спеціальність 07.00.01. – історія України / Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2000. – 173 с.
- 5.1151. *Мартинчук І. І.* Національно-культурне будівництво серед етнічних меншин Донеччини (20-і – початок 30-х рр. ХХ ст.) / Інна Іванівна Мартинчук: Дис. ... канд. іст. наук: спеціальність 07.00.01. – історія України / Донецький національний університет. – Донецьк, 1998. – 203 с.
- 5.1152. *Міронова І.С.* Культура національних меншин Півдня України в 20-30-і роки ХХ століття / Ірина Сергіївна Міронова: Дис... канд. іст. наук: спеціальність 07.00.01. – історія України / Миколаївський державний університет. – Миколаїв, 2003. – 222 с.
- 5.1153. *Місінкевич Л.Л.* Національні меншини Поділля в 20-х – 30-х рр. ХХ століття / Леонід Леонідович Місінкевич: Автореф. дис. ... канд. істор. наук: спеціальність 07.00.01. – історія України / НАН України; Інститут історії України. – К., 2000. – 19с.
- 5.1154. *Місінкевич Л.Л.* Національні меншини Поділля в 20-х – 30-х рр. ХХ століття / Леонід Леонідович Місінкевич: Дис. ... канд. істор. наук: спеціальність 07.00.01. – історія України / НАН України; Інститут історії України. – К., 2000. – 190 с.
- 5.1155. *Молоткина В.К.* Культурно-освітня діяльність громадських організацій України в умовах НЕПу (1921-1929) / Валентина Констянтинівна Молоткина: Дис. ... канд. істор. наук: спеціальність 07.00.01. – історія України / Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка. – К., 2005. – 224 с.

- 5.1156. *Мухіна І.Г.* Участь національних меншин у суспільно-політичному та економічному житті Харківської губернії (XIX – початок XX ст.) / Ірина Генадійвна Мухіна: Автореф. дис. ... канд. істор. наук: спеціальність 07.00.01. – історія України / Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2006. – 18 с.
- 5.1157. *Мучник А.М.* Єврейський кредитно-кооперативний рух в Україні (етнополітологічний аспект) / Анатолій Мусійович Мучник: Дис. ... канд. політ. наук: спеціальність 23.00.02. – політичні інститути та процеси / НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. – К., 2006. – 165 с.
- 5.1158. *Найман О.Я.* Діяльність єврейських партій та об'єднань у розбудові національного життя в Україні (1917-1925) / Олександр Якович Найман: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: спеціальність 23.00.02. – політичні інститути та процеси / НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. – К., 2000. – 17 с.
- 5.1159. *Нестеренко В.А.* Національні відносини на Поділлі в 20-30-ті роки XX ст. / Валерій Анатолійович Нестеренко: Автореф. дис. ... канд. істор. наук: спеціальність 07.00.01. – історія України / Чернівецький державний університет ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 1998. – 16 с.
- 5.1160. *Нестеренко В.А.* Національні відносини на Поділлі в 20-30-ті роки XX ст. / Валерій Анатолійович Нестеренко: Дис. ... канд. істор. наук: спеціальність 07.00.01. – історія України / Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет. – Кам'янець-Подільський, 1998. – 188 с.
- 5.1161. *Новохатько Л.М.* Соціально-економічні і культурні процеси в Україні в контексті національної політики радянської держави (20-ті – середина 30-х рр. XX ст.) / Леонід Михайлович. Новохатько: Автореф. дис. ... доктора іст. наук: спеціальність 07.00.01. – історія України / Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка. – К, 1999. – 43 с.
- 5.1162. *Обидьонова О.В.* Національні меншини Донбасу в 20-30-ті роки XX ст. / Ольга Вікторівна Обидьонова: Автореф. дис. ... канд. істор. наук: спеціальність 07.00.01. – історія України / Донецький національний університет. – Донецьк, 2000. – 19 с.
- 5.1163. *Орлянський В.С.* Национальные меньшинства Юга Украины в 20-е годы: социально-политический аспект проблемы / Владимир Семенович Орлянський: Дис. ...

канд. ист. наук: специальность 07.00.01. – история Украины / Киевский университет им. Т.Г. Шевченко. – К., 1992. – 166 с.

5.1164. *Портной И.Л.* Провал антисоветской деятельности АРА на Юге Украины (декабрь 1921 – июнь 1923 гг.) / И.Л. Портной: Дисс. ... канд. ист. наук: специальность 07.00.01. – история Коммунистической партии Советского Союза / Ин-т истории АН УССР. – Одесса, 1954. – 308 с.

5.1165. *Рудницька Н.В.* Становлення і розвиток освіти євреїв у ХІХ – на початку ХХ ст. / Наталія Василівна Рудницька: Автореф. дис. ... канд. істор. наук: спеціальність 07.00.01. – історія України / Запорізький національний університет. – Запоріжжя, 2002. – 20 с.

5.1166. *Симонова А.В.* Сионистское движение в советской России (1917 – 20-е годы) / Анна Викторовна Симонова: Дисс. ... канд. истор. наук: специальность 07.00.02. – Отечественная история / Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова. – М., 1999. – 249 с.

5.1167. *Сучкова О.Ю.* Євреї в Донбасі (20-30-ті роки ХХ ст.) / Олена Юрійівна Сучкова: Автореф. дис. ... канд. істор. наук: спеціальність 07.00.01. – історія України / Донецький національний університет. – Донецьк, 2005. – 20 с.

5.1168. *Сучкова О.Ю.* Євреї в Донбасі (20-30-ті роки ХХ ст.) / Олена Юрійівна Сучкова: Дис. ... канд. істор. наук: спеціальність 07.00.01. – історія України / Донецький національний університет. – Донецьк, 2005. – 247 с.

5.1169. *Хованцев Д.В.* Політика партійно-державного керівництва Кримської АРСР щодо національних меншин (1921-1941 роки) / Денис Володимирович Хованцев: Автореф. дис. ... канд. істор. наук: спеціальність 07.00.01. – історія України / Запорізький національний університет. – Запоріжжя, 2005. – 18 с.

5.1170. *Черкаський А.В.* Національно-культурне будівництво на Півдні України у 20-ті роки / Андрій Вікторович Черкаський: Автореф. дис. ... канд. істор. наук: спеціальність 07.00.01. – історія України / Одеський національний університет ім. І.І. Мечнікова. – Одеса, 1994. – 24с.

5.1171. *Шестак Ю.И.* Тактика большевиков по отношению к левым течениям мелкобуржуазных партий (1917-1922 гг.) / Ю.И. Шестак: Дисс. ... доктора истор. наук:

специальность 07.00.01. – история Коммунистической партии Советского Союза / Куйбышевский государственный университет.– Куйбышев, 1982. – 411с.

5.1172. *Шитюк М.М.* Масові репресії на Півдні УРСР в 20-ті – початок 50-х років / Миколай Миколайович Шитюк: Дис. ... доктора істор. наук: спеціальність 07.00.01. – історія України / НАН України, Інститут історії України. – К., 2001. – 435 с.